Вільям ФОЛКНЕР

СВІТЛО В СЕРПНІ

Роман

Переклад з англійської Олега Короля

Розділ 1

Сидячи край дороги, дивлячись, як узвозом наближається візок, Ліна розмірковує: "Я прийшла з Алабами. Неблизький світ. Увесь шлях пішки. Це ж шмат дороги. Йду менш як місяць, а вже дісталася Міссісіпі. Так далеко від домівки я ніколи не бувала. І від Доунової лісопильні так далеко не заходила, ще з моїх дванадцяти літ".

На Доуновому тартаку Ліна побувала допіру тоді, коли померли батько й мати, хоча шість чи вісім разів за рік у суботу їздила возом до міста, зодягнена у виписану на пошті сукенку, спершись босими ногами об днище й тримаючи поряд себе, на сидінні, загорнуті в клапоть паперу туфлі. Взувала їх перед самим в'їздом у місто. З часом, підрісши, донька взяла за звичку просити батька спинятися на околиці. Тоді сходила й ішла пішки. Не казала, чому хоче йти, а не їхати. Батько гадав, що причина в гладких хідниках і вулицях. Насправді ж вона сподівалася, що перехожі, побачивши її пішою, матимуть за городянку.

Коли Ліні було дванадцять, померли батьки, того самого літа, в рубленому трикімнатному будинку з передпокоєм, без протимоскітних сіток на вікнах, у кімнаті, де навколо гасової лампи кружляла комашня, а долівку босі ноги відполірували, як старе срібло. З усіх дітей, що вижили, Ліна була наймолодша. Першою відійшла на той світ мама. "Доглядай тата", — заповіла вона. Дочка послухалася. А одного дня тато сказав: "Поїдеш на Доунову лісопильню разом із Мак-Кінлі. Збирайся,

щоб була готова, коли він приїде". І помер. Мак-Кінлі, брат, приїхав підводою. Поховали батька пополудні в гаю за церквою й поставили сосновий нагробок. Наступного ранку Ліна перебралася назавжди на Доунів тартак, хоч, їдучи з Мак-Кінлі, й не знала цього. Позичивши воза, брат пообіцяв віддати його до ночі.

Ось на цій лісопильні він і працював. Усі чоловіки села трудилися або на ній, або для неї. Спилювали сосни. Робили це вже сім років, а за наступні сім винищать увесь навколишній ліс. А тоді частину обладнання завантажать у товарні вагони та й відвезуть. Частину ж машинерії покинуть, — бо ж завжди можна придбати на виплат нову, — і височітимуть над купами битої цегли та буйними хащами кошлатих бур'янів, вражаючи око, знерухомілі колеса, і здійматимуться заіржавілі бездимні комини поверх спотрошених котлів, упертих, збитих із пуття, очманілих, понад усіяною пеньками-віспинами сценою дощентного тихого спустошення — не ораною, не боронованою, помалу западаючись у червонясті захаращені яри під довгими тихими дощами осені й скаженими бурями в пору весняного рівнодення. І тоді цього сільця, яке й у свої найкращі дні не значилося в анналах пошти, не згадають навіть змордовані глистами, нічим не стримувані спадкоємці, розтягаючи хати на дрова й спалюючи в печах та камінах.

У сільці жило сімей зо п'ять, коли приїхала Ліна. Була там невеличка залізнична станція, і раз на день повз неї пролітав, виючи, пасажирсько-товарний потяг. Можна було його спинити червоним прапорцем, та зазвичай поїзд зненацька привидом виринав з-за оголених пагорбів і, заводячи, немов фея — провісниця смерті, проминав сільце-несільце, як проминають намистинку, впалу з обірваної нитки.

Мак-Кінлі був на двадцять років старший від сестри. Вона майже не знала брата, коли переїхала до нього. Мешкав у чотирикімнатному нефарбованому будинку зі своєю жінкою, змордованою від праці та дітей. Рік у рік вона як не ходила на останніх місяцях, то оклигувала після пологів. У той час Ліна тягла на собі всю хатню роботу й доглядала

дітлахів. Згодом вона сказала собі: "Видно, тому я й сама так скоро розстарала собі дитину".

Ночувала Ліна у прибудові, на задвірку. Там було вікно, яке вона навчилася безшумно відчиняти й зачиняти в темряві, бо ж у цій кімнаті також спали спершу найстарший небіж, тоді два найстарші, а тоді три. Уперше відчинила це вікно, проживши тут вісім років. Відчинила разів десять-дванадцять, поки виявилося, що взагалі не треба було цього робити. "Такий уже, мабуть, мій талан", — сказала вона собі.

Про цю новину зовиця доповіла своєму чоловікові. Мак-Кінлі зауважив, що сестра погладшала, хоч мав би це спостерегти раніш. То був твердий чоловік. Разом із потом випарувалися з нього м'якість, ніжність, притаманні молодості (а було йому всього сорок), та майже все, крім своєрідної впертої, відчайдушної витривалості й безрадісного спадку по родовій гордості. Брат обізвав Ліну шльондрою. Звинуватив спокусника, вгадавши, хто він (молодих парубків, а тим паче зухвалих зальотників, було навіть менше, ніж сімей), а вона не згодилася з цими словами, хоч винуватець виїхав шість місяців тому. Лишень уперто товкла своє: "Він пошле мені виклик. Пообіцяв, що викличе мене" — непохитно, по-овечому, черпаючи із запасу терплячої стійкої вірності, на яку покладаються й надіються оті Лукаси Берчі, причому навіть не гадають стати поруч, коли їх потребують. А за два тижні Ліна знову вибралася через вікно. Цього разу було трохи важче спромогтися на таке. "Якби так важко було робити це тоді, то, мабуть, не довелося б тепер лізти", — спало їй на гадку. Могла б вийти дверима за дня. Ніхто б її не затримував. Напевно, вона це усвідомлювала, однак воліла піти вночі, ще й через вікно. Взяла з собою віяло з пальмового листя та акуратно зав'язаний із хустинки клуночок. Крім іншого пожитку, були в ньому тридцять п'ять центів, п'ятий десятицентовими монетами. Взулась у братові черевики — подарунок від нього. Тільки трішки зношені, бо влітку ніхто з рідні взагалі не носив взуття. Відчувши під ногами порох на дорозі, Ліна роззулась і понесла черевики в руках.

Ось так вона чинила майже чотири тижні. Позаду чотири тижні — спогади про далечінь, мирний коридор, застелений непохитною, нескаламученою вірою, залюднений приязними безіменними лицями, заповнений голосами: "Лукас Берч? Не знаю. У цій окрузі не знаю нікого з таким іменем. Цей шлях? Веде до Покагонтаса. Може, він там. Цілком можливо. Он попутна підвода. Підвезе вас кілька добрих гонів туди" — і ось за нею розкручується довга низка сумирних неухильних змін світла на пітьму й пітьми на світло, крізь які Ліна просувалася вперед на неквапливих однакових, не знати чиїх возах, немов крізь вервицю скрипучоколісних, обвисловухих аватар — утілень божеств, немов у вічному русі на місці, навколо амфори.

І ось віз їде вгору, до Ліни. За милю звідси проминула його. Стояв край битого шляху. Дрімали запряжені мули, вказуючи головами напрямок, куди вона простувала. Ліна побачила їх, запримітила й двох чоловіків, що сиділи навпочіпки за парканом, під стайнею. Зиркнула на віз і на тих двох — один-єдиний погляд, всеохопний, бистрий і проникливий. Не спинилася; мабуть, ці чоловіки й не зауважили, що вона глянула на віз чи там на них. І не озиралася. Зникла з очей, цілу милю йшла спроквола в напіврозшнурованих черевиках, поки дісталася вершини пагорба. Тоді сіла на пригорбок, звісила ноги у плиткий рівець і роззулася. А невдовзі дала себе чути ця підвода. Якийсь час було чутно, а відтак і стало видно, як вона виїжджає узвозом.

Гостре хрустке скрипіння й торохтіння битого негодою, незмащеного дерева та заліза, розмірене й страхітливе… Сухі ліниві перекоти раз у раз долинають за півмилі, крізь гарячу нерухому п'янку хвойну тишу серпневого пополудня. Дарма що мули плуганяться у невпинному й незмінному отуманенні, а підвода ніби завмерла на місці. Так поволеньки рухається, що здається, неначе на віки вічні зависла неподалік — непримітною намистинкою на м'якій червонястій шворочці путівця. Так поволеньки, що побачене і відчуте змішуються, поглинаються, як сама дорога, з усіма мирними, одноманітними змінами темряви і світла, як заздалегідь відмірена нитка, намотувана на шпульку. Так поволеньки, поволесеньки, ніби цей розмірений, жахливий

і безглуздий звук долинає із якогось дріб'язкового, нікчемного місця ген поза простором, ніби дух іде за півмилі перед своїм тілом. "Далеко чути, а ще не видно, — думає Ліна. Уявляє, що вже їде, знову їде. І снується гадка: — Буде так, неначе я їхала півмилі ще перед тим, як забралася на підводу, ще перед тим, як вона добралася до місця, де я чекала. А коли вона поїде вже без мене, то я все одно буду в ній ще півмилі". Ліна чекає, не дивлячись на віз, думки плинуть дозвільно, гладко й прудко, повні безіменних облич і голосів: "Лукас Берч? Кажете, що вам треба до Покагонтаса? Ось цією дорогою? Вона веде до Спринґвейла. Зачекайте тут. Незабаром буде підвода, підвезе вас". "Він, мабуть, ішов пішки весь шлях до Джефферсона, — міркує Ліна. — А я їхатиму й слухатиму про Лукаса Берча ще перед тим, як побачити його. Він чутиме підводу, але не знатиме, що це саме вона. Отже, почує мене, перш ніж побачить. Побачить нас двох, перш ніж пригадає".

Сидячи навпочіпки в тіні під стіною Вінтерботтомової конюшні, Армстід і Вінтерботтом побачили Ліну на шляху. Відразу спостерегли, що вона молода, вагітна й нетутешня.

— Цікаво, де це вона нагуляла собі таке черево, — сказав Вінтерботтом.

— Цікаво, чи здалеку несе його, — відповів Армстід.

— Мабуть, іде навідати когось у цих краях, — припустив Вінтерботтом.

— Мабуть, ні. Якби так, то я знав би. І там, у моїй окрузі, нікого такого немає. Бо інакше я б почув про це.

— Здається, вона знає, куди йти, — сказав Вінтерботтом. — По ході видно.

— Недалеко зайде сама-одна, матиме попутника, — зауважив Армстід.

Тим часом жінка повільно йшла зі своєю набухлою ношею, про яку годі було сумніватися. Чоловіки й не помітили кинутого на них погляду. Пройшла повз них, вбрана у безформну синю полинялу одежину, несучи пальмове віяло й тлумачок.

— Не зблизька вона добиралася, — мовив Армстід. — Чимчикує так, наче відміряла вже чималий шмат, а попереду теж неблизька путь.

— Либонь, гостювала в когось тут, — сказав Вінтерботтом.

— Кажу ж, що я б про таке почув, — заперечив Армстід.

Жінка йшла. Не озиралася. Зникла з очей, обважніла, повільна, неквапліва й невтомна, як сам літній день у розповні. Щезла з розмови, а може, й із свідомості. Бо, трохи перегодивши, Армстід висловив те, що мав сказати. Щоб це зробити, він уже двічі приїздив сюди возом за п'ять миль і по три години сидів навпочіпки та попльовував у затінку під стайнею, з безмежною неквапливістю й ваганням, притаманними його поріддю. Треба було запропонувати свою ціну культиватора, якого хотів продати Вінтерботтом. Нарешті Армстід примружився на сонце й виголосив ціну, яку склав, лежачи в ліжку три дні тому.

— Знаю одного чоловіка в Джефферсоні. Я міг би купити в нього за ось такі гроші.

— То й купи, — відказав Вінтерботтом. — Це ж бо вигідна оборудка.

— Авжеж, — згодився Армстід. Сплюнув. Ще раз глянув на сонце й підвівся. — Гаразд. Пора мені додому рушати.

Забравшись на віз, він розбудив мулів. Тобто розрухав їх, бо ж тільки негр добере, спить мул чи ні. Допровадивши гостя до огорожі, Вінтерботтом сперся на горішню лату.

— Так-так, приятелю, — сказав він. — За такі гроші я б і сам купив той культиватор. Якщо ти цього не зробиш, то хай мене дідько вхопить, коли не придбаю за таку ціну. Той господар, либонь, має ще й пару мулів і ладен відступити їх за п'ять доларів. Га?

— Мабуть, — відповів Армстід. Рушив. Підвода заторохтіла й стала помалу поглинати милі. Він теж не озирається. Напевно, і вперед не дивиться, бо побачить жінку, що сидить у рові край дороги, допіру тоді, коли доїде майже до вершини пагорба. У мить, коли чоловік розпізна́є синю одежину, йому буде невтямки, чи подорожня взагалі зауважила віз. І ніхто не втямить, чи глянув він на цю жінку бодай раз, коли без жодних ознак руху вони помаленьку наближались одне до одного, коли підвода страх як поволі виповзала крутосхилом в аурі намацальної дрімоти й червонястої пилюки, коли мули ступали розмірено й сонно, раз у раз побрязкуючи упряжжю й стрижучи кролячими вухами. Як і раніш, мули ані не сплять, ані не прокидаються, коли Армстід спиняє їх.

З-під блякло-синього капелюшка, вилинялого не від води та мила, жінка спокійно й приязно дивиться на чоловіка, молода, миловидна, приємна, доброзичлива й насторожена. Вона ще не поворухнулася. Таке ж блякло-синє вбрання на її безформному нерухомому тілі. На колінах лежать віяло і тлумачок. Вона без панчіх. Босі ноги спочивають на дні мілкої канави. Запорошені важкі чоловічі черевики поряд них такі самі нерухомі. На завмерлому возі сидить Армстід, сутулий, з вицвілими очима. Бачить, що крайку віяла зшито чимсь такої самої барви, як капелюшок і вбрання.

— Чи далеко йдеш? — озивається він.

— Я б хотіла ще завидна пройти хоч трішки, — відповідає вона. Зводиться і взуває черевики. Повільно, неквапно вибирається на шлях, наближається до воза. Армстід не злазить із сидіння, не помагає жінці. Тільки стримує мулів, поки вона насилу перелазить через колесо й ставить черевики під сидіння. Віз рушає.

— Дякую вам, — каже жінка. — Дуже вже я здорожилася.

Армстід ніби ні разу й не глянув на неї. Однак уже запримітив, що обручки немає. Не дивиться на свою попутницю. Підвода знову ліниво торохтить.

— Звідки йдеш? — питає він.

Жінка зітхає. Не так зітхає, як видихає, немов із спокійного подиву.

— Та вже чимало пройшла. З Алабами я.

— З Алабами? У такому стані? Де твої родичі?

Вона теж не дивиться на нього.

— Сподіваюся знайти його десь у цих краях. Може, ви знаєте його. Зветься Лукас Берч. Тут по дорозі мені сказали, що він у Джефферсоні. Працює на деревообробній фабриці.

— Лукас Берч, — майже таким самим тоном вимовляє Армстід це ім'я. Вони сидять пліч-о-пліч на просілому сидінні із зламаними пружинами. Йому видно її руки на подолі й профіль під капелюшком, бачить її кутиком ока. Мабуть, жінка споглядає, як стелиться дорога поміж в'ялими вухами мулів. — І ти пройшла пішки весь цей шлях, сама-одна, щоб його запопасти?

Якусь мить вона мовчить. І відказує:

— Мені траплялися добрі люди. Справді добрі.

— І жінки теж? — Скоса зиркнувши на Лінин профіль, він думає: "Навіть не знаю, як поведеться Марта. Мабуть, жінки радше добрі, ніж добросерді. Не те що чоловіки. Тільки схиблена баба буде добра до своєї посестри, яка потребує доброти. Еге ж бо. Добре знаю, що скаже Марта".

Жінка штивно сидить на краєчку. Нерухомий профіль, нерухома щока.

— Дивна річ, — мовить вона.

— Як же людям ставитися до незнайомої молодої вагітної жінки, знаючи, що чоловік покинув її? — Ліна не ворушиться. Тепер підвода увійшла в ритм, підпорядкований незмащеному, зневаженому дереву, повільному полудню, шляху та спеці. — І ти поклала собі знайти його тут?

Вона сидить нерухомо. Напевно, дивиться на повільну дорогу поміж вухами мулів, у далечінь, позначену й різьблену шляхом.

— Мабуть-таки, я знайду його. Це неважко. Він буде там, де збирається багато людей, де сміються й жартують. Він завжди був охочий до такого.

Армстід різко, злобно крякає.

— Вйо, рухайтеся! — гукає він мулам. І каже сам до себе, роздумуючи вголос: — Мабуть-таки, знайде його. Напевно, той парубійко зогледиться, що дуже й дуже помилився, не доїхавши до Арканзасу чи навіть Техасу.

Сонце хилиться до заходу, ще годину йому до обрію, до швидкого літнього сутінку. Від шляху відгалужується путівець, ще глухіший, ще тихший.

— Ось ми й приїхали, — мовить Армстід.

Жінка відразу ж заворушилася. Нахиляється й намацує черевики. Видно, не взуватиметься, щоб не затримувати воза.

— Красно вам дякую, — каже вона, — ви мене виручили.

Віз знову спинився. Жінка готується зійти.

— Навіть якщо й доберешся до Варнерової крамнички перед заходом сонця, то все одно звідти ще дванадцять миль до Джефферсона, — каже Армстід.

Ліна незграбно тримає черевики, клуночок і віяло в одній руці, щоб обпертися другою, коли сходитиме.

— Краще було б мені таки податися туди, — відповідає вона.

Армстід не торкається її.

— Переночуєш у мене… там жінка… там жінка може… якщо ти… Їдь зі мною. Вранці передовсім підвезу тебе до Варнера, а звідти хтось та й підкине тебе до міста. У суботу завжди хтось туди їде. Нікуди не дінеться твій Берч за цю ніч. Якщо він у Джефферсоні, то буде там і завтра.

Ліна сидить непорушно, тримаючи все своє манаття в одній руці, щоб було зручніше злізти. Задивилася вперед, де в'юниться в даль дорога, помережана скісними тінями.

— Кілька днів я, мабуть, маю в запасі.

— Атож. Часу ще досить. Та ось незабаром з'явиться в тебе попутник, що не вміє ходити. Їдьмо до мене.

Армстід підганяє мулів, не дочекавшись відповіді. Віз звертає на малопомітний путівець. Жінка сідає, але й досі не випускає з рук свого пожитку.

— Я не завдам клопоту, — мовить вона. — Не заважатиму.

— Звичайно, — відповідає Армстід. — То й їдемо.

Уперше за весь час мули самі собою пішли прудкіше.

— Зерно зачули, — каже він, снуючи думку: "Ось такі вони, баби. Сама ж перша нашкодить своїй посестрі й сама ж без усякого сорому швендяє поміж порядних людей. Бо знає, що її пожаліють чоловіки. Плювати їй на жінок. Це ж не жінка впакувала оцю дівку в таке, що та навіть халепою не хоче назвати. Еге ж, брате мій. Дай тільки одній із них вискочити заміж або напитати клопоту незаміжньою, то вона тут же відцурається жіночого поріддя й ловитиме життєву рівновагу, стараючись пристати до чоловічого роду-племені. Ось чому їм кортить курити й нюхати тютюн, ось чому й голосувати пнуться".

Коли підвода проминає дім і наближається до хліва, господиня спостерігає її, стоячи на порозі вхідних дверей. Господар не дивиться в цьому напрямку, і без того знає, що вона має там стояти, що вже стоїть. "Так, — думає він глузливо, їдко й гірко, звертаючи мулів у відчинену браму, — добре знаю, що вона скаже. Ще б не знати". Спиняє їх. Не потребує оглядатися, бо й так знає, що його жінка вже на кухні, вже не спостерігає, а просто чекає. Він спиняє мулів.

— Йди до хати, — велить Армстід. Він уже зійшов на землю, а Ліна поволі злазить із воза, задумливо прислухаючись до свого нутра. — Якщо перестрінеш когось, то це Марта. Я повернуся, коли нагодую худобу.

Він не дивиться на гостю, що йде подвір'ям до кухні. Нема потреби. Крок за кроком разом з нею він ступає до кухонних дверей і натикається на дружину, яка тепер видивляється на ці двері так само, як досі видивлялася на віз, стоячи на вході. "Знаю, ой знаю, що вона скаже", — думає Армстід.

Розпрігши мулів, він поїть їх, заводить до стійла, дає корм, а тоді впускає корів із пасовища. Відтак іде до кухні. Вона й досі там, сива жінка з холодним, суворим, дратівливим обличчям, яка за шість років народила п'ятьох дітей і по тому виховала їх до повноліття. Тепер вона заклопотана. Армстід підходить до умивальника, наливає з відра воду в тазик і закочує рукави.

— Її прізвище Берч, — озивається він. — Принаймні каже, що так зовуть чоловіка, якого вона розшукує. Лукас Берч. Хтось по дорозі сказав їй, що він у Джефферсоні. — Повернувшись спиною до господині, господар мається. — Прийшла аж із Алабами, каже. Сама, ще й пішки.

Хазяйка не оглядається. Порається за столом.

— Бути їй з приплодом ще задовго перед тим, як побачити цю Алабаму, — відказує вона.

— А чи цього парубійка Берча, — вовтузиться з милом і водою Армстід біля умивальника. Відчуває на собі дружинин погляд — на потилиці, на спині, крізь вилинялу від поту сорочку. — У Самсона хтось їй сказав, що хлопець на прізвище Берч чи якось так працює в Джефферсоні, на деревообробній фабриці.

— І вона сподівається знайти його там. А він жде її й не діждеться. Либонь, уже й дім обставив меблями та іншим добром.

Годі розпізнати з її голосу, чи дивиться вона тепер на чоловіка. Той витирається подертим мішком.

— Може, й знайде. Якщо він хотів утекти від неї, то побачить, що жорстоко помилився, коли не подбав, щоб між ним і нею була ріка Міссісіпі.

Тепер Армстід відчуває, що Марта дивиться на нього — сива жінка, не повна й не худа, по-чоловічому затверділа, загартована працею, у робочій сірій сукенці, ношеній нещадно й безоглядно, упершись руками в боки, її обличчя — як у генерала, що зазнав поразки в бою.

— Ой ви, хлопи, — каже вона.

— Що з нею робитимеш? Виженеш? Покладеш спати у хліві?

— Ой ви, хлопи, — каже вона. — Хлописька кляті.

Разом усі входять на кухню, на чолі — місіс Армстід. Прямує до плити. Ліна спиняється на порозі. Непокрита голова, волосся гладко зачесане. Навіть блакитна одежина неначе освіжилася й відпочила. Гостя дивиться на хазяйку, поки та біля плити гримить металевими накривками й завзято, по-чоловічому ладує дрова в піч.

— Я б хотіла вам помогти, — озивається Ліна.

Місіс Армстід не озирається. Люто ляскає дверцятами.

— Сиди собі. Дай ногам відпочити — ото, гляди, й спина відпочине.

— Зробіть ласку, дозвольте вам підсобити.

— Сиди собі. Тричі на день роблю це ось уже тридцять років. Минув той час, коли я потребувала допомоги. — Заклопотана плитою, господиня не обертається. — Армстід каже, що твоє прізвище Берч.

— Так, — відповідає Ліна дуже тихо й поважно. Сидить непорушно, склавши руки на колінах. Місіс Армстід не оглядається. Досі порається біля плити. Здається, піч вимагає догляду, котрий аж ніяк не пасує до лютої завзятості, з якою розпалювали вогонь. Здається, що доглядати цю піч треба, як коштовний годинник.

— Значить, ти вже Берч? — питає господиня.

Молода жінка відповідає не одразу. Хоча місіс Армстід уже не торохтить кухонним начинням, але як стояла, так і стоїть спиною до Ліни. Нарешті обернулася. Дивляться одна на одну, несподівано відкрито, вивчають одна одну: молода — на стільці, гладко зачесана, з непорушними руками на колінах, а стара — біля плити, обернувшись, теж нерухома, із нещадно скрученим у вузол сивим волоссям на потилиці, з обличчям, неначе висіченим із пісковику. Та ось молода подає голос:

— Я обманула вас. Я ще не Берч. Звати мене Ліна Ґроув.

Жінки дивляться одна на одну. Хазяйчин голос ані холодний, ані теплий. Нічого не виражає.

— То ти хочеш упіймати його, аби вчасно стати місіс Берч. Еге ж?

Ліна потупилася, ніби розглядає руки на колінах. В її голосі вчуваються спокій і впертість. І погідність теж.

— Не скажу, що я потребую якихось обіцянок від Лукаса. Так склалося, що він мусив виїхати. Просто не зміг приїхати за мною, як хотів був. Ні йому, ні мені не треба присягатися. Тої ночі, коли він дізнався, що мусить виїхати…

— Це ж якої ночі? Коли ти йому сказала про дитину?

Молода бариться з відповіддю. Її обличчя незворушне, як камінь, але не тверде. Якась м'яка непохитність, осяяна внутрішнім світлом тихої, погідної бездумності й відчуженості. Місіс Армстід спостерігає гостю. Заговоривши, Ліна не дивиться на господиню:

— Він уже давно перед тим дізнався, що доведеться звільнитись. Нічого мені не сказав, бо не хотів засмутити. Уперше почувши про звільнення, він зрозумів, що найкраще буде виїхати кудись, де легше було б рости на службі, де б майстер не присікувався. Але все зволікав. Та коли ось це сталося, годі було чекати. Майстер напосівся на Лукаса. Не злюбив його, бо той молодший, завжди бадьорий. Та ще й майстер хотів влаштувати на його місце свого двоюрідного брата. Лукас не гадав відкритися мені, бо не хотів завдати прикрощів. Та коли ось те сталося, ми не могли гаятися. Я сама порадила йому виїхати. Він відповів, що залишиться, якщо я захочу, хай там чіпляється чи не чіпляється той майстер. Та я йому сказала: їдь. Він дуже не хотів вибиратися, навіть тоді, коли все оте виявилося. Та я йому наказала: їдь. Тільки дай знати, коли будеш готовий мене забрати. Щось у нього там не все так сталося, як гадалося, бо ж не викликав мене вчасно, як хотів був. Пішовши між чужі люди, молодий хлопець потребує часу, щоб обжитися. Він і не знав, коли виїжджав, що на те, щоб обжитися, устаткуватися, піде більше часу, ніж гадалося. А ще й такому хлопцеві, як Лукас. Жвавий, охочий до товариства, любить повеселитися, та й товариство йому раде. Молодий, то й не відав, що воно довше потриває, ніж спершу здавалося. Люди горнуться до нього, бо ж мастак сміхотворити та жартувати. Від роботи його відривають, а він на те не зважає, бо не хоче людей ображати. Та й я була не проти, щоб Лукас попарубкував собі наостанку, адже сімейне

життя для молодого хлопця — це не те, що для жінки. Молодому веселунові воно ох як нудно тягнеться. Хіба не так? Як гадаєте?

Місіс Армстід не відповідає. Розглядає гладко зачесану Ліну, що всілася на стільці, придивляється до нерухомих рук на колінах, до лагідного, задумливого лиця.

— Напевно, він уже передав мені звістку, але не дійшла вона, згубилася. Звідси до Алабами неблизький світ, а я ж іще до Джефферсона не дісталася. Я сказала Лукасові, що не ждатиму від нього листів, бо в письмі він не дуже вправний. "Передай мені через когось, — кажу йому. — Я чекатиму". Коли він поїхав, то зразу була засумувала трішки, бо ж я ще не Берч, а мій брат і його сім'я знають Лукаса не так добре, як я. Та й звідки їм знати? — На Лініному обличчі помалу проступає вираз легкого, радісного подиву, неначе їй спало на думку щось таке, про що вона досі й не відала. — Ну скажіть, звідки їм було знати? А йому треба було спершу обжитися. Він мав дбати про життя-буття на чужині, а в мене жодної мороки, хіба тільки чекати, поки він упорається з усіма клопотами та турботами. А згодом я вже журилася тільки тим, як ото б дитинку щасливо доносити, а не своїм прізвищем чи лихою славою. Ні мені, ані Лукасові не треба присягатись одне одному. У нього, певно, щось несподіване скоїлося, або ж передав вістку, а вона не дійшла. Отже, одного дня я постановила податися до нього й не баритися.

— А звідки ти знала, куди йти?

Ліна дивиться на свої руки. Тепер вони рухаються, зосереджено збираючи складки на подолі. Не з сорому оте збентеження. Здається, що це сама рука мимоволі рухається в задумі.

— Я питала й розпитувала. Лукас молодий і веселий, легко й скоро зазнайомлюється, тому й знаю, що де тільки побуває, його запам'ятають. Ото ж я знай питала. І добрі люди траплялися. Справді,

два дні тому на дорозі мені сказали, що він у Джефферсоні й працює на деревообробній фабриці.

Місіс Армстід спостерігає потуплене обличчя. Взявши руки в боки, байдуже, холодно й презирливо дивиться на молодшу жінку.

— Гадаєш, він там буде, коли ти туди доберешся? Якщо він там взагалі є. Гадаєш, він, почувши, що ти в одному з ним місті, зостанеться там до заходу сонця?

Похилене Лінине обличчя поважне й утихомирене. Її рука завмерла. Нерухомо лежить на коліні, як мертва. У голосі — спокій, непорушність, упертість.

— Гадаю, сім'я має бути разом, коли народилося дитя. Особливо первісток. Гадаю, Господь подбає, щоб так і сталося.

— Муситиме подбати, — грубо, шорстко відказує господиня. Підперши голову, Армстід лежить у постелі й дивиться понад бильцем ліжка, як його жінка, досі вбрана, нахилившись у світлі лампи біля кухонного стола, завзято риється в шухляді. Виймає металеву скриньку, відмикає її ключем, що висить на шиї, дістає полотняний мішечок, розв'язує його й видобуває фарфорового півника із шпаринкою на спині. Усередині бряжчать центи, коли хазяйка, перевернувши його, люто трясе ним над столом. Із шпарки зрідка вилітають монети. Армстід у ліжку стежить за жінкою.

— Що це ти надумала робити з тими грішми за яйця? — питає він.

— Маю право робити з ними все, що захочу. — Вона схиляється до світла, на обличчі вираз гіркоти й терпкості. — Бог свідок, це ж я ростила курей, гарувала коло них. А ти навіть пальцем не поворухнув.

— Еге ж. Твого пра́ва на курей не відбере ніхто з цієї округи. Хіба що опосуми та змії, — відказує Армстід. — Ані пра́ва на північний банк, — докидає він, коли, рвучко нагнувшись, жінка зриває з ноги туфлю й одним ударом розтрощує на друзки фарфорову скарбничку. Спершись на лікоть, господар споглядає з ліжка на жінку, що визбирує решту монет з-поміж скалок, вкидає всі гроші в торбинку, із запеклою рішучістю зав'язує ріпичку й перев'язує — три чи чотири рази.

— Дай це їй, — наказує вона. — А на світанку запряжи мулів і відвези її геть звідсіля. Довези її хоч і до самого Джефферсона, якщо бажаєш.

— Напевно, від Варнерової крамниці її повезе хтось інший, — каже він.

Вставши ще вдосвіта, господиня зготувала сніданок. Стояв на столі, коли увійшов господар, подоївши корів.

— Піди скажи їй, щоб ішла їсти, — обізвалася жінка. Коли чоловік з Ліною повернувся на кухню, тут уже не було місіс Армстід. Ліна окинула оком кухню, завагавшись, та майже й не завагавшись, у дверях, прибравши виразу готовності до усмішки, до мови — заздалегідь складеної мови, відчув Армстід. Однак нічого не сказала, заминка навіть заминкою не стала.

— Поїмо та й поїдемо, — сказав хазяїн. — Тобі ще далеченько добиратися.

Дивився, як вона їсть, з такою самою спокійною, здоровою пристойністю, як і вчора за вечерею, ось тільки тепер пристойність підпсована стриманістю — для годиться. Дав Ліні мішечок. Взяла. На її обличчі вгадувалися тепло, втіха та подив, не дуже великий.

— Ой, щиро їй дякую, — сказала вона. — Та тільки не треба цього. Я ж уже, вважай, добралася.

— Бери-бери. Ти ж, мабуть, зауважила, що Марті краще не перечити, коли вона щось задумала.

— Щиро дякую, — повторила Ліна. Вклала гроші у свій клуночок і наділа капелюшок. Підвода вже чекала. Коли вони, їдучи путівцем, минали садибу, Ліна озирнулася на дім. — Я дуже вдячна вам усім.

— Це все вона зробила, — відповів Армстід. — Їй-бо, моєї заслуги тут немає.

— Усе одно я вам дуже вдячна. Передайте їй від мене привіт на прощання. Я сподівалася, що побачу її, але…

— Угу, — кивнув Армстід. — Мабуть, Марта була заклопотана роботою чи ще чимсь. Я скажу їй.

До крамниці вони приїхали зранку. Там уже сиділи навпочіпки чоловіки й попльовували через вичовганий підборами ґанок. Спостерігали, як Ліна помалу й обережно злазить із сидіння, з тлумачком і віялом у руці. І знову Армстід ані не рушився, щоб допомогти їй.

— Це місіс Берч, — озвався він із сидіння. — Хоче добратися до Джефферсона. Якщо хтось сьогодні підвезе її, то буде вдячна.

У важких запорошених черевиках Ліна ступила на землю. Спокійна, утихомирена, глянула на нього.

— Красно вам дякую, — мовила вона.

— Так-так, — відповів Армстід. — Ось тепер ти вже напевно доберешся до міста. — Зиркнув згори на неї. Здавалося, безконечно довго стеріг він свого язика, що добирав слова, тоді як думки бігли плавно й прудко: "Чоловік. Усі чоловіки такі. Омине сто нагод зробити

добре діло заради одної нагоди встромити носа куди не слід. Проґавить, проморгає не одну можливість розбагатіти, прославитися, вчинити щось добре, а часом і щось зле. Але не пропустить нагоди впхати носа до чужого проса". Та ось язик знайшов слова, і Армстід слухав їх, дивуючись, мабуть, не менш ніж Ліна:

— Ось тільки я б не вважав таким важливим... не покладався б... — і думав: "Ет, не слухає вона. Якби ж прислухалася до таких ось слів, то не злазила б тепер із цього воза, з отим черевом, з віялом та клуночком, не опинилася б одна в чужих краях, де ніколи не бувала, не ганяла б за парубійком, якого ніколи не побачить, якого побачила раз — і того було забагато..."

— ...коли повертатимешся цією дорогою будь-коли: чи завтра, чи сьогодні проти ночі...

— Мабуть, мені все вдасться, — відповіла Ліна. — Мені сказали, що він у місті.

Армстід повернув підводу й подався додому, сутулий, із бляклими очима. Сидячи на продавленому сидінні, міркував: "Ніякого пуття. Вона не повірить словам, не повірить своїм вухам, не зважить на те, що кажуть люди... Еге ж, чотири тижні, сама сказала. Та й тепер ані прислухається, ані повірить. Сидить собі там, на горішній сходинці, склавши руки на колінах, а хлопи навпочіпки плюють повз неї на дорогу. І навіть не чекатиме, щоб її спитали, сама все розкаже. З доброї волі розповість про цього розсучого сина, ніби їй нема чого особливого приховувати, навіть якщо Джоді Варнер чи хтось із них скаже, що той чолов'яга на фабриці в Джефферсоні зветься не Берч, а Банч; їй до такого теж байдуже. Бач, усі розуми поїла, куди там моїй жінці до неї. Як ото Марті сказала. Мовляв, Господь подбає, щоб усе було гаразд".

Досить було одного-двох питань. І ось, сидячи на горішній сходинці, тримаючи віяло й тлумачок на колінах, Ліна вкотре вже оповідає свою

історію, вперто й дослівно повторюючи свою прозору дитячу брехню, а чоловіки в комбінезонах сидять навпочіпки й слухають.

— Цього чоловіка звати Банч, — каже Варнер. — Він уже років сім працює на тій фабриці. Звідки знаєш, що й Берч там?

Ліна задивилася на дорогу, що веде до Джефферсона. Погляд спокійний, вичікувальний, трохи непритомний, але не задумливий.

— Я певна, що він там. На тій фабриці. Лукас завжди любив повеселитися, розвіятися. Не до душі йому було спокійне життя. Тому й не подобалося там, на Доуновій лісопильні. Тому-то він… ми вирішили змінити місце — задля грошей і веселощів.

— Задля грошей і веселощів, — повторяє Варнер. — Не один такий молодик, як твій Лукас, кинув те, задля чого народився й виріс, і тих, що покладалися на нього. А все задля грошей і веселощів.

Та вона, видно, не слухає. Спокійно сидить на сходинці, дивиться на безлюдний шлях, на закрут перед узвозом, перед Джефферсоном. Чоловіки сидять навпочіпки під стіною, приглядаються до Лініного погідного, ясного лиця, й на гадці їм те саме, що й в Армстіда, а тепер і у Варнера: у неї в голові негідник, що кинув її в біді; не побачить вона цього лайдака, хіба що поли його піджака, розвіяні від прудкого бігу. "А може, вона задумалася про цей Слоунів чи Боунів тартак, — подумки припускає Варнер. — Таж навіть дурепа не мусить забиратися так далеко — аж до Міссісіпі, щоб утямити, що нове місце не набагато відрізняється й не набагато краще від того, звідки вона втекла. Хай навіть тут і немає брата, який проти сестриних нічних походеньок. Я б повівся так само, як цей брат. Та й батько теж так повівся б. Нема в неї матері. Батьківська кров ненавидить з любов'ю й гордістю, а материнська кров з ненавистю любить і терпить".

Однак Ліні не те в голові. Думає про монети у тлумачку під руками. Згадує сніданок, розважає, що тепер може зайти до крамнички й купити сиру, крекерів, ба навіть сардин, якщо захоче. В Армстідів вона тільки випила чашку кави й з'їла шматок кукурудзяного хліба — нічого більш, дарма що хазяїн припрошував до їди. "Я їла пристойно, — розмірковує Ліна, склавши руки на клуночку з монетами, згадує оту єдину чашку кави та маленький — задля пристойності — кусничок чудного хліба. Думає гордовито й спокійно: — Я їла, як ото пані. Як пані-мандрівниця. А тепер і сардин можу купити, якщо забажаю".

Отож Ліна споглядає на узвіз, а чоловіки, сидячи навпочіпки й попльовуючи, крадькома стежать за нею. Гадають, що всі її помисли про Лукаса й близькі вже пологи. Насправді ж вона точить тиху, невидиму битву із засторогами прадавньої землі, завдяки яким, з якими і за якими живе. Цього разу перемагає. Зводиться, йде обережно, трохи незграбно, перетинає лінію обстрілу з чоловічих очей і заходить до крамнички. Услід їй іде продавець. "А таки куплю, — подумки постановляє Ліна, вже замовивши сир і крекери. — Візьму й куплю", — а вголос каже:

— І банку сардин, — вона вимовляє "сардін". — За десять центів.

— Такого не маємо, — відповідає продавець. — Сардини в нас по п'ятнадцять центів.

Він теж вимовляє "сардіни".

Ліна замислилася.

— А які банки за десять центів маєте?

— Ніяких, хіба що з ваксою. Вам таке не підійде. Це ж не харчі.

— Тоді я, мабуть, за п'ятнадцять візьму.

Вона розв'язує вузли на клуночку й мішечку. Щоб розплутати, треба трохи поморочитися. Терпляче розв'язує один за другим, платить, зав'язує й бере куплене. Вийшовши на ґанок, застає підводу біля сходів. На ній сидить чоловік.

— Ця підвода їде до міста, — кажуть їй. — Підвезе тебе.

Лінине обличчя помалу, погідно розпромінюється вдячністю.

— Дуже вам дякую, — відказує вона.

Віз рухається повагом, рівномірно, немовби тут, на неозорих, залитих сонцем просторах він поза часом, поза поспіхом. Від Варнерової крамниці до Джефферсона дванадцять миль.

— Дістанемося туди до обіду? — питає Ліна.

Візник спльовує.

— Може, й дістанемося.

Він жодного разу не глянув на свою попутницю, навіть тоді, коли вона забралася на віз. Вона теж не зиркнула на візника. І тепер не дивиться.

— Ви, либонь, часто до міста їздите.

— Вряди-годи, — відказує він. Скриплять колеса. Поля та ліси неначе зависли, однаково далекі й недалекі, застиглі й водночас плинні, рухливі, як марево. Та все ж підвода проминає їх.

— А чи не знаєте ви в Джефферсоні Лукаса Берча?

— Берча?

— Сподіваюся його там відшукати. Він працює на деревообробній фабриці.

— Ні, — каже візник. — Не пригадую такого. Зрештою, я мало кого знаю в місті. Може бути, що він там.

— Сподіваюся, що таки так. Я вже добряче здорожилася.

Візник не дивиться на неї.

— Ти здалеку прийшла його шукати?

— З Алабами. Неблизький світ.

Він не дивиться на Ліну. Питає, ніби між іншим.

— Як же батьки відпустили тебе в такому стані?

— Батьки повмирали. Я живу разом з братом. І ось вирішила податися в дорогу.

— Розумію. Цей Лукас передав тобі, щоб ти приїхала до Джефферсона.

Ліна не відповідає. Візникові видно її непорушний профіль під крисами капелюшка. Підвода котиться повільно, безконечно. Стеляться червонясті неквапливі милі під розмірений поступ мулів, під скрип і торохтіння коліс. Сонце стоїть високо над головою, тінь від крис падає на поділ. Ліна кидає погляд на сонце.

— Пора, мабуть, попоїсти, — озивається вона. Кутиком ока візник спостерігає, як попутниця розгортає сир та крекери, відкриває банку сардин, простягає йому.

— Щось мені не смакує, — каже він.

— Дозвольте вас почастувати.

— Не хочу. Бери їж.

Ліна береться до харчу. Їсть неквапно, повагом жує, поволі й ласо облизує смаковиту олію з пальців. І спиняється, не раптово, але остаточно, щелепа завмерла, не дожувавши, надкушений крекер у руці опускається, голова злегка похиляється, очі порожні, немовби жінка прислухається до чогось страшенно далекого або ж дуже близького — у своєму нутрі. Від обличчя відринула кров, щез густий здоровий рум'янець, і вона сидить нерухомо, чуючи й відчуваючи невблаганну предковічну землю, однак не проймаючись тривогою і страхом. "Це двійнята, щонайменше", — мовить вона собі безгучно, не ворушачи губами. І ось перейми вщухають. Ліна знову береться їсти. Віз не спинився, час не завмер. Вони виїжджають на останній пагорб і бачать дим.

— Джефферсон, — озивається візник.

— Оце так, — каже вона. — То ми вже, вважай, на місці. Еге ж?

Чоловік не слухає. Вдивляється вперед, понад долину, на височину, де стоїть місто. Повівши оком за простягнутим пужалном, Ліна бачить два стовпи диму. Один — від палаючого вугілля, густий, над високим димарем, другий — гінкий, жовтий — височіє над купкою дерев на околиці міста.

— Будинок горить, — каже він. — Бачиш?

Тепер уже не слухає й не чує Ліна.

— Подумати тільки, — мовить вона. — Якихось чотири тижні в дорозі, і ось я вже у Джефферсоні. Ого-го! У таку даль занесло.

Розділ 2

Байрон Банч пам'ятає, що це сталося вранці у п'ятницю, три роки тому. Робітники біля стругального верстата підвели очі й угледіли незнайомця, що стояв і дивився на них. Не знати, чи довго він тут простояв. Схожий і не схожий на волоцюгу. Запорошені черевики, заболочені штани. Зате з добротної діагоналі, були прасовані, а сорочка хоч і брудна, та все ж із білої тканини. Прибулець носив краватку, мав нового солом'яного з цупкими крисами бриля, виклично й погрозливо збитого набакир над нерухомим обличчям. Не скидався на безхатька-заробітчанина у відповідному до такого заняття лахмітті, та виразно відчувалося, що нема в нього коріння, немає нічого рідного — ні міста, ні містечка, ні вулиці, ні дому, ані клаптика землі. Здавалося, усвідомлення цього він ніс, як знамено, безжальний, самотній, гордовитий. "Немовби, — як казали згодом люди, — він, тимчасово опинившись на дні життя, і гадки не має там зостатися й не добиратиме способів вибратися звідти". Байрон спостерігав, як прибулець стоїть, дивлячись на робітників у пропітнілих комбінезонах. Цигарка в кутку рота, на трохи скривленому через дим нерухомому обличчі вираз понурої зневаги. За якусь мить він виплюнув недокурок, не торкнувшись його рукою, обернувся й рушив до фабричної контори, а люди у вицвілому брудному робочому одязі дивилися на його спину, спантеличені й ображені.

— Добре було б його через верстат пропустити, — обізвався майстер. — Миттю зістругало б тоді кирпу, не гнув би її.

Робітники не знали, хто цей прибулець. Ніхто з них раніше не бачив його.

І вони викинули з голови гадку про зайду, принаймні облишили розмову про нього. Повернулися до праці — в гул, дзижчання, скрегіт валів, коліс і пасів. Та не минуло й десяти хвилин, як увійшов директор фабрики, а за ним — незнайомець.

— Постав його до роботи, — звелів директор майстрові. — Каже, що вміє орудувати лопатою. — Хай стане до купи тирси.

Інші не припинили працювати, проте в цеху не було жодного, хто б не стежив за чужинцем у брудній міській одежі, за його похмурим нестерпним обличчям з виразом холодної спокійної зневаги. Майстер задивився на нього, так само холодно.

— Ось у цьому вбранні й працюватиме?

— Це його справа, — відповів директор. — Я не вбрання наймаю.

— Якщо вам обом байдуже, в чому йому ходити, то мені й поготів, — сказав майстер. — Гаразд, паночку. Піди он туди, візьми лопату й помагай хлопцям відкидати тирсу.

Не зронивши ні слова, прибулець обернувся. Інші спостерігали, як він зайшов за купу тирси, з'явився з лопатою й заходився працювати. Майстер і директор балакали біля дверей. Директор пішов, майстер повернувся.

— Його звати Крістмас, — повідомив він.

— Як? — перепитав хтось.

— Крістмас. Різдво.

— Він чужоземець?

— А чи ти чув, щоб білий звався Крістмасом? — відповів питанням на питання майстер.

— Я взагалі не чув, щоб когось так звали, — сказав хтось інший.

І тут Байронові, як він пригадує, сяйнуло: ім'я позначає людину звуком і може провістити, чого від неї чекати. Аби тільки вчасно зуміти та й розгадати значення цього імені. Либонь, ніхто з робітників і не придивлявся до незнайомця, поки не почув, як його звати. А почувши, всі пройнялися враженням, що ім'я своїм звучанням підказує, чого сподіватися, що прибулець несе з собою фатальне попередження, як квітка несе запах, а гримуча змія — торохтілку. Та тільки жоден не здобувся на розум, щоб збагнути це попередження. Люди просто вирішили, що це чужоземець, і решту робочого дня, спостерігаючи, як він працює в краватці, в солом'яному капелюсі й прасованих штанах, дійшли думки, що так повелося працювати в його рідних краях. Хоча були такі, що казали: "Сьогодні він переодягнеться. Завтра вранці прийде не в цьому святковому вбранні".

Настав суботній ранок. Прийшовши перед самим гудком, спізнюхи одразу ж цікавилися: "То як він?.. де?.." Їм тицяли пальцем. Новак стояв самотою біля купи тирси. Поряд лежала лопата, а він, зодягнений у те саме, що й вчора, у тому самому викличному брилі, курив цигарку. "Коли ми нагодилися, він уже був тут, — казали ті, що прийшли перші. — Ось так і стояв, ніби й у ліжко не лягав".

Він ні з ким ані словом не перекинувся. І ніхто не пробував заговорити до нього. Але всі мали на думці новака, спостерігали упевнені рухи його спини (працював він досить добре, з якоюсь зловісною стриманою рівномірністю) і рук.

Настав полудень. Крім Байрона, всі сьогодні прийшли без обіднього харчу й стали збирати свої речі, щоб повернутися сюди аж у понеділок. Байрон сам подався до помпової станції, де звичайно полуднували, й сів

там. І раптом щось спонукало його звести погляд. Зовсім близько, спершись на стовп, курив новак. Байрон зрозумів, що той зайшов сюди раніше й навіть не подумав вийти. Або ще гірше: потикнувся сюди навмисно, погордував Байроном, як стовпом.

— Ти що, й далі працюватимеш? — запитав Байрон.

Той видмухнув дим. Глянув на Байрона. Худорляве, змарніле обличчя, рівна, пергаментна, мертвотна барва плоті. Не шкіри, а саме плоті, немовби череп сформували із застиглою смертельною правильністю й обпалили в розжареному горнилі.

— Скільки тут платять за понаднормову роботу? — відповів він питанням на питання.

І тут Байрон здогадався. Зметикував, чому той працює в недільному вбранні, чому ні вчора, ні сьогодні не мав із собою нічого їстівного, чому не скінчив роботу разом з усіма опівдні. Здогадався й був цілком певен, — так, ніби почув сказане цим чоловіком, — що той не має ані щербатого шеляга й два-три дні живе на самих цигарках. Не замисливши, Байрон уже простягав каструльку — таким же мимовільним рухом, як і сама думка. Однак ще не спинилася рука, а прибулець, не змінивши лінькуватого зневажливого виразу, повернув голову й зиркнув крізь завислий димок на запропоновану поживу.

— Я не голодний. Забери той непотріб.

У понеділок вранці Байронова здогадка підтвердилася. Крістмас прийшов у новому комбінезоні й приніс їжу в паперовому згортку. А в обід не сів з усіма навпочіпки перекусити на помповій станції і на обличчі мав той самий вираз. "Хай йому абищо, — сказав майстер. — Сіммз найняв не вбрання. А тим більше — не писок".

"Язика Сіммз теж не наймав", — подумав Байрон. Зрештою, Крістмас був такої ж гадки, то й поводився відповідно. Досі, після шести місяців, ні з ким не заводив мови. Ніхто не знав, що він поробляє у вільний час. Подеколи хтось із товаришів на роботі минався з ним на майдані в середмісті після вечері, й Крістмас поводився так, ніби ніколи й не бачив цього чоловіка. Носив тепер нового капелюха, ходив у напрасованих штанах, і димок від цигарки в кутку рота в'юнився перед обличчям. Ніхто не знав, де він мешкає, де ночує, хіба тільки час від часу його помічали на стежці, що бігла через ліс в околиці міста. Мабуть, десь там він і жив.

Не тільки про це знає тепер Байрон. Ось те він дізнався згодом, дослухаючись, спостерігаючи, помалу доходячи думки. А тоді жоден і не відав, де живе Крістмас і що робить за ширмою, завісою своєї чорної роботи на фабриці. Напевно, ніхто б і не дізнався, якби не ще один новак — Браун. Коли ж той Браун усе розказав, то чоловік десять зізналися, що вже понад два роки купують у Крістмаса віскі. Стрічаються вночі з ним віч-на-віч у лісі, за дві милі від міста, неподалік старого, ще колоніальних часів, плантаторського будинку, в якому живе самотою стара діва на прізвище Берден. Однак навіть ці завсідні покупці не знали, що Крістмас мешкає в негритянській напіврозваленій халупі на садибі міс Берден, і то вже більш як два роки.

І ось одного дня, десь півроку тому, на фабриці з'явився ще один незнайомець, що, як колись Крістмас, шукав роботу. Теж молодий, високий, уже в комбінезоні, якого, схоже, віддавна не скидав, і теж мав вигляд такого, що мандрує впорожні. Було в нього жваве, миловидне обличчя з білим шрамиком біля уст, на який, мабуть, був охочий довго споглядати у люстерко. А ще ця звичка смикати головою й зиркати через плече, як ото мул поперед машини на шосейці. Але це, здавалося Байрону, був вияв не так побоювання, тривоги, як бравади, показної самовпевненості; молодик ніби не вгавав доводити: я не боюся нічого, що спостигає чи може спостигнути ззаду. Побачивши новонайнятого, майстер Муні мав таке саме враження, спало на думку Байронові.

— Що ж, — мовив Муні, — взявши цього хлопця, Сіммз узагалі нікого й нічого не найняв. Навіть порядних штанів — і то ні.

— Так і є, — згодився Байрон. — Він нагадує машину з радіо всередині. Мчить вона вулицею, а ти не добереш, про що там радіо теревенить. Та й машина чортзна-куди їде, без мети, а придивишся — то й побачиш, що в ній нікого нема.

— Еге ж, — кивнув майстер. — А мені він нагадує коня. Не те що миршавого. Просто нікудишнього. На пасовищі такий жеребець ніби нічогенький, а як тільки настає час запрягати, то в нього копита хворі.

— Зате кобилам він, як видно, до вподоби, — докинув Байрон.

— Атож, — підтвердив Муні. — Хоча навряд чи зміг би він заладувати як слід кобилі.

Новак став відкидати тирсу з Крістмасом. Розпочав роботу галасливо й метушливо, всім розповідав, хто він та звідки. Тон і манера відображали його сутність, несли в собі його безголів'я й брехливість. Отож і повіриш у ті новачкові оповідки про походеньки не більш ніж у те, що його й справді так звати, як відрекомендувався, снувалася думка Байронові. Нема жодної підстави засумніватися в тому, що він справді Браун. Проте, дивлячись на нього, відчуваєш, що такий коли-небудь у житті доходить до межі у своїй дурості, змінює власне ім'я й, вирішивши назватися Брауном, впадає у такий шалений захват, ніби сам винайшов це ймення. Але річ у тім, що він взагалі не потребує імені. Усім (а принаймні тим, що ходять у штанах), міркував Байрон, байдуже, як цей парубійко зветься, звідки прийшов, чи надовго тут затримається й куди подасться. Бо ж хай там звідки він приблудився, хай там де обертався, а всі бачать, що живе він на дармових харчах, як та сарана. І провадить ось таке життя з такого давнього часу, що здається, ніби все його нутро розсипалося, розвіялося й нічого не залишилося, крім прозорої невагомої оболонки, яка безтямно й безцільно волочиться з волі вітру.

Зрештою, він так і працював, по-своєму. Байрон вважав, що Браун нездатен навіть на те, щоб вправно і справно ухилятися від роботи. Та хоча б побажав опанувати цю хитромудру штуку, бо ж далеко не кожному вона дається, так само як і всяка інша, зосібна й штука красти та вбивати. Треба йти до якоїсь вибраної мети, докладати для цього сил. Байрон бачив, що Браун цього не робить. Як з'ясувалося, першого ж суботнього вечора він програв у кості весь свій тижневий заробіток.

— Дивно, — сказав Байрон майстрові. — Я гадав, що він хоча б у грі в кості мастак.

— Він? — перепитав Муні. — А чого це ти гадаєш, що він може бути мастаком у якомусь крутійстві? Таж він не потрафить навіть такого простого діла, як відкидати тирсу. Невже б він зумів обманути когось у такій мудрованій штуці, як кості, коли не може дати раду з такою нескладною річчю, як лопата? — І додав: — А все ж, як на мене, нема такого нездари, що не міг би когось у чомусь та й переплюнути. Ось цей Браун переплюне Крістмаса принаймні в умінні бити байдики.

— Звісно, — підтакнув Байрон. — Мабуть, бути добрим — це найлегше ледарю.

— А я скажу, що він дуже скоро зіб'ється з пуття, — кинув Муні. — Аби тільки знайшовся такий, що навчив би, як це зробити.

— Що ж, рано чи пізно такий знайдеться, — розсудив Байрон. Обидва обернулись і глянули на купу тирси, де трудилися Крістмас і Браун. Перший — з понурим, лютим завзяттям, другий — з метушливою, геть зайвою запопадливістю, якою не зміг би навіть сам собі очей замилити.

— Напевно, — згодився майстер. — Та тільки якби я надумав збитися з пуття, то нізащо не взяв би його за вчителя.

Як і Крістмас, Браун прийшов на роботу в чому й був. Тільки, на відміну від напарника, згодом ходив у тому ж самому.

— Колись у суботу він виграє в кості якраз стільки, щоб купити новий костюм і щоб п'ятдесят центів у кишені бряжчали, — припустив Муні. — І в понеділок вранці ми його вже не побачимо.

Одначе Браун і далі ходив на роботу зодягнений у ту ж сорочку й комбінезон, у яких приїхав до Джефферсона, і далі програвав щосуботи весь тижневий заробіток, а може, й трохи вигравав, і вітав програші та виграші однаково дурнуватим сміхом, і далі жартував та баляндрасив з тими, що раз у раз його оббирали. Якось одного дня пішов поголос, що він виграв шістдесят доларів.

— Тільки ми його й бачили, — сказав хтось.

— Не знаю, — відповів Муні. — Шістдесят доларів — це не те. Якби було десять або п'ятсот, то, напевно, була б твоя правда. Але не шістдесят. Тепер він вважає, що непогано влаштувався тут, раз запопав стільки, скільки заробляє за тиждень.

І справді, в понеділок він прийшов у комбінезоні. Брауна і Крістмаса побачили біля купи тирси. За ними двома спостерігали з того дня, коли Браун влаштувався на роботу. Крістмас вганяв лопату в тирсу неквапно, розмірено, з силою, немовби сік зариту змію ("або ж людину", — сказав Муні), а Браун знай вистоював, спершись на лопату, та й, мабуть, правив якісь побрехеньки чи анекдоти. Бо ж заходився сміхом, реготав, закинувши голову, тимчасом як його напарник працював з мовчазною неспадною люттю. Браун брався до роботи й хвилину-другу працював так само завзято, як і Крістмас, однак набираючи щораз менше тирси, аж поки лопата, літаючи по спадистій дузі, взагалі не доторкалася до купи. Тоді знову спирався на свій інструмент і, либонь, доводив до кінця те, що почав був торочити Крістмасові, торочити тому, хто, здається, й голосу не чує. Неначе напарник за милю від нього або ж говорить

чужою, незнайомою мовою, думав Байрон. Бувало, у суботу ввечері їх обох бачили в середмісті — Крістмаса в ошатному, витриманому одязі з діагоналі, в білій сорочці та Брауна в новому костюмі — рудуватому, картатому з червоними смужками, в барвистій сорочці та в капелюсі — як у Крістмаса, тільки з кольоровою стрічкою. Браун теревенив і гиготав, голос його виразно звучав на весь майдан і відбивався луною, як ото в церкві гамір долинає, здається, звідусіль. Скидається на те, що старається показати, які вони з Крістмасом друзяки, думав Байрон. А Крістмас повертався і мовчки, понуро відходив од хай хоч якого невеликого гурту, оточеного відголосом Браунового пустослів'я. Услід рушав і сам базіка, далі патякаючи та гигочучи. Кожного такого разу робітники казали: "Що ж, у понеділок він не повернеться на роботу". Але щопонеділка він приходив. Це Крістмас перший кинув роботу.

Кинув її у суботу ввечері, не попередивши, по майже трьох роках. І не хто інший, як Браун, повідомив про це. Робітники були різного віку, сімейні й нежонаті, жили по-різному й по-всякому, але в понеділок усі як один виходили на роботу поважні, майже урочисті. Були серед них молоді, що суботніми вечорами пиячили, грали на гроші, навіть подеколи їздили до Мемфіса. Однак у понеділок вранці приходили на роботу тверезі й мовчазні, в чистих сорочках і комбінезонах, тихо чекали гудка й тихо ставали до праці, немовби в повітрі зависало щось святочне після неділі й, як заведено, веліло: хай там що хтось виробляв у свято, але в понеділок йому і личить, і належить прийти на роботу тихим і чистим.

Ось що робітники завжди помічали за Брауном. У понеділок вранці він з'являвся в тому самому заяложеному одязі, що й минулого тижня, і з заростом, який не знав бритви. Був галасливіший, ніж завжди, шумів і пустував, як десятилітня дитина. Тверезі й стримані люди вважали, що не годиться так поводитися. Дивилися на нього, як на голого або ж п'яного. Отож саме Браун сказав їм у понеділок, що Крістмас не працюватиме. Прийшов пізно, але це дрібниця. Не поголився, але це теж дрібниця. Поводився тихо. Якийсь час люди й не знали, що він уже на місці. В цю пору половина їх лаяла Брауна, причому дехто завзято.

З'явився після гудка, відразу подався до купи тирси й заходився працювати, не сказавши нікому ані слова, не відповідаючи навіть тоді, коли хтось звертався до нього. І тоді робітники зауважили, що Браун сам, а Крістмаса немає.

— Еге, — сказав хтось майстрові. — Бачу, що ти втратив одного з підмайстрів кочегара.

Глянувши вниз, де Браун орудував заступом так, ніби то була купа яєць, а не тирси, Муні сплюнув.

— Так. Занадто скоро забагатів. На цій роботі його не втримаєш.

— Забагатів? — перепитав інший робітник.

— Один із них, — відповів Муні, не зводячи погляду з Брауна. — Вчора я бачив, як вони їздили в новому автомобілі. Ось цей, — кивнув майстер головою на Брауна, — кермував. Я не здивувався. Здивувався з того, що взагалі один із них прийшов на роботу.

— Либонь, Сіммз не матиме клопоту й легко знайде нового на це місце. Такі часи тепер.

— Він ніколи не мав із цим клопоту, — відказав Муні.

— Здається мені, що він незле давав собі раду.

— Розумію, — мовив майстер. — Ти маєш на увазі Крістмаса.

— А ти кого? Невже Браун сказав, що він теж звільниться?

— Гадаєш, що він гаруватиме тут, коли його приятель увесь день гасає новою машиною по місті?

— Дивно, — зиркнув на Брауна робітник. — Звідки вони взяли це авто?

— Мені не дивно, — відповів Муні. — Цікаво одне: покине Браун роботу ополудні чи працюватиме до шостої години?

— Що ж, — докинув Байрон, — якби я розбагатів так, щоб дозволити собі купити нове авто, то теж звільнився б.

Двоє робітників глянули на нього й усміхнулися.

— Тут вони ніколи не розбагатіли б, — сказав один із них. Байрон кинув на нього оком.

— Мабуть, Байрон тримається якнайдалі від усього злого, тому й стоїть осторонь інших людей, — додав другий. Обидва подивилися на Байрона. — Ось цього Брауна можна було б назвати прислужником. Крістмас змушував усіх ходити вночі ген у ліси за садибою міс Берден, а тепер Браун носить усім товар до міста. Я чував, що, коли знаєш пароль, то суботнього вечора можеш купити в нього з-під поли пінту віскі будь-де, навіть просто на вулиці.

— А який пароль? — поцікавився хтось. — Шість ковтків?

Байрон переводив погляд з одного на іншого.

— Невже то правда? Вони й справді таке роблять?

— Це робить Браун. Про Крістмаса не знаю. Присягатися не стану. Але Браун не відбіг далеко від Крістмаса. Крук крука бачить здалека, як ото кажуть старі люди.

— Правда така, — сказав другий, — що ми не дізнаємося, чи вплутаний у цей ґешефт Крістмас. Той не ходить на людях, спустивши штани, як ото Браун.

— А цьому і не потрібно так робити, — підсумував Муні, задивившись на Брауна.

Майстер мав рацію. До обіду робітники спостерігали за Брауном, який працював один біля купи. Після гудка всі взяли свої казанки з полудником, присіли навпочіпки на помповій станції й стали їсти. Увійшов Браун — понурий, надусаний, скривджений, як дитина, й, присівши разом з ними, погойдував руками поміж колін. Сьогодні він прийшов без їжі.

— Ти що, не їстимеш? — запитав хтось.

— Холодні помиї із брудного казанка? — відказав Браун. — З ранку весь день гаруєш, як останній нігер, а на годинній обідній перерві жереш вистиглу побовтюху з ось такого бляшаного відерця.

— Що ж, мабуть, дехто працює, як нігер, там, звідки й прийшов, — озвався Муні. — Але на цій роботі нігер навіть до обіду не втримався б, якби працював так, як дехто з білих.

Та Браун не чув і не слухав, сидячи навпочіпки з кислим виразом на обличчі й помахуючи руками.

— Дурень. Тільки дурень так робитиме.

— Тебе ж не прикували до цієї лопати, — зауважив майстер.

— Ти попав у точку, хай йому біс. Не прикували, — відповів Браун.

А тоді пролунав гудок. Люди рушили до роботи. Споглядали на Брауна біля купи тирси. Якийсь час він копирсав лопатою, згодом став рухатися повільніше, аж поки спинився, стиснувши держак, як батіг. Було видно, що бурмоче щось собі під ніс.

— Це тому, що він не має з ким побалакати, — припустив хтось.

— Не тому, — заперечив Муні. — Просто він ще не переконав себе. Ще не втовкмачив сам собі.

— Чого саме?

— Та того, що він ще більший дурень, ніж я гадав.

Наступного ранку Браун не з'явився.

— Відтепер його адресою стане перукарня, — сказав хтось.

— Або провулок за нею, — відповіли йому.

— Гадаю, ми ще раз його побачимо, — мовив Муні. — Прийде взяти гроші за вчорашню роботу.

Так і сталося. Він прийшов близько одинадцятої. Мав на собі новий костюм і солом'яний бриль. Спинився біля цеху і стояв, дивлячись на робітників, точнісінько так само, як ото Крістмас три роки тому, немовби вчителеві пози з колишнього життя самі собою, несвідомо спонукували слухняні м'язи надто вже здібного й старанного учня. Однак Браун здобувався хіба що на пустопорожню пиху та розхлябаність, натомість учитель виглядав понурим, спокійним і фатальним, як змія.

— Агов, налягай, тяглова худобо! — гучно, весело обізвався Браун, вискалившись.

Муні зиркнув на нього. Той перестав вишкірятися.

— Це ти мене так назвав? — спитав майстер. — Га?

На Брауновому рухливому обличчі сталася одна з тих миттєвих, усім знаних змін. "Неначе воно так недбало, абияк склепане, що він завиграшки навіть змінить вираз", — подумав Байрон.

— Я не до тебе звернувся, — відповів Браун.

— Ага, розумію. — Муні говорив дуже лагідно й невимушено. — Ось цих хлопців ти обізвав тягловою худобою.

— То ти мене обізвав? — тут же вступив хтось у розмову.

— Я просто сам собі під ніс пробурмотів, — пояснив Браун.

— Що ж, один раз у житті ти сказав щиру правду, — зауважив майстер. — Тобто півправди. Хочеш, щоб я підійшов і шепнув другу половину тобі на вухо?

І то було востаннє, коли Брауна бачили на фабриці. Байрон дотепер пам'ятає, як без користі, безцільно й безнастанно гасав містом новий (тепер уже з пом'ятими крилами) автомобіль, а Браун, недбало розсівшись за кермом, доволі нездарно зображав із себе хвацького, гідного заздрощів гуляку. Деколи йому товаришував Крістмас, але не дуже часто. Тепер уже не було таємницею те, що роблять ці двоє. Молодики, ба навіть хлопчаки взяли на язики Брауна, що в нього можна купити віскі майже відкрито, а місто знай чекає, коли він упіймається на гарячому, видобувши з-під поли дощовика пляшку віскі й запропонувавши тайнякові в цивільному купити її. Досі не відають достеменно, чи вплутаний у це діло Крістмас, та ніхто не повірить, що Брауну вистачить смальцю в голові, аби самотужки наживатися навіть на бутлегерстві, а дехто знає, що Крістмас і Браун разом живуть у

халупі на землі Берденів. Але й отому декому не відомо, чи знає про цих двох міс Берден, а якби й було відомо, то все одно не сказав би їй. Вона мешкає самотою у великому будинку, жінка середніх літ. Живе тут від народження, однак досі не стала тутешньою, залишилася чужинкою. Її батьки перебралися сюди з Півночі в роки Реконструкції, після громадянської війни. Північанка-янкі, прихильна до негрів, і досі в Джефферсоні точаться балачки про її дивні стосунки з темношкірими — у місті й поза ним, хоча вже шістдесят років минуло, відколи її діда і старшого брата убив на майдані колишній рабовласник у суперечці про участь негрів у виборах. І донині її та садибу оточує щось чужинське, темне й загрозливе, дарма що вона лише жінка, всього-на-всього спадкоємиця тих, кого батьки міста мали підставу (принаймні так вважали) ненавидіти й боятися. Ось воно що: між нащадками двох ворожих привидів — фантом давно пролитої крови, жахіття, страх і гнів.

Якщо й була колись любов, то кожне — і чоловік, і жінка — скаже, що Байрон Банч забув її. А радше вона забула його — цього невеличкого чоловіка, до якого ніколи не вернуться його тридцять літ, який уже сім років по шість днів на тиждень відбуває на деревообробній фабриці, подаючи дошки на верстат. У суботні пообіддя він теж там, один, а інші робітники, зодягнувши святкові костюми й почепивши краватки, — в середмісті, у тому жахітливому, пустому й невгамовному безділлі робочого люду. У суботу по обіді він, оскільки не може сам-один працювати на стругальному верстаті, вантажить оброблені дошки й сам дотримується робочого розпорядку — аж до останньої миті, коли пролунає уявний гудок. Інші робітники, та й саме місто, тобто та його частина, що пам'ятає Байрона й думає про нього, вважають, що він працює задля грошей за понаднормову роботу. Може, й мають рацію. Люди так мало знають про своїх ближніх… А в його очах усі чоловіки й жінки чинять із такої спонуки, що керувала б і ним, якби був дурень і робив би те ж саме, що й вони. Насправді тільки одна людина в місті може говорити про Банча більш-менш певно, і місто нічого не відає про її стосунки з Банчем, бо ці двоє зустрічаються й ведуть розмови тільки вночі. Звати цю людину Гайтавер. Двадцять п'ять років тому він був священиком в одній із головних церков, а то й найголовнішій. Один він

знає, куди вирушає Банч щосуботи ввечері, після того як пролунає уявний гудок (або ж Банчів величезний срібний годинник скаже, що вже прогуділо). Місіс Бірд, в пансіоні якої живе Банч, знає лише те, що кожної суботи, одразу по шостій, квартирант приходить, миється, переодягається в дешевий ношений діагоналевий костюм, вечеряє, сідлає мула, якого тримає в стайні (сам її лагодив і перекрив), і вирушає в дорогу. Хазяйка не знає, куди він їздить. Це тільки пасторові Гайтаверу відомо, що Банч їде за тридцять миль від міста й проводить неділю, керуючи хором у сільській церкві, а служба Божа триває весь день, Тоді десь опівночі знову сідлає мула й їде назад до Джефферсона рівним тюпцем-труським — цілонічним. А в понеділок вранці він, зодягнувши чисту сорочку й комбінезон, буде на робочому місці, щойно пролунає гудок. Місіс Бірд знає лише те, що від вечері в суботу до сніданку в понеділок щотижня квартирантова кімната й мулова конюшня стоять порожняком. Одному Гайтаверу відомо, куди він їздить і що там робить, адже двічі-тричі на тиждень Банч відвідує Гайтавера в невеличкому будиночку, де живе колишній священик самотою — і в ганьбі, як ото плещуть городяни — в маленькому нефарбованому темному, погано освітленому будиночку, просяклому затхлим чоловічим духом. Тут, у пасторовому кабінеті, вони сидять удвох і ведуть тихі бесіди — худорлявий неприкметний чоловік, який і не здогадується, що став загадкою товаришам на роботі, і п'ятдесятилітній ізгой, відкинутий його ж церквою.

І ось Байрон закохується. Закохується наперекір усім звичаям свого суворого, ревного сільського виховання, яке вимагає незайманості від предмета любові. Це стається в суботу пополудні, коли він сам на фабриці. За дві милі звідси все ще горить будинок, над овидом стоїть прямо, як пам'ятник, жовтий дим. Робітники побачили, як він знявся понад гаєм, перед обідом. Ще не прозвучав гудок, і люди не розійшлися.

— Либонь, сьогодні Байрон теж піде з роботи, — перемовлялися вони. — На пожежу безплатно подивиться.

— Добряче горить, — сказав один. — Що б воно могло бути? Не пригадаю нічого такого великого, щоб із нього отакенний димище пішов. Хіба що з будинку Берденів.

— Мабуть, це таки він, — відповів другий. — Мій тато не раз згадує, як ото п'ятдесят років тому люди казали, що цей дім треба з вогнем пустити, ще й трохи людського м'ясця та жирку докинути, щоб краще зайнялося.

— Напевно, це твій татусь підкрався туди й пустив червоного півня, — докинув третій. Всі засміялися. І знову заходилися працювати. Чекаючи на гудок, час від часу переривали роботу, щоб подивитися на дим. За якийсь час прибула наладована колодами вантажівка. Робітники розпитали шофера, який проїхав через місто.

— Еге ж, Берден, — підтвердив він. — Не хто інший, як вона. У місті кажуть, що й шериф туди подався.

— Либонь, Вотту Кеннеді теж кортить подивитися на пожежу, дарма що доведеться почепити на себе відзнаку.

— На майдані стільки зібралося, — сказав шофер, — що він запросто знайде там кожного з тих, кого хоче заарештувати.

Пролунав обідній гудок. Люди розійшлися. Байрон полуднував, поруч нього лежав срібний годинник із відкритою накривкою. Коли той підказав, що вже перша, Байрон взявся до роботи. Був сам-один. Розмірено, безконечно снував від складу до вагона. Підмостивши на плече, щоб м'якше було, укількоро складений мішок, носив стоси клепок — вантаж, який, могло б здаватися, Байронові ні понести, ні підняти. І ось у двері за його плечима ввійшла Ліна Ґроув. Уже наперед погідно всміхалася, вже склала була губи, щоб вимовити ім'я. Почувши Ліну, Байрон обертається й бачить, як щезає її усмішка, неначе кола на гладіні струмка, в який кинули камінчик.

— Ви не він, — каже вона, по-дитячому здивована й насуплена, навздогін щезлій усмішці.

— Так, пані, — підтверджує Байрон. — Мабуть, не він. А хто це — він?

— Лукас Берч. Мені сказали…

— Лукас Берч?

— Мені сказали, що я його тут знайду. — Ліна говорить з якоюсь безтурботною недовірою й незмигно дивиться на Байрона, ніби гадає, що він пробує її обманути. — Коли я ближче до міста підійшла, його всі Банчем стали називати, а не Берчем. Я й подумала, що вони неправильно вимовляють це прізвище. Або ж я не розчула.

— Та ні, пані, — каже він. — Так воно і є. Банч. Байрон Банч. — І досі тримаючи на плечі планки, дивиться на неї, на її важке тіло, на обважнілі стегна, на черевики, вкриті червонуватою пилюкою. — То ви будете місіс Берч?

Ліна не зразу відповідає. Стоїть у дверях і дивиться на нього пильно, не тривожно, отим погідним, трішки розгубленим, трішки недовірливим поглядом. У блакитних очах тінь підозри, що Байрон хоче її підманути.

— Доро́гою мені казали, що Лукас працює на деревообробній фабриці в Джефферсоні. Багато хто так казав. Я добралася до Джефферсона, мені пояснили, де тут фабрика. У місті я запитала про Лукаса Берча. Мені відповіли: "Мабуть, ти про Банча питаєш". Ото я й подумала, що вони просто з прізвищем намикитили, а насправді йдеться про Берча. Хоча мене й запевняли, що той, кого вони мають на увазі, не смаглявий. Невже й ви скажете, що не знаєте Лукаса Берча?

Байрон ставить на землю свою ношу акуратним стосиком, щоб потім було зручно підняти.

— Ні, пані. Такого тут нема. Я знаю всіх, хто тут працює. Напевно, він працює деінде в місті. Або ж на якійсь іншій фабриці.

— Чи є тут ще одна деревообробна фабрика?

— Немає. Правда, лісопильні є, їх тут чимало.

Ліна дивиться на нього.

— По дорозі мені сказали, що він працює на деревообробній фабриці.

— Не знаю нікого з таким прізвищем, — відказує Байрон. — І пригадати не пригадаю Берча. А мене звати Банч.

Вона й далі дивиться на цього чоловіка тим самим поглядом, у якому не так турбота про майбутнє, як недовіра до теперішності. І зітхає. Це навіть не зітхання, а глибокий видих.

— Гаразд, — мовить Ліна. Обернувшись, окидає поглядом напиляні дошки й штабелі планок. — Мабуть, посиджу трішки. Дуже здорожилася, походивши по цій твердій бруківці. Здається, поки дісталася сюди з міста, ще дужче втомилася, ніж за всю дорогу з Алабами.

Вона рушає до низького штабеля рейок.

— Зачекайте, — каже Байрон. — Підбігає до неї й скидає мішковину з плеча. Жінка, вже зігнувши ноги в колінах, завмирає, й Байрон стелить цю мішковину на рейки. — Так буде зручніше.

— Дуже вам дякую. — Ліна сідає.

— Так буде зручніше, — повторює Байрон. Виймає з кишені срібний годинник, дивиться на нього й теж сідає на другий кінець штабеля. — Напевно, п'ять хвилин — якраз те, що треба.

— П'ять хвилин на відпочинок? — питає вона.

— П'ять хвилин, відколи ви прийшли. Я ж відтоді й відпочиваю. У суботу по обіді сам собі фіксую час.

— І щоразу, коли сядете на хвилинку, фіксуєте? Звідки вони знатимуть, що ви припинили роботу? Хвилина чи дві нічого не змінить.

— За просиджування мені не заплатять, — відповідає Байрон. — Отже, ви приїхали з Алабами.

Ліна оповідає йому, сидячи на мішковині. Важкотіла, з незворушним, погідливим обличчям, яке він так само спокійно спостерігає, Ліна розповідає йому більше, ніж намірилася була спершу, як розказувала вже багатьом незнайомим людям, серед яких чотири тижні мандрувала з мирною некваплівістю зміни пір року. І Байрон, своєю чергою, складає портрет молодої жінки, обдуреної, покинутої, яка навіть не усвідомлює, що її покинули, яка й досі не Берч.

— Та ні ж бо, я його не знаю, — озивається він. — Зрештою, тут тепер нема нікого, крім мене. Інші люди, мабуть, он там дивляться на пожежу. — Він показує на жовтий стовп диму, що в безвітрі високо стоїть над деревами.

— Ми її бачили з підводи, коли під'їжджали до міста, — каже Ліна. — Справді велика пожежа.

— Бо й будинок великий. Здавна там стояв. Ніхто там не живе, крім одної пані. Напевно, в місті дехто скаже, що це Божа кара на неї. Це янкі, північанка. Її рідня переїхала сюди за часів Реконструкції, щоб

баламутити негрів. За таке підбурювання й убили двох її родичів. Подейкують, що вона й досі водиться з нігерами. Відвідує їх, коли захворіють, як ото білих. Кухарки не має, бо ж це мала б негритянка прислуговувати. Кажуть, ота пані стверджує, що негри такі самі люди, як білі. Тому-то ніхто її не навідує. Крім одного. — Ліна спостерігає його, слухаючи. Тепер Байрон не дивиться на неї, відвів погляд убік. — А може, двох, як я чув. Сподіваюся, що вони вчасно там нагодилися й допомогли меблі винести. Може, й встигли.

— Хто встиг?

— Два приятелі. Обидва звуться Джо й живуть десь поблизу. Джо Крістмас і Джо Браун.

— Джо Крістмас? Дивне ім'я.

— Він сам дивний. — Байрон і далі ухиляється від її зацікавленого погляду. — Та й приятель його — також чудний. Браун. Теж тут працював. Що ж, звільнилися обидва. Невелика втрата, як на мене.

Жінка сидить на мішковині й спокійно, з цікавістю слухає. Ця пара, зодягнувшись по-святковому, могла б сидіти вихідного пополудня перед сільським будиночком, у плетених кріслах, на гладкій, немовби покритій патиною, землі.

— І його друга теж звати Джо?

— Так, пані. Джо Браун. Цілком можливо, що це його справжнє ймення. Бо ж коли подумаєш про когось із таким іменем, то зразу уявляєш такого собі базіку, що безперестанку сміється й гучно балакає. Отож, гадаю, це його справжнє ім'я та прізвище, хоча Джо Браун — якось воно надто вже просто й легко як на те, щоб бути справжнім. Та все ж мені здається, що таки справжнє. Бо якби йому платили за ляси-

баляндраси, то він дуже скоро став би власником цієї фабрики. Однак людям він, як бачу, подобається. Принаймні з Крістмасом він ужився.

Ліна спостерігає за Байроном. Її обличчя й досі ясне, але тепер воно дуже поважне, погляд дуже серйозний і уважний.

— А що вони роблять, ці двоє?

— Та нічого такого, що б їм не пасувало. Досі на гарячому їх ще не заскочили. Браун тут працював — сяк-так, у той час, коли не сміявся й не жартував із людей. А Крістмас звільнився. Мешкають вони он там, де цей будинок горить. Я чув, із чого ці двоє живуть. Але це, по-перше, не моя справа. А по-друге, те, що одні наговорюють на інших, — переважно брехня, не варто й слухати. Та й я, мабуть, не кращий за інших.

Ліна спостерігає його. Навіть оком не блимне.

— І він каже, що зветься Браун. — Звучить, як питання, але Ліна не чекає на відповідь. — То що вони роблять?

— Не хочу пускати поговір про людей, — відказує Байрон. — Мабуть, даремно я так багато виляпав. Справді, перервеш ото роботу — зразу ж у халепу вскочиш.

— Що ви чули? — вперлася Ліна. Ані не рухнеться. Говорить спокійно, а Байрон уже закохався, хоч іще про це й не здогадується. Не дивиться на неї, відчуваючи її пильний, серйозний погляд на обличчі, на вустах.

— Подейкують, що вони продають віскі. Ховають спиртне ген там, де цей будинок горить. Кажуть, що якось у суботу ввечері Браун був п'яний у місті й бовкнув чого не слід. Щось там про нього й Крістмаса в Мемфісі вночі чи на темній дорозі біля Мемфіса, щось там про пістолет… Чи то про два пістолети. Але тут же втрутився Крістмас, заткнув приятелеві

писок і відвів геть. Щось було таке, про що Крістмас не хотів говорити. Та й Браунові вистачило б смальцю в голові не ляпати про такі речі, якби не залив очі. Ось що я чув. Сам я там не був. — Підвівши обличчя, він усвідомлює, що опустив очі, ще не перестрівшись із жінкою поглядом. Немов уже передрікає щось непоправне, без вороття. А вірив же, що тут, на фабриці, наодинці з самим собою у суботу пополудні не матиме нагоди заподіяти комусь лихо чи шкоду.

— Який він на вигляд?

— Крістмас? Він…

— Я не про Крістмаса.

— Ага, про Брауна. Еге ж. Високий, молодий. Смаглявий. Жінки вважають його красенем. Таких немало. Любить посміятися, подуріти, піджартувати з когось. Але я… — Байрон затинається. Не може глянути на неї, відчуваючи на своєму обличчі невідривний пильний погляд.

— Джо Браун, — каже вона. — Чи не має він такого білого шрамчика зразу біля рота?

Байрон не може глянути на неї. Сидить на стосі пиломатеріалів. Коли вже слова безповоротно вилетіли, ладен язика собі відкусити.

Розділ 3

З вікна кабінету йому видно вулицю. Вона недалеко звідси, бо лужок невеликий. На цьому малому моріжку — зо п'ять низьких кленів. Будинок — брунатне нефарбоване скромне бунгало — теж невеличкий, затулений буйно розрослими миртами, жасмином й алтеєю; є тільки просвіт, через який вікно виглядає на вулицю. Домівка так уже схована, що її ледь торкає світло вуличного ліхтаря на розі.

З вікна він теж може побачити вивіску, яку називає своїм пам'ятником. Розміщена вона в кутку подвір'я, невисоко, повернута до вулиці. Подовгаста, метр завдовжки й півметра завширшки, стоїть передом до перехожих, а задом до нього. Та йому й не треба її читати, бо ж сам-таки змайстрував цю вивіску — молотком і пилкою та старанно вивів на ній напис, коли побачив, що треба грошей на хліб, паливо й одяг. Закінчивши семінарію, мав невелику ренту з батьківського спадку, яку він, діставши парафію, переказував квартальними чеками у виправну установу для дівчат у Мемфісі. А згодом його вигнали з парафії, відлучили від церкви, і найгіркішим з усього, що довелося зазнати в житті, — навіть гіркішим за важку втрату й ганьбу, — став лист, у якому він повідомив керівників установи, що відтепер зможе надсилати лише половину колишньої суми.

Отож і далі переказував половину своїх прибутків, хоч і всіх їх разом заледве вистачало б на прожиття. "На щастя, щось я та й умію", — казав він у ті часи. Звідти й взялася ця вивіска, яку він самотужки ретельно склепав із дощок і на якій написав, винахідливо домішавши до фарби товчене скло, щоб уночі у світлі вуличного ліхтаря по-різдвяному іскрилися букви:

ПРЕП. ҐЕЙЛ ГАЙТАВЕР, Д. Б.

УРОКИ МАЛЮВАННЯ

НАМАЛЬОВАНІ ВРУЧНУ РІЗДВЯНІ ТА ІНШІ СВЯТОЧНІ ЛИСТІВКИ

ПРОЯВЛЕННЯ СВІТЛИН

Та відтоді минули роки, учнів він не мав, різдвяних листівок і фотопластинок було мало, з полинялих літер обсипалася фарба та товчене скло. Однак і досі можна було розібрати написане. Втім, як і сам Гайтавер, мало хто з городян потребував це читати. Хіба що час від часу нянька-негритянка разом зі своїми білошкірими вихованцями спинялася

тут і вичитувала вголос — знічев'я й тупо, як ото всі ледачі й малописьменні люди, або ж якийсь приїжджий, випадково зайшовши на цю тиху, глуху, немощену, рідко їжджену вуличку, затримувався, читав вивіску, дивився на маленький бурий, майже схований від ока будиночок і проминав його. Траплялося, що прибулець згадував цю вивіску в розмові з якимсь знайомим із міста. "Так-так, — відказував той, — Гайтавер. Живе самотою. Приїхав сюди пасторувати у пресвітеріанській церкві, а жінка йому зледащіла. Раз у раз уривалася до Мемфіса й незле там розважалася. Було воно років двадцять п'ять тому, як він тільки приїхав. Дехто стверджував, що пасторові про це відомо. Мовляв, не може чи не хоче задовольняти жінку й знає, що вона виробляє. І якось у суботу вночі її вбили в Мемфісі — чи то в борделі, чи то ще десь. У газетах багато про це було. Він мусив покинути церкву, але чомусь не захотів виїхати з Джефферсона. Пастора пробували присилувати, для добрá як його самого, так і міста й церкви. Церкві, як сам розумієш, таке тільки шкодить. Приїжджають сюди різні люди, чують про ось це неподобство, а він не хоче з міста забратися. Навіть і гадки не має. І відтоді живе сам-один на вулиці, що колись була центральною. Принаймні вона тепер не головна. То й гаразд. Нікому він не заважає, і, гадаю, майже всі забули про нього. Сам порається на господарстві. Навряд чи хтось навідався до його оселі за ті двадцять п'ять років. Ми не знаємо, чому він тут залишився. Щовечора, коли сутеніє чи вже темно, йдучи мимо, побачиш його, як сидить край вікна. Просто сидить собі. А в інший час його взагалі не видно, хіба коли в садку порається".

Сім років тому Байрон, уперше потрапивши в Джефферсон і побачивши цю невелику вивіску з написом "Преп. Ґейл Гайтавер, д. б. Уроки малювання. Намальовані вручну різдвяні та інші святочні листівки. Проявлення світлин", зацікавився, що означає д. б., й запитав у людей. Йому відповіли: це не що інше, як Дурноверхий Безбожник. У Джефферсоні при прізвищі Гайтавера це означає не доктор богослов'я, а Дурноверхий Безбожник. Ось так сказали. І про те, що він одразу ж після навчання в семінарії приперся до Джефферсона, відмовившись від інших парафій. І про те, як скористався всіма своїми зв'язками, аби

тільки дістати скерування до цього міста. І як, приїхавши з молодою дружиною, зійшов із потяга вже збудженим і став казати-розказувати старим чоловікам та жінкам — стовпам церкви, що він вибрав Джефферсон одразу ж, ще коли тільки вирішив стати священиком; раденький, торочив їм про те, як писав листи, завдавав мороки начальству, використовував усі свої зв'язки, щоб потрапити конче сюди. Звичайні городяни вчували в цій балачці радість баришувальника кіньми після вигідної оборудки. Мабуть, і старійшини церкви теж мали таке враження. Слухали з холодком, здивуванням і недовірою, бо здавалося, що він прагне одного — жити в цьому місті, а не служити в церкві перед її парафіянами. Неначе пасторові байдуже до людей, живих людей, і до того, хочуть вони його чи не хочуть. Молодий був, отож літні чоловіки і жінки спробували остудити цю запальну радість мовою про важливі церковні справи, про обов'язки церкви та його власні. Байронові багато чого розповіли, та все одно й за півроку молодий священик був такий самий збуджений; знай заводив мову про Громадянську війну, про свого вбитого діда-кавалериста, про підпалені в Джефферсоні склади генерала Ґранта й доходив до цілковитого безглуздя. Байронові сказали, що те саме пастор виголошував і з амвона, і за катедрою гарячкував, трактуючи проповідь як сон. Не як кошмар. Це щось таке, що лине прудкіше від слів Святого Письма, це смерч, який не потребує навіть торкнутися до ґрунту дійсності. І старим людям таке теж не подобалося.

"Здається, він навіть на амвоні не міг розплутати, відділити релігійні справи від цієї радої скакати учвал кавалерії, від цього діда, збитого кулею з коня на скаку. Та й, напевно, у мирському житті, вдома теж не міг. Мабуть, і не пробував, — думав Байрон. — І чого тільки чоловіки не виробляють своїм жінкам… Ось чому ті мусять бути сильні, ось чому аж ніяк не винні за те, що виробляють із чоловіками, задля них і через них. Адже сам Господь Бог знає, яка це непроста штука — бути чиєюсь дружиною".

Байронові описали пасторову дружину як невеличку тиху дівчину. Місто від самого початку вважало, що в ній нема нічого, що свідчило б

на її користь. Однак у місті казали: якби Гайтавер був надійнішим, яким і належить бути священику, а не таким, що народився тридцять років після дня, коли підстрілили його діда на скаку, і жив цим днем усе своє життя, — то й з нею було б усе гаразд. Але він був не такий, і сусіди, часто чуючи, як жінка плаче в пастораті пополудні чи пізно вночі, тямили, що чоловік не знає, чим зарадити лихові, бо не збагне, в чому ж це лихо. Бувало, не приходила до церкви, де він відправляв службу, навіть у неділю, а люди видивлялися на пастора й дивувалися: чи помічає, що тут нема його дружини, чи усвідомлює хоча б, що має її, он той, котрий на амвоні вимахує руками, проповідує належну догму й приплутує до неї пущену учвал кавалерію, поразки й ратну славу, так само, як на вулиці, завівши мову про коней на скаку, приплутує хори звитяжних серафимів і розгрішення. Природно, старі чоловіки та жінки кінець кінцем дійшли висновку: те, що він виголошує Божого дня в Божому домі, межує зі справдешнім святотатством.

І Байронові розповіли, що після року життя в Джефферсоні жінчине обличчя набрало застиглого виразу. Коли церковні сестриці навідувалися до Гайтавера, стрічав їх один, метушився без піджака, в сорочці без комірця, й першої миті здавалося, що взагалі не тямить, навіщо вони прийшли й що йому робити. За якусь хвилину запрошував їх увійти й, перепросивши, виходив. Не чутно було ні звуку в домі, поки гості, сидячи у своїх святкових сукнях, перезираючись й оглядаючи кімнату, прислуховувались і нічого не чули. Та ось він повертався, у піджаку й при комірці, сідав і говорив про церкву та хворих, а жінки відповідали чітко й спокійно, все дослухаючись, зиркаючи на двері й, мабуть, розмірковуючи: а чи знає пастор те, що вони вважають уже відомим і певним?

Сестриці перестали ходити до нього. Невдовзі вже й не помічали пасторової жінки на вулиці. А він поводився так, ніби нічого поганого не діється. І тоді дружина стала відлучатися на день-два. Люди бачили, як вона сідає на ранковий потяг, як змарніло й схудло її обличчя, ніби вона ніколи не наїдається досита, як застигли її очі, що дивляться й ніби нічого не бачать. А священик пояснював, що дружина їздить відвідувати

родичів десь на околиці штату, аж поки під час одного такого відлучення джефферсонівська жінка, яка приїхала до Мемфіса на закупи, побачила, як пані пасторова квапливо входить у готель. Саме в суботу ця джефферсонівка повернулася додому й розповіла про побачене. Наступного дня Гайтавер стояв за катедрою й знову сплутував релігію з кавалерією, дружина ж повернулася в понеділок і найближчої неділі — вперше за останні шість чи сім місяців — прийшла до церкви й сіла ззаду, зосібна. Якийсь час приходила щонеділі, а тоді знову зникла, цього разу серед тижня (було це в липні, стояла спека), і Гайтавер пояснив, що вона поїхала до родичів у село, там прохолода. Старійшини, літні чоловіки та жінки, видивлялися на нього й не могли добрати, чи сам він вірить у те, що каже, а молоді перемовлялися за його спиною.

І годі було второпати, чи вірить у те, що каже їм, чи переймається тим пастор, переплутавши релігію й застріленого на скаку діда, немовби дідове сім'я, з якого він походить, теж було тої ночі на коні, теж дістало смертельну кулю, і цієї миті спинився час для сімени, і нічого відтоді не сталося, не постало, навіть сам Гайтавер.

Жінка повернулася перед неділею. Стояла спекота, старожили казали, що такої зроду-віку не пригадують. У неділю дружина прийшла до церкви й сіла на задній лаві, сама-одна. Посеред проповіді зірвалася з лавки й закричала, заверещала щось, погрожуючи кулаками амвону, а там її чоловік обірвав мову і, нахилившись, завмер із зведеними руками. Люди, що сиділи поблизу, спробували її втримати, та вона відбивалася. Байронові Банчу описали, як жінка стояла, вже в проході, репетуючи й погрожуючи кулаками катедрі, де остовпів, подавшись уперед, звівши руки, чоловік із застиглим обличчям, спотвореним на подобу громовержної алегоричної тиради, так і не виголошеної до кінця. Невідомо, кому вона погрожувала: чоловікові чи Богу. Тоді пастор зійшов, наблизився до дружини, і вона припинила пручатися. Вивів її надвір, услід їм поверталися всі голови, аж поки старший священик звелів органістові заграти. Після полудня старійшини зібралися за зачиненими дверима. Не знати, про що говорили; відомо лише, що

Гайтавер, повернувшись, увійшов до кімнати зборів і теж зачинив за собою двері.

Люди так і не дізналися, про що там ішлося. Знали тільки, що церква зібрала гроші, аби послати жінку на лікування в санаторії, а Гайтавер відвіз її, повернувся й у неділю, як завжди, виголосив проповідь. Жінки, сусідки, серед них і ті, що кілька місяців не заходили в пасторову домівку, були добрі до нього, час від часу приносили йому щось попоїсти й розказували одна одній та своїм чоловікам, що там безлад, що господар оселі харчується, як та худобина: коли зголодніє, їсть що трапиться. Раз на два тижні він відвідував жінку в санаторії, за день повертався, а в неділю знову ставав за катедру, ніби нічого й не сталося. Коли розпитували про жінчине здоров'я, — з цікавістю та співчутливістю, — то дякував. І знову в неділю на амвоні несамовито вимахують руки, у нестямно захопленому, палкому голосі гримлять примарні Провидіння і Спасіння, прудкі коні й мертвий дід, а внизу сидять спантеличені, вражені старійшини та решта парафіян. Восени повернулася додому дружина. Мала вже ліпший вигляд. Трохи погладшала. Але найбільше змінилася в чомусь іншому. Мабуть, унаслідок цієї зміни вона здавалася доброчеснішою, принаймні свідомішою. Одне слово, такою, якою її завжди хотіли бачити парафіяльні дамочки, якою, на їхню думку, має бути пасторова дружина. Тепер регулярно ходила до церкви й на молитовні збори, пані́ відвідували її, а вона їх. Сиділа скромно й тихо, навіть у себе вдома, коли її напучували, як хазяйнувати, у що вдягатися, чим годувати чоловіка.

Можна сказати, що їй пробачили. Не обмовилися про злочин чи гріх, не присудили покути. Одначе місто не вірило, що дамочки забули колишні загадкові поїздки до Мемфіса, про мету яких усі мали однакову думку, хоча ніхто її не висловив, не вимовив уголос; бо ж відало воно, що порядні жінки не так легко забувають добре чи лихе, адже хочуть, щоб не щезав аромат і смак прощення на язику та піднебінні совісті. І місто було цілком певне, що дамочки знають усю правду, бо розуміло, що зло підманює тільки неподобних жінок, і ті мусять хоч на якусь

часину попускати свою ненастанну підозріливість. Натомість жодна добропорядна жінка не дасть себе одурити, бо, раз уже вона сама собою добра, то не потребує завертати собі голову своїми чи там чиїмись чеснотами і добротою. Тим-то й має повно часу на те, щоб занюшити гріх. Словом, коли за яких чотири чи п'ять місяців пані Гайтавер знову вирушила в дорогу, а чоловік сказав, що на відвідини кревняків, місто дійшло думки, що цього разу навіть він не дурив себе. Хай там як, вона повернулась, а священик далі проповідував, провідував здорових та недужих і вів бесіди про церкву. Жінка ж занехала ходити на відправи, і невдовзі дами перестали гостювати в неї, ба й потикатися на її поріг. Навіть близькі сусіди не бачили її біля дому. За короткий час уже здавалося, ніби цієї жінки тут немає, ніби всі пристали на те, що її ніколи не було, що пастор взагалі не був жонатим. А він щонеділі виголошував їм ті ж казання, ось тільки вже не виправдовувався, що дружина поїхала до рідні. Мабуть, сам був рад, думало місто. Радий що вже не доводиться брехати.

Отож ніхто не зауважив, як вона сіла в потяг тої п'ятниці, а може, й суботи, саме цього дня. Побачили тільки недільну ранкову газету, в якій написано, що ця жінка у суботу ввечері чи то впала, чи то вискочила з вікна готелю в Мемфісі й розбилася на смерть. З нею в номері був мужчина. Його заарештували. Він був п'яний. Ці двоє зареєструвались як подружжя, під вигаданими іменами. Справжнє своє ім'я вона написала на клаптику паперу, порвала його й кинула в кошик на сміття — це виявили полісмени. У газетах надрукували всі дані: дружина преподобного Ґейла Гайтавера із Джефферсона, Міссісіпі. І в одній статейці достеменно описано, як о другій ночі з редакції подзвонили чоловікові, а той відповів, що йому ні́чого сказати.

Прийшовши у неділю вранці на службу Божу, люди застали повне подвір'я репортерів із Мемфіса, що фотографували церкву й священиків дім. З'явився Гайтавер. Репортери спробували його затримати, але він, пробившись крізь юрбу, попрямував до церкви й зійшов на амвон. Старі жінки та кілька стариганів уже були там, нажахані й обурені — не так випадком у Мемфісі, як навалою журналістів. Та коли ввійшов Гайтавер і

став за катедрою, парафіяни забули навіть про тих газетярів. Першими підвелися панí й рушили до виходу. За ними потяглися панове, і ось храм спорожнів. Залишився тільки пастор, що стояв на амвоні, трохи схилившись, спершись руками на розгорнуту Біблію і навіть не опустивши голови, та ще мемфіські репортери, що, зайшовши за ним до церкви, всілися рядком на задній лаві. Кажуть, Гайтавер не приглядався до пастви, що виходила, він дивився в нікуди.

Байронові описали, як священик нарешті обережно закрив Біблію, зійшов у порожню церкву, попрямував проходом, жодного разу, як і парафіяни, не глянувши на репортерів, і вийшов у двері. Там уже чекали фотографи, поставивши камери й накривши голови чорними плахтами. Гайтавер, мабуть, передбачив таке, бо зразу ж біля дверей храму затулив обличчя псалтирем. Але й репортери, видно, передбачили таке. Перехитрили його. Певно, не мав досвіду в таких справах, тому й легко було його перехитрувати, так пояснили Байронові. Один із фотокореспондентів поставив камеру збоку, і священик або взагалі її не зауважив, або зауважив запізно. Сховав обличчя від усього, що спереду, а наступного дня в газеті надрукували знімок, зроблений збоку: пастор на ходу затуляє обличчя псалтирем. За книгою — розтягнені, як в усмішці, уста. Але зуби зціплені, а обличчя — немов у сатани на старих ґравюрах. Наступного дня він привіз дружину додому й поховав. Усе місто прийшло на урочистість. То не похорон був. Гайтавер навіть не заніс жінчиного тіла до церкви. Відвіз одразу на цвинтар і налаштувався сам читати відхідну молитву, але підійшов інший священик і відібрав у нього Святе Письмо. Багато хто з молоді залишився й дивився на могилу, коли чоловік та інші порозходилися.

Згодом навіть у сусідніх парафіях дізналися, що прихожани просили Гайтавера кинути службу в їхній церкві, та він відмовився. Наступної неділі тут стовпилася юрба цікавих із інших приходів — подивитися, що з того всього буде. З'явився пастор і увійшов до храму. Всі парафіяни як один встали й вийшли, покинувши його з чужими, що прийшли сюди задля видовища. Тож священик проповідував їм, як завжди: з

несамовитим захватом, який свої вважали святотатством, а чужі сприйняли як цілковите божевілля.

Він не хотів кинути службу. Старійшини попросили церковну раду відкликати його. Але після цієї історії, отих знімків у газетах та іншого жодне місто не прийняло б Гайтавера. Усі запевняли, що нічого не мають проти нього особисто. Просто він невдаха. Таким уже родився. Зрештою люди взагалі перестали відвідувати церкву, навіть ті чужі, що якийсь час приходили сюди з цікавості: тепер його сприймали вже не як посміховище, а як неподобство. Та все одно щонеділі вранці, в належний час він приходив до церкви, йшов до амвона, парафіяни вставали й виходили, а ґаволови збиралися вздовж вулиці й слухали, як він проповідує й молиться в порожньому храмі. А одної неділі Гайтавер застав двері замкнутими. Витріщаки спостерігали, як він, облишивши смикати клямку, стоїть там, так і не схиливши голови, а вздовж вулиці шикуються чолов'яги, які взагалі не ходять на богослужіння, та хлоп'ята, які не розуміють, що діється, однак, тямлячи, що це щось варте уваги, зупиняються й вирячують круглі нерухомі очиці на завмерлого біля замкнутих дверей чоловіка. Наступного дня місто дізналося, що він прийшов до старійшин і відмовився від парафії задля добра церкви.

Місто жаліло священика, радіючи, як ото, бува, жаліють того, кого нарешті приневолили. Звичайно ж, гадали, що тепер він забереться з міста, то й зібрали складчину, щоб міг виїхати та облаштуватися деінде. А він не захотів покинути міста. Байронові змалювали, як не те що обурилися — жахнулися всі, дізнавшись, що Гайтавер купив будиночок на глухій вулиці, де він і донині мешкає. Старійшини знову зібралися на раду, бо ж, казали вони, складчина була на те, щоб виїхати геть, а якщо він потратив ці гроші на щось інше, то це означає, що взяв їх незаконно. Прийшовши до Гайтавера, так і сказали. Перепросивши, він вийшов із кімнати, повернувся з грішми — тою самою складчиною, точнісінько до цента, навіть тими самими купюрами — й наполіг, щоб забрати це назад. Та старійшини відмовилися, а пастор не став пояснювати, звідки взяв гроші на купівлю будинку. Отож наступного дня, як оповідали

Байронові, в місті подейкували, що Гайтавер застрахував жінчине життя, а тоді найняв убивцю. Однак кожен знав, що це неправда, — і ті, що пускали чи передавали поговір, і ті, що слухали.

Він так і не виїхав. Одного дня городяни побачили невелику вивіску, яку Гайтавер сам змайстрував, пофарбував та поставив перед оселею, і зрозуміли, що він твердо порішив залишитися. Як і раніше, тримав у себе кухарку — негритянку. Завжди була в нього. Та — оповідали Байронові — як тільки згинула дружина, всі тут же зміркували, що ця негритянка — жінка, що Гайтавер проводить весь день віч-на-віч із жінкою-негритянкою. Ще не захололо тіло дружини в ганебній могилі, як поповзли пересуди. Про те, що він принукував жінку до розпусти, довів до самогубства, бо не був справжнім чоловіком, справжнім мужчиною, а все через оту негритоску. Ото й усе, більше тут нічого не додаси. Байрон мовчки слухав оповідь і думав собі: люди загалом усюди такі самі, але, як виглядає, в маленькому містечку, де важче коїти зло, де важче критися з чимсь, вони винахідливіше вигадують лихе й приписують його кому хоч. Ось і тут досить було пустопорожнього домислу, одного-єдиного нікчемного слова, що пішло по язиках. Одного дня кухарка звільнилася. Розійшлася чутка, що вночі до священика прийшли недбало замасковані молодики й наказали звільнити її. Потім пліткували, що на другий день кухарка пояснила: покинула службу сама, бо хазяїн прохав її робити щось безбожне і протиприродне. Подейкували, що якісь люди в масках пристрашили цю жінку, щоб звільнилася, адже ж майже світлошкіра, а в місті знайдуться двоє-троє чоловіків, які будуть проти того, щоб вона виробляла те, що сама вважає безбожним і протиприродним. Як казав дехто з молоді, вже коли негритоска вважає щось противним Богові й природі, то це справді паскудство. Чи так, чи сяк, а священик не зміг — чи не захотів — знайти іншу кухарку. Либонь, тої ночі ті ж таки люди перестрашили всіх негритянок у місті. Отож якийсь час він варив собі сам, а якось городяни дізналися, що найняв темношкірого кухаря. І тим самим, звісно, доконав себе. Бо у той-таки вечір якісь типи, вже без масок, виволокли цього негра надвір і відшмагали. Вранці, прокинувшись, Гайтавер побачив, що в кабінеті розбито вікно, а на підлозі лежить цеглина з прив'язаною

запискою. Під вимогою ще до вечора забратися з міста стояв підпис: ККК — ку-клукс-клан. Та пастор не забрався, й наступного ранку знайшли його в лісі, за милю від міста. Був прив'язаний до дерева й побитий до непритомності.

Відмовився сказати, хто це скоїв. Місто усвідомлювало, що так не годиться, до Гайтавера прийшли кілька осіб і знову спробували переконати його, йому ж на користь, виїхати з міста, бо ж, казали, наступного разу можуть і вбити. Та він не послухався. І говорити не бажав про побої, навіть тоді, коли напросилися подати до суду на кривдників. Ні видати не хотів, ані виїхати. І раптом уся ця справа залагодилася, вляглася, як прикрий вітер. Неначе місто збагнуло, що пастор буде частиною міського життя, поки житиме, і з цим доведеться змиритися. Немовби, думав Байрон, ця історія була спектаклем, у якому безліч учасників, відігравши свої призначені ролі, нарешті можуть мирно жити одне з одним. Священикові дали спокій. Бачили, як він працює на подвір'ї та в саду, ходить з кошичком через руку вулицею до крамниці, заводили з ним розмову. Знали, що він сам собі варить, сам хазяйнує, й невдовзі сусіди знову стали передавати йому їжу, хоча тепер таку, яку давали б злиденній фабричній родині. Та все ж то були харчі, ще й від щирого серця. "Що ж, — розмірковував Байрон, — за двадцять літ люди багато чого забудуть. Мабуть, ніхто, крім мене, у Джефферсоні й не знає, що Гайтавер щодня з ранку до ночі сидить біля вікна. Ніхто не знає, як виглядає зсередини його оселя. Вони й не здогадуються, що я все знаю, а то б, напевно, витягли нас обох і відлупцювали. Бо, як видається, забутливістю сягають не набагато далі, ніж пам'яттю..." Бо є ще одна річ, яку Байронові випало спостерегти й пізнати в неробочий час, відколи він оселився в Джефферсоні.

Гайтавер багато читав. Байрон задумливо, шанобливо й несміло розглядав стіни, заставлені книжками з релігії, історії й інших наук, про які він і не чував. Одного разу, років чотири тому, сюди прибіг негр із халупи на околиці міста, зразу за пасторовим будинком, і сказав, що у його жінки пологи. Гайтавер, не маючи телефону, порадив побігти до сусідів і викликати лікаря. Бачив, як негр підійшов до брами сусіднього

будинку. Але замість увійти, постояв трохи й подався вулицею до міста. Гайтавер знав, що той ітиме пішки всю дорогу до середмістя, а там, по-негритянському марудячи, згубивши лік часу, змарнує щонайменше півгодини в пошуках лікаря, замість попрохати першу-ліпшу білу жінку, щоб зателефонувала. Підійшовши до кухонних дверей, почув, як неподалік у халупі виє жінка. Не барився. Прибігши туди, застав породіллю, що злізла з ліжка — він так і не зрозумів, навіщо вона це зробила — й, стоячи рачки на підлозі, виючи, верещачи, силкувалася забратися на постіль. Висадивши негритянку на ліжко, він звелів їй нерухомо лежати, пристрашив, щоб послухалася, й метнувся додому. Узяв із полиці в кабінеті одну з книжок, прихопив бритву та мотузку, бігцем повернувся до халупи й прийняв пологи. Але дитина була вже мертва. Лікар, прийшовши, сказав, що породілля придушила її, коли злазила з ліжка на підлогу. Похвалив Гайтаверову роботу, та й чоловік теж вдовольнився нею.

"Так, замало часу збігло після тої попередньої історії, — подумав Байрон, — хоч між ними аж п'ятнадцять років". Бо вже за два дні плескали язики, що ця дитина від Гайтавера і що той навмисно довів її до смерті. Однак Байрон був певен, що навіть самі пліткарі не вірять у таке. Знав: надто вже давня ця звичка набріхувати на зганьбленого священика гидоту, в яку не вірить самé місто, така давня, що годі її позбутися. "Завжди, коли щось увійде у звичку, — розмірковує Байрон, — воно далеко відбігає від правди й дійсності". Пригадує вечір, коли мав бесіду з Гайтавером і той сказав: "Це добрі люди. У те вірять, у що мусять вірити. Тим більше, що не хто інший, як я, свого часу був паном і слугою їхній вірі. Тому ані мені ображати цю віру, ані Байронові Банчу казати, що вони помиляються. Бо єдине, на що може сподіватися людина, це щоб їй дозволили спокійно жити серед ближніх". Сказав таке зразу після того, як почалися вечірні візити до Гайтаверового кабінету, відколи Байрон почув цю історію й усе дивувався, чому той зостається в Джефферсоні, маючи перед очима, перед вухами церкву, яка вигнала й відлучила його. Якось увечері Байрон запитав про це.

— А чому ви проводите суботні вечори за роботою на фабриці, у той час як інші розважаються в середмісті? — відказав питанням на питання Гайтавер.

— Не знаю, — відповів Байрон. — Мабуть, таке вже моє життя.

— Ото, мабуть, і моє життя таке, — сказав той.

"А я тепер знаю, чому воно таке, — спало на гадку Байронові. — Бо більше боїшся лиха, яке може статися, ніж того, якого вже зазнав. Вчепишся до звичної біди й не ризикнеш щось змінити. Еге ж. І запевнятимеш, що хотів би кудись дітися від живих людей. Але шкодять тобі мертві. Нікуди не дінешся від мертвих, що тихо лежать у домовинах і навіть не намагаються тебе затримати".

Вершники вже відгриміли й тихо увірвалися в присмерк, настала ніч. Та він і досі сидить край вікна в кабінеті, за плечима все ще темна кімната. Сяючи, блимає вуличний ліхтар на розі, злітають у серпневу пітьму обгризені тіні не турбованих вітром кленів. Здалеку тихо, хоч цілком виразно, долинають лункі хвилі злагоджених голосів із церкви. Водночас стриманий і багатий, смиренний і гордий, спів напливає гармонійним прибоєм і заповнює тиху літню темряву.

І ось він бачить, що вулицею хтось наближається. У будній вечір напевно можна було б розпізнати, хто це, з фігури, постави й ходи. Але недільного вечора, коли в залитий мороком кабінет все ще безгучно вривається відлуння ударів уявних копит, він незворушно споглядає, як дрібна постать пішоходця рухається з показною ненадійною спритністю, властивою тваринам, що балансують на задніх ногах. Спритністю, котрою тварина-людина так по-дурному пишається і котра вічно підводить — чи то через природні речі, як-от земне тяжіння й лід, чи то через чужі природі речі, що їх сама ж вигадала, як-от автомобілі або меблі в темноті, а то ще через решткі їдла на підлозі й на хіднику. Він спокійно розмірковує: мали рацію давні люди, зробивши коня атрибутом

і символом войовників та королів. І помічає, що пішоходець минає вивіску, завертає у ворота й підходить до будинку. Трохи нахилившись, спостерігає, як той іде темною доріжкою до темних дверей. Чутно, що важко спіткнувся на долішній сходинці. "Байрон Банч, — каже собі хазяїн оселі. — Недільного вечора він у місті. Байрон Банч у місті в неділю".

Розділ 4

Вони сидять і дивляться один на одного через письмовий стіл. Тепер кабінет освітлює настільна лампа під зеленим абажуром. Гайтавер сидить за столом, у старовинному обертовому кріслі, Байрон — навпроти, на стільці. Їхні обличчя — в напівсутінку, поза потоком прямого світла. Крізь відчинене вікно долинає спів із далекої церкви. Байрон говорить рівно й монотонно.

— Дивна річ. Я гадав, що останнє з усіх місць, де може трапитися нагода наробити комусь лиха, — це фабрика у суботу надвечір. Та ще й коли цей будинок горить, так би мовити, просто в мене під носом. Поки обідав, я все зиркав на дим та й думав собі: "Що ж, сьогодні увечері я тут жодної душі не побачу. Цього вечора ніхто не відриватиме мене від роботи". І ось глядь — вона нагодилася, і вже усміхатися ладна, вже губами ворухнула, щоб його ім'я вимовити, аж тут бачить, що я — не той. А я нічого ліпшого не придумав, як усе їй виляпати. — Він злегка скривився. Це не усмішка. На мить смикнулася вгору верхня губа, наморщилася шкіра, цей порух не йде далі, відразу ж припиняється. — Я навіть не гадав тоді, що найгіршого ще не знаю.

— Це справді дивна річ, якщо вже затримала Байрона Банча у неділю в Джефферсоні, — зауважує Гайтавер. — Отже, ця жінка його шукала. І ви допомогли знайти. Хіба ж не те ви зробили, що вона хотіла, заради чого прийшла сюди аж із Алабами?

— Еге ж, я їй сказав. Що тут говорити. Дивиться на мене, сидить, пузата, глядить на мене такими очима, що не збрешеш, хоч би й хотів. Ото ж і базікаю, а дим просто перед очима, ніби пересторога мені: тримай язика за зубами. Та тільки здорового глузду забракло, щоб здогадатися.

— Ага, — каже Гайтавер, — це той будинок, що вчора горів. Але я не бачу ніякого зв'язку між… Чий він? Я побачив дим, поспитав перехожого негра, але той не знав.

— Це старий дім Берденів, — відповідає Байрон. Кидає оком на співрозмовника. Вони дивляться один на одного. Гайтавер високий, колись був худий. Тепер ні. Його шкіра має барву лантуха з мукóю, тулуб нагадує неповний мішок, що під своєю вагою звисає з кістлявих плечей на коліна. Байрон веде далі: — Ви ще не чули. — Гайтавер дивиться на нього. Байрон задумливо мовить: — Мені доведеться за два дні сказати двом особам те, чого вони не захочуть слухати, те, чого їм взагалі не треба було б слухати.

— Що ж це таке, чого, по-вашому, я не захочу почути? Про що я ще не чув?

— Не про пожежу, — відповідає Байрон. — Вони вихопилися з вогню.

— Вони? Я гадав, що міс Берден живе одна.

Знову Байрон на якусь мить спиняє погляд на співрозмовнику. Гайтаверове обличчя серйозне, на ньому вираз зацікавленості.

— Браун і Крістмас, — проказує Байрон. — Обличчя Гайтавера досі не змінилося. — Ви й про це не чули. Вони там жили.

— Жили там? Наймали кімнати?

— Ні. Мешкали в старій негритянській халабуді за будинком. Крістмас полагодив її три роки тому. Відтоді й жив там, а люди голову собі сушили, де це він ночує. Потім заприятелював із Брауном і взяв його до себе.

— Он воно що, — каже Гайтавер. — Але я не розумію… Якщо їм було вигідно, а міс Берден не…

— Вони ладили удвох. Продавали віскі, а ця садиба правила їм за штаб. Не думаю, що міс Берден здогадувалася про цю торгівлю. Принаймні люди не знають, чи вона здогадувалася. Кажуть, Крістмас почав цю справу три роки тому й продавав тільки кільком завсідним покупцям, які навіть не знали один одного. Та коли взяв у пайку Брауна, той, мабуть, захотів більшого розмаху. Продавав чвертки з пазухи, в будь-якому провулку, першому-ліпшому стрічному. Торгував тим, що сам не допив. Напевно й спосіб, у який вони добували віскі на продаж, — це теж темна справа. Бо тижнів за два після того, як Браун звільнився з фабрики й знайшов собі нове заняття — їздити на їхній новій машині, він у суботу ввечері був напідпитку в середмісті й хвалився в перукарні, що́ вони з Крістмасом виробляли вночі в Мемфісі чи на дорозі під Мемфісом. Торочив щось про їхнє авто, сховане в кущах, про Крістмаса з пістолетом, та ще про вантажівку й чотириста літрів, аж тут увійшов Крістмас, кинувся до нього й стягнув із крісла. Та й каже — тихо, не ласкаво, але й не злісно: "Ти б менше лигав отого джефферсонівського одеколону. Він б'є в голову. Дивись, щоб не гикнулося тобі". Тримає Брауна одною рукою, а другою ляпаси по писку відважує. І ніби не сильно бив, але люди зауважили, що у Брауна й під бакенбардами було видно червону шкіру, коли Крістмас руку відводив. "Вийди надвір і свіжим повітрям подихай, — каже він. — Людям працювати не даєш". — Байрон задумується й веде далі: — І на, маєш — прийшла ця жінка, сидить на рейках, дивиться на мене, я їй геть усе вибовкую, а вона очей з мене не зводить. І тоді питає: "А чи не має він такого білого шрамика біля рота?"

— Значить, її чоловік — Браун, — каже Гайтавер. Сидить нерухомо, споглядаючи на Байрона із спокійним здивуванням. Нема жодної войовничості, жодної ураженої моралі. Неначе він слухає про когось із нелюдського породдя. — Її чоловік — бутлегер. Так-так. — І Байрон бачить на священиковому лиці щось приховане, таке, що ось-ось прокинеться, про що й сам Гайтавер ще не здогадується, немовби щось у підсвідомості намагається попередити або підготувати його. Однак Байрон вбачає в цьому лише відображення того, що сам він уже знає й має намір сказати.

— Отже, я й не зогледівся, як усе їй розповів. Ладен був відкусити собі язика навіть тоді, коли я гадав, що це вже вся історія. — Тепер він не дивиться на співрозмовника. Крізь вікно від далекої церкви долинають тихі, але виразні у вечірній тиші звуки органної музики й співу. "Цікаво, чи чує він це? — спадає на гадку Байронові. — Мабуть, він слухав ці звуки так довго й часто, що вже й не сприймає їх. Навіть не потребує слухати". — Сиділа вона там увесь вечір, поки я працював. Нарешті дим розвіявся, а я все думаю, що б ото їй сказати і що робити. Вона хотіла одразу ж туди податися і щоб я їй пояснив, як дістатися. Коли я сказав, що йти дві милі, вона підсміхнулася, ніби я дитина чи щось таке. "Я прийшла з Алабами, — відказує. — На дві милі більше чи менше — яка мені різниця?" А тоді я кажу їй… — Байрон змовкає. Задивився на підлогу під ногами. Підводить очі. — Я, напевно, збрехав. Та тільки так, що це й брехнею не назвеш. Я ж знав, що там люди зберуться подивитися на пожежу, а вона прийде й стане про нього розпитувати. А про решту й не здогадувався. Найгіршого не знав. Ото й сказав їй, що Браун заклопотаний своєю роботою і найкраще шукати його в середмісті після шостої вечора. Це правда. Бо ж він, напевно, називає це роботою — тягати ті холодні пляшечки на голих грудях. А якщо його немає на місці, то це означає, що він якраз на підході туди або ж у провулок на хвилинку відійшов. Отож я умовив її почекати. Вона сіла, а я заходився працювати. І сушу собі голову, що б його тут зробити. Коли подумаю, як мало я тоді знав і переймався дрібницями, то тепер, знаючи все, гадаю, що й перейматися не було чим. Весь день завертаю

собі голову тим, як було б добре, коли б можна було повернутись у вчорашній день і мати не більше клопотів, ніж звичних.

— Я й досі не розумію, чому ви непокоїтеся, — відповідає Гайтавер. — Не ваша вина, що він такий, який уже є, і вона така, яка вже є. Ви зробили все, що могли. Все, на що може сподіватися хтось чужий, здалеку. Якщо, звичайно… — Він теж змовкає. Завмирає на цьому переході, неначе здогад став думкою, а тоді чимось на зразок зацікавленості. Навпроти нього нерухомо сидить Байрон, потупивши понуре обличчя. А навпроти Гайтавер ще не думає про кохання. Тямить тільки, що той ще молодий, що жив досі без жінки, у важкій праці. Судячи з оповіді, ця жінка, якої священик ще не бачив, викликає якийсь неспокій, хай навіть Байрон досі вважає, що це тільки співчуття. І тепер пастор дивиться на співрозмовника не холодно й не лагідно, тоді як той веде далі монотонну оповідь. Як до шостої вечора він так нічого й не вирішив. Як, дійшовши з Ліною до майдану, і далі не знав, що робити. І коли Байрон тихо розповідає, як уже в середмісті вирішив привести Ліну до пансіону місіс Бірд, на стурбованому Гайтаверовому обличчі з'являється вираз побоювання, поганого передчуття. А Байрон тихо провадить далі, роздумує вголос, пригадує… Немовби щось поширилось у вечірньому повітрі, змінило до невпізнаваності знайомі обличчя, а він — ще нічого не почувши, не знаючи, що сталася подія, після якої колишня дилема його невинності видаватиметься дитячою забавкою, — збагнув раніше, ніж дізнався про події, що Ліні не можна про них знати. Без жодної підказки зрозуміло, що він знайшов пропалого Лукаса Берча. Здавалося, що тільки цілковита тупість і недоумство перешкоджали йому дійти цієї думки. Здавалося, що сама доля, обставини попереджали його весь день, поставили цей стовп жовтого диму, та тільки Байрон через свою дурість не зміг розгадати цього знаку. І не давав говорити перехожим людям, самому повітрю, повному провіщення, — аби тільки Ліна не почула. Мабуть, відчував тоді, що рано чи пізно вона дізнається, що, зрештою, має на те право. Просто гадав, що досить буде перепровадити Ліну через майдан, завести в домівку — і звалиться відповідальність з його плечей. Відповідальність не за зло, за яке почувався винен, — всього-на-всього з тої причини, що провів з нею

весь вечір, коли воно коїлося, що випадок вибрав Байрона представляти Джефферсон жінці, яка добиралася сюди тридцять днів, пішки й без грошей. Не мав наміру, ані не сподівався ухилитися від цієї відповідальності. Хотів тільки дати час — собі і їй, перш ніж настане мить подиву й жаху. Байрон розповідає про це тихо, монотонно й невиразно, затинаючись і потупивши очі, а навпроти через стіл на нього дивиться Гайтавер — знехотя й осудливо.

Нарешті вони добулися місця й увійшли в пансіон. Ліна немов теж відчула щось лихе. Стоячи в передпокої й дивлячись на Байрона, вона обізвалася:

— Що саме всі вони хотіли вам сказати? Що там сталося на пожежі?

— Та нічого, — відказав Байрон, і власний голос здався йому нудним і порожнім. — Здається, міс Берден обпеклась у вогні.

— Як обпеклася? Сильно?

— Мабуть, ні. Може, й взагалі обійшлося. Просто люди плещуть язиками, що слина принесе. Що собі захочуть. — Він не може подивитися на Ліну, витримати її погляд. Відчуває, що спостерігає за ним. Здається, Байрон чує міріади голосів, приглушені, збуджені голоси в місті, на майдані, через який він квапливо вів Ліну, де збиралися люди у світлі мирних звичних вогнів і говорили про те саме. Здавалося, що й дім теж повен знайомих звуків, але породжених в'ялістю, потворним заціпенінням. Вдивляючись углиб тьмяно освітленого передпокою, Байрон думав: "Чому ж вона не йде? Чому не йде?" І ось надійшла місіс Бірд — домашня жінка, з червоними руками й з розпатланим сивим волоссям.

— Це місіс Берч, — озвався він. Настійливий, упертий погляд аж горів. — Вона тільки що дісталася сюди з Алабами. Сподівається знайти тут свого чоловіка. Він ще не прийшов. Ото я й привів її сюди. Хай

перепочине трохи, перш ніж втягнеться в оті міські тарапати. Досі вона ще не побувала в місті, ні з ким ще не говорила, то я й подумав: може, ви її десь прилаштуєте відпочити, поки їй не надокучають розмовами і… — його голос, настирний, упертий, що повторяв те саме, обірвався, стих. Здається, господиня зрозуміла його. Згодом утямив, що не на його прохання вона не обмовилася про новини, які — Байрон був певен — уже й до неї дійшли, а просто тому, що зважила на вагітність і в усякому разі втрималася б від оповіді. Місіс Бірд окинула Ліну коротким пильним поглядом, як це робили ось уже чотири тижні інші незнайомі жінки.

— Чи довго вона гадає тут пробути? — запитала хазяйка.

— Усього ніч-дві, — відповів Байрон. — Може, тільки сьогоднішню ніч. Вона сподівається знайти тут чоловіка. Тільки що прийшла, ще не встигла розпитати й розвідати… — Тон його голосу й досі наполегливий, багатозначний. Тепер місіс Бірд розглядає Байрона. Він гадає, що господиня досі силкується зрозуміти натяк. Та вона, спостерігаючи, як Байрон плутається у словах, вважає (або ж ладна вважати), що ця плутанина має зовсім інше значення й причину. Перевела погляд на Ліну. Дивиться не те що холодно. Але й не тепло.

— Напевно, їй не варто зараз потикатися деінде, — зауважує вона.

— Та й я так гадаю, — жваво, охоче підхоплює Байрон. — Оті переживання… Балачки доведеться вислуховувати, а вона до такого не звикла… Якщо у вас сьогодні зайняті всі місця, то чи не могли б ви поселити її в моїй кімнаті?

— Так, — одразу ж відказала місіс Бірд. — Ви ж і так поїдете за якихось кілька хвилин. Хочете, щоб вона пожила у вашій кімнаті аж до понеділка, коли повернетеся вранці?

— Сьогодні я не поїду, — мовив Байрон. Не відвів очей. — Цього разу не зможу. — Глянув у холодні, вже недовірливі очі, щоб вона прочитала

його погляд, сподівався, що збагне справжнє значення, а не надумане. Кажуть, ніби обман вдається досвідченому брехунові. Але часто досвідчений, запеклий пройдисвіт обманює тільки себе. Найлегше вірять брехні чоловіка, який на все життя скував себе кайданами правдивості.

— О, — сказала хазяйка. Ще раз глянула на Ліну. — То в неї нема ніяких знайомих у Джефферсоні?

— Вона нікого тут не знає, — відповів Байрон. — Всі її знайомі — в Алабамі. Мабуть, містер Берч з'явиться вранці.

— Ага, — сказала місіс Бірд. — А де ж ви спатимете? — Не чекала на відповідь. — Напевно, я їй сьогодні поставлю розкладачку у своєму покої. Якщо гостя не заперечуватиме.

— То було б дуже добре, — згодився Байрон. — Чудово.

Коли подзвонили до вечері, він уже був напоготові. Знайшов нагоду поговорити з господинею. Для цього вигадував брехню довше, ніж усе попереднє. Даремно старався. Те, що хотів приховати, стало його ж прикриттям.

— Чоловіки говоритимуть про це за столом, — сказала місіс Бірд. — Як на мене, в її стані ("та ще й у потребі знайти чоловіка на прізвище Берч", — іронічно зауважила вона подумки) не варто слухати про неподобних чоловіків. Приведете її пізніше, коли всі повечеряють.

Байрон так і зробив. Ліна знову їла зі смаком, так само поважно й старанно. Мало не заснула над тарілкою, не доївши.

— Доро́га дуже втомлює, — пояснила вона.

— Піди посидь у вітальні, поки я тобі розкладачку поставлю, — звеліла хазяйка.

— Я б хотіла допомогти, — відповіла Ліна. Але навіть Байрон бачив, що вона не хоче. Її морив сон.

— Посидь у вітальні, — повторила місіс Бірд. — Мабуть, містер Банч не проти побути з тобою хвилину-другу.

— Я не наважився покинути її одну, — сказав Байрон. За столом Гайтавер ані поворухнувся. — І ось саме тоді, коли ми сиділи, то в цей час у шерифовій конторі Браун усе розказував: про себе й Крістмаса, про віскі. Про все. Віскі — це не така вже новина, відколи Крістмас узяв Брауна компаньйоном. Гадаю, люди не могли одного втямити: навіщо взагалі з ним злигався. Напевно, тому, що свій не те що знаходить свого — не може від нього нікуди дітися. Навіть якщо у своїх спільне тільки одне… бо ж ці двоє хоч мали спільне, та все одно були різні. Крістмас переступав закон, бо хотів заробити, а Браун переступав закон, бо розуму бракувало доглупатися, навіщо він це робить. Як-от цього вечора в перукарні, коли він горлав напідпитку, аж поки прибіг Крістмас і виволік його надвір. Містер Максі поспитав: "Як гадаєте, чому це він мало що не наговорив і на себе, і на свого приятеля?" А капітан Мак-Лендон каже: "Я взагалі про це не думаю". Містер Максі спитав: "А чи справді вони пограбували вантажівку із спиртним?" І капітан Мак-Лендон відказав: "Та чи ви здивувалися б, почувши, що в цього Крістмаса є й гірші прогріхи?"

Ось про що розказував Браун вчора увечері. Але ж це знали всі. Давно вже говорили, що хтось мав би попередити міс Берден. Одначе, гадаю, ніхто не хотів піти до неї й так вчинити, адже не знав, чим усе це закінчиться. Може, є тут місцеві люди, які взагалі її не бачили. Я, мабуть, теж не пішов би до цього старого будинку, та ніхто туди й не ходить. Хіба лише з возів, проїжджаючи мимо, бачать її на подвір'ї, в такому капелюшку, в такій сукенці, що й не кожна негритянка вдягне таке лахміття, бо побоїться виглядати опудалом. А може, ця Берден усе

знала. Може, була не проти. Як ото північанка-янкі й таке інше, може, й не мала нічого проти. І хто його зна, чим воно могло закінчитися.

Отож я не смів покинути Ліну саму, поки не ляже спати. Спершу хотів піти до вас, того ж вечора. Та лишити її одну ніяк не наважився. Пожильці коридором ходять, а я не знаю, кому з них спаде на думку підійти до неї, завести розмову й усе викласти начистоту. Чую, вже й на ґанку про це торочать, а вона все дивиться на мене й, бачу, ладна знову спитати мене про цю пожежу. Тому-то не можу її покинути. Сидимо з нею у вітальні, Ліні вже очі злипаються, а я їй кажу: конче знайду цього чоловіка, ось тільки треба було б мені піти побалакати із знайомим священиком, щоб допоміг у цій справі. Вона ж сидить там, заплющивши очі, поки я це говорю, й навіть не здогадується, що я знаю: вони з цим парубком ще не одружені. Вважає, що обманула всіх. І питає мене, що за чоловік той, кому я хочу про неї розказати. Я відповідаю, вона сидить із заплющеними очима, аж я й кажу: "Та ви ж ані слова не чули з того, що я говорив". Вона трохи наче прокинулась, але й досі очей не відкриває, та питає: "А давати шлюб він ще може?" Я перепитую: "Що? Що може?" — "Чи й досі він має право вінчати?"

Гайтавер не ворушиться. Сидить випроставшись за столом, його руки спочивають на підлокітниках. На ньому немає піджака, сорочка без комірця. Обличчя кістляве й разом з тим обрезкле, немов два обличчя, накладені одне на друге, споглядають із блідого лисого черепа з пасмом сивого волосся, з-за двох непорушних вогників його окулярів. Частина його тіла, видима над столом, — безформна, майже потворна, розбухла від сидячого способу життя. Він зацiпенів, на обличчі добре пізнати бажання відмовитись, ухилитися.

— Ой Байроне, Байроне, — озивається він. — Що це ви мені розказуєте?

Байрон замовкає. Безмовно, з виразом співчуття й жалю дивиться на пастора.

— Я знав, що ви ще не чули цього. Знав, що мені доведеться розказати вам.

Вони дивляться один на одного.

— Чого я ще не чув?

— Про Крістмаса. Про вчорашнє і про Крістмаса. Крістмас частково негр. Про нього, про Брауна. Про вчорашній день.

— Частково негр, — повторяє Гайтавер. — Голос звучить легко, буденно, як ото пушинка чортополохового цвіту спадає в тишу без звуку, без ваги. Пастор непорушний. Не рухається він ще кілька митей. Відтак здається, що на все його тіло напливає — немов воно рухоме, як і обличчя — бажання ухилитися, уникнути небезпеки, і Байрон бачить, що велике застигле обважніле обличчя заблищало від поту. Та голос легкий, спокійний. — То що там з Крістмасом, Брауном і з вчорашнім днем? — питає він.

Давно стихла музика в далекій церкві. У кімнаті чути тільки невпинне дзумчання комах і однотонний Байронів голос. За письмовим столом сидить випростаний Гайтавер. З покладеними на підлокітники долонями, з нижньою частиною тіла, схованою під столом, він нагадує східного ідола.

— То було вчора вранці. Один чоловік із сім'єю їхав возом до міста. Він перший побачив пожежу. Втім, ні. Він потрапив досередини другим, бо каже, що, виламавши двері, застав там якогось чоловіка. Щойно побачили будинок, селянин сказав жінці: "Щось дуже багато диму валить із кухні", а коли під'їхали ближче, жінка відповіла: "Та це ж будинок горить". Напевно, гадаю, він спинив воза, сім'я посиділа трохи, подивилася на дим, і чоловік за якийсь час погодився: "Либонь, так і є". Напевно, гадаю, жінка змусила його злізти з підводи, піти й подивитися, що там. "Вони й не знають, що горять, — так, мабуть, вона сказала. —

Піди й скажи їм". Він зліз із підводи, піднявся на ґанок, постояв там трохи й погукав: "Агов, хто тут?!" Каже, що всередині будинку було чути вогонь. Виламавши плечем двері, увійшов і побачив того, хто перший зауважив пожежу. То був Браун. Але чоловік цього не знав. Зауважив, що там стоїть хтось напідпитку й має такий вигляд, ніби щойно звалився зі сходів. Селянин обізвався: "У вас дім горить, пане", — і допіру тепер помітив, що той п'янющий як чіп. А пияк весь час запевняв, що нагорі нікого нема, що там усе одно горить і нема чого рятувати та зносити звідси.

Однак той із села зміркував, що нагорі не може бути великого вогню, адже горіла задня частина, ближче до кухні. Та й надто вже п'яний був цей чоловік, не міг орієнтуватися. Отож селянин відразу запідозрив щось лихе, бо пияк вперто не пускав його нагору. Однак рушив туди, п'яний спробував був його затримати, та той відштовхнув упертюха й пішов сходами. Сказав, що п'яниця подався вслід і далі запевняв, що нагорі нічого нема. А потім, коли селянин спустився й згадав пияка, того вже й слід захолов. Та тільки, напевно, не відразу згадав про Брауна. Бо, зійшовши нагору, знову став кричати й відчиняти двері, а тоді відчинив ті, що треба, двері й побачив її.

Байрон замовкає. Тепер у кімнаті не чути нічого, крім комах. За відчиненим вікном невтомно пульсують і б'ються, навіваючи дрімоту, рої й міріади цих комах.

— Побачив її, — озивається Гайтавер. — Він знайшов міс Берден. — Пастор не рухається. Байрон не дивиться на нього. Здається, розглядає свої руки, поки розповідає.

— Вона лежала на підлозі. Голова майже зовсім відтята. У жінки почало сивіти волосся. Селянин розказав, як він стояв там, чув вогонь, а в кімнаті вже був дим, ніби найшов услід. І як було страшно взяти жінку й винести, бо голова могла відлетіти. А тоді він збіг униз сходами, вискочив із будинку, навіть не зауваживши, що п'яного нема, кинувся на вулицю та наказав жінці чимхутчіш метнутися до найближчого

телефону й подзвонити шерифові. По тому кинувся за будинок, до бака й уже набрав був повне відро, як зміркував, що це дурного робота, адже зайнялася вся задня частина будинку. Отож знову забіг усередину, піднявся сходами нагору, в кімнату, зірвав із ліжка покривало, закутав у нього тіло, схопив за кінці й сам собі завдав на спину, як ото мішок борошна, виніс надвір та поклав під деревом. Каже, те, чого він найбільше боявся, таки сталося. Покривало сповзло, тіло лежить на боці, а голова повернута назад, ніби оглядається. Якби, каже, вона зуміла ось так за життя оглядатися, то не довелося б їй тепер лежати з перерізаною шиєю.

Байрон змовкає й дивиться, зиркає на чоловіка за столом. Гайтавер не ворухнувся. Обличчя за двома осяйними вогниками окулярів обливається потом — безгучно й безупинно.

— Прийшов шериф, приїхала пожежна команда. Але не змогла нічого зробити, бо не було води для брандспойта. Цей старий будинок горів увесь вечір, я бачив дим і Ліні показав, коли прийшла. Я ж не знав тоді. Міс Берден відвезли до міста, там у банку був папір, де написано, що з нею робити, коли помре. Там значилося, що на Півночі, звідки вона приїхала, тобто приїхали її родичі, є небіж. Цьому небожеві надіслали телеграму і за дві години дістали відповідь, що він заплатить тисячу доларів тому, хто впіймає вбивцю.

Крістмас і Браун кудись сховалися. Шериф дізнався, що хтось жив у цій халупі, і тут усі зразу стали розповідати про Крістмаса та Брауна, всі, що мовчали, аж поки один із двох пожильців чи й два разом убили цю даму. До вчорашнього вечора нікому не вдавалося знайти жодного з цих двох. Селянин не знав, що п'яниця, якого він застав у будинку, й був Браун. Люди гадали, що втекли обидва — і він, і Крістмас. А вчора ввечері з'явився Браун. Уже тверезий, вийшов о восьмій годині на площу, став репетувати, що це Крістмас убив, і почав вимагати цю тисячу доларів. Викликали полісменів, відвели його до шерифа й сказали, що винагороду він дістане тільки тоді, коли впіймає Крістмаса й доведе його провину. І тоді Браун сказав. Про те, що коли вони з

Крістмасом познайомилися, той уже три роки жив із міс Берден як чоловік із жінкою. Спершу, коли Браун поселився в Крістмаса, той сказав приятелеві, що весь час ночує в цій халупі. І якось одної ночі Браун не міг заснути й почув, що Крістмас вибрався з постелі, постояв над Брауновим ліжком, ніби дослухаючись, а тоді рушив навшпиньки до дверей, тихо відчинив їх і вийшов. Браун теж підвівся, пішов назирці за приятелем. Побачив, що той підійшов до великого будинку й зайшов чорним ходом. Чи то відімкнено там було, чи то ключа мав. Тоді Браун повернувся до халупи й ліг. Але не міг, каже, заснути, бо на сміх його брало, коли думав, яким спритником вважає себе Крістмас. Так і лежав добру годину, поки прийшов приятель. Браун не міг втриматися від сміху та сказав: "Ну ти й розсучий син". Тут Крістмас просто-таки завмер у пітьмі, а Браун лежить, регоче. Та й підсміхається. Ти, мовляв, не такий уже й спритник. Та й підкепковує, про сиве волосся торочить. Мовляв, якщо хочеш, то я згоден з тобою чергуватися потижнево, — ось таке комірне платитиму.

А потім Браун сказав, що цієї ночі дійшов висновку: рано чи пізно Крістмас уб'є її або ще кого-небудь. Ото ж лежав, сміючись і гадаючи, що приятель просто собі повернеться в ліжко, аж той запалив сірника. Браун перестав сміятися, тільки лежав і дивився, як Крістмас засвічує ліхтар і ставить на коробку поряд Браунового ліжка. Браун уже не сміявся. Лежав, а Крістмас стояв біля ліжка, дивлячись на нього згори. "Що ж, ти знайшов собі непогане посміховище, — сказав Крістмас. — Ото вже нарегочешся в перукарні, коли розказуватимеш завтра ввечері". Не добравши зразу, що приятель оскаженів, Браун щось йому ляпнув, але не так, щоб розлютити, а той каже, спокійно так, як звик: "Недосипаєш. Замало спиш. Тобі, напевно, треба довше спати". Браун питає: "Скільки?" А той відказує: "Може бути, що віднині й на віки вічні". Аж тоді до Брауна дійшло, що Крістмас оскаженів і не можна з нього кепкувати, тому й питає: "Невже ж ми не друзі? Навіщо мені плескати язиком про чужі справи? Повіриш на слово?" Крістмас відповів: "Не знаю. Плювати. Але мені ти можеш повірити на слово. — І глянув на Брауна: — Повіриш мені?" І той підтакнув.

Браун описав, як він боявся, що котроїсь ночі Крістмас уб'є міс Берден, а шериф запитав, чому б не було доповісти про ці побоювання. Браун пояснив. Він, мовляв, вважав: якщо нічого не скаже, то зможе далі там жити, запобігти лихові й поліцію не турбувати. Шериф пирхнув і сказав, що Браун дуже гарно про все подбав і міс Берден, цілком певно, подякувала б йому, якби знала. Ось тоді, як гадаю, Браунові засвітало, що й на нього самого падає підозра. Бо завів мову, що це міс Берден купила Крістмасові авто, що сам Браун умовляв приятеля перестати торгувати спиртним, поки вони удвох не вскочили у халепу. Полісмени дивляться на нього, а він дедалі швидше говорить, дедалі більше. Про те, як прокинувся в суботу рано-вранці й побачив, що Крістмас встав на світанку й вийшов. Браун знав, куди саме, й близько сьомої години той повернувся. Став у халабуді й каже, дивлячись на Брауна: "Я зробив це". "Що саме зробив?" — питає Браун. "Піди в будинок і подивися", — відповів Крістмас.

Браун сказав, що дуже налякався тоді, хоч іще не знав усієї правди. Як пояснив, гадав тоді, що Крістмас щонайбільше відлупцював її. А той тимчасом знову вийшов. Браун встав, одягнувся, а коли розпалював вогонь, щоб приготувати сніданок, випадково виглянув за двері й побачив, що у великому будинку горить кухня.

— О котрій годині це було? — запитав шериф.

— Мабуть, десь о восьмій, — відповів Браун. — А коли ще вставати, якщо ти не багач? Бог мені свідок, я не з багатіїв.

— Про цю пожежу, — зауважив шериф, — повідомили допіру по одинадцятій. І цей дім горів ще о третій дня. То ви хочете сказати, що старий дерев'яний будинок, хай навіть і великий, горітиме аж шість годин?

Ото ж сидить Браун, зиркає навсібіч, а ті полісмени з усіх боків за ним стежать, колом оточили.

— Я ж вам правду кажу, — запевняє Браун. — Ви ж її хотіли почути. — Глянув і туди, і сюди, сіпнув головою та як залементує: — А звідки мені знати, котра година була?! Гадаєте, коли гаруєш, як той нігер, на лісопильні, то заробиш собі на годинник?!

— Та ти вже шість тижнів не працюєш — ні на лісопильні, ані деінде, — заперечив помічник шерифа. — А якщо хтось може собі дозволити весь день кататися на новій машині, то він цілком може дозволити собі під'їжджати скільки треба до суду й дізнаватися з дзиґарів, котра година.

— Не моє це авто, кажу ж вам! — гукає Браун. — Воно належить йому. Купила цю машину й віддала йому жінка, яку він убив.

— Це не має значення, — втрутився шериф. — Дайте йому договорити.

І Браун повів далі, та все гучніше, та все швидше. Хотів, мабуть, вигородити самого себе за балаканиною про Крістмаса, аж поки випаде нагода хапнути оту тисячу доларів. Диво дивне, дехто гадає, що заробляти й роздобувати гроші — це гра без жодних правил. Браун запевняв, що, побачивши вогонь, навіть не гадав, що господиня ще в будинку, до того ж мертва. Казав, йому й на думку не спало заглянути в дім. Про одне думав: як би його пожежу погасити.

— І це було близько восьмої ранку, — докинув шериф. — Принаймні ви так стверджуєте. А ось дружина Гемпа Воллера повідомила про пожежу не раніш як об одинадцятій. Довгенько ж ви мізкували, поки збагнули, що не зможете голіруч вогонь погасити. — А Браун сидить між ними (двері замкнуто, а до шибок люди обличчями поприпадали), очі йому бігають, губа відвисла.

— Гемп стверджує: коли він виламав двері, в будинку вже був якийсь чоловік, — веде далі шериф. — І цей чоловік не давав Гемпові зійти нагору сходами. — А Браун сидить поміж них та й очима блукає.

На той час, мабуть, він упав у відчай. Гадаю, побачив не тільки те, як щораз далі й далі від нього та тисяча зелених. Побачив також, як хтось уже бере її. Мабуть, здавалося йому, що ці гроші вже вважай у руці, а витратить їх хтось інший. Бо ж, закинули Браунові, ти, мовляв, тільки тепер сказав те, що досі притримував саме на цей випадок. Ніби знав: якщо дійде до ручки, то таке свідчення тебе порятує, дарма що тобі, білій людині, зізнатися в такому — це чи не гірша річ, ніж бути звинуваченим у вбивстві.

— Гаразд, — каже Браун. — Давайте далі. Звинувачуйте мене. Звинуватьте білого, який старається вам допомогти усім тим, що знає. Звинуватьте білого, а нігера лишіть на волі. Звинуватьте білого, а нігер хай утече.

— Нігер? — перепитав шериф. — Нігер?

І тут Браун відчув, що має їх усіх у жмені. Хай там у чому його запідозрять, усе буде дурниця порівняно з тим, що він про когось іншого наговорить.

— Ви ж такі розумники, — каже він. — Тут у місті всі мудрагелі. Три роки вас за носа водили. Три роки ви його іноземцем називали, а мені було досить трьох днів, щоб здогадатися: він такий самий іноземець, як ото я. Здогадався ще раніш, ніж він мені сам сказав.

Усі на нього видивляються. І між собою перезираються.

— Добирай слова, коли про білого говориш, — попередив його заступник шерифа. — Байдуже, вбивця він чи ні.

— Я говорю про Крістмаса, — відрізав Браун. — Убив білу жінку, проживши з нею три роки на очах усього міста. І щораз далі від вас утікає, поки ви тут звинувачуєте чоловіка, який може знайти вам убивцю й знає, що він накоїв. У ньому негритянська кров. Я це розпізнав, коли тільки його побачив. А ви не розпізнали, хоч усі такі мудрі — шерифи й інші. Якось він мені сам признався, сказав, що частково нігер. Мабуть, сп'яну виляпав, не знаю. Хай там як, а наступного ранку Крістмас підійшов до мене, — Браун тепер говорив швидко, виблискував очима й зубами то на одного, то на другого, — та й каже: "Вчора ввечері я зробив дурницю. Гляди не зроби такої самої". "Що за дурницю?" — питаю. А він мені: "Подумай хвилинку".

Пригадавши штуку, яку встругав одної ночі Крістмас, коли ми були разом у Мемфісі, я втямив, що пропаду ні за цапову душу, якщо перечитиму йому, і кажу: "Я тебе зрозумів. Навіть не гадаю лізти в чужі справи. Я ніколи цього не робив, поки себе пам'ятаю". Та й ви боялися б, якби опинилися віч-на-віч з ним у цій халабуді. Там кричи не кричи — ніхто не почує. І ви теж би остерігались, аж поки люди, яким хочете допомогти, на вас же звалюють убивство, якого ви не скоїли.

Браун сидить, знай очима бігає, усі в кімнаті на нього дивляться, а знадвору обличчя до шибок поприлипали.

— Нігер, — обзивається заступник шерифа. — Я завжди відчував, що з цим хлопцем не все гаразд.

— І тому ви до сьогоднішнього вечора не зізнавалися, що там діється? — звертається шериф до Брауна.

Той сидить між ними, вискалив зуби, а отой шрамик біля рота — білий, як кукурудзяні пластівці.

— Ви мені покажіть, — каже, — такого, що повівся б інакше. — Ось що я вас попрошу. Лишень покажіть такого, що стільки прожив би з Крістмасом, пізнав би його, як я, й вчинив би інакше.

— Гаразд, — відповів шериф, — здається, нарешті ви кажете правду. А тепер ідіть-но з Баком і гарненько виспіться. А про Крістмаса я сам подбаю.

— Тобто в буцегарню мене, якщо я правильно зрозумів, — кинув Браун. — Посадите за ґрати, а самі винагороду візьмете.

— Стуліть-но писок, — незлобиво відказав шериф. — Якщо ви заслужили на винагороду, то я подбаю, щоб вона вам дісталася. Баку, відведи його.

Заступник шерифа підійшов, торкнув Брауна за плече, і той підвівся. Коли вони вийшли надвір, їх оточили витріщаки, що досі заглядали у вікна.

— То що, впіймали його, Баку? Оце він і є?

— Ні, — відповів Бак. — Йдіть, хлопці, додому. Розходьтеся, пора спати.

Байронів голос завмирає. Одноманітний, рівний, невиразний сільський речитатив розчиняється в тиші. Гість дивиться на Гайтавера співчутливо й водночас занепокоєно. Спостерігає людину навпроти, що заплющила очі, а її обличчям спливає піт, як сльози.

— Це достоту так? — питає Гайтавер. — Доведено, що в ньому тече негритянська кров? Подумайте, Байроне, що буде, коли люди… якщо його впіймають… Нещасна людина. Нещасне людство.

— Так сказав Браун, — відповідає Байрон спокійно, вперто, упевнено. — Навіть брехуна можна так залякати, що він говоритиме правду. Так само, як і порядного чоловіка можна тортурами присилувати до брехні.

— Еге ж, — згоджується Гайтавер. Він сидить випроставшись, заплющивши очі. — Але його ще не впіймали. Вони ще не запопали його, Байроне.

Байрон не дивиться на співрозмовника.

— Ще ні. Принаймні я не чув про таке. Сьогодні вони взяли собак-шукачів. Але ще не впіймали. Це остання новина, що я чув.

— А Браун?

— Браун, — каже Байрон, — пішов з ними. Може, він і допомагав Крістмасові. Та я так не думаю. Гадаю, найбільше, на що здатен Браун, — це підпалити дім. А навіщо це скоїв, якщо й скоїв, він, либонь, і сам не знає. Хіба покладав надію на те, що коли все спалити, то здаватиметься, ніби нічого й не було, а тоді вони з Крістмасом і далі гасатимуть на новенькій машині. Думаю, він вважає, що Крістмас скоїв не так злочин, як помилку. — Його задумливе обличчя потупилося, на ньому знову промайнула сардонічна гримаса втоми. — Тепер Браун уже в безпеці. Тепер Ліна знайде його, коли тільки захоче, якщо на той час він не полюватиме з шерифом і псами. Він ані гадки не має втікати… Адже ж просто перед ним висить ота тисяча доларів. Здається мені, що він прагне упіймати Крістмаса дужче, ніж будь-хто. Ходить з ними. Забирають його із в'язниці, він іде з ними, а тоді всі повертаються до міста й замикають його в камері. І сміх і гріх. Десь так, як ото вбивця сам себе ловить, щоб за себе ж таки дістати нагороду. Він начебто нічого не має проти. Ось тільки жалкує, що марнує час. Сидить у буцегарні замість того, щоб іти слідом. Так. Завтра я їй скажу. Скажу, що він тимчасово ув'язнений. А ходить із парою собак-шукачів. Напевно, поведу

її до міста подивитися на них — на всіх трьох, як вони тягнуть смик і гавкають.

— Ви їй ще не сказали.

— Ще ні. Йому теж. Бо ж нагорода нагородою, а він таки може втекти. А якщо спіймає приятеля й дістане гроші, то, може, й одружиться вчасно. Але Ліна поки що не знає. Не більш, ніж знала вчора, коли злазила з воза на площі. З великим животом злазила помалу з чужого воза, між чужих людей і сама собі примовляла, наче тихо дивуючись, хоча, як гадаю, вона не дивувалася, бо ж добиралася поволі, пішки й без пригод: "Подумати тільки. Йшла аж із Алабами і ось я вже нарешті в Джефферсоні. Справді".

Розділ 5

Минула північ. Хоча Крістмас пролежав у ліжку дві години, та ще не спав. Почув Брауна раніше, ніж побачив. Відчув, як той підійшов до халупи, ввалився у двері й став на порозі, спершись на одвірок. Браун важко дихав. Ухопившись за одвірки, заспівав сахариновим, гугнявим тенором. Навіть від цього тягучого, смоляного співу, здавалося, тхнуло спиртним.

— Заткнися, — озвався Крістмас. Не ворухнувся й не підвищив голосу, одначе Браун зразу замовк. Ще трохи постовбичив у дверях, тримаючись, щоб не впасти. Тоді відпустив двері, й Крістмас почув, як приятель зайшов досередини, а за мить об щось перечепився. Запала тиша, повна важкого хрипкого подиху. З жахливим гуркотом Браун гепнувся на підлогу, вдарившись об Крістмасове ліжко, й наповнив кімнату гучним дурнуватим сміхом.

Крістмас звівся з лежанки. Десь біля його ніг лежав, регочучи й навіть не пробуючи встати, невидимий Браун.

— Заткнися! — наказав Крістмас. Браун і далі реготав. Крістмас переступив через нього і простяг руку до дерев'яної скрині, яка правила їм за стіл. На ній лежали ліхтар і сірники. Але до скрині не дотягнувся й пригадав брязкіт ліхтаря, розбитого через падіння Брауна. Нагнувся до п'яного, що лежав поміж ногами, намацав комір, виволік з-під лежанки, звів голову й став бити долонею — різко, сильно, зі злістю, поки припинився сміх.

Браун обм'як. Крістмас тримав його за голову й лаявся — тихо, майже пошепки. Підтягнув приятеля до його ліжка й кинув навзнак. Браун знову зареготав. Крістмас затис йому ніс і рот лівою долонею, а правою знову заходився бити — сильними, нечастими, розміреними ударами, немовби вділяв їх із ліку. Браун припинив реготати. Він пручався. Харчав, булькотів і шарпався під твердою рукою. Крістмас тримав його, поки той вгомонився й завмер. Тільки тоді трохи послабився затиск.

— Тепер ти замовкнеш? — спитав Крістмас. — Замовкнеш?

Браун знову запручався.

— Забери свою чорну лапу, виродку негритоський…

Рука знову здавила. Знову Крістмас ударив його по лиці. Браун замовк і лежав тихо. Крістмас розслабив руку. За якусь мить п'яний заговорив лукавим негучним голосом:

— Ти ж нігер, хіба ні? Сам же мені сказав. Сам зізнався. А я білий. Я бі…

Рука знову здавила. Знову Браун засмикався, забулькотів під рукою, слинячи пальці. Коли облишив борюкатися, рука розслабилася. Він лежав тихо, важко сопучи.

— Тепер стулиш писок? — спитав Крістмас.

— Так, — відказав Браун, відсапуючись. — Дай мені дихати. Я мовчатиму. Не души.

Крістмас розслабив руку, але не забрав її. Браун задихав легше, вдихи й видихи стали спокійніші, вільніші та рівніші. Не забираючи руки, яку подих обдавав то теплом, то холодом, Крістмас стояв у пітьмі над простягненим тілом і спокійно думав: "Щось зі мною станеться. Щось я зроблю". Не знімаючи лівої руки з приятелевого лиця, правою міг дотягтися до своєї постелі, де під подушкою лежала бритва з тринадцятисантиметровим лезом. Однак не зробив цього. Мабуть, думка зайшла так далеко, в такі нетрі, що підказала: "Це не той, що треба". Хай там як, а Крістмас не взяв бритви. За якийсь час забрав руку з обличчя, але не відійшов. Досі стояв над ліжком, дихаючи так тихо й спокійно, що сам не чув себе. Браун, теж невидимий, сопів тепер тихше, і за хвилину-другу Крістмас сів на свою лежанку та намацав у штанах цигарку й сірники. Спалахнув вогник, освітив Брауна. Перш ніж прикурити, Крістмас підняв сірника й глянув на приятеля. Той лежав горілиць, розкинувшись, одна рука звисала до підлоги. Рот був роззявлений. Поки Крістмас дивився, Браун захропів.

Крістмас закурив і щиглем відкинув сірника до відчинених дверей, споглядаючи, як на льоту гасне полум'я. Прислухався, щоб почути легкий, звичний звук, із яким спалений сірник досягає підлоги. Начебто почув. Згодом йому здалося, що, сидячи на постелі, він сприймає безліч звуків, таких самих тихих: голоси, бурмотіння, шепіт — дерев, темряви, землі, людей, себе самого. Інші голоси викликали в пам'яті ймення, часи, місця, які він знав усе життя, хоч сам і не усвідомлював цього, які були його життям. Крістмас думав: "Може, це Бог, а я не знав". Бачив це, як надруковане речення, народжене й уже мертве: "Бог і мене любить", як вицвілі змиті літери на торішній афіші. "Бог і мене любить".

Він викурив цигарку, жодного разу не доторкнувшись до неї пальцями. Відкинув щиглем до дверей і недопалок. На відміну від

сірника, той не погас на льоту. Крістмас спостерігав, як перевертається недокурок у повітрі за дверима. Ліг на постіль, закинув руки за голову, як лягає той, що не сподівається заснути, й подумав: "Уже від десятої години я в ліжку і не сплю. Не знаю, котра тепер година, але вже за північ, а я не можу заснути". "Це тому, що вона стала молитися за мене, — сказав він. Голос прозвучав несподівано гучно в темній кімнаті, заглушив хропіння п'яного Брауна. — Ось воно що. Вона почала молитися за мене".

Крістмас звівся з ліжка. Босі ноги рухалися безгучно. Стояв, окутаний пітьмою, в самій спідній білизні. На ліжку хропів Браун. Крістмас трохи постояв, повернувши голову на звук. Тоді рушив до дверей. У білизні, босоніж він вийшов із хижі. Надворі було трохи ясніше. Над головою повільно оберталися сузір'я. Тридцять літ він знав, що зірки є, але жодна з них не мала назви й нічого не говорила йому ні барвою, ні яскравістю, ні розташуванням. Попереду над щільною масою дерев мріли димар і гребінь даху. Самого будинку в темряві не було видно. Ані світла, ані звуку не долинало від цієї оселі, коли підійшов Крістмас і став під вікном спальні, думаючи: "А чи спить вона? Чи спить?" Двері тут ніколи не бували замкнені. Хоч у яку пору від смерку до світанку охоплювала Крістмаса хіть, він заходив у дім, ішов до її спальні, впевнено знаходячи в мóроку дорогу до ліжка. Іноді ця жінка не спала, чекала на нього й вимовляла його ім'я. Іноді він будив її твердою, грубою рукою й, бувало, так само грубо, брутально брав її, ще сонну.

Це вже два роки минуло, два роки в них позаду. Крістмас думав: "Мабуть, у цьому й полягає образа. Мабуть, я вважаю, що мене обманули, обдурили. Брехала вона про свій вік, про те, що стається з жінками певного віку". І сказав уголос, стоячи на самоті під темним вікном: "Не треба було їй молитися за мене. Нічого з нею не сталося б, якби не почала молитися за мене. Вона не винна, що постаріла й уже ні на що не годиться. Та все одно мала б втямити, що не можна було молитися за мене". Крістмас почав лаяти її. Стояв під темним вікном й обзивав її поволі, надумуючись, найпаскуднішими словами. Не дивився на вікно. У напівмóроці він неначе розглядав своє тіло, спостерігав, як

воно поволі й хтиво обертається в шепоті нечистот стічної канави, немов потонулий мрець у застояному чорному ставку, повному чогось густішого, ніж вода. Крістмас торкнувся себе долонями і з притиском провів по животі, по грудях, під білизною. Вона трималася тільки на горішньому ґудзику. Колись давно у Крістмаса була білизна з усіма ґудзиками. Їх пришивала жінка. Були такі часи, та недовго. І минули. Він став крадькома забирати свій одяг із сімейного прання раніше, ніж ця жінка встигала добратися до нього й пришити відірвані ґудзики. Якось господиня випередила його, і тоді Крістмас узяв собі за звичку помічати й запам'ятовувати ті, що з'явилися на місці відірваних. Кишеньковим ножиком холоднокровно й нечуло, як хірург, відтинав ґудзики, що вона пришила.

Права долоня швидко й гладко, як колись лезо ножика, ковзнула вгору в розпірці. Ребром — легко й прудко завдала удару останньому ґудзикові. Темне повітря дихнуло на тіло, дихнуло гладко, коли одяг сповз по ногах. Прохолодний рот темряви, м'який прохолодний язик. Знову рухаючись, Крістмас відчував темне повітря, як воду, відчував росу під ногами, як ніколи досі. Пройшовши через поламану браму, спинився біля дороги. Серпневі бур'яни досягали стегон. На листках і стеблах заліг порох, осілий за місяць від возів. Попереду простягалася дорога, трохи світліша, ніж темні дерева й земля. З одного боку — місто. З другого боку дорога збігала на пагорб. Невдовзі над вершиною засвітало, позначилися обриси пагорба. Тоді стало чути авто. Крістмас не рухався. Стояв, узявшись у боки, голий, по стегна в запилених бур'янах, а тим часом наближалася машина, здолавши вершок пагорба, світячи фарами на нього. Бачив, як білішає його тіло, виступає з темряви, немов світлина у проявнику. Глянув просто в яскраві фари, коли повз нього промчала машина. З неї пролунало, відлетіло назад верещання жінки. "Білі байстрюки! — крикнув він. — Не перша з ваших сучок побачила таке диво..." Однак авто вже промайнуло. Нема кому слухати й чути. Промайнуло, увібрало пилюку й світло, втягло в себе завмерле верещання білої жінки. Стало холодно. Немовби ти прийшов сюди тільки для того, щоб стати свідком останньої дії, і ось звершилася ця дія, тепер ти знову вільний. Крістмас повернувся до будинку.

Спинившись під темним вікном, пошукав, знайшов свою білизну й одягнувся. Тепер на ній взагалі не було ґудзиків, довелося підтримувати її по дорозі до халупи. Вже було чути хропіння. Якусь хвилину він постояв біля дверей, тихий, непорушний, слухаючи протяжні, хрипкі, нерівні схлипування, кожне з яких закінчувалося придушеним булькотінням. "Напевно, я розквасив йому носяру дужче, ніж здавалося, — подумав Крістмас. — Сучий виплодок". Увійшовши, він ступив до свого ліжка. Вже був ліг, але раптом спинився, завмер, не торкнувшись подушки. Мабуть, здалася нестерпною думка про те, що доведеться лежати тут аж до білого дня з п'яним, який хропе у пітьмі, а в проміжках слухати безліч голосів. Сівши, Крістмас тихо мацнув під ліжком, видобув туфлі, взувся, стягнув із постелі напівбавовняне покривало — єдину свою спальну знадобу, й вийшов надвір. Десь за триста метрів стояла конюшня — майже розвалена, коней тут не тримали вже тридцять років. Рушив до неї. Ішов доволі прудко. Тепер він розмірковував уголос: "Чому, до дідька лисого, мені кортить нюхати коней?" І пробурмотів сам собі під ніс: "Бо вони не жінки. Навіть кобила — це теж щось таке, як чоловік".

Він спав менш ніж дві години. Коли прокинувся, якраз розвиднялося. Закутавшись у покривало, лежачи на шпаруватому дощаному поді просілої понурої стайні, схожої на яскиню, де подразнювала горло тонка потерть по давно прибраному сіні й злегка тхнуло аміаком бездиханного занедбання, Крістмас бачив у віконечку без віконниць цитринове небо й високу бліду ранішню зорю літа вповні.

Почувався відпочилим, ніби проспав вісім годин поспіль. Нежданий сон, бо й годі було сподіватися заснути. Взувшись у незашнуровані туфлі, взявши під пахву складене покривало, Крістмас спустився сторчовою драбиною, намацуючи ногами невидимі струпішілі щаблі й хапаючись вільною рукою за кожен із них. Вийшов у сіро-жовтий світанок, у чисту прохолоду й глибоко вдихнув її.

Тепер хижка різко виділялася на тлі дедалі яскравішого сходу, як і купка дерев, у котрих ховався будинок — весь, крім димаря. Висока

трава обважніла росою. Туфлі відразу ж промокли й холодили стопи, билинки мокрої трави, неначе гнучкі бурульки, шмагали оголені литки. Браун уже не хропів. Увійшовши, Крістмас задивився на нього у світлі з вікна на схід. Приятель дихав легко. "Прочумався, — подумав Крістмас. — Уже тверезий, і сам цього не знає. Недоробленець нещасний. — Глянув ще раз на Брауна. — Недоробленець нещасний. Лютуватиме, коли прокинеться й відчує, що знову тверезий. Напевно, ціла година знадобиться йому на те, щоб знову залити очі". Поклавши покривало, він одягнув діагоналеві штани, трохи вже бруднувату сорочку й почепив краватку-метелика. Закурив. Зав'язуючи метелика, дивився на своє тьмяне відображення в осколку дзеркала, прикріпленому цвяхами до стіни. Не зняв цупкого капелюха, що висів на гвіздку. Натомість узяв кепку з іншого гвіздка, а з-під ліжка дістав журнал — із тих, де на обкладинках або молоді жінки в спідній білизні, або чоловіки, що стріляють один в одного з пістолетів. З-під подушки він вийняв бритву, помазок, брусочок мила й поклав у кишеню.

Коли Крістмас вийшов із халупи, вже розвиднілося. Розспівалися всі пташки. Цього разу він рушив геть від дому. Проминув конюшню й вийшов на луку. Туфлі й штани скоро просочилися росою. Спинившись, обережно закасав холоші до колін і пішов далі. За лукою починався ліс. Там було не так зарошено, і Крістмас спустив холоші. Невдовзі дістався до невеликої улоговини, де било джерельце. Відклавши журнал, назбирав хмизу, розпалив багаття й сів спиною до дерева, ногами проти вогню. Незабаром мокре взуття запарувало. Тепло пішло по ногах, а тоді, зненацька розплющивши очі, він побачив високо підбите сонце, вигасле до жаринки вогнище й утямив, що досі спав. "Щоб мені луснути, якщо я не спав, — майнула думка. — Щоб мені луснути, якщо не заснув вдруге".

Цього разу він проспав більш як дві години, бо сонце вже світило на сам струмок, мерехтячи й сяючи на невпинній воді. Крістмас звівся, розпростував занімілу й затерплу спину, розрухав відлежані до кольки м'язи й вийняв із кишені бритву, помазок та мило. Навколішки поголився

біля струмка, заглядаючи у водну гладінь, як у люстерко, й правлячи на туфлі довгу блискучу бритву.

Він сховав у кущах знадоби для гоління та журнал і знову почепив на шию метелика. Пустився йти. Тепер уже дім був далеченько. Півмилі було до нього, коли Крістмас вийшов на дорогу. Неподалік стояла крамничка з бензоколонкою. Зайшовши до крамнички, купив у жінки крекери та банку м'ясних консервів. І повернувся до струмка, до згарища.

Крістмас поснідав, спершись на дерево й читаючи журнал. Перед тим подужав усього одну статтю, а тепер узявся до другої. Читав усе підряд, як роман. Коли-не-коли, жуючи, переводив погляд із сторінки на пронизане сонцем склепіння листя над улоговиною. "Може, я вже зробив це, — снувала думка. — Може, тепер уже воно не дожидатиметься свого часу". Здавалося, попереду відкривається мирний жовтий день коридором, гобеленом — у світлотінь, де немає принуки й поспіху. Здавалося, що, поки сидиш тут, жовтий день у напівдрімоті споглядає на тебе, як сонний жовтий кіт. Крістмас знову став читати. Послідовно перегортав сторінку за сторінкою, раз по разу затримувався на котрійсь із них, на рядку, а може, й на слові. У ці миті він не дивився вгору. Не рухався, заворожений, скований одним-єдиним словом, яким досі ще не пройнявся. Усе єство зависало на короткому буденному поєднанні літер у тихому сонячному просторі. Ширяючи в безруху та невагомості, він неначе спостерігав згори неквапний плин часу. І думав: "Я ж тільки спокою прагнув. Не треба було їй за мене молитися".

Дійшовши до останньої оповідки, Крістмас облишив читати й підрахував сторінки, що залишилися. Глянув на сонце й знову взявся до журналу. Тепер він читав так, ніби йшов вулицею і рахував тріщини на покритті, до останньої прикінцевої сторінки, до останнього прикінцевого слова. Тоді звівся, чиркнув сірником, підпалив журнал і терпляче ворушив ним, поки горіло. Засунувши в кишеню знадоби для гоління, попростував улоговиною.

Невдовзі вона розширилася. Рівне, покрите білим піском дно між спадистих пологих стін, до самого верху густо заростих колючим підліском. Понад усім стояло склепіння верховіть, невелику заглибину в стіні покривав хмиз. Крістмас відволік його вбік, очистив нішу й видобув лопату з коротким держаком. Заходився рити в піску під розложистим кущем і відкопав одна за одною шість каністер із ґвинтовими закрутками. Не став розкручувати ковпачків. Уклавши каністри плазом, попробивав їх гострим лезом лопати, і потемнів під ними пісок, ринуло, полилося віскі, а повітря на осонні в глушині наповнилося духом спиртного. Крістмас спорожнив їх старанно, не поспішаючи, із застиглим, як маска, обличчям. Коли начиння спустіло, скинув його в яму, абияк засипав піском, приволік хмиз і сховав лопату. Ломаччя приховало пляму, але не розвіяло запаху. Ще раз глянув на сонце. Уже пополудні.

О сьомій вечора він сидів на табуреті за дерев'яним, гладким, вичовганим шинквасом у ресторані на бічній міській вулиці й вечеряв.

О дев'ятій стояв біля перукарні, дивлячись у вікно на чоловіка, якого взяв собі напарником. Стояв нерухомо, засунувши руки в кишені, дим цигарки плавав перед його застиглим обличчям та кепкою, виклично й погрозливо, як і колись капелюх, збитою набакир. Такий холодний, такий зловісний стояв Крістмас, що в залитому яскравим світлом, задушливому від лосьйону й гарячого мила салоні Браун, жестикулюючи й хрипко просторікуючи, в заяложених штанах у червону ґратку та в брудній барвистій сорочці, звів голову на півслові й п'яним поглядом наткнувся на вічі людини за склом. Такий нерухомий, такий зловісний, що чорношкірий юнак, який наближався, човгаючи й насвистуючи, на вид Крістмаса припинив свистіти, збочив і, прослизнувши повз нього, раз у раз обертався й зиркав через плече. Та Крістмас уже рушив. Немовби тільки для того тут спинився, щоб Браун глянув на нього.

Ішов неквапно геть від майдану. Завжди тиха вулиця в цей час була безлюдною. Вела через негритянську частину міста Фрідмен-Таун до станції. О сьомій годині він проминав би людей, білих і чорних, що йшли

б на майдан та в кіно; о пів на десяту вони повертались б додому. Але кіно ще не скінчилося, й тепер він був на вулиці один. Ішов між помешканнями білошкірих, від ліхтаря до ліхтаря; густі, як клапті чорного оксамиту, тіні кленових і дубових листків ковзали на його білій сорочці. Ніхто не здається таким самотнім, як великий чоловік на безлюдній вулиці. Хоч він не був ні високий, ні кремезний, а однак виглядав ще самотнішим, ніж телефонний стовп посеред пустелі. На порожній широкій, покритій тінями вулиці скидався на привида, духа, що відбився від свого рідного світу й заблукав.

Крістмас зорієнтувався, що це за місцина. Непомітно вулиця пішла вниз, він і не зогледівся, як опинився у Фрідмен-Тауні, занурився в літній запах і літні голоси невидимих негрів. Здавалося, обсаджували його ці безтілесні голоси й шепотіли, сміялися, балакали чужою мовою. Неначе з дна смолянисто-чорної ями він бачив навкруги обриси халуп — неясні, освітлені гасовими лампами, та вуличні ліхтарі, на позір дальші й рідші. Немовби з чорного життя, з чорного дихання поставав такий видих, що не тільки голоси, але й тіла, ба й саме світло мусили перероджуватися в рідину й помалу, крапля за краплею, зливатися в одне невіддільне ціле з уже обважнілою ніччю.

Тепер він стояв, хапаючи повітря й глипаючи то туди, то сюди. Навколо нього тьмяне парке світло гасових ламп різьбило з чорноти понурі халабуди. Звідусіль, навіть у його нутрі, гомоніли безплотні утробно-м'які голоси негритянок. Здавалося, він сам з усім чоловічим родом повернувся в непроглядне гаряче вологе лоно Прародительки. Пустився бігти до найближчого вуличного ліхтаря, не зводячи з нього очей, виблискуючи зубами, охолоджуючи на бігу вдихами сухі вуста й зуби. Біля ліхтаря відгалужувався вузький вибоїстий провулок і вів угору, до рівнобіжної вулиці, геть від чорної западини. З розкалатаним серцем Крістмас звернув на нього й кинувся крутим узвозом до горішньої вулиці. Спинився, відсапуючи й поводячи очима. Серце мало не вискакувало з грудей, ніби не могло чи не хотіло повірити, що тут холодне, різке повітря білих.

Небавом він охолов. Негритянський дух, негритянські голоси залишилися позаду, внизу. Ліворуч простягся майдан, розсип вогнів — осяйні трепетні птахи низько ширяють на нерухомих крилах. Праворуч простують уперед нечасті вуличні ліхтарі, розділені обпаленим незворушним гілляччям. Він ішов, знову помалу, геть від площі, знову минаючи оселі білих. І тут на верандах були люди, сиділи в кріслах на моріжках, а однак Крістмас міг іти спокійно. Час від часу бачив їх: обриси голів, розмита біляста постать; на освітленій веранді четверо сидять за картярським столиком, білі обличчя зосереджені й різкі у промінні низько підвішеної лампи, оголені жіночі руки відблискують гладкістю й білиною над нікчемними картами. "Ось і все, чого я хотів, — подумав він. — Здається, не так уже й багато".

Своєю чергою вулиця пішла на схил. Спускалася полого. Його майже нерухома біла сорочка й розмашисті темні ноги потонули в довгих тінях, випнутих, розлогих, величезних проти серпневих зір. Склад бавовни, цистерна, схожа на тулуб обезголовленого мамонта, низка товарних вагонів. Він перейшов колію, рейки миттєво зблиснули двома зеленими спалахами від семафора й згасли. За колією починався ліс. Крістмас безпомильно знайшов стежку. Здіймалася вгору поміж дерев, стали прозирати вогні міста за долиною, де бігла залізниця. Та він не озирався, поки не добрався до вершини пагорба. Звідси міг побачити вулицю, якою прийшов, і ще одну, яка мало не зрадила його, ще далі — яскравий, ламаний під прямими кутами міський вал, а в кутку — чорна яма, з якої він утік із розкалатаним серцем і смажними вустами. Ані промінця з неї, ані подиху, ані запаху. Ген простелилася, чорна, непроникна, в гірляндах тремких серпневих вогнів. Справдешня прадавня прірва, споконвічна безодня.

Пішоходець рухався впевнено, дарма що в пітьмі й між дерев. Жодного разу не збився зі стежини, якої навіть не бачив. Ліс простягався на милю. Крістмас вийшов на дорогу, під ногами стелився порох. Тепер міг побачити невиразний широкий світ, ген до небокраю. Де-не-де тьмяно жаріли вікна. Більшість убогих хатин покривала темрява. І все-таки знову обізвалася кров, жебоніла й жебоніла. Він ішов

хутко, їй у такт. Здавалося, відчув, що наближається гурт негрів, перш ніж узагалі міг їх побачити чи почути, перш ніж вони позначилися на тлі завмерлої пилюки. Було їх п'ятеро чи шестеро, ніби і єдиний гурт, а однак трохи попаровані. І ось знову долинуло, понад шум крови, розкішне вуркотіння жіночих голосів. Він простував їм навстріч, ішов шпарко. Помітивши Крістмаса, люди зійшли на узбіччя, голоси змовкли. Він теж змінив напрямок, рушив навскіс, на них, немовби захотів, щоб йому поступилися дорогою. Злагоджено, як на команду, жінки відступили, обійшли його збоку й дали дорогу. Один із чоловіків подався услід за ними, наче підганяв їх, озираючись через плече. Два інші стали на шляху й обернулися до Крістмаса. Той теж спинився. Здавалося, ніхто не рухається, а однак ці двоє наближалися, напливали неясними тінями. Він відчув запах негра, дух дешевої одежі й поту. Голова вищого, ніж Крістмас, негра нахилилася згори, з неба.

— Це білий, — спокійно сказав він, не повернувши голови. — Чого ви хочете, білий чоловіче? Може, шукаєте когось?

Не погрожував. Але й не підлещувався.

— Заберися звідти, Джупе, — обізвався той, що рушив за жінками.

— Кого ви шукаєте, начальнику? — запитав негр.

— Джупе, — різкувато сказала одна з жінок, — іди ж бо.

Ще якусь мить дві голови, світла й темна, немов нависали в темряві, дихаючи одна на одну. І ось негрова голова відпливла, звідкись повіяло холодним вітерцем. Повільно обертаючись, стежачи, як зникають ці люди, зливаються з тьмяною дорогою, Крістмас зауважив у своїй руці бритву. Не розкриту. Не з переляку вийняв її. "Суки! — гучно проказав він. — Суче кодло!"

З темряви дув холодний вітер, навіть крізь підметки порох холодив ноги. "Що це зі мною, до дідька, коїться?" — майнула думка. Засунувши бритву в кишеню, він спинився й закурив. Щоб утримати цигарку в роті, довелося кілька разів облизнутися. У світлі сірника видно було, як тремтять руки. "Все це через той клопіт", — спало на гадку. "Через той триклятий клопіт", — мовив Крістмас уголос, рушивши. Глянув на небо, на зірки. "Мабуть, уже близько десятої години", — подумав він і майже відразу ж почув бій дзиґарів на будівлі суду, за дві милі звідси. Помалу, розмірено прозвучали десять ударів. Рахував їх, іще раз приставши на порожній, безлюдній дорозі. "Десята година, — подумав він. — І минулої ночі я чув, як вибило десяту. І одинадцяту. І дванадцяту. А ось першої не почув. Напевно, вітер подув в інший бік".

Одинадцять ударів він почув, сидячи, спершись на дерево, за поламаною брамою. За спиною стояв будинок, темний, схований за густим гайком. Снувалася гадка: "Либонь, і цієї ночі вона не спить". Тепер він узагалі не розмірковував, не ворухнулися думки, не зазвучали голоси. Просто сидів непорушно, аж поки за дві милі звідси дзиґарі вибили дванадцяту. Тоді звівся й рушив до будинку. Йшов неквапно. І навіть тоді не подумав: "Щось станеться. Щось зі мною станеться".

Розділ 6

Пам'ять уже вірить, перш ніж знаття спом'яне. Пригадує, тямить, знає вона коридор у великому, довгому, гостродахому, холодно-лункому будинку, змурованому з темно-червоної цегли, згодом очорненої багатьма димарями, не лише її власним. Той дім стояв на визбутому трави майданчику, засипаному шлаком, оточеному задимленими фабричними корпусами, обмеженому триметровою дротяною огорожею, як ото обгороджують в'язничну територію чи зоопарк, а там зрідка, не з правила, напливами озиваються, цвіріньокають гороб'ячими голосами діти-сироти в однакових блакитних бавовняних одностроях, не пам'ятаючи нічого, тямлячи одне: понурі стіни, понурі вікна, з яких, через те, що по сусідству комини, спливає чорними сльозами сажа.

У тихому порожньому коридорі під час тихої години перед обідом він був наче тінь — спокійний і поважний, малий навіть як на свої п'ять літ, серйозний і тихий, наче тінь. Якби тут був хтось інший, то не спостеріг би, куди подівся хлопчик, у котрих дверях зник, у котрій кімнаті. Але на цю годину тут, у коридорі, нікого не було. Він знав, що нікого нема. Робив це вже майже рік, з того дня, коли випадково наткнувся на зубну пасту дієтсестри.

Опинившись у кімнаті, босий хлопчик безшумно підійшов до умивальника й знайшов тюбик. Дивлячись, як рожевий прохолодний і гладкий черв'ячок повільно, звиваючись, виповзає на пергаментної барви палець, почув кроки в коридорі, а тоді голоси за дверима. Мабуть, розпізнав голос дієтсестри. Хай там як, а хлопчик не чекав, пройдуть вони повз двері чи ні. З тюбиком у руці, ступаючи босоніж, нечутно, як тінь, він перейшов кімнату й прослизнув за ширму, яка затуляла куток. Присів там навпочіпки серед вишуканих туфельок та розвішеного м'якого жіночого одягу. І почув, як дієтсестра та її супутник увійшли до кімнати.

Досі дієтсестра була нічим для хлопчика, хіба що незмінним додатком до їди, харчів, їдальні, до церемонії споживання за дерев'яними столами. Час від часу потрапляла на очі й не викликала ніяких гострих відчуттів, крім як спогаду про щось приємне; та й сама вона була приємна для ока — молода, пухкенька, гладенька, біло-рожева, наводила на гадку про їдальню, викликала в роті смак чогось солодкого та липкого, теж рожевого й потаємного. Цього дня, коли хлопчик уперше ввійшов до цієї кімнати й знайшов зубну пасту, він ще не знав, що це за річ — ота паста; немовби передбачав, що дієтсестра матиме щось таке, а він знайде це. Голос її супутника він теж розпізнав. Молодий медик із окружної лікарні, асистент парафіяльного лікаря, знаний у цьому притулку й ще не ворог.

Тут, за ширмою, хлопчик був у безпеці. Коли вони вийдуть, покладе пасту на місце й утече звідси. Отож сидів навпочіпки у сховку й слухав, не дослухаючись, збуджений жіночий шепіт: "Ні! Ні! Не тут. Не тепер.

Нас заскочать. Хтось увійде... Ні, Чарлі! Прошу тебе!" Слова чоловіка годі було розібрати. Теж притишений голос. Звучав безжально, як досі звучали голоси всіх інших чоловіків. Хлопчик був ще замалий для того, щоб покинути світ жінок — на короткий час, а відтак знову повернутися й залишитися в цьому світі аж до смертної години. Він почув інші знайомі звуки: човгання ніг, оберт ключа в замку. "Ні, Чарлі! Чарлі, прошу тебе! Прошу тебе, Чарлі!" — шепнула жінка. Почув ще інші звуки, яких не знав: шурхіт, шепіт. Хлопчик не слухав, просто чекав, байдуже розмірковуючи, що в таку пору дивна річ — лягати спати. І знову з-за тонкої ширми долинув уже тихший жіночий шепіт: "Я боюся! Скоріше! Скоріш!"

Він сидів навпочіпки серед м'якого вбрання та взуття, що пахли жінкою. Відчував — тільки на дотик — тепер уже сплющений, а колись округлий тюбик. Не зором, а тільки смаком сприймав прохолодного невидимого черв'ячка, коли той звивався на пальці й сам собою прослизав, гострий і солодкий, у рот. Зазвичай хлопчик видушував пасти на один ковток, клав тюбик на місце й виходив із кімнати. Навіть у свої п'ять років знав, що не можна забагато вживати цього добра. Мабуть, то було попередження від тваринного інстинкту: якщо з'їсти понад міру, це зашкодить. Може, здоровий глузд йому підказував: якщо вичавити забагато, вона помітить. А тут уперше взяв більше. Досі, поки ховався й вичікував, проковтнув набагато більше, ніж можна було. Навпомацки відчував спорожнілий тюбик. Хлопчика кинуло в піт. Виявилося, що він уже добру хвилину пітніє, увесь цей час тільки те й робить, що пітніє. Тепер він уже нічого не чув. Мабуть, і пострілу за ширмою не почув би. Неначебто занурився в себе самого, спостерігав за тим, як сам стікає потом, як розтає в роті ще один хробачок пасти, котрого не хоче прийняти шлунок. І справді, годі було проковтнути. Нерухомий, зосереджений хлопчик, здавалось, схилився над самим собою, як хімік над приладом у лабораторії, й чекав. Довго чекати не довелося. Проковтнута паста зненацька збурилася всередині й рвонулася назовні, де прохолодне повітря. Була вже не солодка. У густо пропахлій рожевою жінкою темряві, за ширмою він сидів навпочіпки, пускаючи рожеві бульки, прислухаючись до своїх нутрощів і

дожидаючись, зачудований і приречений, того, що мало ось-ось статися. І таки сталося. Цілковито, безвольно піддавшись, він сказав сам собі: "Усе. Кінець".

Коли ширма відлетіла вбік, хлопчик не звів очей. Не пручався, коли руки вишарпнули його з блювотиння. Зависнув на цих руках, зневолений, з відвислою щелепою, вдивляючись скляними, безтямними очима в уже не гладеньке й не рожево-біле обличчя, тепер обрамлене розпатланим волоссям, а колись воно гладкими стрічками нагадувало солодощі. "Ти, малий негіднику! — люто шипів пронизливий голос. — Ти, недоробленцю! Шпигуєш за мною?! Ти, вилупку чорнозадий!"

Дієтсестрі було двадцять сім років — досить зріла, щоб час від часу ризикнути на любовну інтрижку, але все ж таки досі незріла, бо збуджували її не так любощі, як небезпека впійматися на гарячому. Крім того, була доволі тупа, бо вважала, що п'ятирічне дитя не тільки зробить правильні висновки з того, що почуло, але й захоче розголосити почуте, як захотів би дорослий. І наступні два дні хоч куди вона дивилася — всюди бачила цього хлопчика, що видивлявся на неї з глибокою допитливістю тварини. Отож і приписала йому ще одну рису дорослої людини. Дієтсестра вважала, що хлопчик не тільки вирішив усе розпатякати, але й навмисно зволікає з цим, щоб завдати більшої муки. Не спало їй на думку, що це він вважав себе упійманим на гріху і мордувався у передчутті кари, яку все відкладали, що набивався їй навіч для того, аби покінчити з цією історією, дістати належного прочухана, досягти рівноваги й списати все це з рахунку.

Наступного дня вона впала у відчай. Вночі не спала. Майже всю ніч пролежала, зціпивши зуби й стиснувши кулаки, задихаючись від люті й жаху, ба гірше — від каяття, цього сліпого прагнення повернути час назад хоч на годину, на секунду. Та тільки не час любощів. Тепер вона ставила молодого лікаря нижче за дитину, мала його лише за знаряддя погибелі — не порятунку. Не тямила, котрого з двох вона дужче ненавидить. Не могла навіть розрізнити сон і яву. Бо весь час під чи

поміж повіками, на сітківці манячило оте нерухоме, понуре, невідчепне, пергаментне обличчя й видивлялося на неї.

На третій день дієтсестра вийшла з цього коматозного стану — сну наяву, коли у світлі дня перед обличчями вона носила своє лице — немов болючу маску, одубілу в гримасі лицемірства личину, яку не сміла скинути. На третій день вона стала діяти. Знайти хлопчика було неважко. Це сталося в коридорі, порожньому коридорі, у тиху годину по обіді. Він був тут, нічого не робив. Мабуть, ішов за нею назирці. Годі було розпізнати, чекав на неї чи ні. Побачивши хлопчика, дієтсестра не здивувалася. Він теж не здивувався, почувши її й обернувшись. Два обличчя, одне вже не гладке й не рожеве; друге похмуре, із серйозними очима, які не виражали нічого, крім чекання. "Тепер я спекаюся тої біди", — подумав він.

— Послухай-но, — озвалася жінка. І змовкла, дивлячись на нього. Наче не знала, що казати далі. Хлопчик чекав, тихий і застиглий. Помалу, поступово напружилися, задерев'яніли, задубіли, як дошки, м'язи на його спині. — Ти не розповіси? — запитала вона.

Він змовчав. Гадав, що всім зрозуміло: остання на світі річ, про яку він розповість, — це паста і блювання. Не дивився на її обличчя. Стежив за руками й вичікував. Одна з них стислася в кулак у кишені спідниці. Крізь тканину було пізнати, що стиснулася міцно. Ніхто ще не бив його кулаком. Але й ніколи не доводилось аж три дні дожидатися кари. Побачивши, як із кишені з'являється рука, хлопчик подумав, що зараз його битимуть. Але ні, кулак розтулився перед очима, на долоні лежав срібний долар. Дієтсестра порушила тишу тонким голоском, настирно, пошепки, дарма що в коридорі не було ні душі:

— Ти можеш накупувати собі всякої всячини. Це цілий долар.

Досі він ніколи не бачив долара, хоча й знав, що воно таке. Глянув на монету. Захотів її, як міг би захотіти блискучої накривки з пивної

пляшки. Але не повірив, що її подарують, бо ж сам би не дав такого, якби мав. Не знав, чого від нього хочуть. Сподівався, що його відлупцюють і відпустять. А вона й далі шепотіла — невідчіпно, напружено, швидко:

— Цілий долар. Бачиш? Знаєш, скільки добра можна за нього купити? Всіляких ласощів — на весь тиждень. А за місяць, мабуть, дам тобі ще одного.

Хлопчик не рухнувся, не відповів. Неначе вирізьблена велика іграшка, круглоголовий і круглоокий, у комбінезоні, застиг із несподіванки, образи, наруги. Дивлячись на долар, бачив тюбики із зубною пастою, складені в стоси, штабелі, як поліна, безконечні й страхітливі. Все його єство корчилось у розкішній палкій огиді.

— Не хочу, — відказав він. — "Ніколи не захочу", — майнуло в голові.

Тепер хлопчик не смів звести очі на дієтсестрине обличчя. Відчував її, чув довге, судомне схлипування. "Ось воно, почалося", — зблисла думка. Однак жінка навіть не трусонула ним. Лишень тримала міцно, не трясучи, її рука начебто не знала, що робити далі. Її обличчя було так близько, що він відчував подих на щоці. Не дивлячись, знав, на що воно тепер схоже.

— То й розказуй! — просичала вона. — Розказуй! Ти, чорний байстрюку. Виплодку чорнозадий!

То було на третій день. А на четвертий вона тихо й остаточно здуріла. Нічого вже не ставила собі за мету. Поводилася як не при тямі, немовби за ті дні й безсонні ночі, коли під машкарою спокою вона леліяла страх і лють, вся душевна міць зосередилася на підсвідомому пізнанні зла, від природи непомильному, як у всіх жінок.

Тепер дієтсестра заспокоїлася. Минулася навіть нетерплячка. Неначе мала час оглядітися й надуматися. Отож роззирнувшись навколо, вона поглядом, думкою й усім розумом одразу ж пристала до сторожа, що сидів на порозі котельні. Не було тут ні намислу, ні свідомого розрахунку. Вона просто визирнула на мить із себе, як пасажир із вагона, і, зовсім не здивувавшись, побачила цього миршавого брудного чоловічка, що сидів на плетеному стільці у задимлених дверях котельні й крізь окуляри у сталевій оправі читав розгорнену на колінах книжку. Цю постать, звичну й належну, як інвентар, дієтсестра знала ось уже п'ять років, жодного разу до неї не придивившись. Не впізнала б цього чоловіка на вулиці. Розминулася б із ним, не зауваживши, дарма що він мужчина. А тепер життя видавалося їй прямим і простим, як коридор, і в кінці коридору сидів він. Рушила до нього відразу ж, ішла темною, закоптілою доріжкою, ще не усвідомивши руху.

Він сидів у дверях, на плетеному стільці, з розгорненою книгою на колінах. Підійшовши ближче, дієтсестра побачила, що це Біблія. Тільки зауважила, як ото зауважила б муху на його нозі.

— Ви теж його ненавидите, — обізвалася вона. — Теж за ним стежите. Я помітила. Не кажіть, що це не так.

Зсунувши окуляри на лоба, сторож глянув їй в обличчя. Ще не старий. Вік не пасував до посади. Ще міцний чоловік, у розквіті сил, мав би провадити діяльне, трудове життя, але час, обставини чи ще щось підвели його, підхопили дуже тіло й жбурнули сорокап'ятилітнього в тиху заплаву, де місце на двадцять років старшому.

— Ви знаєте, — вела своє дієтсестра. — І знали ще до того, як діти стали прозивати його Нігером. Ви з'явилися тут водночас із ним. Ви ж тут менш як місяць пробули перед тим, як на Святвечір Чарлі знайшов його на сходах. Скажіть мені.

Обличчя сторожа було округле, драглисте, доволі брудне, з неохайним заростом. Сірі очі дуже чисті, дуже холодні. І геть нестямні. Однак жінка цього не зауважила. А може, не здавалися їй такими. Отож вони удвох, віч-на-віч біля закіптюженого одвірка. Нестямні очі дивляться в такі ж, нестямний голос перемовляється з таким же спокійно, негучно й стисло. Як ото два змовники.

— П'ять років спостерігаю за вами. — Їй здається, що це правда. — Сидите ось тут, на цьому стільці, та стежите за ним. Не побачиш вас тут, коли діти в приміщенні. Та щойно вийдуть надвір, ви ставите стілець біля дверей і сідаєте, щоб підглядати. Стежити за ним і слухати, як діти обзивають його Нігером. Ось що ви робите. Я знаю. Саме для цього ви й прийшли сюди — слідкувати за ним і ненавидіти його. Ви були готові до того, що він тут з'явиться. Може, ви самі підкинули його, залишили тут на сходах. Так чи сяк, а ви знаєте. І я мушу знати. Якщо він розголосить, то мене потурять із роботи. І Чарлі може… захоче… Скажіть мені. Ну скажіть же!

— Ага, — відповів сторож. — Я знав, що він заскочить тебе на гарячому, коли настане час Господній. Я знав. Знаю, хто послав туди його яко печать, прокляття блудодійства.

— Еге ж. Він був за ширмою. Так само близько, як ви від мене. То скажіть же. Я бачила ваші очі, коли ви дивилися на нього. Я спостерігала за вами. П'ять років.

— Я пізнав, — сказав він. — Пізнав зло. Хіба ж не я виплекав його і пустив у світ Божий? Ходячою скверною перед лицем Господнім зробив його я. Слова, що вийшли з уст дітей, Він ніколи не приховував. Ти чула їх. Не я підказав їм називати цю дитину згідно з сутністю її природи, іменем її прокляття. Не я підказав. Вони дізналися. Почули голос, та не від мене. Я тільки чекав на Його слушний час, коли Він розсудить, що пора відкрити приховане всім тут сущим. І настала пора. Ось знамення, позначене жіночим гріхом і прелюбством.

— Так. Але що мені робити? Скажіть, порадьте.

— Чекати. Так, як я. П'ять років я чекав, коли Господь схоче виявити свою волю. І Він це зробив. І ти чекай. Настане час, і Бог об'явить свою волю тим, котрі повелівають.

— Так. Повелівають.

Знерухомілі, вони видивлялися одне на одного, рівно дихаючи.

— Оголосить начальниці. Коли наспіє час, Господь відкриє їй істину.

— Маєте на увазі, що вона, дізнавшись, відішле його звідси? Може, й так. Але я не можу чекати.

— І Бога ти не можеш підганяти. Хіба не чекав я аж п'ять років?

Дієтсестра стала злегка бити кулаком об кулак.

— Та невже ви не розумієте? Мабуть, на те й є воля Господня, щоб ви сказали мені. Бо ви знаєте. Може, це і є Його промисел. Щоб ви сказали мені, а я — начальниці.

Її безтямні очі дивилися спокійно, безтямний голос звучав терпляче й рівно, тільки руки не знали спокою.

— Почекаєш, як і я чекав, — проказав сторож. — Ти відчуваєш тягар Божої милостивої руки всього, напевно, три дні. А я жив під нею п'ять років і ждав-дожидався Його рішенця. Бо мій гріх важчий від твого. — Хоч він і дивився просто їй увіч, та наче й нічого не бачив, очі не бачили. Широко розплющені, холодні як лід, фанатичні, здавалися невидющими. — Проти того, що я скоїв, що вистраждав, щоб спокутувати провину, проти такого твій гріх і бабське терпіння — не більш як купка лайна. Я

мучився п'ять років. А ти хто така, щоб підганяти Всемогутнього Творця з твоїм нікчемним жіночим блудом?!

Вона одразу ж відвернулася.

— Гаразд. Можете не говорити. Все одно я знаю. Завжди знала, що він на якусь частину нігер.

Дієтсестра пішла додому. Тепер простувала неквапно й позіхала — нестримно, до стугоніння у вухах. "Усе, що мені належить зробити, — це намислити, як переконати начальницю, щоб повірила. Він нічого не скаже, не підтримає мене". Вона знову широко, до судоми позіхнула, з її обличчя щезло все, крім позіху, а тоді щез і позіх. На думку спало щось інше, про що дієтсестра й не гадала раніше. Хоч і не гадала, та їй здавалося навпаки, адже ж це таке справедливе: його не тільки переведуть кудись, але ще й покарають за те, що завдав їй стільки страху та клопоту. "Відішлють його до нігерського сиротинця, — подумала вона. — Звичайно ж. Муситимуть".

Дієтсестра не відразу пішла до завідувачки. Намірилась була, та замість повернути до дверей кабінету, глянула на себе збоку й побачила, як тіло, проминувши ці двері, простує до сходів і піднімається ними. Немовби йшла слідом за собою, щоб простежити, куди ноги ведуть. У коридорі, тепер тихому й безлюдному, вона ще раз позіхнула, з великою полегкістю. Увійшла до своєї кімнати, замкнулася, лягла в ліжко. Штори запнуті, вона непорушно лежала горілиць у напівтемряві. Заплющені очі, спустошене й гладке обличчя. По хвилині стала поволі розводити й зводити ноги. Відчувала, як поміж них напливає й відпливає простирадло — то гладко-прохолодне, то гладко-тепле. Здавалося, думки зависли між сном, якого не було три ночі поспіль, і сном, якому дієтсестра ладна ось-ось віддатися, розкинутися, щоб прийняти його, як мужчину. "Єдине, чого мені треба, — це домогтися, щоб начальниця повірила, — зринула гадка. І тоді ще одна: — Там він виглядатиме точнісінько як горошина в банці, повній кавових зернят".

То було по обіді. А о дев'ятій вечора, знову роздягаючись, дієтсестра почула, що коридором до її кімнати йде сторож. Не знала й не могла знати, хто це, а однак розпізнала, почувши певну ходу та стук у двері, що почали відчинятися, перш ніж встигла до них кинутися. Мовчки підбігла до дверей, навалилася на них, силкуючись втримати. "Я роздягаюся!" — озвалася вона тонким, вимученим голоском, уже знаючи, хто прийшов. Він не відповідав, уперто налягаючи на податливі стулки за дедалі ширшою шпариною. "Вам сюди не можна! — крикнула вона майже пошепки. — Невже ви не знаєте, що вони..." Дієтсестра задихалася, її голос слабнув, спадав до розпачу. Сторож не відповідав. Вона силкувалася спинити, стримати цю деревину, що помалу прочинялася. "Дайте мені хоч щось накинути на себе, і я вийду. Гаразд? — дедалі тихше шепотіла жінка недоречно легким тоном, яким звертаються до розманіженої дитини чи маніяка, улесливо й запобігливо: — Почекайте трішки. Чуєте? Ви ж зачекаєте, правда?" Він не відповідав. Двері поволі, невпинно й невідхильно посувалися. Навалившись на них, не маючи на собі нічого, крім спідньої білизни, вона скидалася на маріонетку в якійсь бурлескній сцені насилля й відчаю. Упершись, завмерши, втупившись у підлогу, дієтсестра, здавалося, поринула в глибокі роздуми; немовби маріонетка серед сцени заплуталася сама в собі. І ось вона крутнулась, відпустила двері, метнулася до ліжка, вхопила не дивлячись першу-ліпшу одежину, зіжмакала, затулила груди й, зігнувшись, обернулася обличчям до дверей. Він уже ввійшов. Очевидно, спостерігав її й вичікував усю цю безконечну мить відчайдушної метушні й сліпого поспіху.

Сторож і досі був у комбінезоні, а тепер ще й у капелюсі. Не зняв його. Знову сірі холодні, нестямні очі ніби й не бачили дієтсестри, ніби й не дивилися на неї.

— Навіть якби сам Господь зайшов до покоїв першої-ліпшої з таких, як ти, — проказав він, — то ця перша-ліпша гадала б, що Він явився задля блуду. Ти сказала їй?

Жінка сиділа на ліжку. Блідла, поволі хилилася навзнак, мнучи одежину й видивляючись на чоловіка.

— Сказала? Я?

— Щó вона зробить з хлопчиком?

— Зробить?

Вона втупилась у сторожа. Ці нерухомі блискучі очі, здавалося, не так дивляться на неї, як оповивають поглядом. Її щелепа відвисла, як у недоумкуватої.

— Куди його відішлють? — Вона не відповіла. — Не бреши мені. Не бреши Богові. Хлопчика передадуть до притулку для нігерів.

Дієтсестра закрила рот. Ніби тільки тепер збагнула, про що мова.

— Еге ж, я все обміркував. Передадуть у притулок для нігерів.

Вона мовчала, спостерігала його поглядом, хоч і досі лякливим, але вже потайним, корисливим. Тепер сторож дивився на неї, очима неначе учепився за її тіло й душу.

— Відповідай мені, ти, Єзавель! — крикнув він.

— Цс-с-с-с-с-с-с-с-с! — шепнула вона. — Так. Вони муситимуть. Коли виявлять…

— Ага, — протягнув він. Його обличчя зблякло, очі відпустили дієтсестру й знову оповили її. Дивлячись у них, вона бачила себе чимсь нікчемним, не вартим уваги, як галузка на гладіні ставка. Тепер ці очі

набрали майже людського виразу. Сторож розглянувся по кімнаті, наче ніколи не бачив її — тісної, захаращеної, пропахлої рожевою жіночістю.

— Бабське паскудство, — сказав він. — Перед лицем Господнім.

Відвернувся й вийшов. По хвилині жінка звелася. Постояла трохи, нерухома, збараніла, мнучи одежину, втупившись у двері навстіж, немов не могла вирішити, що робити далі. Тоді ворухнулася. Підбігла до дверей, кинулася на них, грюкнула стулкою, замкнулася й припала до них, задихаючись і вхопившись за ключ обома руками.

Наступного ранку в час снідання не було сторожа й хлопчика. Ані сліду їхнього. Одразу ж повідомили поліцію. Бічні двері виявилися відімкненими, сторож мав до них ключ.

— Це тому, що він знав, — сказала начальниці дієтсестра.

— Що саме знав?

— Що ця дитина, оцей різдвяний хлопчик, — нігер.

— Як-як? — перепитала начальниця. Відкинувшись у кріслі, вона видивлялася на молодшу жінку. — Ніге… Не повірю в таке! — крикнула вона. — Не повірю!

— Можете не вірити, — відказала дієтсестра. — А сторож у цьому певен. Тому й украв дитину.

Завідувачка притулку, якій було уже за п'ятдесят, мала обвисле, драглисте обличчя й м'який, лагідний погляд невдахи.

— Не вірю! — повторила вона.

Та на третій день сама послала по дієтсестру. Старша жінка виглядала невиспаною. Молодша ж, навпаки, була свіжа, спокійна й безтурботна. Навіть оком не моргнула, коли почула, що вже знайшли сторожа і хлопчика.

— Це сталося у Літтл-Року, — сказала начальниця. — Сторож спробував помістити дитину в тамтешній притулок. Його сприйняли за божевільного і затримали, поки прийшли полісмени. — Вона глянула на дієтсестру. — Ви говорили… Днями ви мені сказали… Звідки ви про це довідалися?

Дієтсестра не відвела очей.

— Я не довідалася. Взагалі нічого не знала. Звичайно ж, я розуміла: те, що діти обзивають його Нігером, ще нічого не означає…

— Нігером? — повторила завідувачка. — Діти?

— Уже не перший рік так його прозивають. Інколи я думаю, що діти спроможні розуміти таке, чого дорослі люди вашого чи мого віку просто не бачать. Діти й літні люди, як ото він, цей стариган. Тому-то й висиджував біля дверей, коли вони бавилися на подвір'ї, бо стежив за хлопчиком. Напевно, тому й здогадався, бо чув, як хлопчика обзивають Нігером. Зрештою, міг це й раніше знати. Якщо пам'ятаєте, вони обоє з'явилися тут майже водночас. Сторож тут хіба що місяць працював, не більше, на той вечір… на Різдво, пам'ятаєте… коли Чар… коли дитину знайшли на сходах? — Вона говорила гладко, спостерігаючи спантеличений, сторопілий погляд начальниці, яка дивилася у вічі співрозмовниці так, ніби не могла відвести погляду. Сама ж дієтсестра спозирала лагідно й невинно. — Отож днями ми мали розмову, й він знай поривався щось мені сказати про хлопчика. Чимсь хотів поділитися — зі мною чи ще кимось, та зрештою, мабуть, побоявся й не наважився, то я й пішла собі. Я взагалі не думала про цей випадок. Геть забула про нього, аж тут… — Вона змовкла. Пильно дивилася на старшу жінку,

приглядалась, як її обличчя набирає виразу просвітлення, несподіваного осінення, і ніхто б не розпізнав, удаваний він чи ні. — Ага, он воно що… Ага, тепер я все збагнула… Ось що сталося якраз за день до того, як вони зникли. Я йшла коридором до своєї кімнати. Було це того самого дня, коли я говорила зі сторожем, і він ладен був щось мені сказати, та передумав. А тут ні з того ні з сього підходить і спиняє мене. Я подумала, що це дивна річ, бо раніше не бачила його в самому будинку. А сторож каже… він говорив, як божевільний, та й скидався на такого. Я злякалася, так настрашилася, що геть остовпіла, та ще й він став мені на дорозі… І озивається: "Ти їй уже сказала?" Я перепитую: "Кому сказала? Що сказала?" — і тут до мене дійшло, що він має на увазі вас. Чи повідомила я вас, що він хотів був розповісти мені щось про дитину. Щó саме я вам мала повідомити, цього я не знала, я вже мало не закричала, а він питає: "Щó вона робитиме, коли дізнається?" Я не знала, що йому відповісти, як його спекатися, але він сам відповів: "Можеш не говорити. Знаю, що вона зробить. Пошле його до притулку для нігерів".

— Для негрів?

— Сама не втямлю, як це досі ми цього не зауважили. Погляньте-но на його обличчя, очі та волосся. Звичайно, це жахіття, але ж хлопчика тільки туди й треба відіслати, як мені здається.

За скельцями окулярів нерішучі, стривожені очі начальниці дивилися зацьковано, драглисто, немовби вона силкувалася розгледіти щось невидиме їм.

— Навіщо йому забаглося забрати дитину?

— Якщо хочете знати мою думку, то скажу. Він несповна розуму. Якби ви бачили його в коридорі того вечо… дня. Звісно, для хлопчика це дуже погано — перейти до чорних, коли він виховувався разом із білими. Не його провина, що він негр. Але й не наша… — Дієтсестра обірвала

мову, спостерігаючи старшу жінку. За скельцями очі дивилися так само зацьковано, нерішуче й безнадійно, уста тремтіли, вимовляючи слова. Ця мова була теж безнадійна, зате доволі чітка й рішуча.

— Мусимо кудись його прилаштувати. І то негайно. Хто до нас звертався? Дайте мені, будь ласка, папку…

Коли хлопчик прокинувся, його несли. У непроглядній пітьмі, в холоднечі хтось ніс його вниз сходами й рухався дуже тихо, з безконечною обережністю. Між хлопчиковим тілом і рукою, що його тримала, затиснено вузлик, у якому він розпізнав свою одежину. Він не крикнув, ані писнув. Здогадався з повітря та запаху, що це задні сходи, які ведуть від бічних дверей до кімнати, де, відколи себе пам'ятав, його ліжко стояло серед сорока інших. Знову ж таки, по запаху розпізнав, що його несе чоловік. Але не зронив ні звуку, лежав нерухомий, розслаблений, як уві сні, ширяв високо на невидимих руках, плив, повільно опускався до бічних дверей, що вели на ігровий майданчик.

Хлопчик не знав, хто його несе. І не переймався тим, бо вважав, що знає, куди несуть. А точніше — навіщо це роблять. І цим теж не переймався. Щось схоже сталося два роки тому, коли йому йшов четвертий рік. Одного дня діти зауважили, що між них немає дванадцятилітньої Аліси. Він уподобав цю дівчинку аж так, що дозволяв себе няньчити; а може, саме за те й уподобав. Убачав у ній дорослу, майже таку ж на зріст, як жінки, що розпоряджалися його харчуванням, умиванням і сном, та тільки з однією відмінністю: вона не була й не стала ворогом. Якось уночі Аліса розбудила хлопчика. Прощалась, а він і не здогадувався. Заспаний, невдоволений, напівсонний, терпів її тільки тому, що завжди старалася бути доброю до нього. Не втямив, що вона плаче, бо не знав, що й дорослі плачуть, а коли взнав, то пам'ять уже загубила цю дівчинку. Заснув, так само терплячий, а наступного ранку Аліси вже не було. Зникла, ані сліду по ній не зосталося, ані навіть старого одягу, а ліжко, на якому вона спала, зайняв новачок. Хлопчик так і не довідався, куди вона поділася. Цього дня він чув, як кілька дорослих дівчаток, які допомогли Алісі зібратися в дорогу, говорили —

приглушено, таємниче, й досі з придихом, неначе вбирали наречену — про нову сукню, нові туфлі, про екіпаж, що її відвіз. І зрозумів, що Аліса виїхала назавжди, пропала за стальними воротами в дротяній огорожі. І тоді він немовби побачив її, що в мить зникнення за гримливими стулками брами стала героїнею, постаттю, яка, не зменшуючись, розтавала в чомусь безіменному й величному, як захід сонця. Минуло понад рік, поки він дізнався, що вона не перша й не остання. Що й інші, крім Аліси, зникають за брязкітливими воротами, вбрані в нове плаття чи комбінезон, з акуратним тлумачком у руках, деколи й меншим за коробку від туфель. А тепер хлопчик тямив, що й з ним таке саме діється. Вважав, що вже знає, як їм усім вдавалося безслідно зникнути. Гадав, що і їх виносили, як оце його зараз, глупої ночі.

Хлопчик уже відчув двері. Вони зовсім близько. Точно передбачав, на скільки ще невидимих сходинок тихо, з безконечною обережністю ступить той, хто його несе. Відчував щокою чийсь спокійний, рівномірний, теплий подих, відчував під собою напружені, жорсткі руки й туго затягнутий клуночок, у якому вгадується зібрана похапцем і навпомацки, в пітьмі одіж. Цей хтось спинився. Нагнувся. Ноги дитини, описавши дугу, стали на підлогу, й пальці, торкнувшись холодних, як криця, дощок, задерлися вгору. "Стій", — звелів чоловік. І тоді хлопчик зрозумів, хто це.

Розпізнав одразу ж і не здивувався. Здивувалася б начальниця, якби довідалася, як добре він знає цього чоловіка. Хлопчик ніколи не чув його імені, і за ті три роки, відколи усвідомив себе, вони й ста словами не перекинулися. Але ця людина значила в його житті набагато більше, ніж хтось інший, і Аліса не була винятком. Ще трилітнім хлопчик відчував, що між ними є зв'язок, про який нема потреби говорити. Знав: коли він грався на майданчику, цей чоловік ні на мить не спускав із нього ока; сидячи на стільці у дверях котельні, слідкував з глибокою, неослабною увагою. Якби був старший, то, мабуть, подумав би: "Він ненавидить і боїться мене. І то так, що не може погляду відвести". А якби трирічна дитина мала багатший запас слів, думка була б такою: "Ось чому я відрізняюся від інших. Тому, що він весь час стежить за мною". Хлопчик

сприйняв це як належне. Отож не здивувався, розпізнавши чоловіка, що забрав його, сонного, з постелі й поніс униз сходами. Стоячи біля дверей у смолянистій, холодній пітьмі, поки йому допомагають одягтися, міг подумати: "Він ненавидить мене так, що намагається запобігти чомусь, що має зі мною статися".

Тремтячи, кваплячись з усієї сили, хлопчик слухняно вдягався. Обоє морочилися з малою одежиною, сяк-так натягаючи її. "Ось твої черевики, — сказав чоловік. — Візьми". Сівши на холодну підлогу, дитина стала взуватися. Тепер чоловік не торкався її, та все одно відчувалося, що він нагнувся й щось робить. "Теж черевики взуває", — подумав хлопчик. Помацавши, чоловік знову торкнувся його й поставив на ноги. Хлопчик не зав'язав шнурків, ще не навчився цього робити. Не сказав, що не зав'язав їх. Взагалі ані слова не зронив. Тільки стояв, а тоді його закутали з голови до ніг у щось таке, що, судячи по запаху, належало цьому чоловікові, й знову підняли. Двері відчинилися, роззявилися. Всередину увірвалося свіже, холодне повітря та світло вуличних ліхтарів. Було видно ці ліхтарі, голі фабричні стіни й високі бездимні комини на тлі зірок. Проти світла стальна огорожа виглядала, як стрій зголодованих вояків. Поки хлопчика несли через майданчик, ноги звисали й погойдувалися в такт, незашнуровані черевики билися об чоловікові литки. І ось вони удвох дісталися до брами й вийшли за огорожу.

На трамвай довелося чекати недовго. Якби хлопчик був старший, то зауважив би, як добре розрахувала час ця людина. Однак він нічого не помічав і не дивувався. Просто стояв на розі поруч чоловіка, в незашнурованих черевиках, закутаний по п'яти в пальто, з широко розплющеними круглими очима й зі спокійним, зовсім не заспаним обличчям. Підійшов трамвай, низка вікон. Спинився й деренчав, поки вони входили. Майже порожній, бо минула вже друга ночі. Угледівши незав'язані шнурки, чоловік зав'язав їх, а хлопчик спостерігав це, сидячи нерухомо, витягнувши ноги. До вокзалу було далеко, а в трамваї вже доводилося їздити, тож поки добулися до місця, малюк спав. Коли прокинувся, був уже день, вони їхали залізницею. У потязі він ніколи ще

не подорожував, та ніхто про це не здогадався б. Сидів непорушно, як у трамваї, закутаний у пальто весь, крім голови та висунутих уперед ніг, спостерігаючи пагорби, дерева й корів. Ще не траплялося бачити, як ось таке пропливає за вікном. Помітивши, що він не спить, чоловік розгорнув клапоть газети й видобув їжу — скибки хліба з шинкою поміж них. "На", — сказав. Хлопчик узяв і заходився їсти, дивлячись у вікно.

Ані слова не зронив і геть не здивувався навіть на третій день, коли прийшла поліція й забрала його та цього чоловіка. Будинок, у якому вони тимчасово поселилися, нічим не відрізнявся від покинутого вночі: ті самі діти з іншими іменами, ті самі дорослі з іншими запахами; і причина того, що не можна залишитися в новому житлі, видавалася не вагомішою від причини, з якої довелося покинути старе. Однак хлопчик не здивувався, коли прийшли полісмени й наказали встати та одягтися, не вважаючи за потрібне пояснити, чому й куди тепер треба мандрувати. Напевно, він знав, що їде назад. Напевно, з дитячою прозорливістю одразу збагнув те, чого не розумів чоловік: таке не може й не буде тривати. І знову бачив у вагонному вікні ті самі пагорби, ті самі дерева, тих самих корів, та тільки з іншого боку, в іншому напрямку. Полісмен дав попоїсти. Такий самий хліб із шинкою, тільки вийнятий не з газети. Хлопчик зауважив це, та нічого не сказав. Мабуть, нічого й не подумав.

І ось він знову вдома. Напевно, гадав, що після повернення його покарають, причому не сподіваючись дізнатися, за який саме злочин. Адже давно вже засвоїв: діти можуть сприймати дорослих як дорослих, натомість ті не вміють сприймати дітей інакше, ніж як тих самих дорослих. Він уже забув історію із зубною пастою. Тепер уникав дієтсестри так, як місяць тому набивався їй на очі. Старався не потрапляти їй навіч, хоч давно забув причину цього, а невдовзі забув і подорож, бо так ніколи й не дізнався, що між першим і другим є якийсь зв'язок. Час від часу зринав спогад про мандрівку — невиразний, туманний. Але це бувало лише тоді, коли погляд падав на двері котельні й згадувався чоловік, який сидів там і спостерігав за хлопчиком, а тепер зник, не залишивши ані сліду, навіть плетеного стільця на порозі, як і

всі, що були раніше. Куди він подівся — про те дитина не задумувалася, не завертала собі голови.

Одного вечора хлопчика забрали з класу. Це сталося за два тижні перед Різдвом. Дві молоді жінки — дієтсестри серед них не було — завели його до ванної, помили, причесали вологе волосся, одягли в чистий комбінезон і допровадили до кабінету начальниці. Там сидів хтось чужий. Подивившись на нього, хлопчик одразу все збагнув, начальниця ще й словом не прохопилася. Мабуть, пам'ять знала, знаття почало згадувати, а може, озвалося бажання. Бо ж до п'яти років не набереться стільки відчаю, щоб народилася надія. Мабуть, раптом згадалася мандрівка в поїзді та харч, бо й пам'ять не сягала далі.

— Джозефе, — озвалася начальниця, — ти б не хотів виїхати звідси й жити на селі з добрими людьми?

Він стояв у новому цупкому комбінезоні, з червоними вухами та обличчям, розпашілими від простого мила та шорсткого рушника, слухаючи незнайомця. Глянувши на нього, побачив огрядного чолов'ягу зі стриженою брунатною бородою й волоссям, обтятим коротко, хоч і не останнім часом. Буйні й жорсткі борода та чуприна, ще не торкнуті сивиною, неначе й не відчули тих сорока з гаком років, які відбилися на лиці. Світлі, холодні очі. Простого крою цупкий чорний костюм. На коліні лежав чорний капелюх, його підтримувала чиста широка п'ятірня, стиснувши м'який фетр. Поперек жилетки провисав масивний срібний ланцюжок від годинника. Важкі чорні черевики стояли побіч на підлозі, начищені до блиску. Навіть п'ятирічна дитина, подивившись на нього, зрозуміла б, що він не вживає тютюну й не потерпить такої звички в когось іншого. Однак не дивилась, а все через оті очі.

Хлопчик відчував на собі його холодний і допитливий погляд, суворий, хоч і мимовільно. Таким поглядом оцінюють коня чи вживаний плуг, знаючи наперед, що знайдуть ґанджі, заздалегідь знаючи, що куплять. Говорив чоловік повільно, розмірено й вагомо — голосом людини, яка вимагає, щоб її слухали не так уважно, як мовчки.

— Отже, ви або не хочете, або не можете нічого більше сказати про його походження.

Начальниця не дивилася на нього. За скельцями окулярів її очі дрангліли, принаймні цієї миті. Відповіла одразу ж, трохи поквапилася.

— Ми не з'ясовуємо, чиїх батьків ці діти. Як я вам уже сказала, його підкинули тут на сходи перед Різдвом п'ять років тому, без двох тижнів. Якщо для вас такий важливий родовід, то вам узагалі не варто всиновлювати дитину.

— Я не зовсім те мав на увазі, — зауважив незнайомець трохи згідливішим тоном. Примудрявся перепроситися, ні на йоту не відступивши від свого переконання. — Треба було б мені поговорити з дієтсестрою — міс Аткінс, бо ж я листувався саме з нею.

І знову завідувачка відповіла холодно й одразу, майже тої ж миті, коли він замовк.

— Напевно, я можу дати вам не менше даних про цю чи будь-яку іншу дитину з-посеред наших вихованців, ніж міс Аткінс, адже її офіціальні обов'язки обмежуються їдальнею та кухнею. Просто так сталося, що в цьому випадку вона люб'язно згодилася послужити як секретарка у нашому з вами листуванні.

— Це неважливо, — сказав незнайомець. — Неважливо. Я просто подумав…

— Щó ви подумали? Ми нікого не примушуємо брати наших дітей, як і не примушуємо дітей від'їжджати всупереч їхній волі, якщо мають на те серйозну причину. Це питання, яке оці дві сторони вирішують між собою. Ми тільки радимо.

— Еге ж. Неважливо, як я вам уже сказав. Не сумніваюся, що цей карапуз у нас приживеться. Знайде хорошу родину в особі місіс Мак-Ічерн і мене. Ми вже не молоді люди, живемо тихо. Не знайде там марципанів, ледарювати теж не буде. І працюватиме не більше, ніж йому на користь ітиме. Не маю ані найменшого сумніву, що в нас він виросте богобоязливим, ненавидітиме лінощі й марнослав'я, хай який там у нього родовід.

Ось так опротестовано вексель, підписаний два місяці тому зубною пастою, а забудькуватий боржник, закутаний у чисту попону, маленький, безформний, нерухомий, сидів у колясці, що в грудневому сутінку тряслася на промерзлих вибоїнах. Вони їхали весь день. Опівдні чоловік нагодував хлопчика, вийнявши з-під сидіння картонну коробку з приготованими три дні тому сільськими харчами. Заговорив він аж тепер. Мовив одне слово, махнувши вперед кулаком у рукавиці, що стискав батога.

— Дім, — обізвався він.

Дитина промовчала. Чоловік глянув згори на неї, теж закутаний, щоб було тепліше, великий, опецькуватий, чимось схожий на камінь, упертий і не так суворий, як безжальний.

— Я сказав. Ось твій дім.

Хлопчик знову не відповів. Ніколи не бачив свого дому, тому й не мав що сказати. Ще не доріс до того, щоб говорити й нічого не сказати.

— Тут ти знайдеш хліб, притулок і піклування побожних християн, — наголосив чоловік. — І матимеш посильну роботу, яка вбереже тебе від лиха. Я тебе скоро навчу, що є два гріхи — лінощі та мудрування, і є дві чесноти — праця та страх Божий.

Як і раніше, хлопчик нічого не сказав. Він ніколи не працював і не боявся Бога. Знав про Бога менше, ніж про роботу. Бачив, як шість днів на тиждень працювали на майданчику для ігор люди з граблями та лопатами, ну а Бог з'являвся тільки в неділю. І тоді — якщо не брати до уваги неминучого попутного випробування чистотою — Він був музикою, приємною вухам, і словами, які проходили повз вуха. Загалом приємний, хоч і трохи втомливий. Дитина промовчала. Коляска підскакувала, дужі, плекані мули квапилися додому, до стійла та сіна.

Іще одну річ хлопчина згадав згодом, коли пам'ять уже тримала не обличчя, а лиш оболонку спогаду. Було це в кабінеті начальниці. Він стоїть нерухомо, не дивлячись у вічі незнайомцеві й відчуваючи на собі його погляд, чекаючи, коли той висловить думку в очах. І ось прозвучало:

— Крістмас. Різдво. Язичницьке прізвище. Святотатство. Я його зміню.

— Це ваше законне право, — відказала начальниця. — Нас цікавить не те, як їх звуть, а те, як з ними поводяться.

Та чужий чоловік нікого не слухав і ні до кого не звертався.

— Віднині його зватимуть Мак-Ічерн.

— Еге ж, годилося б, — підтвердила вона, — дати йому ваше прізвище.

— Він їстиме мій хліб і триматиметься законів моєї віри, — сказав чоловік. — Чому б йому не взяти мого прізвища?

Хлопчик не слухав. Був байдужий. Його це мало хвилювало — не більш ніж коли б цей дядечко сказав, що сьогодні жаркий день, хоч насправді зовсім не жаркий. Так мало, що навіть сам собі не сказав: "Моє

прізвище не Мак-Ічерн, а Крістмас". Непокоїтися через таке поки що не варто. Ще багато часу попереду.

— А й справді, чому б і ні? — згодилася начальниця.

Розділ 7

І пам'ять це знає. Через двадцять років усе ще можна буде вірити пам'яті: "Цього дня я став чоловіком".

Охайна спартанська кімната пахла неділею. Прані штопані фіранки на вікнах злегка ворушились у леготі, що духмянів зораною ріллею та яблуками-кислицями. На жовтому, імітованому під дуб мелодіоні, педалі якого були оббиті потертою, зношеною килимною тканиною, стояла консервна бляшанка з квітами дельфінію. Хлопець сидів на твердому стільці за столом, де стояла нікельована лампа й лежала величезна Біблія з латунними застібками, завісами й замком. Був убраний в чисту білу сорочку без комірця й темні штани, нові й цупкі. Черевики начищені недавно й невміло, як могла начистити восьмирічна дитина, з тьмяними плямами тут і там, особливо ж на закаблуках, де не пристала вакса. Перед ним на столі лежав розгорнутий пресвітеріанський катехізис.

Біля стола стояв Мак-Ічерн, вбраний у чисту лискучу сорочку та в ті самі штани, в яких хлопчик уперше його побачив. Вологе, й досі без знаку сивини волосся на круглій голові зачесане гладко й ретельно. Борода теж розчесана й волога.

— Ти не старався цього вивчити, — сказав він.

Хлопчик не звів погляду. Не рухався. А чоловікове обличчя закам'яніло.

— Я старався.

— Тоді ще постарайся. Даю тобі годину.

Мак-Ічерн вийняв із кишені масивний срібний годинник, поклав його циферблатом догори на столі, присунув ще одного твердого стільця з прямою спинкою. Сівши, склав на колінах чисто вимиті, вишурувані руки й рівно поставив ноги у важких начищених черевиках. На них не було тьмяних плям, не покритих ваксою. Однак учора, під час вечері, вони були. А пізніше, коли хлопець, роздягнувшись на ніч, лишився в самій сорочці, його відшмагали, й він знову начистив взуття. Тепер сидів за столом, потупивши обличчя, нерухоме, без жодного виразу. У чисту, голу кімнату вривався подувами весняний вітерець.

Діялося це о дев'ятій годині. Вони сиділи тут від восьмої. Поблизу були церкви, але пресвітеріанська стояла за п'ять миль звідси, доїхати туди можна було за годину, не менше. О пів на десяту надійшла місіс Мак-Ічерн. Боязко заглянула в кімнату, одягнена в чорне, в капелюшку, маленька жінка, трохи згорблена, з постарілим обличчям. Виглядала років на п'ятнадцять старшою за свого дебелого, здорового чоловіка. У кімнату вона так і не увійшла. Спинилася на порозі, постояла трохи — в капелюшку, в чорній сукні, побурілій, та, як завжди, вичищеній, тримаючи парасольку та віяло з пальмового листя. У її очах було щось дивне. Здавалося, вона все бачить і чує тільки за посередництвом невідкличного чоловічого образу чи голосу. Немовби вона була медіумом, а її енергійний, нещадний чоловік — духом. Напевно, почув, що прийшла жінка. Але не глянув на неї й не озвався. Вона повернулася й пішла.

Рівно за годину Мак-Ічерн звів голову.

— Тепер знаєш? — спитав він.

Хлопчик не поворухнувся.

— Ні, — відповів він.

Мак-Ічерн встав, повільно, без поспіху. Взяв годинник, закрив його, засунув у кишеню, пропустивши ланцюжок під підтяжкою.

— Ходімо, — сказав.

Він не оглядався. Хлопець ішов за ним у коридорі — на задвірки. Рухався випростаний, мовчки, з піднятою головою. По їхніх спинах пізнати ту саму впертість, наче передану у спадок схожість. Місіс Мак-Ічерн була на кухні, досі в капелюшку, досі з парасолькою та віялом. Дивилась у двері, коли вони удвох пройшли повз неї. "Татку", — обізвалася вона. Ні той, ні другий навіть не глянули на неї. Ніби й не чули, ніби вона й слова не зронила. Ішли рядком, дві спини — закостеніле заперечення всякого компромісу, ще більш у цьому схожі, ніж якби були кровно споріднені. Перетнули подвір'я й увійшли до стайні. Відчинивши двері стійла, Мак-Ічерн відступив убік. Хлопець увійшов у стійло. Мак-Ічерн зняв із гвіздка на стіні упряжний ремінь — ні новий, ні старий, як і його черевики. Чистий, як ці черевики, і пах, як і сам власник, — чистою, міцною, добротною шкірою. Чоловік зиркнув згори на малого.

— Де книга? — спитав він. Хлопчик тихо стояв перед ним, на спокійному пергаментно-жовтуватому обличчі проступала легка блідість. — Ти не приніс її. Піди й принеси. — Сказав це без злості. У голосі взагалі не було нічого людського, особистого. Був просто холодний, невблаганний, як писане чи друковане слово.

Хлопець обернувся й вийшов. Коли підійшов до будинку, місіс Мак-Ічерн стояла в коридорі.

— Джо, — обізвалася вона. Хлопчик не відгукнувся. Навіть не глянув на неї, на її обличчя, на штивний порух руки, напівзведеної в дерев'яній карикатурі на найласкавіший порух, підвладний людській руці. Незворушно проминув її, несучи на задерев'янілому обличчі вираз

гордості й відчаю. А може, й марнославства, сміховинного чоловічого марнославства. Узявши катехізис зі стола, він повернувся в конюшню.

Мак-Ічерн чекав із ременем у руках.

— Поклади її, — звелів він.

Хлопець поклав книжку на підлогу.

— Не туди, — сказав Мак-Ічерн, не гніваючись. — Гадаєш, що підлога у хліві, топталище худоби — належне місце для Слова Божого? Але я тебе і цього навчу.

Сам підняв книжку й поклав її на виступ.

— Знімай штани, — наказав він. — Не будемо їх бруднити.

Штани впали на підлогу, хлопчик зостався в короткій сорочці, з-під якої стриміли ноги. Стояв, стрункий і тендітний. Після першого удару ременем він не здригнувся, непорушним залишилося його обличчя. Дивився просто перед себе, спокійний і зосереджений, як чернець на картині. Мак-Ічерн заходився шмагати — розмірено, помалу, з розрахованою силою, й досі без гніву й запалу. Важко було сказати, у кого з них спокійніше й зосередженіше обличчя, у кого більше переконання.

Ударивши десять разів, зупинився.

— Візьми книгу, — звелів. — Штанів не чіпай.

Подав малому катехізис. Той узяв. І так стояв, випростаний, з піднятою головою й зведеною вгору книжкою, в позі святобливого захоплення. Зовсім як хлопчик із католицького церковного хору, тільки

без стихаря, та ще замість нефу манячило затемнене стійло, здіймалася збита з грубих дощок стіна, за якою в сухій, просякнутій аміаком темноті рухалася худоба, час від часу форкаючи й ліниво б'ючи копитами. Мак-Ічерн важко сів на ясла й розставив ноги. Одну руку поклав на коліно, в другій тримав на долоні срібний годинник. Чисте бородате обличчя було тверде, немов витесане з каменю, очі дивилися безжально, холодно, але не люто.

Так минула година. За цей час у задніх дверях будинку з'явилася місіс Мак-Ічерн. Нічого не сказала. Лишень постояла з парасолькою в руках і в капелюшку, подивилася на стайню й повернулася в будинок.

Знову рівно за годину, з точністю до секунди, Мак-Ічерн сховав годинника в кишеню.

— А тепер знаєш? — спитав він. Хлопчик не відповів. Заціпенілий, випростаний, стояв з розгорнутою книжкою перед очима. Чоловік забрав її. Дитина навіть не поворухнулася.

— Повторюй катехізис, — наказав Мак-Ічерн. Хлопчик втупився в стіну перед собою. Тепер був дуже блідий, незважаючи на рівний насичений відтінок шкіри. Неквапно, обережно чоловік поклав книжку на виступ і взяв ремінь. Ударив десять разів. Коли закінчив, хлопчик якусь мить ще стояв непорушно. Ще не снідав, ніхто з них ще не їв сьогодні. Тоді похитнувся й був би впав, якби чоловік не схопив його за руку й не підтримав.

— Йди, — сказав Мак-Ічерн і потягнув його до ясел. — Сядь тут.

— Ні, — відповів хлопчик, висмикуючи руку. Мак-Ічерн відпустив її.

— З тобою все гаразд? Ти хворий?

— Ні, — мовив малюк. Голос був слабкий, обличчя — зовсім біле.

— Візьми книжку, — сказав чоловік і вклав її в хлопчикові руки. За вікном з'явилася місіс Мак-Ічерн, що вийшла з дому. Тепер вона була у вицвілій довгій сукенці та в солом'яному капелюшку й несла кедрове відро. Пройшла під вікном, не глянувши на стайню, й зникла. За якийсь час до них долинуло протяжне скрипіння криничного коловорота. Звучало напрочуд мирно в повітрі недільного дня Божого. Тоді жінка знову пройшла повз вікно, перехнябившись від тягаря відра, й, не кинувши оком на конюшню, увійшла в будинок.

І знову рівно за годину Мак-Ічерн відвів погляд від годинника.

— Вивчив? — спитав він.

Малюк не відповів, не поворухнувся. Підійшовши, чоловік побачив, що той взагалі не дивиться на сторінку, — очі осклілі, порожні. Поклавши руку на книжку, відчув, що хлопчик учепився за неї, як за шнурок чи стовп. Мак-Ічерн вирвав книжку з рук, дитина впала на весь зріст і не ворушилася.

Хлопчик очуняв пізно пополудні на своєму ліжку в горищній кімнаті з низькою похилою стелею. Тиха кімната вже повнилася сутінками. Почувався цілком добре і якусь хвилину лежав, спокійно дивлячись на скошену стелю, поки не відчув, що поруч на постелі хтось сидить. То був Мак-Ічерн. Тепер і він був зодягнений по-буденному: не в комбінезоні, в якому ходив на поле, а у вицвілій сорочці без комірця і в полинялих чистих штанах кольору хакі.

— Ти не спиш, — озвався він. Простягнув руку й відкинув покривало. — Ну ж бо.

Хлопчик не рухався.

— Ви знову мене битимете?

— Ну ж бо, — повторив Мак-Ічерн. — Підводься.

Малий вибрався з постелі й став, тендітний, у грубій бавовняній білизні. Чоловік теж рушив з місця — незграбно, скуто, немовби кожний рух вимагав неймовірного зусилля. По-дитячому зацікавлено, але без подиву хлопчик спостерігав, як він помалу й важко стає на коліна поряд ліжка.

— Клякни, — наказав чоловік.

Малюк послухався. У тісній присмерковій кімнатці вони удвох стояли навколішки — дрібна постать у перешитій спідній білизні й нещадна людина, що ніколи не знала змилування й сумніву. Мак-Ічерн почав молитися. Молився довго, його монотонний нудний голос навівав сон. Просив прощення за те, що согрішив у день Господній, підняв руку на дитя — сироту, милого Богові. Просив, щоб зм'якло вперте серце дитини, щоб зглянутися на неї за гріх непослуху, — завдяки клопотанню чоловіка, якого вона зневажила, не послухалася, й вимагав від Всевишнього бути таким самим великодушним, як і цей ось чоловік, із причини та внаслідок свідомого милосердя.

Закінчивши, він важко звівся. Хлопчик і далі стояв навколішки. Без поруху. Широко розплющивши очі, жодного разу не сховав, не потупив обличчя, тепер спокійного, дуже спокійного, непроникного. Він почув, що чоловік вовтузиться біля стола, де стоїть лампа. Чиркнув, спалахнув сірник. Вирівнявся пломінець на ґноті під скляною кулею, на тлі якої рука здавалася закривавленою. Сіпнулися й вирівнялися тіні. Мак-Ічерн узяв щось зі стола — катехізис. Глянув згори на малого, носатий, з випнутою закам'янілою щелепою, зарослий бородою по самі очі, сховані в западинах і прикриті окулярами.

— Візьми книгу, — сказав він.

Це почалося в неділю вранці, ще до сніданку. Дитина не поснідала. Мабуть, і чоловік, і вона навіть не думали про те. Мак-Ічерн теж не снідав, підійшов лишень до стола й попросив розгрішення за їжу й потребу її споживати. В обід він заснув, через нервове виснаження. А під кінець дня жодному з них двох і не спала на гадку вечеря. Хлопчикові було невтямки, що ж з ним не так, звідки взялася така слабкість і спокій.

Оце й усе, що він почував, лежачи на ліжку. Лампа й досі горіла, надворі споночіло. Збігло чимало часу, а здавалося, що, повернувши голову, знову побачить їх двох — цього чоловіка і себе навколішки біля ліжка, а принаймні — подвійні відбитки колін на килимку, не заповнені нічим матеріальним. Здавалося, самé повітря вивергає цей монотонний голос когось, хто бурмоче спросоння, щось доводить, доказує Провидінню, хто навіть не може зоставити по собі примарних слідів на осягальному килимку.

Лежачи горілиць, схрестивши руки на грудях, на подобу нагробка, він почув ходу на вузьких сходах. То були не чоловічі кроки. Ще раніше він почув, як надвечір Мак-Ічерн поїхав на бричці замолювати вранішній гріх до церкви за три милі звідси — не пресвітеріанської, а тої, що найближче.

Не повернувши голови, хлопець почув, як місіс Мак-Ічерн помалу дибає вгору крутими сходами. Почув, що наближається до ліжка. І не глянув, хоч за мить її тінь упала на стіну й стала помітною. Побачив, що жінка щось несе. То була таця з харчем. Поставила принесене на ліжко. Хлопчик навіть не глянув на неї. Не поворухнувся.

— Джо, — обізвалася вона. Він сидів незворушно. — Джо, — повторила. Бачила, що його очі розплющені. Не торкнулася хлопчика.

— Я не голодний, — відповів він.

Вона теж не рухалася. Стояла, склавши руки під фартухом. Ніби й не дивилася на приймака. Говорила так, немовби зверталася до стіни за ліжком.

— Знаю, що ти думаєш. Це не так. Він не наказував принести тобі вечерю. Я сама надумала. Він не знає. Це не від нього страви.

Хлопчик не рухався. Мав обличчя спокійне, як у мерця, споглядаючи на крутий схил дощаного даху.

— Ти ж сьогодні нічого не їв. Сядь-но й поїж. Він мені не наказував. Він і не знає. Я дочекалася, поки він поїде, і сама постаралася.

Тоді він сів. Поки жінка дивилася на приймака, той підвівся з ліжка, взяв тацю, відніс її в куток і вивернув на підлогу все, що було, — тарілки, їжу й інше. Відтак повернувся до ліжка, несучи спорожнілу тацю, наче дароносицю, та тільки замість стихаря мав на собі перешиту спідню білизну, куплену для дорослого. Тепер вона не дивилася на хлопця й не рухалася, досі ховаючи руки під фартухом. Забравшись у постіль, він знову ліг горілиць і втупився в стелю широко розплющеними очима. Міг бачити її нерухому тінь, безформну, трохи згорблену. І ось тінь зникла. Не дивлячись, він чув, як названа мати, стоячи навколішки в кутку, збирає побите начиння на тацю. По тому вийшла з кімнати. Стало зовсім тихо. Лампа горіла рівно, негойдливим пломінцем, на стіні мигтіли тіні пурхливих мошок, великі, як птахи. Він чув, відчував пітьму, весну, землю за вікном.

Тоді йому було всього вісім літ. Минули роки, перш ніж пам'ять розпізнала те, що він запам'ятав. Збігли роки від того вечора, коли хлопчик за годину після того, як вийшла місіс Мак-Ічерн, вибрався з ліжка, пішов у куток, став навколішки так, як не стояв на килимку, і, схилившись над зневаженою поживою, глитав її без ложки й виделки, як дикун, як собака.

Западав присмерк. Уже належало б бути на кілька миль ближче до свого житла. Хоча щосуботи по обіді він мав дозвілля, та в ось таку пізню пору ніколи не забирався так далеко. Коли дійде додому, його відшмагають. Не за те, що накоїв чи не накоїв, коли відлучився. Хоча й не мав гріха на душі, однак, повернувшись, дістане такої самої хлости, яку мав би, коли б згрішив на очах Мак-Ічерна.

Та хлопець, мабуть, і сам ще не знав, що не згрішить. П'ятеро їх тихцем зібралися в сутінках біля перехняблених дверей занедбаного тартака й, чекаючи, сховавшись за яких сто кроків відтіля, спостерігали, як туди, раз озирнувшись, входить і щезає дівчина-негритянка. Влаштував усе це один із старших хлопців, першим він і ввійшов. Інші ж — підлітки в однакових комбінезонах, сусіди, що жили в околі трьох миль і, як і той, кого вони знали під іменем Джо Мак-Ічерна, у свої чотирнадцять-п'ятнадцять літ уміли орати, доїти й рубати дрова не гірш, ніж дорослі, — потягли соломинки, щоб визначити чергу. Джо, мабуть, і не вважав таке гріхом, поки не подумав про чоловіка, що чекає вдома, таж чотирнадцятирічний має за найбільший гріх — публічне звинувачення в незайманості.

Надійшла його черга. Він увійшов у тартак. Там було темно. Одразу ж його взяла страшенна нетерплячка. Щось у нутрі рвалося назовні, як завжди, коли йому спадала на гадку зубна паста. Та він не міг зрушити з місця. Стояв, раптово відчувши жінку, занюхавши негритянку, пойнятий чорною самицежіночістю, охоплений нетерплячістю, спонукуваний до руху, та змушений ждати, поки вона подасть голос — закличний звук, що не був словом і вихопився сам собою. І хлопцеві здалося, що бачить її — щось розпростерте й жалюгідне, та ще, може, очі. Нахилившись, він немовби глянув у чорний колодязь і на дні побачив два відблиски — відображення мертвих зірок. Він уже рухався, адже ж нога доторкнулася її. І доторкнулася ще раз, бо він уже стусав. Кóпав щосили, бив, наскрізь пробивав цей придушений зойк здивування й переляку. Дівчина заверещала, він схопив її за руку, рвонув, поставив на ноги й заходився бити — нестямно, навідліг. Пойнятий чорною

самицежіночістю, охоплений нетерплячістю, лупцював, мабуть, голос, та натикався на тіло.

Нарешті вона відлетіла від удару кулаком, і сам Джо відлетів назад, бо хлопці накинулися на нього, з'юрмившись, хапаючи й мацаючи, а він відбивався, і в горлі йому клекотіло з люті та відчаю. Тепер він відчув дух самця, вони теж відчули, а десь внизу верещала, силкуючись вибратися, Вона. Тупцювали, вихитувалися, гамселили все, що дотикалося руки чи решти тіла, аж поки звалилися на купу із Джо насподі. Та він усе одно боровся, борсався плачучи. А Її взагалі не було. Вони просто билися, немовби вітром їх обвіяло — гострим і чистим. І ось тримали його, розпластаного й безпомічного.

— Ну, то як, припиниш? Маємо тебе. Кажи, що не будеш більше.

— Ні, — відповів він, звиваючись, силкуючись вивільнитися.

— Облиш, Джо! Не подужаєш нас усіх. Та тут же ніхто й не хоче з тобою битися.

— Ні, — відказав він, сопучи й вириваючись. Жоден із них не міг побачити й розрізнити, хто є хто. Геть забули про дівчину, про причину бійки, якщо взагалі знали цю причину. В оцих чотирьох усе вийшло автоматично, відрухово: інстинктивна спонука самця битися за чи через самицю, з якою він недавно злучився або ж ось-ось злучиться. Але ніхто з них не розумів, навіщо б'ється Джо. А він не міг їм сказати. Притисли його до землі й перемовлялися тихими, здушеними голосами.

— Хто там ззаду, заберіться звідси. А тоді ми його нараз відпустимо.

— Хто його тримає? Кого я тримаю?

— Гей, відпусти. Зачекай-но… ось він. Я і… — І знову вся купа здибилася, напружилася. Хлопці знову притисли його. — Тримаємо його. А ви відпустіть і вийдіть. Дайте нам місце.

Двоє звелися й відступили за двері. Тоді двоє інших, неначе зірвані вибухом із землі, з темного тартака, кинулися навтікача. Джо навмання ударив, як тільки його відпустили, та влучив у порожнечу. Лежачи горілиць, дивився, як утікають у присмерк оці четверо, сповільнюють біг і озираються. Він підвівся й вийшов надвір. Стояв біля дверей, обтріпувався — теж відрухово, а ті, тихо згуртувавшись неподалік, стежили за ним. Він на них не дивився. Пішов геть, його комбінезон зливався з присмерком. Пізня година. Вечірня заграва була густа й важка, як квітка жасмину. Джо ні разу не озирнувся. Ішов, розчинявся в пітьмі, як привид. Четверо, збившись докупи, мовчки стежили за ним, їхні обличчя в сутінку виглядали блідими й малими. Зненацька один із них гучно озвався: "Ге-е-й!" Джо не оглянувся. Інший голос прозвучав тихо, виразно: "Зустрінемося завтра в церкві, Джо". Той не відповів. Ішов далі. Раз у раз упівсвідома обтрушував комбінезон.

Коли забовванів будинок, уже згасла вечірня зоря. На пасовищі за стодолою протікав струмок. Вербовий гайок, невидимий у темряві, шумів і пахнув. Джо наблизився, й мелодійний гомін молодих жаб враз урвався, неначе безліч струн водночас перетяли ножицями. Він опустився на коліна. Стемніло так, що не було видно обрисів його голови. Сполоснувши обличчя, набрякле садно під оком, подався через пасовище до освітленого кухонного вікна. Слідкувало за ним, вичікувально й погрозливо, як око.

Перед огорожею садиби він спинився й глянув на світло у вікні. Трохи постояв, спершись на огорожу. У траві бадьоро сюрчали цвіркуни. На тлі сірої від роси землі й темної смуги дерев плавали й згасали блудні непевні світляки. На дереві біля будинку співав пересмішник. Далі, в лісі за струмком, свистіли дві дрімлюги. А ще далі, ніби за останнім обрієм літа, завивав пес. Хлопець перебрався через огорожу й помітив, що у

дверях стайні, де на нього чекали дві недоєні корови, хтось непорушно сидить.

Він не здивувався, впізнавши Мак-Ічерна, немовби цей випадок був цілком передбачуваний, виправданий і неминучий. Мабуть, подумалося тоді, що він сам і цей чоловік завжди можуть покладатися один на одного; це тільки жінка непередбачувана. Либонь, не бачив нічого неподобного в тому, що його, хоч і втримався від гріха, якого Мак-Ічерн вважає найтяжчим із усіх можливих, все одно покарають достоту так само, як і тоді, коли б згрішив. Мак-Ічерн не встав. І далі сидів, безпристрасний, наче скеля; його сорочка плямою біліла проти чорного зіву дверей.

— Я подоїв і заклав паші, — проказав він. Неквапно звівся. Хлопець знав, що в руках уже напоготові пасок. Здіймався й падав неспішно, на рахунок, з глухуватими розмірениими вилясками. Хлопчикове тіло було немов із дерева чи каменю, немов стовп чи башта, у якій свідома частина його єства розмірковувала, як пустельник, споглядально й відсторонено, в екстазі саморозпинання.

Наближаючись до кухні, вони йшли пліч-о-пліч. Коли на них упав сніп світла, чоловік пристав, повернувся й нахилився, приглядаючись.

— Ти бився, — сказав він. — За що?

Приймак не відповів. На обличчі був спокій і зосередженість. По хвилині обізвався рівним, холодним голосом.

— Ні за що.

Вони стояли.

— То ти не хочеш чи не можеш сказати?

Хлопець промовчав. Не потупив погляду. Ні на що не дивився.

— Якщо сам не знаєш, то ти дурень. А якщо не хочеш сказати, то ти лайдак. Ти був у жінки?

— Ні, — відповів приймак. Мак-Ічерн глянув на нього. Коли заговорив, тон голосу був задумливий.

— Ти ніколи мені не брехав. Наскільки знаю. — Він дивився на хлопця, на його нерухомий профіль. — З ким ти бився?

— Там було більше одного.

— Ого! Сподіваюся, ти розквасив їм пики?

— Не знаю. Мабуть, так.

— Ага, — сказав чоловік. — Іди помийся. Вечеря готова.

Тої ночі Джо лягав спати, твердо постановивши втекти звідси. Почувався орлом — сильнодухим, самодостатнім, могутнім, нещадним, дужим. Все одно минулося бажання, хоч він ще тоді й не знав, що йому, як і орлу, кліткою є його власне тіло й увесь світ.

Мак-Ічерн зогледівся, що нема телиці, тільки по двох днях, коли знайшов новий костюм, схований у стайні. Оглянувши його, побачив, що не ношений. Це сталося перед обідом. Мак-Ічерн нічого не сказав. Аж увечері прийшов до стайні, де Джо доїв корову. Той хоча й сидів на низькому ослінчику, спершись головою на клуб, та було видно, що зростом не поступається дорослому чоловікові. Але названий батько цього не бачив. Якщо взагалі щось бачив, то хіба що малюка, п'ятилітнього сироту, який грудневого ранку дванадцять років тому сидів у колясці, тихий, насторожений, відчужений і покірний, як тварина.

— Я не бачу твоєї телиці, — сказав Мак-Ічерн. Джо промовчав. Схилився над дійницею, над шумливим молоком. Ззаду, понад ним стояв чоловік і дивився згори.

— Кажу, що твоя телиця не повернулася.

— Знаю, — відповів Джо. — Вона, мабуть, десь біля струмка. Сам допильную за телицею, адже ж вона моя.

— Ага, — сказав Мак-Ічерн. Він не підвищив голосу. — П'ятдесятидоларовій телиці проти ночі не місце коло струмка.

— Якщо й станеться який збиток, то тільки мені. Телиця була моя.

— Що? — спитав Мак-Ічерн. — Ти сказав "була"?

Джо не підвів очей. З-під його пальців шиплячі цівки молока рівномірно били в дійницю. Він чув, що ззаду ходить Мак-Ічерн, але не оглядався, поки не видоїв до останньої краплини. Аж тоді обернувся. Мак-Ічерн сидів на дерев'яній колодці біля дверей.

— Ти б ліпше спершу молоко до хати заніс, — сказав він.

Джо стояв, у його руці погойдувалося відро. Відповів уперто, але спокійно:

— Вранці знайду її.

— Занеси до хати молоко. Почекаю тебе тут.

Джо постояв ще трохи й рушив. Вийшов із стайні й попростував до кухні. Коли ставив дійницю на стіл, з'явилася місіс Мак-Ічерн.

— Вечеря готова, — озвалася вона. — Чи прийшов уже містер Мак-Ічерн?

Джо відвернувся до дверей.

— Скоро прийде, — відповів він. Відчував, що жінка дивиться на нього.

— Ти якраз встигнеш умитися, — несміло, стурбовано мовила вона.

— Ми скоро прийдемо.

Він рушив до стайні. Підійшовши до дверей, місіс Мак-Ічерн дивилася йому вслід. Ще не споночіло, й вона побачила, що біля дверей стайні стоїть її чоловік. Не покликала його. Просто стояла й дивилася, як зійшлися ці двоє. Не могла розчути, про що вони розмовляють.

— Кажеш, вона біля струмка? — запитав Мак-Ічерн.

— Я сказав, що може там бути. Пасовисько величеньке.

— Ага, — проказав Мак-Ічерн. Обидва говорили спокійно. — То як гадаєш, де вона?

— Не знаю. Я не корова. Навіть не здогадуюся, де вона може бути.

Чоловік рушив.

— Подивимось, — сказав він.

Джо вийшов на пасовище слідом за ним. До струмка було йти чверть милі. Проти темної смуги дерев, де він протікав, блимали й згасали

світляки. Ось і дійшли до цих дерев. Стовбури заглушені болотяними хащами, важкопрохідними навіть за дня.

— Гукни-но її, — наказав Мак-Ічерн. Джо промовчав. Не рухався. Вони стояли віч-на-віч.

— Це моя телиця, — сказав приймак. — Ви дали її мені. Я ростив її з телятка, бо дістав від вас у власність.

— Так, — ствердив Мак-Ічерн. — Я дав. Щоб навчити тебе відповідальності за володіння майном, власністю. Відповідальності власника за те, чим він володіє з Божого допусту. Щоб навчити тебе завбачливості й уміння примножувати свої блага. Погукай її.

Вони постояли ще якусь хвилину лице в лице. Може, й дивились один одному у вічі. Джо повернувся й пішов уздовж болота. Мак-Ічерн рушив за ним.

— Чому не гукаєш? — спитав він. Джо не відповів. Здавалося, він взагалі не дивиться на струмок і болото. А дивився він на єдиний вогник — ознаку дому, озирався, ніби хотів прикинути віддаль до нього. Йшли вони неспішно й невдовзі опинилися біля огорожі, що позначала край пасовища. Уже зовсім споночіло. Біля огорожі Джо повернув і спинився. Тепер вони дивились один на одного. Знову стояли віч-на-віч. І Мак-Ічерн озвався:

— Що ти зробив з телицею?

— Продав, — відказав Джо.

— Он як. Продав. А можна спитати, скільки ти за неї взяв?

Тепер вони не бачили облич один одного. Були всього лиш тінями, однаковими на зріст, тільки що Мак-Ічернова ширша. Понад білою

плямою сорочки його голова нагадувала одне з мармурових ядер на монументах Громадянської війни.

— Це моя телиця, — сказав Джо. — Якщо це не так, то навіщо ви сказали, що моя? Навіщо дали мені її?

— Твоя правда. Це твоя власність. Наразі я сварю не за те, що ти її продав. Але за умови, коли взяв добрі гроші. Навіть якщо тебе обдурили, а з вісімнадцятилітніми хлопчиськами найчастіше саме так і буває, я не сваритиму за це. Хоча треба було запитати поради в старшого, як ото в людей повелося. І ти ще мусиш вчитися, як і я колись учився. Я тебе питаю ось що: звідки ти взяв гроші на костюм? — Джо промовчав. Вони стояли один проти одного. — Може, ти дав їх на зберігання названій матері?

— Так, — відповів Джо. Мовили це його вуста, сказали неправду. Він і не гадав відповідати. Чув, як вихоплюється це слово, вражений, здивований. Але було вже пізно. — Я дав їй гроші на зберігання.

— Ага, — сказав Мак-Ічерн і зітхнув — мало не з насолодою. То був звук задоволення від перемоги. — І ти, звісно ж, скажеш, що це названа мати купила тобі костюм, який я знайшов на сіннику. Ти допустився кожного з гріхів, на які тільки здатен: лінивства, невдячності, нешанобливості й богохульства. А тепер я впіймав тебе ще на двох — брехні й розпусті. Для чого ж іще здався тобі той новий костюм, як не для розпусти?

Ось так він визнав, що усиновлений дванадцять років тому хлопчик став чоловіком. Стоячи майже впритул, Мак-Ічерн ударив Джо кулаком.

Джо стерпів перші два удари — може, за звичкою, а може, з несподіванки. Стерпів, відчувши, як твердий чоловічий кулак двічі врізався йому в обличчя. А тоді відскочив і зігнувся, злизуючи кров і задихаючись. Вони стояли один проти одного.

— Більше ви мене вже не вдарите, — сказав він.

Потім, лежачи в ліжку на горищі, холодний і задубілий, Джо почув голоси, що долинали сходами з нижньої кімнати.

— Це я купила! — запевняла місіс Мак-Ічерн. — Я! На зароблені за масло гроші. Ти сказав, що я можу… можу їх витратити… Саймоне! Саймоне!

— Ти ще невміліша брехуха, ніж він, — сказав чоловік. Його розмірений, суворий, визбутий тепла голос долітав крутими сходами до ліжка на горищі. Джо не слухав. — Стань на коліна. На коліна. НА КОЛІНА, ЖІНКО. У Бога проси милості й прощення, а не в мене.

Вона завжди старалася бути ласкавою до нього, ще з цього першого грудневого вечора дванадцять років тому. Коли коляска під'їхала до дому, вона стояла на ґанку — терпляча, затуркана істота без статевих ознак, крім хіба що доладного посивілого вузлика волосся на потилиці та ще спідниці. Здавалося, безжальний фанатичний чоловік — замість того, щоб помалу вбивати й морально розкладати, перетворювати жінку на щось таке поза його намірами і її розумінням, вперто розплющував її, як ковкий піддатливий метал, все тоншу й непомітнішу, — аж до безплотності німих сподівань і підманутих бажань, тепер тьмяних і сірих, як попіл.

Коли коляска спинилася, жінка ступила до них так, ніби наперед у думках повправлялася в тому, як зняти хлопчика із сидіння й занести в оселю. Відколи він зіп'явся на ноги, його ні разу не брала на руки жінка. Увихнувшись, рушив до будинку на своїх двох, почимчикував, маленький і незграбний у попоні. Вона йшла слідом, схилившись над ним. Посадила хлопчика. Метушилася біля нього з вимушеною жвавістю, спантеличена й стривожена, немов чекаючи, що все почнеться заново й можна буде йому та їй поводитися так, як гадалося. Ставши навколішки, старалася роззути хлопчика, аж поки він здогадався, чого вона хоче. Відвівши її

руки, сам роззувся, але не поставив черевиків на підлогу. Тримав їх у руках. Жінка стягла з нього панчохи й принесла таз із гарячою водою. Так скоро принесла, що кожен, крім дитини, здогадався б: вона тримала це напоготові й чекала, мабуть, увесь день. І тут він уперше заговорив. "Я вчора вже помився", — сказав.

Вона не відповіла. Стояла на колінах перед хлопчиком, а він розглядав її маківку й руки, що трохи незграбно заходилися коло його ніг. Тепер він не пробував допомогти їй. Не розумів, до чого вона взялася, навіть тоді, коли грів закляклі ноги в теплій воді. Не вірив, що це вже й усе, бо надто вже приємно було. Чекав, коли почнеться решта — неприємна частина, хай хоч яка вона буде. Такого з ним теж ніколи не траплялося.

Потім жінка вклала його спати. Ось уже два роки, як він одягався й роздягався самотужки. Ніхто за ним не наглядав, ніхто не допомагав, хіба що вряди-годи Аліса. Перевтомившись, не міг одразу заснути, а тепер, збентежений і знервований, чекав, коли ж піде собі ця жінка й нарешті дасть заснути. Та вона не йшла. Натомість підсунула стільця до ліжка й сіла. У кімнаті не палилося, стояв холод. Жінка мала на собі шаль, закутавшись у неї, пускала з рота пару, ніби курила. Ось тепер хлопчик очуняв із сонливості. Чекав, коли почнеться прикра частина — хай там яка, хай там за яку його провину призначена. Він не знав, що це вже й усе. Такого з ним теж ніколи не траплялося.

Тої ночі все й почалося. Він вважав, що так триватиме все життя. У свої сімнадцять років, оглянувшись, Джо міг побачити довгу вервицю нікчемних, недоладних, даремних спроб, породжених розчаруванням від краху, безпорадністю й занімілим інстинктом: страви, які вона потайки готувала для нього й тоді наполягала, щоб потайки їв, а він відмовлявся, знаючи, що Мак-Ічерну до того байдуже; випадки, коли, як-от сьогодні, вона старалася вберегти його від кари — заслуженої чи ні, справедливої чи ні, але в усякому разі безособової, котру і чоловік, і хлопчик сприймали як щось природне й неминуче, аж поки втручалася жінка й

додавала цій карі якогось розрідження, душку та прикрого стійкого присмаку.

Іноді він гадав, що скаже їй наодинці одну річ, будучи певен, що через свою безпорадність вона не зможе ні змінити, ні відкинути ці слова, що змушена буде знати і приховувати їх від чоловіка, який, коли б дізнався, то вчинив би — негайно й цілком передбачувано — так, щоб витерти з пам'яті новину про їхні родинні зв'язки, щоб і мови про них ніколи не було. Скаже по секрету цій жінці, потайки розплатиться з нею за потайки подану їжу, якої він не хотів: "Слухай. Він каже, що вигодував невдячного богохульника. Наберися духу і скажи, кого він виплекав. Нігера він вигодував під своїм дахом, своїми харчами, за своїм столом".

А все тому, що вона завжди була добра до нього. Чоловік, крутий, справедливий, безжалісний чоловік, просто покладався на те, що Джо діятиме так чи інакше й діставатиме за це відповідну винагороду чи кару; так само й Джо міг покладатися, що чоловік відповідним чином поведеться на добрий чи поганий вчинок приймака. Це все жінка з її жіночою інстинктивною пристрастю до утаємничення, бажанням примішувати дрібку зіпсованості до звичайнісіньких найневинніших справ. За напіввідірваною дошкою у стіні його кімнати на горищі вона ховала трохи грошей у бляшанці. Тримала той дріб'язок, очевидно, в секреті не перед ким іншим, як своїм чоловіком, хоча хлопчик вважав, що той не мав би нічого проти. А перед Джо не крилася. Коли ще був маленький, вона з усією осторогою, як у дитячій грі, прокрадалася з ним на горище й додавала до свого скарбу жалюгідні лічені мідяки — плоди усіляких дрібних вивертів і викрутів, проти яких ніхто на світі не став би заперечувати. Перед його круглими серйозними очима вкидала в банку монети, вартості яких він тоді й не знав. Довірялася, набивалася йому зі своєю довірою, як набивалася зі своїми стравами: по-змовницькому, крадькома, роблячи таємницю з тих стосунків, які цей акт довіри мав би підтверджувати.

Не важку роботу він ненавидів, не кару й несправедливість. До такого звик, перш ніж побачив цю подружню пару. На ніщо інше не сподівався, таке його не дивувало й не злостило. Вся річ була в жінці. Її м'якість і доброту, жертвою яких Джо, як сам гадав, приречений бути все життя, — ось що він ненавидів ще більш, ніж сувору, безжалісну чоловічу справедливість. "Вона розжалоблювала мене, хотіла довести до плачу, — думав він, лежачи в постелі, закинувши руки за голову, холодний, задубілий у місячному сяйві, слухаючи ненастанне бубоніння чоловіка, що долинало до кімнати на горищі дорогою до неба. — Хотіла довести до плачу. Гадала, що тоді вони матимуть мене в руках".

Розділ 8

Безшумно рухаючись, він видобув мотузку зі сховку. На одному кінці вже була петля, щоб прикріпити до віконної рами. Тепер можна було швидко спуститися на землю й повернутися назад. Після року з гаком вправ Джо міг, жодного разу не доторкнувшись стіни, злетіти на шнурку, як тінь, зі спритністю кішки. Він вихилився з вікна, й відпущений кінець шелеснув донизу. У місячному світлі ця мотузка видавалася не товщою від павутинки. Почепивши зв'язані черевики ззаду за пояс, він зсунувся по ній, промайнув, як тінь, повз вікно, за яким спали Мак-Ічерни. Мотузка висіла просто перед вікном. Джо відтягнув її по стіні й прив'язав кінець. Рушив у місячному сяйві до стайні, забрався на сінник і вийняв зі сховку новий костюм, акуратно загорнутий у папір. Перш ніж розгорнути, помацав складки паперу. "Знайшов, — подумав Джо. — Довідався". І пошепки мовив: "Байстрюк. Сучий син".

Він швидко одягнувся в темноті. Уже запізнювався, бо довелося чекати, поки вони заснуть після тої колотнечі через телицю, а винна була жінка. Втрутилася, коли все вже вляглося або принаймні відклалося на ранок. У пакеті ще була біла сорочка і краватка. Джо засунув краватку в кишеню й одягнув піджак, щоб не така помітна була у світлі місяця біла сорочка. Після праного-перепраного комбінезона новий одяг здавався цупким, жорстким. Будинок, темний і глибокий, по-зрадницькому затаївся у місячному світлі. Немовби у сяйві місяця набув

характеру — брехливого, загрозливого. Джо проминув дім і вийшов на дорогу. Вийняв із кишені доларовий годинник. Купив його три дні тому за гроші, що вторгував за телицю. Ніколи не мав годинника, отож забув накрутити його. Зрештою, і без такої штуки було зрозуміло, що Джо запізнюється.

Путівець біг під місяцем, з обох боків обсаджений деревами. Товсті й різкі тіні гілок лягали чорною фарбою на м'яку пилюку. Джо йшов прудко, оселя зосталася за плечима, звідси її вже не побачиш. Неподалік польової дороги пролягало шосе. Він сподівався, що ось-ось промчить авто. Джо пообіцяв: якщо він не прийде на перехрестя путівця й шосе, то зустріне її біля школи, де будуть танці. Однак автомашини не було. Дійшовши до шосе, він нічого не чув. Дорога, ніч — усе порожнє. "Мабуть, вона вже проїхала", — подумав він. Знову вийняв ненакручений годинник і глянув на нього. Не накручений, бо не було часу на те. Джо запізнився через названих батьків, це ж вони не дали йому накрутити годинника й знати, запізнився чи ні. Там, позаду, в кінці темного путівця, в невидимому будинку спала жінка. Зробила все для того, щоб він запізнився. Джо оглянувся туди, де житло, і завмер; пропало бачення й мислення, немов їх водночас вимкнули. Здалося, що на дорозі щось рухається поміж тіней. А тоді майнула гадка: це, напевно, привиділося, це, мабуть, думки спроектувались, як тінь на стіні. "Сподіваюся, що це він, — подумав Джо. — Хотілося б, щоб це був він. Щоб ішов назирці за мною й побачив, як я сідаю в авто. Хотілося б, щоб він спробував піти за нами. Хотілося б, щоб спробував спинити мене". Та на польовій дорозі нічого не було видно. Порожня вона, покреслена зрадливими тінями. І тут здалека, з боку міста, озвався звук мотора. Придивившись, Джо невдовзі побачив світло фар.

Вона була офіціантка в поганенькому ресторанчику на одній із глухих міських вуличок. Дорослий чоловік із першого погляду зрозумів би, що їй давно вже за тридцять. Але сімнадцятилітньому Джо здавалося, що вона його ровесниця, — через її малий зріст. Не тільки невисока, але ще й худенька, як дитина. Дорослий зауважив би, що ця мініатюрність не від природної тендітності, а від якогось внутрішнього

псуття в душі: тендітність, яка ніколи не була молода, жодної з її ліній не торкнулася юність. Ця дівчина мала темне волосся. Кістляве, рельєфне обличчя завжди опущене, голова сиділа на плечах трохи з нахилом уперед. Очі нагадували ґудзики на писку іграшкової тваринки. Їх погляд можна було б назвати суворим, хоч ніякої суворості в них не було.

І підступився він до неї тільки тому, що вона була маленька, немовби це могло чи мало вберегти її від блудливих, хижих чоловічих очей і збільшити його шанси. Якби вона була велика, він не наважився б. "Марна справа, — подумав би. — Вона вже має кавалера — мужчину".

Почалося це восени, коли йому було сімнадцять. День був буденний. Зазвичай вони удвох приїжджали до міста в суботу й брали харчі з собою — холодний обід у кошику, спеціально для цього купленому, щоб заморити черв'яка в поїздці. Цього разу Мак-Ічерн приїхав побачитися з юристом. Розраховував залагодити всі справи й повернутися додому на обід. Та коли він вийшов на вулицю, де чекав Джо, була майже дванадцята. З'явився, дивлячись на свій годинник. Глянув на дзиґарі на вежі будинку суду, тоді — на сонце. На обличчі — досада і злість. З таким самим виразом кинув холодний, невдоволений погляд на Джо, тримаючи годинника з відкинутою накривкою. Здавалося, вперше вивчав, оцінював хлопця, якого виростив змалечку. І відвернувся.

— Ходімо, — сказав він. — Нічого іншого не вдієш.

Місто було залізничним вузлом. Навіть у будні тут на вулицях вешталося чимало чоловіків. У повітрі витав чоловічий транзитний дух. Тут і жонаті мужчини бували вдома час від часу й у вихідні. Тут вони провадили потайний спосіб життя в чужому середовищі, а під час коротких приїздів додому їм догоджали, як меценатам у театрі.

Джо ніколи раніше не бував у цьому закладі, куди його привів Мак-Ічерн, — ресторанчику на глухій вулиці. Брудні вузькі двері між двома

брудними вікнами. Він не відразу розпізнав, що це ресторан. Надворі не було вивіски, не чути ні звуків, ні запахів кухні. Він побачив довгий дерев'яний шинквас із рядом стільців без спинок, білявку за коробкою з сигарами навпроти входу й у далекому кінці шинквасу — гурт чоловіків, що не їли й усі як один, обернувшись, видивлялися крізь тютюновий дим на прибульців. Ніхто ані словом не обмовився. Вони дивилися на Мак-Ічерна і Джо так, ніби разом із розмовою обірвалося й дихання, навіть цигарковий дим завис і ширяв тепер, обтяжений своєю вагою. Зодягнені не в комбінезони, всі носили капелюхи, і всі лиця схожі: не молоді й не старі, не сільські й не міські. Скидалися на таких, що тільки-но зійшли з поїзда й завтра від'їдуть, на людей без адреси.

Сидячи на стільцях за шинквасом, Мак-Ічерн і Джо обідали. Джо їв швидко, бо й Мак-Ічерн так робив. Навіть обідаючи, цей чоловік і далі по-впертому злостився. Замовив прості страви, які скоро готують і скоро споживають. Та Джо знав, що це не через скупість. Мабуть, саме скупість привела їх сюди, а не в інше місце, але таку їжу він замовив, щоб якнайскоріш вийти звідси. Поклавши ножа й виделку, Мак-Ічерн одразу ж зліз із стільця й сказав: "Ходімо". Біля коробки з сигарами він розрахувався з латунноволосою буфетницею. Було в ній щось непідвладне часові, якась войовнича, тверда й незворушна поважність. І оком на них не кинула ця жінка, навіть коли ввійшли, навіть коли Мак-Ічерн дав їй гроші. Не дивлячись на них, швидко й точно відрахувала решту, впустила на скляний прилавок монети мало не раніше, ніж Мак-Ічерн простягнув банкноту; за фальшивим блиском старанно вкладеного волосся, за плеканим обличчям відчувалася чіткість різьбленої левиці, що стереже браму, виставляючи напоказ свою поважність, немов щит, за яким можуть збиватися докупи підозрілі нероби в капелюхах набакир і з цигарками в кутку рота. Мак-Ічерн перерахував решту, й вони удвох вийшли надвір. Знову задивився на Джо.

— Запам'ятай ось цей заклад, — сказав він. — Є такі місця, куди може зайти чоловік, а хлопцеві, юнакові твого віку, туди не можна. Це якраз одне з таких місць. Напевно, тобі взагалі не варто було сюди заходити. Але ти мав побачити ось таке, щоб знав, чого треба уникати й

остерігатися. Тим більше, що я був поруч, міг попередити й застерегти тебе. Та й обід тут дешевий.

— А що тут поганого? — поцікавився Джо.

— Це міське діло, не твоє. Запам'ятай мої слова: я не дозволяю тобі ходити сюди без мене. А ми сюди й не ходитимемо. Наступного разу — рано чи не рано, а обід привеземо з собою.

Ось що він побачив того дня, похапцем поглинаючи нехитрий харч поруч негнучкого, безмовного, роздратованого чоловіка, обоє посередині довгого шинквасу, цілком окремішньо від латунноволосої жінки з одного краю, від гурту чоловіків — із другого, від офіціантки, чиї великі, завеликі руки розставляли тарілки та чашки, а скромно потуплене обличчя виднілося над шинквасом заввишки з велику дитину. Тоді вони з Мак-Ічерном вийшли. Джо й не гадав, що коли-небудь повернеться сюди. Не тому, що названий батько заборонив. Просто не вірилося, що життя знову закине його в цей заклад. Неначе сказав собі: "Ці люди чужі мені. Бачу їх, але не розумію, що вони роблять і навіщо. Чую їх, але не розумію, що вони кажуть, чому кажуть і кому. Знаю, що тут щось є, крім їжі та їди. Та не знаю, що́ са́ме. І ніколи не дізнаюся".

І ця подія щезла з поверхні свідомості. Час від часу за наступні півроку він повертався до міста, але ні разу не бачив цього ресторану, ані проходив повз нього. Міг би. Однак навіть не подумав про таке. Може, не було потреби. Траплялося, мимоволі гадки виливалися в образ — формований і сформований: довгий, порожній, якийсь непевний шинквас, нерухома, холоднолиця, буйноволоса жінка ніби стереже його скраю, а з другого краю — чолов'яги схиляють докупи голови, безперестанку курять, запалюють і викидають цигарку за цигаркою; і офіціантка — жінка завбільшки з дитину, снує між кухнею й залом, носячи тарілки й таці, щоразу в досязі руки від чоловіків, які у своїх капелюхах набакир нахиляються до неї й щось кажуть крізь тютюновий дим, шепочуть, наче потішаючись чи тріумфуючи, а її обличчя задумливе, скромне, потуплене, немовби вона не чує. "Я не знаю, що

вони їй кажуть, — думав він. — Не знаю навіть, чи це такі слова, які не годиться казати дитині, що проходить повз тебе. Ще не знаю, що уві сні повіки замикають у темниці очей її обличчя — скромне, задумливе, трагічне, сумне і юне. Воно чекає, позначене невиразною, туманною магією молодого прагнення. Є вже пожива для кохання, тепер уві сні я знаю, чому три роки тому відштовхнув і вдарив цю негритянку. А тепер і ця жінка в ресторанчику має це знати й пишатися. Пишатися і чекати".

Джо не сподівався побачити її знову, адже любов молодих людей потребує для поживи не більш як крихту надії та прагнення. Мабуть, він сам не менш здивувався зі свого вчинку й з того, що цей вчинок значив і показав, ніж здивувався б Мак-Ічерн. Це сталося в суботу, цього разу навесні. Нещодавно йому минуло вісімнадцять. Мак-Ічерн знову поїхав зустрітися з юристом. Цього разу підготувався.

— Я пробуду там годину, — сказав він. — Можеш походити, оглянути місто. — І знову задивився на Джо пильно, оцінювально; як і тоді, з легким роздратуванням справедливого чоловіка, змушеного шукати золоту середину між справедливістю й здоровим глуздом. — На, візьми, — сказав він, відкривши гаманець і вийнявши десятицентову монету. — Але не витрачай її відразу ж, щойно знайдеш першого-ліпшого, хто схоче взяти. Дивна річ, — зі злістю наголосив Мак-Ічерн, дивлячись на Джо, — тільки тоді навчишся цінувати гроші, коли навчишся їх марнувати. Щоб ти тут був за годину.

Джо взяв монету й пішов до ресторану. Навіть не поклав її в кишеню. Вчинив так без ніякого певного наміру, майже мимохіть, ніби діями керували ноги, а не голова. Як дитина, стискав у кулаці гарячий маленький кружечок. Відчинивши запнуті сіткою двері, він незграбно ввійшов, спіткнувшись на порозі. Білява буфетниця (наче й не поворухнулася за цих шість місяців, наче ні пасма не торкнула в жорсткій лискучій латунній зачісці, навіть сукні не змінила) споглядала на нього з-за коробки з сигарами. Спостерігали його з дальшого краю чоловіки в капелюхах набакир, із цигарками в зубах, пропахлі перукарнею. Був з ними і власник. Джо помітив, побачив його вперше.

Як і всі, той чоловік мав на собі капелюх. Як і всі, курив. Не дуже високий, не набагато вищий за Джо, тримав цигарку в кутку рота, немовби для того, щоб не заважала вести балачку. Від цього чоловіка, що скоса поглядає крізь звивистий димок цигарки, ні разу не торканої пальцями, аж поки вона, догоріла, вилітає з плювком і затирається під закаблуком, Джо перейме одну з таких звичок. Але не тепер. Це буде пізніше, коли життя так прудко закрутиться, що прийняття заступить собою пізнання та пересвідчення. А тепер юнак просто дивився на чоловіка, що сперся на шинквас із того боку, в брудному фартусі, почепленому так, як грабіжник із великої дороги міг би не надовго почепити фальшиву бороду. Прийняття настане згодом, разом із усією наругою над легковірністю: ці двоє — буцім чоловік і жінка, цей заклад — буцім ресторан, з привізними одна за одною офіціантками, які невміло розносять тарілки з найдешевшими й найпростішими наїдками, — аби тільки виправдати назву закладу; і сам він сприймає, бере, всотує все під час свого короткого й буйного дозвілля, у наївному, захопленому зачудуванні, неначе молоденький жеребчик на потаємному пасовищі втомлених, тяганих кобил, — сам своєю чергою жертва безіменних і незліченних чоловіків.

Це станеться ще не тепер. Джо підійшов до шинквасу, стискаючи в кулаці монету. Здогадувався, що чоловіки припинили розмову, щоб подивитися на нього, й нічого не чув, крім хіба що лютого шкварчання смаженини, що долинало з кухонних дверей, і думав: "Вона там. Ось чому я її не бачу". Джо нечутно забрався на стілець. Відчував, що всі дивляться на нього, і білявка за коробкою з сигарами, і власник, перед обличчям якого тепер, мабуть, зависло ліниве пасмо диму. І тут власник озвався одним словом. Джо знав, що той не поворухнувся й не доторкнувся до цигарки.

— Боббі, — сказав він.

Чоловіче ім'я. Це не думкою прийшло. Блисло, прудке й доконане: "Її немає. На її місце взяли чоловіка. Змарнував я десять центів, як той і передбачав". Джо здавалося, що тепер нема як піти звідси; якщо

спробувати вийти, то білявка спинить. Здавалося, що чоловіки розуміють це й насміхаються з нього. Ото ж сидів на стільці, потупивши очі, стискаючи мідяка. Не бачив офіціантки, аж поки на шинквасі перед його очима з'явилися дві завеликі кисті. Побачив візерунки на сукенці, нагрудник фартуха і дві маслакуваті руки, що лежали на стільниці так нерухомо, ніби були чимсь принесеним із кухні.

— Каву і тістечко, — сказав він.

Її голос прозвучав понуро, спустошено:

— Лимонне какао шоколадне.

Якщо судити з висоти, звідки долинув голос, ці руки взагалі не могли їй належати.

— Угу, — відповів Джо.

Руки не поворухнулися. Голос ні на крихту не змінився.

— Лимонне какао шоколадне. Котре з них.

Збоку вони, напевно, виглядали дуже дивно. Стоячи віч-на-віч, обабіч темного, заляпаного, засмальцьованого й витертого до дзеркальної гладкості шинквасу, ці двоє трохи нагадували богомольців: юнак із селянським обличчям, у чистій, по-спартанському простій одежині, від скутості неземний і невинний; і жінка навпроти, печальна, застигла в чеканні, така маленька, що і їй немовби передалося від нього щось визбуте плоті. Вилицювате, худорляве обличчя. Напнута на вилицях шкіра, під очима залягли темні кола. Здавалося, що напівприкриті повіками очі не мають глибини й навіть не відбивають світла. Нижня щелепа виглядала завузькою для того, щоб умістити зуби.

— З какао, — сказав Джо. Мовили це його вуста, бо самому йому відразу ж захотілося забрати слова назад. Мав тільки десять центів. Так міцно стиснув монету, що й забув про її вартість. Долоня пітніла, зволожувала десятицентівку. Джо був певен, що чоловіки спостерігають за ним і сміються. Не чув їх і не бачив, а однак був певен цього. Руки щезли зі стола. Тоді з'явилися знову й поставили перед ним тарілочку й чашку. Джо глянув на неї, на її обличчя.

— Скільки коштує тістечко? — запитав він.

— Десять центів.

Вона стояла перед ним, за шинквасом, її великі руки знову лежали на темному дереві, вся постать виражала втому й чекання. Ні разу не глянула на нього.

— Щось мені перехотілося кави, — мовив Джо слабким, розпачливим голосом.

Якусь мить Боббі стояла непорушно. Тоді велика рука забрала чашку кави, чашка й рука зникли. Він сидів нерухомо, теж потупившись, і чекав. І ось воно настало. То був не власник, а жінка за коробкою сигар.

— У чому річ? — обізвалася вона.

— Він не хоче кави, — відповіла офіціантка голосом, що віддалявся, немовби питання застало її в русі. Говорила глухо й тихо. Білявка теж.

— Невже він не замовив кави? — спитала вона.

— Ні, — відказала офіціантка тим самим рівним, щораз дальшим голосом. — Я його неправильно зрозуміла.

Коли він виходив, коли душа корчилася від приниження, жалю й прагнення непомітно прослизнути повз холодне обличчя жінки за коробкою з сигарами, то був цілком певен, що вже ніколи не захоче й не зможе побачити офіціантку. Навіть не гадав, що знайде в собі силу знову стрітися з нею чи хоча б знову зиркнути на цю вуличку, на брудні двері навіть здалеку. Ще не думав тоді: "Це жахливо — бути молодим. Жахливо. Жахливо". Коли надходила субота, він шукав, вигадував причину не поїхати до міста, а Мак-Ічерн приглядався до нього, наразі ще без великої підозри. Приймак коротав дні в гаруванні, а Мак-Ічерн підозріло споглядав на таку роботу. Однак нічого не міг втямити, виснувати. Працювати дозволялося. Та й ночі Джо міг збавляти, бо дуже втомлювався й не міг не спати. А з часом навіть відчай, жаль і сором втратили гостроту. Він не перестав згадувати й переживати те, що сталося. Але тепер воно затерлося, наче зужиткована грамофонна платівка, гру якої можна розпізнати тільки по шипінні, що заглушує голоси. Кінець кінцем Мак-Ічерн змушений був примиритися з такою зміною.

— Останнім часом я спостерігав за тобою, — сказав він. — Усе б нічого, та тільки мені або очам своїм не вірити, або ти й справді прийняв те, що Господь зволив тобі вділити. Але я не дам тобі впасти в гординю від моєї похвали. Матимеш час, нагоду, та й бажання теж, у цьому я не сумніваюся, зробити все, щоб я пошкодував за ці слова. Тобто знову загрузнути в лінивстві та неробстві. Одначе людині належиться нагорода, як і кара. Бачиш он ту теличку? Віднині вона твоя. Гляди, щоб потім мені не довелося шкодувати, що я так зробив.

Приймак подякував. Тепер він міг дивитися на теличку й казати вголос: "Це належить мені". Глянув на неї, і знову не гадкою прийшло, а блисло, прудке й доконане: "Це не подарунок. Це навіть не аванс, а погроза". А тоді подумав: "Я не просив. Він сам дав. Я його не просив". І знав: "Бог мені свідок, я заробив її".

Минув місяць. Це діялося в суботу вранці.

— А я вже подумав був, що тебе не тягне до міста, — зауважив Мак-Ічерн.

— Одна поїздка мені не зашкодить, — відповів Джо. Мав у кишені півдолара. Це місіс Мак-Ічерн дала. Він попрохав п'ять центів, а вона змусила взяти півдолара. Холодний, зневажливий, він узяв монету й поклав на долоню.

— Гадаю, що не зашкодить, — сказав Мак-Ічерн. — Та й попрацював ти на славу. Але місто не найкраще місце для тих, кому ще треба вийти в люди.

Приймакові не було потреби утікати, хоча пішов би на таке, навіть якби довелося застосувати силу. Однак Мак-Ічерн полегшив йому цю справу. Джо швидко попрямував до ресторанчика. Увійшов, не спіткнувшись. Офіціантки не було. Мабуть, він помітив, побачив, що її нема. Зупинившись перед коробкою із сигарами, за якою сиділа білявка, поклав монету на шинквас.

— Я заборгував п'ять центів, — озвався Джо. — За чашку кави. Я замовив тістечко й каву. Не знав, що воно коштує десять центів.

Він не оглядався. Там сиділи чоловіки в капелюхах набакир і курили. Там був власник у брудному фартусі. Джо нарешті почув його слова, процідженні повз цигарку.

— Що таке? Чого він хоче?

— Каже, що заборгував Боббі п'ять центів, — відповіла білявка. — Хоче віддати.

Вона говорила тихо. Власник теж.

— Ради Бога, — сказав він. Джо здалося, що всі в залі дослухаються. Чув, не слухаючи, бачив, не дивлячись. Він уже йшов до дверей. Півдоларова монета лежала на стільниці. Навіть здаля господар угледів її.

— А це за що?

— Він каже, що винен за чашку кави, — пояснила жінка.

Джо підходив до дверей.

— Гей, хлопче, — кликнув господар. Джо не спинився.

— Віддай йому гроші, — звелів власник рівним голосом, не поворухнувшись. Дим цигарки рівно здіймався перед його обличчям, не потривожений жодним рухом. — Не знаю, що в нього за гра, та тільки такий номер тут не пройде. Віддай йому гроші. А ти, роботяго, йди на свою ферму. Може, там знайдеш дівку, що дасть тобі за п'ять центів.

І ось він уже на вулиці, півдоларова монета зрошується потом у долоні, велика, як колесо воза. Сміх підганяв його. Джо вийшов за двері, підстьобуваний реготом чоловіків. Регіт підхопив юнака й поніс вулицею, а тоді полетів далі, завмираючи, покинувши його на землі, на хіднику. Навпроти нього стояла офіціантка. Не відразу помітила його. Перед тим ішла швидко, потупившись, зодягнена в чорне плаття, в капелюшку. І знову, як і того разу, коли поставила перед Джо каву та тістечко, дівчина не дивилася на нього. Один раз глянувши, все зрозуміла.

— Ага. Ви прийшли віддати мені гроші. При них. І вони покепкували з вас. Це ж треба.

— Я подумав, що вам самій довелося заплатити. Подумав…

— Це ж треба. Та годі про це. Годі вже.

Стоячи віч-на-віч, вони не дивились одне на одного. Виглядали, як два ченці, що в час споглядання зустрілися на стежці в саду.

— Я просто подумав, що...

— Де ви живете? — запитала вона. — В селі? Це ж треба. Як вас звати?

— Не Мак-Ічерн, — сказав він. — Крістмас.

— Крістмас? Таке ваше прізвище? Це ж треба.

Ще підлітком, та й згодом теж, він і ще четверо-п'ятеро хлопців ходили в суботу на полювання або на риболовлю. Дівчат він бачив тільки в церкві, в неділю. Асоціювалися йому з неділею й церквою. Тому й не смів звертати на них увагу. Якби посмів, то тим самим — навіть він — зрікся б своєї ненависті до релігії. Однак між собою вони говорили про дівчат. Мабуть, дехто з них (наприклад, той, що умовився тоді з негритянкою) щось та й знав. "Вони всі хочуть, — сказав він іншим. — Та інколи не можуть". Інші цього не знали. Не знали, що всі дівчата хочуть, а тим більше, що буває час, коли не можуть. Хлопці уявляли цю справу інакше. Але признатися, що вони нічого не тямлять про друге, означало визнати, що вони ще не спізнали першого. Отож слухали хлопцеві пояснення. "Таке буває в них раз на місяць". Розповів, як уявляє собі фізичний бік цієї справи. Мабуть-таки, знав, що каже. Принаймні опис був доволі мальовничий та переконливий. Якби він став описувати цю річ як стан душі, про котрий можна тільки здогадуватися, то хлопці не слухали б. Та він змалював картину фізичну, реальну, доступну нюху, ба навіть зору. Це зворохобило їх: тимчасова й жалюгідна безпорадність того, що мордувало й ударемнювало пожадання; гладенька, досконала посудина, обитель прагнення, приречена з неминучою регулярністю ставати жертвою періодичної нечисті. Ось так викладав усе це

хлопчина, а п'ять приятелів мовчки слухали, споглядаючи один на одного — питально й по-змовницькому. Наступної суботи Джо не пішов з ними на лови. Мак-Ічерн подумав, що приймак уже вирушив, бо не було рушниці. А Джо сховався у хліві. Просидів там увесь день. Наступної ж суботи пішов сам, рано-вранці, перш ніж за ним зайшли приятелі. Він не полював. На схилку дня, не далі як за три милі від дому, застрілив вівцю. Натрапив на отару у відлюдній долині, підкрався й вистрілив. Тоді став навколішки, з пересохлим горлом, дрижачи й озираючись, і занурив руки у ще теплу кров призначеної на смерть тварини. Ось так перебув оте все, оговтався. Не забув того, що оповів приятель. Джо пересвідчився, що можна жити з тим, поряд, поруч із тим. Немовби сказав сам собі, нелогічно й по-відчайдушному спокійно: "Гаразд. Як є, так є. Але це не мені. Не в моєму житті, не в моїй любові". Та ось минуло три чи чотири роки, й Джо забув сказане, як піддатливо забувається те, що настійливий розум відмовляється визнати істинним чи хибним.

Він зустрівся з офіціанткою у понеділок увечері, зразу за день після тої суботи, коли спробував розрахуватися за чашку кави. Ще не мав тоді мотузки. Виліз із вікна, зіскочив із триметрової висоти на землю й відміряв п'ять миль до міста. Він взагалі не подумав про те, як повернутися назад до своєї кімнати.

Джо дістався до міста й став на перехресті, де мав чекати на неї. Тиха місцина. Прийшовши зарано, він міркував: "Треба пам'ятати. Треба, щоб вона показала мені, що робити, як і коли. Щоб не здогадалася, що не вмію, що мушу навчитися від неї".

Більш як годину чекав. Надто рано прийшов. Боббі надійшла пішки. Стала перед ним, маленька, терпляча, потуплена, виринувши з пітьми.

— Ось ми й зустрілися, — сказала вона.

— Я старався добутися сюди якнайскоріше. Мусив дочекатися, поки вони заснуть. Я боявся, що спізнюся.

— Ви вже давно тут? Відколи?

— Не знаю. Я біг майже всю дорогу. Боявся спізнитися.

— Бігли? Всі три милі?

— П'ять миль. Не три.

— Це ж треба.

Вони замовкли. Стояли віч-на-віч, дві тіні. Більш як рік по тому він, згадуючи ту ніч, раптом дійшов розуміння й сказав сам собі: "Схоже, вона сподівалася, що я її вдарю".

— Що ж, — сказала Боббі.

Джо злегка затремтів. Відчував її запах, запах сподівання, спокійного, мудрого, трохи втомленого, й думав: "Вона чекає, щоб я почав, а я не знаю як". Навіть йому самому свій же голос прозвучав по-дурному:

— Мабуть, уже пізно.

— Пізно?

— Я подумав, що, може, на вас чекають. Чекають, поки ви...

— Чекають... Чекають... — Її голос стих, завмер. Вони стояли обоє, як дві тіні. — Я живу з Мейм і Максом. Та ви знаєте. З ресторану. Ви ж мали б їх запам'ятати, коли спробували віддати п'ять центів... — засміялася вона. У цьому сміху не було веселості, не було нічого. — Подумати тільки. Уявляю, як ви прийшли туди, з отими п'ятьма центами. —

Дівчина перестала сміятися. Це не означало, що були веселощі, та обірвалися. До Джо долинав тихий, жалюгідний, понурий голос.

— А я помилилася. Забула одну річ. — Напевно, сподівалася, що він спитає: що ж ти забула? Та він не спитав. Просто стояв, і притишений, дедалі глухіший голос завмирав десь біля його вух. Джо забув застрелену вівцю. Надто вже довго прожив із тим, що розповів йому старший приятель. Надто вже давно ціною вбитої вівці заплатив за невразливість, тому й не зосталося по тому пам'яті. Тому й не відразу утямив, що хоче сказати Боббі. Вони стояли на роздоріжжі. Було це в передмісті, де вулиця переходить у дорогу, що біжить повз плекані, відміряні моріжки, поміж пустирів і розкиданих будиночків — малих і дешевих, із яких складаються околиці таких міст.

— Послухайте, — сказала вона, — я сьогодні недужа.

Він не зрозумів. Промовчав. Мабуть, не хотів розуміти. Напевно, він і так готувався до якоїсь фатальної невдачі, думаючи: "Надто вже це все хороше, щоб бути правдою". І пронизувало мозок, випереджувало гадку: "За якусь мить вона щезне. Її не стане, і я опинюся в ліжку вдома, звідки навіть не виходив". А вона вела далі:

— Я забула про цей день місяця, коли сказала вам, що зустрінемося в понеділок увечері. Либонь розгубилася, побачивши вас. Тоді, на вулиці в суботу. Так чи сяк, а забула, котрий це день буде. А згадала допіру тоді, як ви вже пішли.

Він говорив так само тихо, як і вона.

— Ви недужі? І не маєте вдома жодних ліків, щоб зажити?

— Чи я маю… — Боббі змовкла. — Це ж треба, — знову обізвалася вона. — Пізно вже. А вам ще йти чотири милі.

— Я вже прийшов. Я вже тут. — Його голос був тихий, спокійний, безнадійний. — Так, справді вже пізно, — мовив Джо. І тут щось змінилося. Не дивлячись на нього, Боббі розпізнала зміну раніше, ніж відчула її в його стверділому голосі: — Що у вас за хвороба?

Вона відповіла не зразу. Сказала, втупившись у землю:

— Ви ніколи досі не мали дівчини. Я твердо певна цього. — Джо промовчав. — Правда, що не мали? — Він і далі мовчав. Боббі ступила до нього. Вперше торкнулася Джо. Підійшла й узяла його за руку — легко, обіруч. Дивлячись згори, він бачив темний обрис похиленої голови, немовби ще з народження неправильно посадженої на шиї. Боббі пояснила йому, в чому річ, затинаючись, недоладно, єдиними відомими їй словами. Та він таке вже колись чув. Уже втік у минуле, повз убиту вівцю — ціну, заплачену за невразливість, аж до того пополудня, коли він, сидячи край струмка, не так дивувався чи ображався, як гнівався. Рука вирвалася з обіручного дотику. Дівчина не сподівалася, що Джо захоче її вдарити, навіть не гадала про таке. Та сталося інакше, на одне вийшло. Коли на дорозі розчинявся в пітьмі його обрис, тінь, Боббі здалося, що юнак біжить. Якийсь час чула його ходу, коли вже зник із очей. Вона не відразу рушила з місця. Стояла так, як він покинув її, неначе ждала удару, який уже дістала.

Він не біг. Однак ішов шпарко, та не додому за п'ять миль звідси, а в протилежному напрямку, й досі не думаючи, як забратися в кімнату, звідки він виліз через вікно. Швидко простував дорогою, тоді звернув убік і перескочив через огорожу на орне поле. В борознах щось росло. Далі був ліс, дерева. Джо дійшов до лісу й заглибився в нетрі твердих стовбурів, у затінену гіллям тишу, жорстку на дотик, прикру на запах і невидиму. У безпросвітку болісного відання, як у печері, перед очима немовби поставала безконечна низка привабливо сформованих, вибілених місячним сяйвом урн. І жодна з них не була цілою. Кожна розтріскана, і з кожної тріщини сочилося щось рідке, смердюче, мертвотної барви. Джо торкнувся дерева. Сперся на стовбур руками, бачачи виставлені в ряд, залиті місячним світлом урни. Його знудило.

Увечері наступного понеділка він уже мав мотузку. Чекав на тому самому розі, знову прийшовши зарано. І ось побачив її. Боббі підійшла до нього.

— А я вже подумала, що ви не прийдете.

— Так подумали?

Він узяв її за руку й потягнув дорогою.

— Куди ми йдемо? — спитала вона. Джо не відповів, тягнув далі. Їй доводилося бігти підтюпцем, щоб устигати за ним. Дріботіла незграбно — тваринка, якій перешкоджало те, що відрізняло її від справдешніх тварин: підбори, сукня, дрібна тілобудова. Юнак поволік її геть від дороги — до огорожі, яку перескочив тиждень тому.

— Зачекайте, — сказала дівчина. Слова вилітали уривчасто. — Огорожа… Я не можу…

Коли Боббі нагнулася, щоб пробратися поміж дротів, які Джо переступив, зачепилася сукня. Джо нахилився й рвонув її, аж затріщало.

— Я тобі іншу куплю, — пообіцяв він. Вона промовчала. Дала себе напівтягти, напівнести серед якихось рослин, по борознах, до лісу, до дерев.

Ретельно скручену мотузку він тримав у своїй кімнаті, за тою самою напіввідірваною дошкою, де місіс Мак-Ічерн ховала свій дріб'язковий скарб. Ось тільки засунув глибше у сховку, куди вона не могла досягти. Запозичив цю ідею від неї. Бувало, коли старе подружжя хропіло у себе внизу, він, безшелесно спускаючись на мотузці, задумувався над цим парадоксом. Іноді спадало на гадку сказати цій жінці, показати, де він ховає знаряддя свого гріха, навчившись від неї, скориставшись її ж таки задумом та сховком. Однак Джо знав, що місіс Мак-Ічерн захоче одного-

єдиного — допомогти приховати цю мотузку, захоче, щоб він і далі грішив, а вона допомагала тримати це в таємниці, і кінець кінцем наробить такого шарварку своїм легкорозпізнаванним нашіптуванням та подаванням знаків, що Мак-Ічерн хоч-не-хоч, а запідозрить щось лихе.

Зрештою Джо почав красти — цупити гроші з цієї карнавки. Цілком можливо, що Боббі не спонукала його до такого, що ніколи й не обмовлялася про гроші. Можливо, він навіть не усвідомлював, що розплачується грошима за насолоду. Просто багато років спостерігав, як місіс Мак-Ічерн ховає гроші в певному місці. А тоді в нього самого з'явилася річ, яку треба ховати. Помістив її в найбезпечнішій криївці, яку тільки знав. І щоразу, запихаючи чи витягаючи шнура, він бачив бляшанку з грішми.

Першого разу він узяв півдолара. Трохи повагався між п'ятдесятьма й двадцятьма п'ятьма центами. Та все ж узяв півдолара, бо саме стільки потребував. За ці гроші купив залежану, засиджену мухами коробку цукерок, у чоловіка, що за десять центів виграв її у крамничній лотереї. Джо подарував ці ласощі офіціантці. То був його перший подарунок. Вручив їх так, ніби нікому досі й на думку не спало щось їй дати. Беручи великими руками цю жалюгідну, крикливо розмальовану коробку, Боббі мала дивний вираз обличчя. Сиділа тоді на ліжку у своїй спальні. Діялося це в будиночку, де вона жила з чоловіком і жінкою на ім'я Макс і Мейм. А якось увечері, десь тиждень перед тим, до офіціантки зайшов Макс. Вона роздягалася. Сидячи на постелі, стягала панчохи. Увійшовши, він сперся на комод, димлячи цигаркою.

— Багатий фермер, — озвався він. — Власник компанії, мільйонер із хліва.

Прикрившись, вона сиділа, нерухома й понура.

— Він платить мені.

— Чим? Він що — не розтратив ще ті п'ять центів? — видивився на неї Макс. — Селюків обслуговуєш. Ось для чого я тебе привіз сюди з Мемфіса. Може, мені ще й жертя задурно роздавати?

— Я роблю це не в робочий час.

— Еге ж. Я не можу тобі заборонити. І дивитися на тебе вже не можу. Шмаркач, що за все своє життя й долара вкупі не бачив. А в цьому місті повно грошовитих хлопців. Вони знають, як коло тебе заходитися.

— А може, він мені подобається. Ти, мабуть, про це й не подумав.

Макс глипнув на Боббі, що й досі сиділа на ліжку, на її нерухому похилену маківку, на руки, складені на колінах. Спершись на комод, він курив.

— Мейм! — гукнув він. За якусь мить повторив: — Мейм! Ходи-но сюди.

Стіни тонкі. За хвилину-дві у передпокої з'явилася огрядна білявка. Було чути її кроки. Увійшла до кімнати.

— На, маєш, — звернувся до неї чоловік. — Боббі каже, що дуже вподобала того шмаркача. Ромео і Джульєтта. Господи Боже!

Білявка зиркнула на темну маківку.

— Ну й що з того?

— Та нічого. Чудова річ. Макс Конфрі відрекомендує вам міс Боббі Аллен, пасію одного парубчака.

— Вийди, — сказала жінка.

— Гаразд. Я просто приніс їй решту з п'яти центів.

Він вийшов. Офіціантка сиділа нерухомо. Мейм підійшла до комода, сперлася на нього, дивлячись на опущену голову.

— Чи він хоча б платить тобі? — спитала вона.

Боббі не поворухнулася.

— Так. Платить.

Білявка дивилася на неї, спершись, як і Макс, на комод.

— І для цього треба було переїжджати сюди з Мемфіса. Пертися в таку далечінь, щоб давати задурно.

Боббі не рухалася.

— Я не шкоджу Максові.

Мейм задивилася на опущену голову. Тоді повернулась і пішла до дверей.

— Гляди, щоб не нашкодила, — застерегла вона. — Це не може вічно тривати. У цих маленьких містечках таке не довго терпітимуть. Я ж знаю, сама родом із одного з цих містечок.

То було тиждень тому. Нині, тримаючи дешеву розцяцьковану коробку цукерків, Боббі сиділа на постелі так, як і тоді, коли їй вичитувала Мейм. Натомість тепер Джо дивився на дівчину, спершись на комод. Вона засміялася. Сміялася, тримаючи у великих вузлуватих руках крикливо-яскраву коробку. Джо спостерігав за нею. Спостерігав, як Боббі підводиться й, потуплена, проминає його. Підійшовши до

дверей, кликнула Макса на ім'я. Досі Джо бачив його тільки в ресторані, з брудним фартухом і в капелюсі. До того ж, увійшовши, Макс не курив.

— Як життя, Ромео? — спитав він, подавши руку.

Джо поручкався, ще гаразд не добравши, хто цей чоловік.

— Мене звати Джо Мак-Ічерн, — відповів він.

Увійшла й білявка. Джо теж уперше побачив її поза рестораном. Зауважив, що вона тут, спостерігав за нею, дивився, як офіціантка відкриває коробку й простягає її.

— Це мені Джо приніс, — мовила Боббі.

Буфетниця зиркнула на коробку. Навіть руки не простягла. Лише подякувала. Чоловік теж глянув на коробку й ані пальцем не поворухнув.

— Ну й ну, — сказав він. — Ти диви, як Різдво затягується. Га, Ромео?

Джо відступив від комода. Досі він ні разу не бував у цьому помешканні. Дивився на Макса, виглядав умиротвореним і зніяковілим, але не переляканим. Споглядав його непроникне, як у ченця, обличчя. Нічого не сказав. Натомість обізвалась офіціантка.

— Якщо не смакує, то не мусите їсти.

Джо дивився на Макса, спостерігав його обличчя, чуючи офіціантчин понурий голос:

— Це не завдає ні тобі, ані кому іншому жодної шкоди… То ж не в робочий час…

Джо дивився не на неї й не на білявку. Споглядав Макса, а на обличчі мав вираз зачудування й утихомирення, але не страху. Тепер говорила буфетниця. Було враження, що всі говорять про Джо такою мовою, якої — вони цього певні — він не знає.

— Ходімо, — сказала вона.

— Ради Бога, — відказав Макс. — Я б тільки хотів ще налити Ромео чарку — на дурняк.

— А він захоче? — спитала Мейм. Навіть коли звернулася до Джо, здавалося, що й досі говорить із Максом. — Хочете випити?

— Та не мучте ви його недомовками тільки за те, що він тоді так повівся. Скажіть, що просто пригощаєте.

— Не знаю, — відповів Джо. — Я ще ніколи не куштував.

— Ніколи не куштував за чужий рахунок, — сказав Макс. — Господи Боже ти мій.

Він ні разу не подивився на Джо після того, як привітався. І знову вони говорили про нього й кидали зауваження на його адресу так, немовби послуговувалися чужою мовою, якої він не розуміє.

— Ходімо, — повторила білявка. — Ходімо ж.

Вони вийшли. Мейм жодного разу не глянула на нього, а Макс, хоч і не дивився, та ні на мить не випустив його з поля зору. Ось їх і не стало. Джо стояв біля комода. Посеред кімнати стояла похнюплена офіціантка з відкритою коробкою в руці. Тісна, затхла кімната. Джо потрапив сюди вперше. Ніколи не гадав, що опиниться тут. Запнуті штори. На дроті висить лампочка. За абажур править пришпилений аркуш із журналу, вже поруділий від тепла.

— Гаразд, — сказав він. — Усе гаразд.

Вона мовчала й не рухалася. Він думав про пітьму надворі, про ніч, у якій вони раніше були одні.

— Ходімо, — сказав він.

— Ходімо? — перепитала вона. Джо глянув на неї. — Куди? Навіщо? — Він і досі не розумів. Дивився, як вона підходить до комода й кладе на нього коробку. І починає роздягатися — зриває одяг й кидає на підлогу.

Цієї ночі вони розмовляли. Лежали у ліжку, в пітьмі й розмовляли. Точніше, розмову вів він. І весь час думав: "Господи Ісусе. Так ось як воно є". Джо лежав біля Боббі, оголений, як і вона, торкався її рукою й говорив про неї. Не про те, звідки вона приїхала й що досі робила, а про її тіло, немовби ніхто й ніколи не робив з нею такого — ні з нею, ні з кимсь іншим. Немовби завдяки цій розмові він із дитячою цікавістю пізнавав жіноче тіло. Боббі пояснила йому своє нездужання у перший вечір. Тепер це його не вразило. Подібно до голизни й фізичної оболонки, воно теж було чимсь, чого ніколи не бувало раніше. Отож Джо своєю чергою розповів те, що знав. Про чорношкіру дівчину на тартаку три роки тому. Вів оповідь спокійно, утихомирено, лежачи поруч із Боббі, торкаючись її. Мабуть, і не усвідомлював, чи слухає вона, чи ні. А тоді спитав:

— Ти зауважила, яка в мене шкіра та волосся? — і чекав відповіді, поволі гладячи її тіло.

— Так, — шепнула вона. — Я подумала, що ти, мабуть, чужоземець. Аж ніяк не тутешній.

— Не зовсім так. Не просто чужоземець. Тобі не вгадати.

— А хто ж тоді? Як це — не просто?

— Угадай.

Ледь чутно звучали їхні голоси. Панували тиша та спокій. Уже спізнана ніч, минулося прагнення й пожадання.

— Не можу вгадати. Хто ти?

Його рука повільно й спокійно пестила її невидимий бік. Джо не відразу відповів. Не те щоб під'юджував її цікавість. Здавалося, що попросту не має наміру говорити далі. Боббі спитала ще раз, і він відповів:

— Я маю домішку негритянської крови.

Боббі лежала, цілком спокійна, та тільки спокій був не той, що раніше. Та Джо немовби не зауважив цього. Лежав, теж спокійний, його рука повільно рухалася вгору-вниз по її боці.

— Що? — шепнула вона.

— Напевно, в мені тече трохи нігерської крови. — Його очі заплющені, рука повільна й невпинна. — Не знаю. Мабуть, є трохи.

Вона не поворухнулась. Але сказала відразу:

— Брешеш.

— Хай буде по-твоєму, — відповів він, не рухаючись. Рука не спинялася.

— Я не вірю, — прозвучав у пітьмі її голос.

— Як собі хочеш, — відказав він. Рука не вгавала.

Наступної суботи Джо взяв ще півдолара із схованки місіс Мак-Ічерн і дав ці гроші офіціантці. А за день-два мав підставу подумати, що місіс Мак-Ічерн зауважила нестачу грошей і підозрює його. Бо ж підстерігала Джо, поки упевнилась, — і він цю певність відчув, — що Мак-Ічерн не завадить їм.

— Джо, — сказала вона. Приймак спинився й глянув на неї, знаючи, що вона не дивитиметься на нього. Місіс Мак-Ічерн повела далі рівним монотонним голосом: — Я знаю, що молодий хлопець, доростаючи, потребує грошей. Більше, ніж дає бать… містер Мак-Ічерн…

Джо дивився на неї, поки її голос не затих, не завмер. І відказав:

— Гроші? Що я з ними робитиму?

Наступної суботи він заробив два долари, нарубавши дров сусідові. Джо збрехав Мак-Ічерну, куди налаштувався, де був і що там робив. Гроші ж віддав офіціантці. Мак-Ічерн дізнався про заробіток за дрова. Напевно, припустив, що приймак приховав гроші. Місіс Мак-Ічерн могла навести чоловіка на таку думку.

Зо два рази на тиждень Джо ночував в офіціантки в її кімнаті. Спершу він і гадки не мав, що ще хтось таке робить. Мабуть, вірив до останку, що тільки для нього й заради нього зроблено такий виняток. Напевно, до останньої миті вважав, що Макса та Мейм треба задобрювати, — не за те, що ночує з Боббі, а за те, що учащає до цього дому. Вже не бачився з ними, хоча й знав, що вони тут. Але не був певен, чи знають Макс і Мейм, що він тут завсідник, що взагалі хоч раз з'явився тут після цього випадку з цукерками.

Зазвичай вони зустрічалися на вулиці й неквапно йшли — до Боббі чи ще кудись. Мабуть, Джо до останку вірив, що сам запровадив такий порядок. Аж ось одного вечора вона не прийшла на побачення. Він чекав, аж поки дзиґарі на будинку суду вибили дванадцяту, й подався

до її помешкання. Ніколи такого не робив, хоча навіть тоді не міг пригадати жодного разу, коли Боббі заборонила б йому приходити туди без неї. А тої ночі він таки рушив до неї, сподіваючись застати дім у пітьмі й уві сні. Дім був у пітьмі, але не спав. Джо знав, що за темними шторами в її кімнаті не сплять, що там вона не одна. Звідки знав — цього він сам не міг збагнути. І нізащо не признався б у своїй певності. "Це Макс, — подумав він. — Це просто Макс". І не хотів вірити в це. Мав переконання, що в кімнаті з нею — чоловік. Джо не бачився з Боббі два тижні, хоч і був певен, що вона чекає на нього. Одного вечора стояв на розі, коли з'явилася вона. Вдарив її, не попередивши, й відчув кулаком плоть. Тепер він дізнався про те, у що досі не міг повірити. Боббі зойкнула. Джо вдарив її ще раз. "Не тут! — шепнула вона. — Не тут!" Джо побачив, що вона плаче. Сам він, відколи себе пам'ятав, ані сльози не зронив. А тут плакав, обзивав її й бив. Боббі обняла його, й не стало причини бити. "Годі, годі, — примовляла вона. — Годі вже".

Тої ночі вони так і залишилися на перехресті. Не зійшли з дороги, не пішли гуляти. Сиділи на заростому травою узбіччі й розмовляли. Цього разу говорила вона, розповідала. Мало що було розповідати. Тепер він осягнув те, що, як виявилося, знав із самого початку: нероби в ресторанчику гукають офіціантку, в їхніх ротах підскакують цигарки, а вона, понура, жалюгідна, сновигає туди-сюди повз них. Слухаючи її голос, він чув душок усіх цих безіменних чоловіків, що перебивав запах куряви. Боббі вела мову, опустивши голову, склавши знерухомілі руки на колінах. Цього він, звичайно, не бачив. Не мав потреби бачити.

— Я гадала, що ти знаєш, — сказала вона.

— Ні, — відповів він. — Цього я, мабуть, не знав.

— А я гадала, що знаєш.

— Ні. Мабуть, не знав.

За два тижні він почав курити, примружуватися від диму; пити теж почав. Пізніми вечорами пиячив із Максом, Мейм, іноді з трьома-чотирма чоловіками й зазвичай із жінкою-двома — бувало, з міста, але переважно вони приїжджали з Мемфіса і як офіціантки проводили тиждень, а то й місяць за шинквасом, де весь день висиджували дармоїди. Джо не завжди знав імена приятелів по чарці, зате вмів, як і вони, збивати капелюха набакир. Вечорами за опущеними шторами він ось так нап'ялював капелюха, говорив з іншими про офіціантку, навіть при ній, гучним п'яним, відчайдушним юначим голосом і називав її своєю курвою. Час від часу возив її Максовою машиною за місто на танці й завжди дбав, щоб це не дійшло до Мак-Ічерна. "Не знаю, що саме його дужче розлютить, — казав їй Джо, — чи ти, чи танцюльки". Якось одного разу довелося вкласти Джо, до чортиків п'яного, в ліжко — у мешканні, куди він і не гадав потрапити. Вранці офіціантка відвезла його додому ще до схід сонця, щоб не попався. А вдень Мак-Ічерн спостерігав за ним із понурим буркотливим схваленням.

— Ти ще матимеш не одну нагоду наробити такого, щоб я пошкодував про оту телицю, — сказав Мак-Ічерн.

Розділ 9

Мак-Ічерн лежав у ліжку. В кімнаті було темно, та він не спав. Лежав поруч жінки — заснулої, як гадав, і думав. Гадки бігли прудко і чітко: "Видно, що костюм ношений. Але коли? Не вдень, бо ж він увесь час у мене на óці, крім як у суботу по обіді. І щосуботи він може піти до стайні, скинути й сховати порядну одіж, яку я велів носити, а тоді нап'ялити на себе те, що хоче й може використовувати тільки як знаряддя гріховодства". І тепер Мак-Ічерн немовби знав усе, немовби хтось йому розповів. Усе вказувало на те, що костюм одягали потайки й, напевно, на ніч. А якщо так, то годі повірити, що парубійко мав щось інше на меті, крім як розпусту. Сам Мак-Ічерн ніколи не блудодіяв і ні разу не згодився слухати оповідки про блуд. А однак, поміркувавши з півгодини, знав про приймакові походеньки майже стільки, скільки міг би дізнатися від нього самого, крім хіба що імен і назв місцин. Цілком можливо, що,

навіть почувши про ці речі з уст самого Джо, він не повірив би, бо ж переважно люди з цього поріддя мають твердо усталене уявлення про механіку та драматургію як зло, так і добро. Отож святенництво та прозірливість зійшлися докупи, ось тільки святенництво трохи підвело: коли Джо, спускаючись на мотузці, ковзнув бистрою тінню повз залите місячним сяйвом вікно, Мак-Ічерн, лежачи, не відразу впізнав його, а може, й не повірив своїм очам, — дарма що мотузка висіла на видноті. Поки добувся вікна, Джо вже відвів та закріпив мотузку й рушив до стайні. Дивлячись на нього з вікна, Мак-Ічерн проймався чистим, безособовим обуренням. Таким мав би пройнятися суддя, побачивши, що засуджений, якому загрожує смертна кара, нахиляється й плює на рукав полісменові.

Зачаївшись у тінях на півдорозі між будинком і шосе, він бачив Джо на перехресті. Почув гуркіт двигуна, побачив, як під'їхала й зупинилася машина, як у неї сів приймак. Напевно, було Мак-Ічерну байдуже, хто там ще сидить. Мабуть, уже знав і хотів тільки довідатися, куди поїде авто. Либонь, вважав, що й те знає, хоча могло поїхати будь-куди, до першого-ліпшого з безлічі підхожих місць, і до кожного вела своя дорога. Охоплений тим самим праведним обуренням, він уже повернув назад і швидко прямував до оселі, немовби вірив, що поведе його ще більший і чистіший гнів, що не доведеться сумніватись у своєму чутті. У капцях із килимної тканини, без капелюха, в нічній сорочці, заправленій у штани, із спущеними підтяжками, він попростував, як стріла, до стійла, осідлав старого білого великого, дужого коня й важким чвалом поскакав путівцем до шосе, дарма що місіс Мак-Ічерн із кухонних дверей гукнула його, коли виїздив із подвір'я. Тим самим повільним важким галопом він пустився дорогою. Двоє — людина і тварина — штивно тяглися вперед, неначе грізне втілення жахітливої швидкості, хоча її й не було, немовби пройняті холодною, невблаганною й непохитною певністю у своїй всемогутності й прозірливості, не потребували ані знати адреси, ані стрімголов мчати.

З такою самою швидкістю він добрався до місця, яке шукав і знайшов серед ночі за мало не півокруги, хоч воно було не дуже далеко.

Не проїхавши й чотирьох миль, почув музику, а тоді побачив світло в однокімнатній школі край дороги. Хоча й знав цю школу, але ніяк не міг знати, що в ній будуть танці. А однак під'їхав просто до неї, в гайок, повен тіней від автомашин, колясок, осідланих коней та мулів, і зіскочив одразу ж, ще кінь не спинився. Навіть не прив'язав його. Спішився і в капцях, зі спущеними підтяжками, круглоголовий, випнувши коротку, тупу, збурену бороду, метнувся до відчинених дверей та вікон, звідки долинала музика, де у світлі гасової лампи миготіли тіні в якомусь упорядкованому безладі.

Входячи в кімнату, він гадав, мабуть, — якщо взагалі думав цієї миті, — що його веде і надихає сам войовничий архангел Михаїл. Напевно, ані на мить не підвели Мак-Ічерна очі, вражені різким світлом і миготливим шарварком, коли, пропихаючись поміж тіл з повернутими до нього головами, залишаючи за собою хвилю подиву й сум'яття, він рвався до юнака, якого добровільно усиновив і старався виховувати так, як сам вважав правильним. Джо танцював з офіціанткою й ще не зауважив названого батька. Боббі бачила його лише один раз, але, мабуть, запам'ятала, а може, тепер досить було лише глянути на нього. Вона завмерла, на обличчя наповз вираз чогось схожого на жах, і Джо, помітивши це, обернувся. Коли зробив це, Мак-Ічерн уже був поруч них. Він і сам бачив цю жінку тільки раз, та й то, мабуть, тоді не приглядався до неї — достоту так само, як не бажав слухати чоловічих балачок про блудодійство. Тож пішов просто до Боббі, поки що не зважаючи на Джо.

— Геть, розпусна Єзавеле! — промовив він. Голос прогримів проти враженої тиші, проти вражених лиць під гасовими лампами, проти обірваної музики, проти мирної місячної ночі молодого літа. — Геть звідси, повіє!

Мабуть, він не помічав того, що швидко рухається й гучно говорить. Мабуть, гадав, що стоїть, справедливий, скелеподібний, без поспіху та гніву, тоді як навколо погань слабкого людства знемагає в довгому зітханні жаху перед посланцем розгніваного карального Престолу. Мабуть, навіть не його рука вдарила в обличчя юнака, якого він тримав

під своїм дахом, годував і одягав ще від малої дитини, і коли воно ухилилося від удару й знову повернулося на місце, то вже, напевно, не належало тій дитині. Та Мак-Ічерн не здивувався, бо ж не на дитячому обличчі зосередився. Це було лице Сатани, теж йому знайоме. Втупившись у це лице, Мак-Ічерн ішов на нього, піднявши руку, в несамовитому, примарному захваті вже розгрішеного мученика, назустріч стільцю, яким з розмаху уразив його по голові Джо, назустріч небуттю. Мабуть, небуття його здивувало, але не сильно й не надовго.

А тоді все, ревучи й завмираючи, відхлинуло від Джо, і він залишився стояти посеред кімнати, стискаючи в руці розтрощений стілець, дивлячись на названого батька. Мак-Ічерн лежав навзнак. Тепер виглядав утихомиреним. Здавалося, він спить — круглоголовий, неприборканий навіть на спочинку, і навіть кров на чолі холола мирно й спокійно.

Джо відсапувався. Чув свій віддих і ще щось — тонке, пронизливе й далеке. Дослуховувався довго, поки впізнав голос, жіночий голос. Глянув — і побачив двох чоловіків, що тримають її, а вона звивається, пручається, волосся збите на лоба, бліде обличчя зсудомлене і спотворене, заляпане яскравою фарбою, із рваної діри рота виривається крик.

— Обізвав мене повією! — верещить вона, вириваючись із чоловічих рук. — Отой старий курвий син! Пустіть мене! Пустіть! — Голос перестав ділитися на слова, знову зірвався на нерозбірливий вереск, вона корчилася і билася, силкувалася вкусити руки чоловіків, що її втримували.

Тримаючи розтрощений стілець, Джо рушив до неї. Збившись у купки попід стінами, на нього дивилися дівчата в цупких сукнях та у виписаних на пошті панчохах і туфлях, молоді парубки в погано пошитих, неначе з дощок склепаних костюмах, теж замовлених на пошті, з мозолястими розтовченими долонями, з очима, вираз яких

свідчив про спадок терплячого споглядання на безконечні борозни, на вічні задки ледачих мулів. Джо побіг, вимахуючи стільцем.

— Відпустіть її! — сказав він. Боббі відразу ж перестала битися й весь свій шал та вереск спрямувала на Джо, ніби допіру в цю мить побачила його, усвідомила, що він тут.

— А ти! Притягнув мене сюди! Клятий байстрюк, селюк неотесаний! Байстрюк! Такий самий, як і він. Нацькував його на мене. Я ніколи не бачила…

Джо ніби й ні на кого зокрема не нападав, його обличчя під здійнятим стільцем було цілком спокійне. Люди відступили від офіціантки, відпустили її, та вона й далі смикала руками, немовби ще не відчула цього.

— Забирайся звідси! — крикнув Джо. Крутився, вимахуючи стільцем, та його обличчя було цілком спокійне. — Назад! — гукнув він, хоч жоден ані ворухнувся. Усі знерухоміли й заніміли, як людина, що лежала на підлозі. Джо розмахував стільцем, задкуючи до дверей. — Ані руш! Я сказав, що вб'ю його колись. Сказав йому! — Він розмахував стільцем і спокійно відступав до дверей. — Хай хто спробує поворухнутися, — пригрозив Джо, невідривно дивлячись на лиця, які видавалися масками. Тоді жбурнув стілець, крутнувся й вибіг за двері, у м'яке плямисте місячне сяйво. Догнав офіціантку, коли вона сідала в машину. Хоч засапався, та його голос звучав спокійно. Обличчя як у сплячого, та тільки віддих важкий.

— Їдь до міста, — сказав він. — Я буду там, як тільки…

Очевидно, не тямив, що говорить і що накоїв. Коли жінка раптом обернулась і стала бити його по обличчі, він не поворухнувся, голос не змінився.

— Еге ж. Гаразд. Буду там, як тільки…

Повернувся й побіг, а вона й далі молотила кулаками повітря.

Він не міг знати, де Мак-Ічерн залишив коня, та й чи взагалі є тут цей кінь. А однак прибіг до нього, пройнятий успадкованою від батьків непохитною вірою в безвідмовність ходу подій. Скочив на коня й повернув до шосе. Машина вже виїхала на дорогу. Видно було, як меншають і зникають задні сигнальні вогні.

Старий дужий робочий кінь повертався додому повільним, рівним чвалом. Юний вершник легко їхав, легко балансував, нахилившись уперед, торжествуючи, мабуть, як колись Фауст, що раз і назавжди відкинуто всі заповіді, що нарешті звільнився від честі і закону. На скаку бив солодкий, гострий, сірчаний дух кінського поту, обвівав невидимий вітер.

— Я зробив це! — крикнув Джо. — Зробив! Казав їм, що зроблю!

Звернувши на путівець і, не сповільнивши, він поскакав у місячному світлі додому. Гадав, що в будинку буде темно, але там світилося. Джо не гаяв часу: схована потайна мотузка стала такою ж омертвілою частиною життя, як і честь та надія. Стара набридлива жінка не спала й чекала на приймака, ворогом якому була тринадцять років. У спальні Мак-Ічернів світилося, й вона стояла на порозі, накинувши шаль поверх нічної сорочки.

— Джо? — озвалася вона.

Він швидко пройшов передпокоєм. Обличчя було таке, яке побачив Мак-Ічерн, коли на голову летів стілець. Мабуть, досі вона цього не розгледіла.

— У чому річ? — спитала жінка. — Тато поїхав верхи. Я чула.

І тут вона побачила його обличчя. Не було часу відступити. Приймак не вдарив місіс Мак-Ічерн, доволі м'яко приклав долоню до її руки. Просто долоня квапилась усунути жінку з проходу, з дверей. Джо відсунув її, як завісу перед дверима.

— Він на танцях, — відповів. — Дай пройти, стара.

Заточившись, вона повернулася. Зібгавши шаль одною рукою й спершись другою на двері, дивилася, як він ішов через кімнату й вибігав сходами до себе на горище. Не зупиняючись озирнувся. Жінка побачила, як у світлі лампи сяйнули зуби.

— На танцях. Чуєш? Але він не танцює.

Оглядаючись, він вискалявся на лампу. Повернув голову, і його регіт летів увись сходами, щезав на бігу, щезав угорі, понад головою. Джо немовби стрімголов мчав у безвість, що розчиняла, поглинала, стирала його, як ганчірка стирає з дошки рисунок крейдою.

Місіс Мак-Ічерн ішла за ним, тяглася, плуганилася. Рушила за ним майже зразу, як тільки пройшов повз неї, немовби ця невблаганна спонука, що понесла її чоловіка, повернулася з приймаком і передалася їй. Волочилася вузькими сходами, хапаючись за поручні одною рукою та стискаючи шаль другою. Нічого не казала, не гукала його. Вона була як дух, покірний наказам, посланим від далекого повелителя. Джо не засвітив лампи. Однак кімнату наповнювало розсіяне місячне світло. Та й без такого освітлення жінка, мабуть, угледіла б, що робить приймак. Вона спиралася на стіну, мацала по ній, поки добралася до ліжка й опустилася, сіла на нього. Це забрало трохи часу. Коли глянула на свій сховок, Джо вже наближався до ліжка, куди падав сніп місячного світла. І побачила, як він перекидає бляшанку над ліжком, згрібає у жменю монети та папірці й запихає руку в кишеню. Допіру тоді він кинув оком туди, де вона сиділа, трохи відкинувшись назад, спершись на руку, притримуючи шаль.

— Я не просив їх у тебе, — сказав він. — Затям собі. Не просив, бо боявся, що ти даси. Я просто взяв. Не забудь цього.

Кажучи це, він уже відвертався. Жінка дивилась, як приймак звертає у світло лампи з-під сходів і йде донизу. Зник із очей, та вона ще чула його. Пролунали швидкі кроки в передпокої, за якусь мить долинув тупіт пущеного учвал коня, а ще за якусь мить завмер.

Дзиґарі вибили першу, коли Джо поганяв старого змученого огира на головній вулиці міста. Кінь давно вже видихався та спотикався, проте вершник тримав його на скаку, розмірено б'ючи по задку замашною палицею. Не нагайкою, а оцупком держака мітли, який раніше стирчав на клумбі місіс Мак-Ічерн перед будинком і мав стати опорою якійсь рослині. Хоч кінь ще біг чвалом, та рухався ненабагато швидше, ніж пішоходець. Палиця здіймалася й опадала так само вимучено, страхітливо повільно, а юний вершник хилився до гриви, не відаючи, що кінь знемігся, і немовби підсобляв йому, немовби подавав уперед знесилену худобину, повільні копита якої рівномірно й глухо відлунювали на вулиці — порожній, у місячні яблука. Тварина і людина справляли дивне, як зі сну, враження: неначе у пригальмованій кінострічці, невпинний, вимордуваний галоп вулицею — до знайомого роздоріжжя, де юнак колись ждав — не такий нахабний, як тепер, але такий самий нетерплячий. І молодший…

Кінь уже ніби й не біг на негнучких ногах, сапав глибоко. Надривно, надсадно вимучував кожний видих — як стогін. А палиця била і била. Наскільки сповільнювався біг, настільки частішали удари. Але худобина знай сповільнювала хід, її зносило до узбіччя. Джо смикав вуздечку, лупцював коня, а той доплентав до узбіччя і спинився, весь у яблуках місячного світла, трусячись, понуривши голову, сапаючи майже людським голосом. Та вершник усе схилявся вперед, у нерухомому сідлі, в позі страхітливої швидкості, й бив по крупу. Якби не рух палиці й не стогін тварини, то могло б видатися, що з п'єдесталу зійшла кінна статуя і застигла в позі крайнього виснаження на тихій безлюдній вулиці, покритій басаманами та яблуками місячних тіней.

Вершник спішився. Став попереду коня, почав тягти за вуздечку, начебто хотів силоміць урухомити його, а тоді скочити в сідло. Кінь не рушив з місця. Джо заповзявся, схилився до нього. І знову вони завмерли — змордована тварина і людина, віч-на-віч, голова до голови, немовби слухали молитву чи радилися. І ось Джо замахнувся палицею й заходився лупцювати коня, нерухому голову. Бив без угаву, поки зламалася палиця. І далі товк уламком завдовжки трохи більш як долоня. Але чи то втямив, що не завдає болю, чи то рука нарешті втомилася, бо відкинув-таки уламок, різко повернувся й рушив сягнистим кроком. Не озирався. Маліючи, блимаючи білою сорочкою в місячних тінях, побіг від кінського життя — остаточно, ніби ніколи такого не було.

Джо проминув роздоріжжя, на якому звик був чекати Боббі. Якби він задумався, якби взагалі думав, то, мабуть, сказав би: "Господи, як давно. Як давно це було". Вулиця звернула на жорствяний путівець. Залишалося пройти майже милю, тож пустився підтюпцем — не прудко, зате певно, рівно, трохи нахиливши голову, споглядаючи биту дорогу під ногами, вимахуючи ліктями при самих боках, як справдешній бігун. Вибілена місяцем дорога звивалася між новозбудованих, безладно розкиданих, далеких один від одного, страхітливих будиночків на околиці. Поселяються в них люди, що вчора приїхали нізвідки, а завтра поїдуть у нікуди. Всі оселі темні, крім однієї, до якої він біг.

Порівнявшись із будинком, Джо збочив з дороги, бігцем, рівномірно тупаючи в тиші пізньої ночі. Либонь, подумки вже бачив офіціантку, що чекала на нього, зодягнувши темну дорожню сукню, надівши капелюшок, спакувавши торбу. Як вони поїдуть, на чому вирушать — про те він, напевно, і не подумав. Там, напевно, Макс і Мейм не вбрані: він — без піджака, а може, й у спідній сорочці, вона ж — у легкому блакитному кімоно. Обоє метушаться, як і належить на гучних, веселих проводах. Та тепер Джо взагалі не думав, бо ж не попередив офіціантку, щоб приготувалася до від'їзду. Мабуть, гадав, що сказав їй, або ж що сама мала б здогадатися, адже всі його попередні дії та сподівання на майбуття виглядали ніби простими, зрозумілими всім. Може, йому навіть

видавалося, що попередив Боббі, коли вона сідала в машину: я їду додому по гроші.

Джо вибіг на ґанок. Віддавна, аж дотепер, навіть у найкращі свої дні в цьому будинку, йому кортіло якнайскоріш, непомітно прослизнути в тінь ґанку й щезнути в оселі, де його ждали. Постукав. У її кімнаті світилося, в кінці передпокою — теж. Крізь зашторені вікна долинали голоси, в яких він відчув радше неспокій, ніж веселість. Зрештою, і те він передбачив. І думав: "Мабуть, гадають, що я не прийду. Отой клятий кінь. Проклятущий кінь". Джо постукав ще раз, цього разу гучніше, схопив клямку, поторсав нею, притиснувшись обличчям до занавішеного скла вхідних дверей. Голоси стихли. Запала тиша, хоч мак сій. Дві плями світла — осяяна штора та матова фіранка на дверях — горіли яскраво, рівно. Тут неначе всі вимерли, щойно гість доторкнувся до клямки. Джо ще раз постукав — дрібно. Ще стукав, коли двері (ані тіні не впало на фіранку, ані кроку не було чути за нею) зненацька тихо відчинилися від його настирливої руки. Він уже переступав через поріг, немовби його притягли двері, аж тут із-за них вигулькнув Макс і заступив собою прохід. Був убраний, мав навіть капелюх на голові.

— Ну і ну, — озвався він. Говорив негучно. Склалося так, що він швидко втягнув Джо до передпокою, зачинив і замкнув двері раніш, ніж прибулець утямив, що опинився в передпокої. Хазяїнів голос знову звучав двояко: буцімто сердечно, але водночас пустопорожньо, зовсім без втіхи та веселості. Це нагадувало якусь оболонку, личину, крізь яку Макс розглядав Джо. А той дивився на господаря з мішаним почуттям — спантеличений і розсерджений.

— Ось нарешті наш Ромео, — мовив Макс. — Плейбой із Біл-стрит. — І заговорив трохи гучніше, слово "Ромео" вимовив на повен голос. — Ласкаво просимо до нашої господи.

Джо вже йшов до знайомих дверей, знову майже підтюпцем, якщо цей біг взагалі припинявся. Не слухав Макса. Ніколи не чув про Біл-стрит, оті три-чотири мемфіські квартали, порівняно з якими Гарлем —

просто-таки кінодекорація. Нічого не помічав. Бо раптом угледів білявку, що стояла в глибині передпокою. Гість здивувався, звідки вона взялася, адже коли входив, її тут не було. Та ось несподівано опинилась у передпокої. Була в чорній спідниці, в руці тримала капелюшок. А поряд із Джо, зразу за відчиненими дверима, в темній кімнаті складено багаж — кілька сумок. Мабуть, він не бачив цього. А може, глянувши, зауважив на мить, і майнуло прудкіше від думки: "Я й не гадав, що в неї стільки добрá". Цілком можливо, вперше спало йому на гадку, що нема на чому їхати. Цілком можливо, подумав: "Як же я те все донесу?" Але не спинився. Вже повертав до знайомих дверей. Як тільки торкнувся їх, усвідомив, що там, за ними, — мертва тиша. Її — у свої вісімнадцять років Джо це вже звідав — не в змозі створити одна людина. Та він не спинився і, мабуть, незчувся, як знову спорожнів передпокій, як знову зникла білявка — нечутно й непомітно.

Джо відчинив двері. Тепер він біг — так, як людина забігає далеко попереду себе і свого знаття в мить, коли спиниться як вкопана. Офіціантка сиділа на ліжку так, як не раз і не два бувало перед ним навіч. Як він і сподівався, ба навіть знав наперед, зодягнулась у темну сукню й наділа капелюшок. Сиділа, понуривши голову, й не глянула на відчинені двері. Цигарка диміла в застиглій руці, потворно величезній у своїй нерухомості на тлі темної сукні. І в цю саму мить Джо помітив чоловіка. Ніколи його не бачив досі. Та тепер не усвідомлював цього. Тільки згодом пригадав це, так само, як і звалений багаж у темній кімнаті, на котрий зиркнув мигцем, коли думка випереджала зір.

Незнайомець теж сидів на ліжку й курив. Збив капелюха на лоб, і тінь від крис падала на рот. Не старий, але й не виглядав на молодого. Вони з Максом могли б бути братами — десь так, як двоє білих, забрівши в африканське селище, могли б видаватися туземцям братами. Його обличчя, підборіддя, на яке падало світло, було нерухоме. Джо не знав, дивиться чи не дивиться на нього незнайомець. Не знав і того, що зразу за плечами стоїть Макс. Чув їхні голоси, не розуміючи, про що річ, навіть не слухаючи слів: "Спитай його!"

Звідки йому знати? Напевно, розчув ці слова. Втім, мабуть, ні. Мабуть, ця мова поки що значила для нього не більше, ніж шарудіння комах за щільно запнутим вікном, а чи спаковані сумки, на які він глянув, але ще не побачив.

— Він відразу ж намилився, — сказала Боббі. — Дізнаймося хоча б, якщо зможемо, чому ми втікаємо.

Джо ані зворухнувся, відколи увійшов, але й досі біг. Коли Макс торкнувся його плеча, обернувся так, ніби його спинили на ходу. Джо й не гадав, що Макс у кімнаті. Глипнув на нього через плече з досадою, мало не люттю.

— Побалакаємо, хлопче, — озвався Макс. — Що там у тебе?

— А що мало бути? — відповів питанням Джо.

— Що з тим стариганом? Ти його вколошкав? Тільки кажи правду. Ти ж не хочеш, щоб Боббі влипла в халепу?

— Боббі, — мовив Джо, думаючи: "Боббі, Боббі".

Він повернувся й знову побіг. Цього разу Макс схопив його за плече, хоча й не міцно.

— Викладай, як було, — сказав Макс. — Ми ж тут усі приятелі, га? Уколошкав старигана?

— Уколошкав старигана? — перепитав Джо, стримуючи гнів, тоном дорослого, якому докучає дитина.

— Того самого, що ти торохнув стільцем, — втрутився незнайомець. — Він ґиґнув?

— Ґиґнув? — перепитав Джо. Глянув на нього — й знову побачив офіціантку. І знову побіг. Тепер він справді рухався. Цілком випустив із уваги цих двох чоловіків. Рушив до ліжка, виймаючи щось із кишені, на обличчі мав екзальтований, переможний вираз. Офіціантка не звела на нього очей. Жодного разу не подивилася на Джо, відколи ввійшов, та він, як здавалося, не зважав на те. Вона сиділа нерухомо, цигарка досі диміла в її застиглій великій руці, мертвотній і блідій, як шмат вареного м'яса. Знову хтось ухопив Джо за плече. Цього разу — незнайомець. Він і Макс стояли пліч-опліч, дивлячись на Джо.

— Не тягни гуми, — сказав незнайомець. — Якщо прибив старого, то так і кажи. Таке не довго буде таємницею. Невдовзі все випливе.

— Кажу ж вам, що не знаю! — огризнувся Джо. Роздратований, переводив погляд то на одного, то на другого чоловіка. — Я вдарив його. Він упав. Я ж казав йому, що колись так зроблю.

Повів оком з одного обличчя на друге — обидва спокійні, майже однакові. Засіпав плечем, яке вхопив незнайомець.

— Навіщо ти прийшов сюди? — запитав Макс.

— Навіщо я… — сказав Джо. — Навіщо я сюди… — повторив він уже не так здивовано, переводячи палючий погляд з обличчя на обличчя, розгнівавшись, але ще стримуючи відчай. — Навіщо я сюди прийшов? Щоб забрати Боббі. Гадаєте, що я… та я ж додому поїхав по гроші на весілля… — І знову він геть забув їх, викинув із голови. Вирвавшись, повернувся до офіціантки, знову нічого не пам'ятаючи, урочистий, гордовитий. Мабуть, у цю мить обох чоловіків видуло з його життя, як два клаптики паперу. Мабуть, він навіть не зауважив, що Макс відійшов до дверей і гукнув, а по тому ввійшла білявка. Джо нахилився над ліжком, на якому нерухомо сиділа понура офіціантка, навис над нею, вигрібаючи з кишені на її коліна та на постіль монети й зібгані папірці. — Ось! Диви-но. Дивися. Маю. Бачиш?

І тут на нього повіяло тим самим вітром, що й у школі три години тому, серед остовпілих людей, на яких він не зважав. Офіціантка зірвалася на ноги, штовхнула Джо. Він випростувався й, стоячи спокійно, немов у напівсні, дивився, як вона хапає й розкидає зіжмакані банкноти. Дивився на її спотворене обличчя, на роззявлений у крику рот, на очі, що теж кричали. Один-єдиний із усіх Джо здавався сам собі спокійним і незворушним. Його голос звучав настільки гучно, щоб досягати до свідомості.

— То ти не хочеш? — спитав він. — Не хочеш?

І повторилося те саме, що й у школі: хтось тримав офіціантку, вона виривалася й верещала, на голові метлялося й куйовдилося волосся, а обличчя й рот — на противагу — були нерухомі, як у мерця.

— Байстрюк! Курвий син! Впакував мене в лайно. А я з тобою, як із білою людиною! Як з білою!

Та він, мабуть, досі сприймав ці крики, як шум, не впускав їх у свідомість, слухав їх, як завивання вітру. Дивився на неї, на обличчя, якого ніколи досі не бачив, і спокійно говорив (вголос чи подумки — цього він сам не знав), у тягучому подиві:

— Я ж через неї на вбивство пішов. Навіть крав задля неї.

Немов щойно почув про це, подумав про це, дізнався від когось, що скоїв таке.

А тоді її теж видуло з його життя довгим поривом вітру, як третій клаптик паперу. Джо став помахувати рукою, неначебто досі стискав розтрощений стілець. Білявка вже досить довго була тут, у кімнаті. Джо не здивувався, зауваживши її, посталу з розрідженого повітря, нерухому, в зовнішній діамантовій несхитності, що викликає таку саму пошану, як і невблаганно зведена вгору полісменова рука в білій

рукавичці. Жоден волосок не відбився від зачіски. Тепер білявка була в ясно-блакитному кімоно поверх темного дорожнього вбрання.

— Візьміться за нього, — спокійно сказала вона. — Незадовго сюди нагодяться копи. Знають, де його шукати.

Напевно, Джо взагалі не почув цих слів, як і верещання офіціантки: "Сам мені сказав, що він нігер! Розсучий син! Задурно грав мене той чорносракий виплодок, ще й клопоту з копами-селюками наробив! На танцюльках у селюків!" Напевно, чув тільки завивання вітру, коли, погойдуючи рукою, ніби й досі стискав стілець, кинувся на двох чоловіків. Очевидно, навіть не спостеріг, що ці двоє вже рушили до нього. У якомусь несамовитому захваті, як у нерідного батька, сам налетів на незнаний кулак. Напевно, не відчув ні першого, ні другого удару, хоч незнайомець двічі влучив в обличчя. Джо впав і застиг, лежачи навзнак, як той, кого недавно звалив. Не знепритомнів, очі розплющені й мирно дивляться на цих двох. В очах нема нічого — ні болю, ані подиву. Джо не міг рухатися. Лежав із виразом глибокої задуми, споглядаючи двох чоловіків і біляву жінку, й досі непорушну, гладку й лощену, як лита статуя. Мабуть, не чув голосів, а якщо й чув, то вони важили не більше, ніж сухе, рівне дзумчання комах за вікном.

— Обгидив, сука, таку малину, а я все життя про неї мріяв.

— Хай не водиться з курвами.

— Не втримається. Одна з таких його й народила.

— Він справді нігер? Щось не дуже схожий.

— Таж сам признався Боббі вночі. Гадаю, що вона ще далеко не все знає про нього. Ці сільські виродки можуть бути ким хоч.

— А ми перевіримо. Побачимо, чи чорна в нього кров.

Лежачи тихо й мирно, Джо бачив, як нахиляється незнайомець, підводить йому голову з підлоги й знову б'є в обличчя, цього разу коротким, різким ударом. За мить Джо злегка лизнув губу, як дитина ложку. Бачив, як вдруге замахується рука. Але не вдарила.

— Досить. Їдемо до Мемфіса.

— Ще разочок прикладуся.

Джо лежав і дивився на руку. Поруч незнайомця став Макс і теж нахилився.

— Треба пустити ще більше юхи, щоб знати напевне.

— Еге ж. Хай не переймається. Оце йому теж задурно.

Рука не вдарила. Білявка теж тут була. Вхопила незнайомцеву руку за зап'ясток.

— Досить, я сказала.

Розділ 10

Не журячись, знаття пам'ятає тисячу диких, безлюдних вулиць. Відбігають від тої ночі, коли він лежав і чув, як завмерло відлуння останнього крику, як востаннє гримнули двері (втікачі навіть не загасили світла), а він усе лежав тихо, горілиць, розплющивши очі, і лампочка над ним палала болючим немиготливим жаром, немовби вимерли всі люди в домівці. Джо не знав, чи довго він так пролежав. Узагалі не думав і не страждав. Мабуть, відчував десь усередині себе розірваний провід між волею й чутливістю — два оголені, роз'єднані кінці чекають, поки їх з'єднають, сплетуть, щоб знову можна було рухатися. Вже наприкінці тої підготовки до від'їзду втікачі раз у раз переступали через нього, як ото люди, покидаючи оселю назавжди,

переступають через непотріб, що його вирішили залишити. "Гей Боббі гей лялюсю ось твій гребінець що ти забула а ось грошики нашого Ромео Господи він мабуть попутно обчистив касу недільної школи тепер вони належать Боббі ти що не бачив він сам їй віддав бачили таку широку натуру ну й гаразд збери їх дитинко можеш їх вважати погашенням кредиту подарунком на пам'ять чим хоч ого вона їх не хоче диви-но яка ото горе-лишенько ми ж не можемо залишити їх отут бо підлога струхлявіє і ямку зроблять та вже зробили одну яму якраз на його зріст на зріст будь-кого гей Боббі гей ціпонько їй-бо я візьму їх для Боббі а дзуськи тобі я хотів сказати що візьму половину для Боббі гей ви паршивці не чіпайте їх навіщо вам це ж його гроші Боже мій а йому навіщо він же не тратить грошей і не потребує їх спитай у Боббі чи потрібні йому гроші він задурно дістає те за що ми платимо облиш їх я сказала та йди ти тут всього п'ять чи шість баксів на рило". Тоді над Джо схилилася білявка, й він спокійно дивився, як вона задирає спідницю, виймає з-під панчохи пласку пачку банкнот, відділяє одну з них і впихає в годинникову кишеню його штанів. І ось вона зникла. "Ходімо забираймося звідси ти сама ще не готова маєш ще запакувати це кімоно застібнути сумку й знову напудруватися принеси мою торбу та капелюшок та йди ж візьми Боббі й решту сумок сідайте в машину й чекайте нас із Максом думаєте я вас тут залишу одного чи другого щоб ви й останнє в нього відібрали ану вимітайтеся звідси".

І ось вони пішли: останні кроки, останні двері. Джо почув гуркіт авто, який поглинув шурхотіння комах. Спершу машина гуділа гучніше від них, тоді нарівні, а відтак дедалі тихше й тихше, аж стало чутно тільки комах. Джо лежав під лампочкою. Ще не міг поворухнутися, дивився і не бачив, слухав і не чув. Ще не з'єдналися кінці проводу, коли він лежав, умиротворений, і час від часу по-дитячому облизував губи.

І ось оголені кінці замкнулися. Джо не знав достеменно, коли це сталося. Тільки зненацька відчув, як дзвенить у голові. Помалу сів, оговтуючись, і звівся на ноги. Навколо запамороченої голови йшла обертом кімната, поволі та плавно, як думка. Отож думка сказала: "Ще ні". А він усе ще не відчував болю, навіть тоді, коли, спершись на комод,

розглядав у дзеркалі розпухле, закривавлене обличчя й торкався його. "Господи Боже, — сказав Джо, — ото віддухопелили мене". Він іще не думав, ще не постало: "Мабуть, треба забиратися звідси. Мабуть, треба забиратися звідси". Рушив до дверей, випроставши поперед себе руки, як сліпець чи сновида. Потрапив у передпокій, не зогледівшись, як пройшов через двері, й опинився в іншій спальні. Сподівався, — ще, мабуть, не тямлячись, — що йде до виходу. Ця кімната теж тісна. Здавалося, вона й досі сповнена духом білявки, а шорсткі, судомно скорчені стіни надимаються від її войовничого, зовні діамантового шанолюбства. На голому комоді стояла півлітрова пляшка віскі. Джо повагом випив її, зовсім не відчуваючи пекучості, тримаючись за комод, щоб устояти. Віскі потекло в горлянку, холодне, без смаку, як меляса. Поставивши порожню пляшку, він сперся на комод і звісив голову. Ні про що не думаючи, чекав — може, несвідомо, а може, взагалі ні на що не чекав. А тоді віскі почало палити зсередини. Джо став поволі хитати головою з боку на бік, а думки заворушилися — разом із повільним скручуванням і викручуванням нутрощів: "Мушу забиратися звідси". Знову повернувся до передпокою. Тепер у голові прояснилося, тільки тіло не слухалося. Довелося волочити його через передпокій, до виходу, ковзаючи вздовж стіни. "Ну ж бо, зосередься, опануйся, — наказував собі Джо. — Мусиш звідси видобутися. Якби ж то вирватися надвір, на повітря, на прохолодне повітря, в прохолодну пітьму". Він спостерігав, як вовтузяться коло дверей його руки, й силкувався допомогти їм, стримати й направити їх. "Принаймні дверей не замкнули, — майнула думка. — Господи Ісусе, я б тоді до ранку не вибрався. Ніяк не зумів би відчинити вікно й вилізти назовні". Нарешті упоравшись із дверима, він вийшов і зачинив їх за собою, знову ж після суперечки з власним тілом, що не хотіло завдавати собі клопоту й тільки з принуки зачинило двері порожнього будинку, в якому жаріли мертвим, немиготливим вогнем дві лампочки, не знаючи, що оселя спорожніла, й не переймаючись тим, так само байдужі тепер до тиші та запустіння, як колись до дешевих скотинячих ночей із брудними, замацаними склянками й засмальцьованими, заяложеними постелями. Його тіло набуло покладистості й слухняності. Джо ступив із темного ґанку в місячне

світло і з закривавленою головою, з порожнім шлунком, у яких горів-буянив хміль, вийшов на вулицю, що пролягла на п'ятнадцять літ.

Хміль із часом вивітрювався, знову набирався й знову вивітрювався, а вулиця бігла далі. Від тої ночі сотні й сотні вулиць злилися в одну — з непримітними перехрестями, зі змінами краєвидів, з проміжками їзди то попутником, то зайцем на поїздах, вантажівках, возах, де у свої двадцять, двадцять п'ять, тридцять років він сидів із нерухомим твердим обличчям, в одязі (хай навіть брудному й поношеному) городянина, а їздовий, не знаючи, кого везе, не насмілювався поспитати. Вулиця бігла до Оклагоми та Міссурі й далі на південь — аж до Мексики, а тоді назад — до Чикаго, Детройта, потім знову на південь і, нарешті, до Міссісіпі. Вона розтяглася на п'ятнадцять літ, пролягла між бридких фасадів дерев'яних будинків у нафтових містечках, де він, у своїй незмінній діагоналі й у легких туфлях, чорних від бездонного бруду, споживав із бляшаних мисок прості страви по десять-п'ятнадцять доларів за порцію й розплачувався з пачки банкнот завтовшки з велику жабу, теж засмальцьованих тлустою нечистю, і, здавалося, невичерпної, як і вартість, закладена в ній. Вулиця бігла серед жовтих пшеничних ланів, звивалася поміж днів виснажливої праці та тяжких снів уночі в копицях під холодним божевільним вересневим місяцем і колючими зірками. Джо був різноробом, шахтарем, золотошукачем, зазивайлом у гральних кублах. Завербувався в армію, прослужив чотири місяці, дезертирував, і його не зловили. Завжди, раніше чи пізніше, вулиця пролягала через міста, назви яких не трималися в пам'яті, через той самий квартал, однаковий в усіх цих містах, де під темними непевними опівнічними склепіннями він злягався з жінками, платив їм, коли мав гроші, а коли не мав, то все одно діставав своє й казав, що він негр. Спершу, коли Джо жив на Півдні, таке діяло. Дуже просто, дуже легко. Ризикував хіба тим, що його вилає, обматюкає повія чи власниця борделю, хоча бувало, що його били до непритомності інші клієнти й доводилось очунювати на вулиці чи в буцегарні.

Вдавалася ця штука, поки він мешкав на Півдні. А одної ночі не вдалася. Вставши з ліжка, Джо сказав повії, що він негр. "Справді? —

здивувалася вона. — А я гадала, що ти якийсь макаронний італієць. — Глянула на нього без особливого зацікавлення, та за мить, помітивши, мабуть, щось особливе на його обличчі, докинула: — Ну то й що? Виглядаєш нічогенько. Ти б побачив, якого чорнопикого я відпустила якраз перед тим, коли надійшла твоя черга". Жінка задивилася на нього. Тепер вона не рухалася. "Слухай, невже ти вважав, що ця діра — готель "Рітц"?" Тут вона замовкла. Дивилася на його обличчя й стала поволеньки задкувати, не зводячи очей із Джо, полотніючи, роззявивши рот для крику. І заверещала. Треба було двох полісменів, щоб скрутити Джо. Їм здалося було, що ця жінка мертва.

Після цього Джо знудило. Він не знав, що є білі жінки, ладні прийняти чорношкірого. Його нудило два роки. Час від часу згадував, як підступом чи кпинами провокував білих людей, аби назвали його негром, щоб довести до бійки, побити їх або ж самому дістати перцю. Якось він побився з негром за те, що той назвав його білим. Тоді Джо жив на Півночі, в Чикаго, а потім у Детройті. Мешкав із темношкірими, уникав білих. Їв з неграми, спав з ними, скорий на зваду, відлюдькуватий, непередбачуваний. Жив із жінкою, яка нагадувала скульптуру з чорного дерева. Уночі, лежачи в ліжку поруч неї, Джо дихав глибоко й надсадно. Робив це навмисно, відчуваючи, навіть спостерігаючи, як здіймаються все вище й вище білі груди, силкуючись увібрати, всотати темний дух, темне, незбагненне мислення, буття негрів, із кожним видихом намагаючись вигнати із себе білу кров, біле мислення та буття. Та від запаху, який завдяки цьому старанню мав би стати рідним, роздималися й біліли ніздрі, все єство корчилося від фізичної огиди й духовного несприйняття.

Джо гадав, що він утікає від самотності, а не від самого себе. А вулиця бігла далі. Для нього, як ото для кішки, одне місце нічим не відрізнялося від інших. І в жодному з них не міг знайти спокою. Вулиця бігла далі й далі у своїх настроях, завжди безлюдна. Джо міг побачити себе в незліченних аватарах, у тиші, приреченого на рух, гнаного хоробрістю то придушеного, то роз'ятреного відчаю та відчаєм

хоробрості, яку доводилося то осаджувати, то пришпорювати. Було йому тридцять три роки.

Одного пообіддя вулиця стала міссісіпським путівцем. Біля маленького містечка Джо зсадили із товарного поїзда, що їхав на південь. Він не знав, що це за місцина, йому було байдуже, як вона зветься. Зрештою, й не бачив цього містечка. Обійшов його лісом, вийшов на путівець і подивився на два боки. Ґрунтова дорога — як видно, добряче наїжджена. Вздовж неї розкинулося кілька негритянських халуп, а десь за півмилі стояв будинок. Великий, у гаю. Видно було, що свого часу спорудили його не без претензій. Тепер на деревах здалося б пообрізувати гілля, а саму будівлю — пофарбувати. Джо бачив, що тут живуть люди, а він уже добу нічого не їв. "Ось тут годиться", — подумав він.

Але не відразу пішов туди, хоча день ішов до схилку. Відвернувся від будинку й рушив у протилежному напрямку. У заяложеній білій сорочці, в поношених діагоналевих штанах, у репаних запорошених міських туфлях, у виклично заломленій сукняній кепці над триденним заростом він усе одно не скидався на волоцюгу, принаймні на погляд хлопчика-негра, що йшов назустріч путівцем, погойдуючи бляшаним відром. Джо спинив хлопця.

— Хто живе он у тому великому будинку? — спитав.

— Он у тому? Міс Берден живе.

— Містер і місіс Берден?

— Ні, сер. Нема містера Бердена. Ніхто, крім неї, там не живе.

— Ага. Це, мабуть, стара жінка.

— Ні, сер. Міс Берден не стара. Але й не молода.

— І вона живе там сама-одна. Їй не страшно?

— А хто б її кривдив тут, у місті? Кольорові по сусідству доглядають її.

— Кольорові? Доглядають?

Відразу ж хлопчик ніби зачинив двері між собою і чоловіком, що розпитував.

— Ніхто з усіх тих, що тут мешкають, не скривдить її. Вона ж нікого не скривдила.

— І я так гадаю, — згодився Крістмас. — Чи далеко цією дорогою до іншого міста?

— Кажуть, що миль тридцять. Ви ж не пішки туди підете?

— Не пішки, — відповів Крістмас. Повернувся й пішов далі. Хлопець дивився йому вслід. Тоді й сам повернувся й рушив, погойдуючи відром біля вигорілої холоші. За кілька кроків обернувся, глянув назад. Чоловік, що випитував, ішов розмірено й не швидко. Хлопчик знову рушив у своєму вицвілому, латаному, короткому комбінезоні. Босоногий, став на ходу пританцьовувати, човгаючи ногами, й червонуватий пил здіймався довкруг кістлявих, шоколадної барви щиколоток і потертих холош закороткого комбінезона. Хлопець замугикав — ритмічно, музикально, без мелодії, на одній ноті:

Не кажи, що не так,

Що не знала хто.

Хочеш мати білу дівку,

Лапу не ховай.

Лежачи в густих заростях за сто кроків від будинку, Крістмас почув, як вдалині дзиґарі вибили дев'яту, а тоді й десяту годину. Перед ним маячив кутастий, величезний дім у гаю. В одному вікні нагорі світилося. Штори не запнуто, видно було, що горіла гасова лампа. Час від часу на дальшій стіні сновигала людська тінь. Самої ж людини Крістмас ні разу не побачив. За якийсь час світло згасло.

У будинку потемніло, Крістмас облишив за ним спостерігати, лежав у гущавині долілиць, на чорній землі. Тут панувала безпросвітна пітьма, крізь сорочку відчувалася прохолодна, легка вільгість, немовби сонце ніколи не досягало застояного повітря в цих кущах. Він відчував, як земля, що не бачила сонця, неквапно й похітливо б'є крізь одяг у пах, стегно, живіт, груди, передпліччя. Лоб спирався на схрещені руки, у ніздрі плив сирий густий запах чорної, вологої, родючої землі.

Він не дивився на темний будинок. Понад годину лежав нерухомо в гущавині, а тоді звівся й вибрався на простір. Не таївся. Не підкрадався до дому, наближався без остороги. Попросту спокійно йшов, наближався без жодної обачності, як звик ходити, й обходив навколо безрозмірну огорожу величезного будинку аж до задвірків, де б мала бути кухня. Наробивши шуму не більше, ніж кіт, він спинився і постояв якусь мить під вікном, у якому раніше бачив світло. У траві під ногами цвіркуни, що стихали від кроків Джо, оточували його острівцем тиші, немов розсіяною жовтою тінню своїх тихих голосочків, засюрчали знову, а коли він рушив, знову притихли — насторожено й раптово. Позаду будинку виднівся одноповерховий флігель. "Ось там і буде кухня, — подумав він. — Еге ж. Там вона й буде". Крістмас ішов безгучно, рухався в острівці раптово змовклих комах. Уже міг розрізнити кухонні двері. Якби спробував відчинити їх, то виявив би, що не замкнені. Але не спробував. Проминувши двері, він опинився під вікном. Перш ніж відчинити, згадав, що в освітленому вікні нагорі не було протимоскітної сітки.

Кухонне вікно було навіть відчинене й підперте палицею. "Як це розуміти? — подумав він. Стояв під вікном, поклавши руки на підвіконня, дихаючи розмірено, не прислухаючись, не кваплячись, ніби ніколи не треба було поспішати на цьому світі. — Оце так-так. І що ти на те скажеш? Ну й ну".

Крістмас заліз у вікно, немовби вплив у темну кухню: тінь без звуку й руху повертається у правічну утробу безвісті і пітьми. Може, згадував інше вікно, через яке лазив, і мотузку, на яку доводилося покладатись, а може, й не згадував.

Мабуть-таки, не згадував, як не згадує кішка про інші вікна. Як і кішка, він бачив у темряві, рушивши до бажаної їжі так упевнено й безпомилково, ніби знав наперед, де вона, або ж ним керувала сила, яка це достеменно знала. Крістмас їв щось із невидимої тарілки, невидимими пальцями хапав невидиму їжу. Йому було байдуже до того, що це за харчі. Він навіть не усвідомлював, що відчуває і старається згадати смак страви, аж поки, не дожувавши, завмерла щелепа, поки вулицею відбігла думка на двадцять п'ять років назад, повз непримітні перехрестя гірких поразок і ще гіркіших перемог, за п'ять миль від роздоріжжя, де в жахливий час першого кохання він чекав ту, чиє ім'я забулося, та ще далі назад, за десять років від того роздоріжжя: "Зараз знатиму. Десь колись я вже таке їв. За хвилину пам'ять клацне, увімкнеться й розпізнає. Бачу бачу більш ніж бачу чую чую бачу мою схилену голову чую монотонний повчальний голос здається він ніколи не змовкне бубонітиме вічно бачу глянувши скоса на вперту круглу голову чисту тупу бороду вони удвох теж схилилися а я думаю невже йому їсти не хочеться відчуваю запах а рот і язик плачуть гарячою сіллю чекання очі куштують гарячу пару над тарілкою". "Це ж горох, — сказав він уголос. — Господи Ісусе. Польовий горох із мелясою".

Не тільки думкою перенісся він у минуле. Бо інакше почув би шарудіння ще раніше, адже той, хто зашарудів, дбав про тишу та обережність не більше, ніж сам Крістмас під вікном. Може, й почув. Але навіть не поворухнувся, коли м'яке відлуння кроків взутих у капці ніг

долинуло до кухні з житлової частини дому. А коли нарешті раптово обернувся, коли раптово спалахнули очі, він уже бачив під внутрішніми дверима слабке, щораз ближче світло. Стоячи поряд з відчиненим вікном, він міг би вискочити одним махом. Однак не рушив з місця. Навіть не поставив тарілки. Навіть не перестав жувати. Так і стояв посеред кімнати, тримаючи тарілку й жуючи, коли ввійшла жінка. Одягнена у вилинялий шлафрок, вона високо несла свічку, світло падало на її обличчя — спокійне, серйозне, зовсім не стривожене. У м'якому сяйві свічки вона виглядала на тридцять років з гаком. Стояла у дверях. Більш як хвилину стояли вони майже в однакових позах, дивлячись одне на одного: він із тарілкою, вона зі свічкою. Крістмас перестав жувати.

— Якщо вам потрібна тільки їжа, ви її знайдете, — дуже сухо та спокійно, низькуватим голосом сказала жінка.

Розділ 11

При свічці, у м'якому світлі, що сіялося згори на м'яке тіло жінки, готової до сну, їй можна було дати трохи більше тридцяти. Побачивши її за дня, Крістмас вирішив, що їй за тридцять п'ять. Згодом вона сказала, що всього сорок років. "Це може означати як сорок один, так і сорок дев'ять, залежно від того, як вона це вимовила", — подумав він. Та сталося це не в першу ніч, і не в наступні. Багато ночей минуло, поки ця жінка призналася, принаймні, скільки їй років.

Вона взагалі небагато розповідала. Розмовляли вони мало й мимохідь, навіть після того, як Крістмас став учащати у ліжко старої діви. Подеколи йому здавалося, що вони ніколи не говорили, ніколи не знались. Немовби її поділено надвоє: з одною він час від часу бачився вдень і перекидався словами, які нічого не означають, бо не для того служать і не для того призначені; з другою він лежав уночі, не бачачи її й не балакаючи з нею.

Навіть через рік (Крістмас уже працював на деревообробній фабриці) він бачив її вдень у суботу після обіду і в неділю або ж тоді, коли заходив на вечерю, яку готувала ця жінка й залишала на кухонному столі. Час від часу бувала на кухні, але ніколи не залишалася там, коли він їв, а в перші чотири чи п'ять місяців Крістмасового проживання в халупі зрідка зустрічала його біля заднього ґанку. Тоді вони стояли хвилину-другу й вели мову, як незнайомі. Завжди стояли, вона в одній із своїх незліченних чистих бавовняних домашніх сукенок, деколи в селянському капорі, він же — у чистій тепер, білій сорочці та в діагоналевих, щотижня прасованих штанах. Ніколи не сідали побалакати. Лише раз він побачив, що ця жінка сидить, коли заглянув у вікно на першому поверсі. Сиділа й писала. Через рік він, не цікавлячись, зауважив, скільки пошти вона одержує та надсилає, а щодня, в певний час перед обідом, засідає за піднищене, подряпане бюро в одній із майже нежитлових бідно умебльованих кімнат на першому поверсі й знай пише. Виявилося, що одержує вона ділові й особисті документи з п'ятдесятьма різними поштовими штампами, а відсилає ділові, фінансові та релігійні поради директорам, викладачам і опікунам, практичні й особисті поради молодим студенткам і навіть випускникам доброї дюжини негритянських шкіл і коледжів на Півдні. Інколи відлучалася з дому на три-чотири дні, і хоча Крістмас на бажання міг бувати в неї щоночі, та минув рік, поки він дізнався, що під час відлучень вона відвідувала школи й вела бесіди з учителями та учнями. Її ділові справи вів правник-негр із Мемфіса, член опікунської ради однієї з міських шкіл. У його сейфі, крім її заповіту, була ще написана нею власноруч інструкція про те, що робити з її тілом після смерті. Довідавшись про це, Крістмас зрозумів, чому так ставиться до неї місто, причому знає воно ще менше, ніж він сам. "Значить, мене тут не тривожитимуть", — сказав він сам собі.

Одного дня Крістмасові спало на гадку, що господиня ні разу не запросила його в сам дім. Він жодного разу не бував далі кухні, куди вже заходив самовільно, ошкірюючись і думаючи: "Хазяйка не посміє не впустити мене сюди. Гадаю, вона це знає". Ніколи не заходив сюди вдень, хіба лише для того, щоб забрати страви, які вона готувала й

залишала на столі. А коли забирався в дім уночі, то робив це так, як першого разу; почувався злодієм, грабіжником, навіть підіймаючись до спальні, де чекала ця жінка. Навіть після року йшов до ліжка так, ніби щоразу мав покрадьки відбирати їй цнотливість. Неначе кожна ніч ставила його перед конечною потребою знову позбавляти її того, чого давно вже позбавив або ж не зумів і ніколи не зуміє це зробити. Часом він так про це й думав, пригадуючи її тверде, без сліз і жалю, майже чоловіче піддавання. Духовна самотність, так довго непорушна, що її ж таки інстинкт самозбереження нею пожертвував. Фізично втілена в чоловічу силу і стійкість. Роздвоєння особистості: з одного боку — жінка, при першому погляді на яку у світлі свічки (або й при першому звуку щораз ближчих ніг у капцях) перед Крістмасом на мить, як освітлений блискавицею краєвид, відкрились обрії безпечного прихистку та вигідного зв'язку, якщо вже не насолоди; з другого ж боку — по-чоловічому розвинені м'язи й чоловічий склад характеру, виплеканого спадковістю та оточенням, і з цим Крістмас мусив битися до смертної години. Не було жіночого вагання, не було соромливості, яка приховує очевидну похіть і намір кінець кінцем піддатися. Здавалося, ніби Крістмас боровся фізично з іншим чоловіком за щось таке, що для жодного з них не мало цінності, за яке вони змагалися тільки задля принципу.

Побачивши її вдруге, Крістмас подумав: "Боже мій. Як погано я пізнав жінок. А гадав, що добре їх знаю". Це було вже наступного дня. Дивлячись на неї, слухаючи її звертання, мав враження: те, що закарбувала пам'ять, те, що сталося за менш ніж дванадцять годин, ніколи не могло статися. Спало на гадку: "Під її одягом не може бути такого, щоб це могло трапитися". Тоді він ще не працював на фабриці. Мало не весь день пролежав горілиць на ліжку, яке господиня позичила йому, в халупі, куди пустила його жити. Курив, заклавши руки за голову, й розмірковував: "Мій Боже, склалося так, ніби я жінка, а вона — мужчина". Та й то було не зовсім так. Бо вона опиралася до останку. Причому опір був не жіночий, не той невдаваний, який жодному чоловікові здолати не під силу з тої причини, що жінки не дотримують правил силової боротьби. Ні, вона боролася порядно, за правилами, які

твердять, що певної критичної миті хтось таки програє, незалежно від того, опирається далі чи ні. Цієї ночі Крістмас чекав, поки світло зникне з кухні й з'явиться в хазяйчиній кімнаті. І рушив до будинку. Ішов, охоплений не похіттю, а спокійною лютою. "Я їй покажу", — сказав він уголос. Не старався йти тихо. Сміло увійшов у будинок і піднявся сходами. Жінка почула його відразу. "Хто це?" — спитала вона. В голосі не відчувалося тривоги. Крістмас не відповів. Увійшов до кімнати. Господиня, й досі одягнена, обернулася й подивилася на двері. Нічого не сказала непроханому гостеві. Тільки стежила, як він підходить до стола, задуває лампу, думаючи: "Ось тепер вона втече". Тому й кинувся до дверей, щоб перейняти жінку. Але вона не побігла. Крістмас застав її в темряві на тому самому місці й у тій самій позі, що й при світлі лампи. Він почав здирати з жінки одежу. І примовляв брутально, глухо й тихо: "Я тобі покажу! Покажу тобі, суко!" Вона не пручалася. Немовби навіть допомагала йому, майже не рухаючись, коли постала конечна потреба допомогти. Під його руками відчувалося тіло, як у мертвої, ще не застиглої жінки. Однак Крістмас не відступав. Хоч орудував руками грубо й настирливо, та це тільки зі злості. "Нарешті я принаймні зробив із неї жінку, — подумав він. — Тепер вона ненавидить мене. Принаймні цього я її навчив".

Увесь наступний день він знову пролежав у халупі. Нічого не їв, навіть не пішов на кухню подивитися, чи не залишила господиня йому попоїсти. Чекав, поки зайде сонце й стемніє. "Ось тоді я ушиюся звідси", — думав він. Не сподівався ще раз її побачити. "Найкраще — це змитися, — вирішив Крістмас. — Не дам їй нагоди вигнати мене з цієї халабуди. Хоч цього не допущу. Ніколи не бувало, щоб біла баба таке зі мною зробила. Тільки негритоска раз потурила мене". Ото ж він лежав на ліжку, курив і чекав, поки стемніє. Крізь відчинені двері споглядав, як іде на вечірній пруг сонце, подовжує тіні, набирає барви міді. І ось мідна барва розчинилася в ліловій, в розлитому бузковому сутінку. Стало чути жаб, повз двері полетіли світлячки, набираючи яскравості проти дедалі густішого присмерку. Крістмас звівся. Не мав ніякого добра, крім бритви. Засунувши її в кишеню, був ладен вирушити в путь — чи за милю, чи за тисячу миль, хай хоч куди побіжить ця вулиця з непримітними

перехрестями. Але рушив він до будинку. Немовби, відчувши, що ноги намірилися йти туди, що тіло піддалося, Крістмас підкорився й, повторяючи подумки "гаразд, гаразд", поплив, ширяючи в пітьмі, до будинку, до заднього ґанку, до ніколи не замкнених дверей, у які мав увійти. Та коли поклав руку на клямку, вони не відчинилися. Мабуть, якусь мить цьому не вірила ні рука, ні все його єство. Він стояв сумирно, ще не думаючи й спостерігаючи, як рука шарпає двері, слухаючи відголос засува зсередини. Спокійний, обернувся. Ще не лютував. Попрямував до кухонних дверей. Сподівався, що й вони замкнені. Усвідомив, що хотів такого, допіру виявивши, що не замкнені. Виявивши, сприйняв це як образу. Неначе якийсь ворог, на якому Крістмас спробував зігнати всю свою лють і їдь, стоїть тепер, цілий та неушкоджений, і розглядає кривдника — задумливо й з нестерпною зневагою. Зайшовши на кухню, Джо ані кроку не ступив до дверей, що вели в покої, дверей, у яких з'явилася вона зі свічкою тої ночі, коли він побачив її вперше. Одразу ж рушив до стола, де ця жінка поставила йому харч. Очі не потребували бачити. Бачили руки, тарілки були ще теплі. "Для нігера поставила, — думав він. — Для нігера".

Здавалося, він спостерігав руку здаля. Спостерігав, як вона бере тарілку, заносить її над головою й нерухоміє, як він сам, поринувши в роздуми, глибоко й помалу дихає. І почув, як обізвався його голос, немов у грі: "Шинка", побачив, як замахується рука й жбурляє тарілку на невидиму стіну. Дочекався, поки стихне брязкіт і знову розіллється тиша, допіру тоді він узяв другу тарілку. Тримав її навпереваги, принюхуючись. Це забрало трохи часу. "Боби чи зеленина? — спитав Крістмас. — Боби чи шпинат?.. Гаразд. Назовемо це бобами". Шпурнувши навідліг її, дочекався, коли стихне брязкіт. Підняв третю тарілку. "Щось із цибулею, — сказав він, розмірковуючи: "Непогана забава. І чому я раніш до такого не додумався?" — а тоді знову вголос: — Бабське їдло". Кинув її з широкого повільного розмаху, прислухався до грюку й трохи перегодив. Тепер він почув щось інше — кроки в домі, щораз ближче до дверей. "Цього разу вона прийде з лампою", — подумав він, а на гадку спало: "Якби я подивився, то побачив би світло під дверима". Якраз замахнувся учетверте. На цю мить вона підійшла до

самих дверей. "Картопля", — нарешті проказав Крістмас, розсудивши. Не оглянувся, навіть почувши, що змістився засув і відчинилися двері, а світло впало на нього, застиглого з тарілкою над головою. "Еге ж, це картопля", — мовив він вдумливо й зосереджено, як дитина, що грається на самоті. Тепер і побачив, і почув, як розбилася тарілка. Світло зникло, він почув відголос дверей і засува. Так і не оглянувся. Взяв наступну тарілку. "Буряк, — сказав він. — Все одно я його не люблю".

Наступного дня Крістмас найнявся працювати на деревообробній фабриці. Вийшов на роботу у п'ятницю. Від середи він і ріски в роті не мав. Платню дістав допіру в суботу ввечері, відробивши наднормові години по обіді. У суботу ввечері він попоїв у міському ресторані — вперше за три дні. У будинок більше не заходив. Якийсь час навіть не позирав на нього, коли йшов до халупи чи від халупи. За шість місяців він протоптав свою стежину між житлом і фабрикою. Пролягла прямо, як натягнута нитка, оминала всі помешкання, дуже скоро входила в ліс, добігала до його робочого місця біля купи тирси і з дня на день набирала точності та чіткості. Після того, як відлунав гудок о п'ятій тридцять, Крістмас повертався нею додому, щоб переодягтись у білу сорочку та темні випрасувані штани, а тоді відміряти дві милі пішки до міста й наїстися; немовби соромився свого комбінезона. Може, це й не був сором. Та якщо Крістмас взагалі не розумів, що воно таке, то тим більш не міг збагнути, що це не сором.

Він уже не старався відводити очі від будинку, але й не задивлявся на нього. Спочатку гадав, що хазяйка покличе його. "Вона перша подасть знак", — думав він. Але вона не подавала, і за якийсь час Крістмас став вважати, що вже й не сподівається на таке. А коли він уперше задивився на дім, у голову бухнула кров і зразу ж відхлинула. Тоді й сяйнуло: весь цей час він боявся вгледіти її, весь час боявся, що вона спостерігає за ним з неприхованим спокійним презирством. Здалося, що пробиває піт, що перебуто важке випробування. "Кінець, по всьому, — подумав він, — Я з цим уже впорався". Отож коли одного дня зустріч таки сталася, Крістмаса не вибило з колії. Напевно, був готовий до такого. Хай там як, а не шугнула кров у голову, коли він, випадково

зиркнувши, побачив жінку на задвірках, у сірій сукні та в капелюшку. Не знати, чи весь цей час вона стежила за ним, чи бачила його, чи стежила за ним ось зараз. "Не набридай мені, і я тобі не набридатиму", — подумав він, і майнула гадка: "Це мені наснилося. Цього не сталося. У неї під білизною нема нічого такого, щоб це могло статися".

Крістмас влаштувався на роботу весною. Одного вересневого вечора він повернувся додому, ввійшов у халупу й застиг на місці з великого дива. Господиня сиділа на ліжку й дивилася на пожильця. Простоволоса. Досі він ні разу не бачив її такою, хоча в пітьмі, на темній подушці торкався її волосся — розпущеного, але не скуйовдженого. Ніколи не бачив її волосся, тож тепер стояв, втупившись у нього, а жінка дивилася на Крістмаса. Раптом він сказав собі, цієї ж миті зрушивши з місця: "Вона силкується. Я так і знав, що є вже сивина. Силкується бути жінкою і не вміє". Думав і знав: "Прийшла поговорити зі мною". Дві години по тому вони все ще розмовляли, сидячи пліч-о-пліч на ліжку в присмерку. Вона сказала, що їй сорок один рік, що народилася й прожила все життя в цій оселі. Що жодного разу не виїжджала з Джефферсона на довше, ніж півроку, та й то зрідка, і тоді тужила за цими цвяхами, дошками, кущами, деревами, полями — місциною, що була чужиною цій жінці та її роду. І дотепер, по сорока роках в її мові поміж розмазаних приголосних і невиразних голосних говірки країв, куди її закинуло життя, відчувався діалект Нової Англії так виразно, як і в мові її родичів, які ніколи не полишали Нью-Гемпширу і яких вона за свої сорок літ бачила зо три рази. Мерхло вечірнє світло, без упину линув невідь-звідки рівний, майже чоловічого тембру голос, а Крістмас, сидячи поруч жінки на темному ліжку, думав: "Вона така сама, як і всі. Чи сімнадцять їм, чи сорок сім літ, а коли настане час піддаватися, вони розливаються словами".

Калвін Берден був син священика Натанієла Беррінґтона. Наймолодший із десяти дітей, він дванадцятилітнім утік із дому на корабель, ще не вміючи (чи не бажаючи, як гадав його батько) написати своє ім'я. Здійснивши плавання навколо мису Горн до Каліфорнії, Калвін перейшов на католицьку віру й прожив один рік у монастирі. Через

десять років приїхав у Міссурі із заходу, а три тижні після приїзду одружився з дівчиною із гугенотського роду, що емігрував із Кароліни через Кентуккі. На другий день по шлюбі він сказав: "Мабуть, пора мені постатечніти". І того ж дня почав статечніти. Ще не відгуляли весілля, а він уже зробив перший крок — офіційно оголосив, що відлучається від католицької церкви. Зробив це в салуні, причому наполягав, щоб усі вислухали його й висловили свої заперечення. Особливо ж наполягав на запереченнях, однак таких не було. Тобто були, але допіру тоді, коли приятелі повели його попід руки. Наступного дня Калвін запевнив, що це всерйоз, що справді не хоче належати до церкви жабоїдів і рабовласників. Було це в Сент-Луїсі. Там він купив будинок, а за рік став батьком. І тоді сказав, що торік порвав з католицькою церквою для добра синової душі. Хлопчика ж мало не з колиски тато став навертати на віру своїх предків із Нової Англії. Поблизу не було унітаріанського молитовного дому, і Берден не вмів читати англомовної Біблії. Зате від священиків у Каліфорнії навчився читати по-іспанському, тож як тільки дитина почала ходити, Берден (дотепер Калвін міг вимовити своє прізвище тільки цілком, передати по буквах не вмів, а священики навчили виводити його на папері — рукою, більш звичною до шнурка, ножа й пістолета, ніж до пера) став читати їй привезену з Каліфорнії книгу, раз у раз перериваючи прегарний, звучний плин чужомовної містики недоладними імпровізованими розумуваннями, складеними наполовину з безбарвної й безкровної логіки, перейнятої від батька у безконечні новоанглійські неділі, а наполовину з близької на досяг геєнни та відчутної на дотик сірки; ось такими розумуваннями пишався б кожний методистський проповідник-провінціал. У кімнаті були вони удвох: високий, худий, нордичного типу чоловік і маленький чорнявий жвавий хлопчик, що успадкував від матері барву шкіри та волосся й будову тіла. Неначе люди двох різних рас. Коли синові було років п'ять, Калвін убив когось у суперечці про рабство й мусив разом із сім'єю втікати з Сент-Луїса. Поїхав на захід, "геть від демократів-партійців", як сам сказав.

У селищі, де він осів, була крамниця, кузня, церква і два салуни. Тут Берден збавляв більшість часу в балачках про політику й грубим гучним

голосом проклинав рабство та рабовласників. Його слава прийшла разом із ним. Тут знали, що він носить пістолет, і шанували його думку, принаймні не перечили. Час від часу, особливо суботніми вечорами, він приходив додому, повен нерозведеного віскі, наладований своїми тріскучими тирадами. Будив тоді твердою рукою сина (жінка вже померла, були ще дочки, всі три синьоокі). "Або я навчу тебе ненавидіти дві речі, — казав він, — або кишки тобі випущу. Ці дві речі — пекло і рабовласники. Чуєш мене?"

"Так, — відповідав хлопчик. — Тут хоч-не-хоч, а почуєш. Лягай, дай мені поспати".

Калвін не був провідником, місіонером. Крім кількох випадків, у яких ішли в хід пістолети і в жодному з яких нікого не вбито, він обмежувався сімейним колом. "Хай вони всі проваляться у своє темне пекло, — казав він дітям. — А я вам чотирьом утовкмачуватиму-таки в голови Боже слово, поки мені рука служить". Таке бувало кожної неділі. Викупані й чисті, — діти в ситці й парусині, батько у вовняному сурдуті, випнутому над кишенею з пістолетом, і в плісированій сорочці без комірця, яку найстарша дочка щосуботи прала й прасувала не гірш від матері-небіжки, — вони збиралися в чистій, просто умебльованій вітальні, і Берден читав колись позолочену й оздоблену книгу мовою, якої ніхто з них не розумів. Робив так дотри, доки його син не втік із дому.

Хлопчика звали Натанієл. Утік чотирнадцятирічним і шістнадцять років не повертався, лишень двічі за цей час передав усні вістки. Перший раз із Колорадо, а другий — із Мексики. Не повідомляв, що він робить у тих місцях. "З ним було все гаразд, коли я від'їжджав", — сказав посланець, другий з ліку. Було це 1863 року, прибулець снідав на кухні, заковтуючи їжу швидко, але пристойно. Три дівчинки, старші дві — вже майже дорослі, прислуговували йому, стоячи біля грубо збитого стола, тримаючи тарілки й злегка розкривши роти, зодягнені в прості, широкі й чисті сукні, а батько сидів за столом навпроти гостя, підперши голову єдиною рукою. Другу руку він втратив два роки тому в Канзасі, воюючи в загоні кіннотників-партизанів. Його борода та вуса вже

посивіли, проте він ще був у силі, а сурдут, як і колись, випинався над руків'ям важкого пістолета.

— Він мав трохи клопоту, — розповідав посланець. — Та коли я востаннє про нього чув, все було добре.

— Трохи клопоту? — перепитав батько.

— Та от убив мексиканця. Той заявив, що ваш син украв у нього коня. Ви ж знаєте, як ці іспанці ставляться до білих людей, навіть якщо ті й не вбивають мексиканців. — Прибулець сьорбнув кави. — Але там таки й треба по-суворому, бо ж стільки новаків понаїздило, еге ж... Красно дякую, — сказав він найстаршій дочці, що доклала йому на тарілку ще одну купку кукурудзяних оладок. — Спасибі, я дістану до підливки... Що ж, люди кажуть, що цей кінь взагалі не мексиканця. Кажуть, що той зроду-віку коня не мав. Гадаю, що навіть ці іспанці мусять тримати всіх у шорах, бо ж через тих приїжджих східняків пішла лиха слава про Захід.

— Я можу присягтися, — буркнув батько. — Можу забожитися: коли якась колотнеча, то він у ній уплутаний... Передайте йому, — розсердившись, докинув він, — якщо він дасться одурити отим жовтопузим попикам, то застрелю на місці, як заколотника-конфедерата.

— Перекажіть йому, щоб додому вернувся, — озвалася найстарша дочка. — Ось що перекажіть.

— Гаразд, панночко, — відповів посланець. — Неодмінно передам. Тепер я їду на схід, в Індіану. Та як тільки повернуся, зразу ж його розшукаю. Обов'язково скажу йому. Ой, трохи не забув. Він попросив переказати, що жінка й дитина живі-здорові.

— Чия жінка й дитина? — спитав батько.

— Його, — сказав гість. — Щиро вам дякую. Усього вам найкращого.

Перед тим як побачитися з ними, Натанієл дав про себе знати втретє. Почули, що він кричить перед їхньою домівкою, але десь здаля. То було 1866 року. Сім'я знову переїхала, на сто миль на захід, і син, щоб знайти родичів, змарнував два місяці — об'їздив уздовж і впоперек Канзас та Міссурі в тарантасі, під сидінням якого лежали, як пара старих черевиків, два шкіряні мішечки із золотим піском, новенькими монетами й необробленими коштовними камінцями, поки знайшов обкладену дерном хижку й під'їхав до неї, гукаючи. На стільці перед дверима сидів чоловік.

— Це батько, — сказав Натанієл жінці, що їхала поруч з ним. — Бачиш?

Хоч Калвінові не було ще й шістдесяти, його зір дуже ослаб. Не впізнав сина, допоки тарантас зупинився й сестри з криком висипали з дому. Аж тоді звівся й заревів — довго й оглушливо.

— Ось ми й приїхали, — сказав Натанієл.

Калвін не говорив по-людському. Дер горло і лаявся.

— Я з тебе шкуру здеру! — репетував він. — Гей, дівчата! Ванґі! Бекі! Сара!

Сестри вже були надворі. У своїх широких сукенках, як надувні кульки в подмуху вітру, вигулькнули з дверей із пронизливим криком, що тонув у трубному ревінні батька. Його сурдут — одежина про неділю або ж про будні для багача чи когось у відставці — був розстебнутий, а батько смикав щось біля пояса таким рухом, ніби виймав пістолета. Але він просто єдиною рукою витягав із штанів шкіряний ремінь, а за мить, вимахуючи ним, кинувся поміж голосисту, як пташки, зграйку жінок.

— Я тобі дам! — ревів він. — Я тобі покажу, як із дому тікати!

Ремінь двічі вперезав Натанієла по спині. Двічі, а тоді два чоловіки зчепилися.

То була гра — смертельна забава, позначена усміхненою понурістю, гра двох левів, що закінчується кровопролиттям або й ні. Вони зчепилися, ремінь перехоплено. Лицем до лиця, груди до грудей стояло двоє — старий з кістлявим, зарослим сивою бородою обличчям, із світлими очима північанина і молодий, геть на нього не схожий, з гачкуватим носом й білими оскаленими зубами.

— Припини, — озвався Натанієл. — Чи ти не бачиш, хто на нас дивиться з тарантаса?

Досі ніхто з них двох і не глянув на тарантас. Там сиділи жінка й хлопчик років дванадцяти. Калвін кинув оком на жінку, а на хлопчика вже не було чого дивитися. Він тільки глянув на жінку — і йому відвисла щелепа, наче побачив привида. "Еванджеліна!" — проказав він. Вона була схожа на його покійну дружину, як рідна сестра. Хлопчина, що навряд чи пам'ятав свою матір, узяв собі жінку — майже її близнючку.

— Це Хуана, — сказав син. — А з нею Калвін. Ми приїхали додому, щоб одружитися.

Після вечері, коли жінка й дитина лягли спати, Натанієл став розказувати. Навколо лампи сиділи батько, сестри і син, що повернувся. Там у них, пояснив він, нема справжніх священиків. Самі попики й католики.

— Отож коли нам стало ясно, що chico — дитина — вже в дорозі, Хуана стала поговорювати про попа. Та я не міг дозволити, щоб Берден народився нехристем. Тому й став розглядатися за кимсь підхожим, щоб догодити їй. А тут як не одне, то друге, — так я й не вибрався по

священика. Коли ж народився син, то вже не було чого квапитися. Але жінка й далі переймалася — попами та іншим, і тут за якихось два роки я почув, що в Санта-Фе такого-то дня буде білий священик. Ми з жінкою спакувалися, поїхали й добралися до Санта-Фе саме впору, щоб побачити пилюку від диліжанса. Відвозив священика геть. Чекаємо далі, й за кілька років — ще одна нагода, в Техасі. Та тільки цього разу я зв'язався з кінною поліцією, допомагав залагодити одну справу; там на танцях помічника шерифа трохи скривдили. А коли вже було по всьому, ми просто вирішили, що приїдемо додому й візьмемо шлюб, як належить. Ось і приїхали.

Батько сидів під лампою, худий, сивий і суворий. Він слухав, але занурився в роздуми, на обличчі відбивалися приспана гаряча думка, збентеженість і обурення.

— Ще один чорнявий Берден, виродок, — озвався він. — Люди подумають, що в мене діти від работорговки. А тепер і він туди ж.

Син слухав мовчки й навіть не старався пояснити батькові, що ця жінка іспанка, а не заколотниця.

— Кляті чорняві курдуплі. Не ростуть, бо на них тяжить гнів Божий. Чорні — бо гріх рабства людського запаскудив їм кров і плоть. — Його погляд був непритомний, фанатичний, переконаний. — Але тепер ми їх звільнили — і чорнявих, і білявих. Тепер вони білішатимуть. За сто років знову стануть білими людьми. Тоді, мабуть, дозволимо їм вернутися в Америку. — Батько замовк і в задумі помалу холонув. — Їй-бо, — зненацька порушив він тишу, — хоч малий і чорнявий, а все одно він збудований по-людському. Їй-бо, виросте високий, як його дідусь, не буде коротуном, як його татусик. Дарма що мама чорнява й сам такий, а виросте великий.

Усе це міс Берден розповіла Крістмасові, сидячи з ним на ліжку в дедалі темнішій халупі. Більш як годину вони ані ворухнулися. Тепер він

зовсім не бачив її обличчя, слухав упіввуха, від голосу жінки його заколисувало, як у човні; безмежна непам'ятлива погідність навівала дрімоту.

— Звався він Калвін, як і його дідусь, та й зростом у діда вдався, хоч і смаглявий, як мама і вся бабусина рідня з боку тата. Мені вона не мама, Калвін — мій однокровний брат. Дідусь був останній із десяти, батько був останній із двох, а Калвін — останній із усіх. Йому тільки-но минуло двадцять років, коли його вбив у місті, за дві милі від цього будинку, колишній рабовласник і офіцер-конфедерат на прізвище Сарторіс. Ішлося про участь негрів у виборах.

Вона розказала Крістмасові про могили — брата, діда, батька і двох його дружин — на пагорбі під кедрами, на пасовищі за півмилі від дому. "Ага, — подумав Крістмас. — Поведе мене подивитися на них. Муситиму піти". Та вона не повела. Ніколи й словом не згадала про ці могили після тої ночі, коли сказала Крістмасові, де вони й що він сам може піти й подивитися на них, якщо захоче.

— Зрештою, ви їх, напевно, не знайдете, — зауважила вона. — Бо коли ввечері принесли додому діда і Калвіна, батько дочекався, коли стемніє, поховав їх і приховав могили — зрівняв горбики й закидав їх хмизом і всяким непотребом.

— Приховав? — перепитав Крістмас.

У її голосі не було нічого м'якого, жіночого, скорботного, споглядального.

— Щоб їх не знайшли. Щоб не викопали. Щоб не позбиткувалися. — І з легким нетерпінням у голосі повела далі, пояснюючи: — Нас тут ненавиділи. Ми були янкі. Чужинці. Гірш ніж чужинці — вороги. Саквояжники, як ото вони називали переселенців із Півночі. Ця війна була ще дуже свіжа в пам'яті, переможені ще не встигли оговтатися, їм

ще боліло. Підбурюють негрів грабувати і ґвалтувати — ось як вони це називали. Загрожують верховенству білих. Гадаю, полковник Сарторіс став героєм у місті, убивши двома пострілами з того самого пістолета однорукого діда й хлопчика, що так і не встиг проголосувати вперше. Хтозна, може, й мали рацію. Не знаю.

— Ого, — сказав Крістмас. — Вони справді так могли? Отак викопати вбитих, мертвих? Та коли ж люди різної крови перестануть ненавидіти одне одного?

— Коли? — Вона затнулась, а тоді повела далі: — Не знаю. Не знаю, викопали б вони тіла чи ні. Мене тоді ще на світі не було. Я народилася чотирнадцять років після того, як убили Калвіна. Не знаю, на що тоді були здатні люди. Але батько вважав, що вони можуть на таке зважитися. Тому й приховав могили. А тоді померла Калвінова мама, і тато поховав її там-таки, з Калвіном і дідусем. Так що непомітно це місце стало нашим сімейним гробівцем. Пам'ятаю, моя мати… Батько послав по неї до Нью-Гемпширу, де жили наші родичі, невдовзі після смерті першої дружини. Він же зостався один як палець, розумієте. Гадаю, якби не те, що тут поховані Калвін і дідусь, то тато виїхав би… Так-от, моя мати сказала мені, що батько ладен був уже виїхати, коли померла його перша жінка. Але це сталося влітку, і у велику спеку ніяк не можна було везти її до родичів у Мексиці. Отож поховав її тут-таки. Мабуть, тому й вирішив залишитися тут. А може, тому, що почав підупадати на силі, та й усі, що воювали на Громадянській війні, постаріли, та й негри, якщо вже на те пішло, нікого не вбили й не зґвалтували. Словом, поховав її тут. І цю могилу мусив приховати, бо боявся, що хтось, побачивши її, згадає Калвіна й діда. Не міг ризикувати, хоча все нібито й минулося та забулося. А наступного року написав нашому родичеві в Нью-Гемпширі: "Мені п'ятдесят. Маю все, що тільки може побажати дружина. Пришліть мені хорошу жінку. Мені все одно, хто вона, аби тільки була добра господиня й мала не менш як тридцять п'ять років". І вклав у конверт гроші на залізничний квиток. За два місяці моя майбутня мама приїхала сюди, і того ж дня вони побралися. Скороспішне було весілля, як на нього. Першого разу на те, щоб узяти

шлюб, пішло дванадцять років, поки тато, Калвін і Калвінова мама нарешті розшукали діда в Канзасі. Вони утрьох приїхали посеред тижня, а з весіллям перегодили до неділі. Гуляли просто неба, біля струмка. Засмажили бика, поставили бочечку віскі, і прийшли туди всі, кого вони могли сповістити і хто сам про це дізнався. Сходитися туди почали у суботу вранці, а в суботу ввечері прийшов священик. Увесь цей день батькові сестри шили нареченій весільну сукню та фату. Сукню вони змайстрували з мішків з-під борошна, а фату — з протимоскітної сітки, якою власник салуну прикривав картину за шинквасом. Позичили в нього цю сітку. Навіть Калвіну зробили щось схоже на костюм. Мав тоді дванадцять років, і вони хотіли, щоб він був дружбою. А він не хотів. Напередодні увечері взнав, на що його рядять, і наступного ранку (а шлюб призначили десь на шосту-сьому годину), коли всі повставали й поснідали, довелося відкласти обряд, поки знайшли Калвіна. Нарешті знайшовши, змусили його одягти костюм і справили весілля. Калвінова мати була в саморобній сукні та в москітній фаті, а батько, намастивши волосся ведмежим салом, — у привезених із Мексики візерунчастих іспанських чоботах. Дід був за весільного батька. Все б нічого, та тільки поки шукали Калвіна, весільний батько раз у раз ходив прикластися до бочечки, так що коли настав час віддавати наречену, він, замість сповняти обряд, виголосив промову. Почав із Лінкольна та рабства і все допитувався, хто тут посміє заперечити, що Лінкольн для негрів — те саме, що Мойсей для дітей Ізраїлю, і що Червоне море — це кров, яка має пролитися, щоб чорний люд міг дістатися обітованої землі. Не відразу вдалося його втихомирити, щоб весілля пішло своєю колією. А по весіллі молоді пробули там десь місяць. Одного дня дід і батько поїхали на Схід, до Вашингтона й приїхали сюди, дістався від уряду повноваження допомагати звільненим неграм. Перебралися до Джефферсона всі, крім батькових сестер. Дві з трьох вийшли заміж, а наймолодша пішла жити до одної з них. Ну а дід, батько, Калвін та його мати переїхали сюди й купили будинок. А потім сталося те, до чого вони, мабуть, були весь час готові, й батько осамотів, аж поки приїхала моя мати з Нью-Гемпширу. Раніше вони ніколи не бачили одне одного, навіть на знімках. Одружилися того самого дня, коли вона приїхала, а за два роки народилась я, і тато назвав мене Джоанною, на честь своєї

першої дружини. Гадаю, навряд чи він хотів ще одного сина. Не дуже добре його пам'ятаю. Тільки одного-єдиного разу він запам'ятався мені як людина, як особистість, — коли повів мене подивитися на могили Калвіна й дідуся. То був погожий весняний день. Пригадую, як я не хотіла туди йти, навіть не знаючи, навіщо це робити. Не хотіла йти під кедри. Не знаю чому. Я ж не могла знати наперед, що́ там, мені було всього чотири роки. А навіть якби знала, то мене, дитину, це не налякало б. Мабуть, щось було в батькові, щось таке через нього, крізь нього передалося мені від кедрового гайка. Я відчувала, що він поставив на кедрах якусь печать, а якщо я до них підійду, то ця печать відіб'ється на мені так, що ніколи не зможу забути про неї. Не знаю. Та батько змусив мене піти туди. Ми стояли удвох, і він сказав мені: "Запам'ятай це. Тут лежать твій дід і брат. Убив їх не тільки білий чоловік, але й прокляття, яке Бог послав на цілий народ, коли твого діда, і брата, і мене, і тебе ще й у помині не було. Народ, проклятий і засуджений на віки вічні бути частиною вироку й прокляття білій расі за її гріхи. Затям собі це. Його вирок і Його прокляття. На віки вічні. На мені. На твоїй матері. На тобі, хай навіть ти й дитина. Прокляття на кожній білій дитині, народженій і ще не народженій. Ніхто не уникне цього". А я спитала: "І я теж?" І він відповів: "І ти теж. Передусім — ти". Скільки себе пам'ятаю, я бачила і знала негрів. Сприймала їх, як дощ, чи меблі, чи їжу, чи сон. Але після того я вперше побачила їх не як людей, а як щось таке, у тіні чого живу я, ми, всі білошкірі, всі інші люди. Я думала про те, як нині, завтра і навіки-віків з'являються і з'являтимуться білі діти, — а чорна тінь уже впала на них, ще перед тим як вони вперше вдихнуть повітря. Видавалося мені, що чорна тінь має обриси хреста. Я неначе бачила, як білі діти, ще ні разу не вдихнувши, силкуються виповзти з цієї тіні, а вона не тільки на них, але й під ними — розкинулася, як розкинулися їхні руки, немовби прицвяховані до хрестів. Я бачила всіх немовлят, що прийдуть на світ, всіх тих, що ще не народилися, — довжелезну вервицю їх, розп'ятих на чорних хрестах. Тоді я не могла збагнути, уві сні це чи наяву. Але то було жахіття. Ночами я плакала. Нарешті я сказала батькові, спробувала сказати. Ось що я хотіла сказати: мушу порятуватися, вибратися з цієї тіні, бо інакше згину. "Не можеш, — відповів він. — Ти мусиш боротися й рости. А щоб

рости, мусиш піднімати цю тінь разом із собою. Але ти ніколи не зможеш підняти її врівень із собою. Тепер, приїхавши сюди, я це розумію, а раніше не тямив. Ти не зможеш позбутися її. Прокляття на чорній расі — це Боже прокляття. А прокляття на білій расі — це чорна людина, яка завжди буде богообраною, бо Господь колись прокляв її…"

Її голос змовк. У неясному отворі відчинених дверей плавали світляки. Нарешті Крістмас порушив тишу:

— Я хотів про щось тебе запитати. Та тепер, здається, я вже знаю відповідь.

Вона не поворухнулася. Її голос був спокійний.

— Що?

— Чому твій батько не вбив цього… як там його… Сарторіса?

— А, ти про це, — сказала вона. Знову запала мовчанка. Повз двері пропливали й пропливали світляки. — А ти б убив. Хіба ні?

— Так, — негайно, як стій, відповів він. І відчув, що жінка дивиться туди, звідки долинає його голос, неначе може розгледіти. Тепер її голос був майже лагідний, такий тихий, такий спокійний.

— Ти зовсім не знаєш, хто твої батьки?

Якби вона могла розгледіти його обличчя, то побачила б, яке воно понуре й задумливе.

— Знаю тільки те, що одне з них — частково нігер. Я тобі вже сказав це.

Вона й досі дивилася на Крістмаса. Він пізнав це по голосі — рівному, знеособленому, допитливому без цікавості.

— А звідки ти про це довідався?

Якийсь час він мовчав. Тоді відповів:

— Не знаю. — І знову замовк. По останніх звуках вона відчула, що Крістмас дивиться вбік, на двері. Його обличчя було похмуре, застигле. І врешті поворухнувся, заговорив. У голосі зазвучав тон — невеселий, та насмішкуватий, водночас серйозний і сардонічний. — А якщо я помилявся, то прірву часу змарнував, хай мене чорти вхоплять.

Тепер вона теж роздумувала вголос, тихо, затамовуючи дух, і досі без крихти жалю до себе, без зайвого копирсання в минулому.

— Я думала про те, чому батько не застрелив полковника Сарторіса. Як гадаю, через свою французьку кров.

— Французьку кров? — перепитав Крістмас. — Невже навіть француз не оскаженіє, якщо хтось за один день уб'є його батька і сина? Напевно, твій батько в релігію вдарився. Либонь, проповідником став.

Вона не квапилася з відповіддю. Пропливали світляки, десь гавкав пес — м'яко, тужливо, далеко.

— Я думала про це, — сказала вона. — На той час усе вже скінчилося. Убивства з мундирами і знаменами, убивства без мундирів і знамен. Нічого хорошого вони не дали. Нічогісінько. А ми були чужинці, зайди й думали інакше, ніж люди, у чий край ми прийшли, непрохані й небажані. Батько був француз, наполовину. Мав досить французької крови, щоб шанувати любов людини до землі, де народилася вона та її родичі. І щоб розуміти: людина буде діяти так, як її навчила рідна земля. Мабуть, саме в цьому річ.

Розділ 12

Ось так почався другий відтинок. Крістмас неначе упав у стічну канаву. Немов із іншого життя оглядався на те перше тверде чоловіче піддавання — піддавання тверде й страшне, як розпад духовного скелета, часточки якого руйнувалися з лускотом, майже чутним вуху, — так що сам акт капітуляції був уже спадом, як для генерала ранок після програної вирішальної битви, коли цей невдаха, поголившись минулого вечора й відчистивши чоботи від грязюки бою, здає свою шаблю переможцям.

У канаві текло тільки вночі. Дні проминали як завжди. Крістмас вирушав на роботу о пів на сьому ранку. Вийшовши з халупи, взагалі не дивився на будинок. О шостій вечора повертався, знову ж таки не дивлячись на нього. Мився, одягав білу сорочку та темні напрасовані штани, йшов на кухню, де на столі вже чекала вечеря, сідав і їв. Ніколи не бачив Джоанни. Але знав, що вона вдома, що пітьма, вповзаючи поміж ці старі стіни, щось ламає й залишає його гнити в чеканні. Знав, як вона провела день, знав, що її дні теж не відрізняються від попередніх, немовби й за неї їх проживає хтось інший. Весь день він уявляв, як вона порається вдома, відсиджує незмінний термін за подряпаним бюро, розпитує і вислуховує негритянок, що приходять до цієї оселі з обох кінців дороги протоптаними за довгі роки стежками, які розбігаються від будинку, неначе спиці від маточини. Про що ці жінки говорять із нею, він не знав, хоча й часто спостерігав, як вони підходять до дому не те щоб потайки, але з якимсь певним намислом, і входять переважно поодинці, хоч іноді й по дві-три, у фартухах, обмотавши голови хустками, а то й накинувши чоловічі піджаки на плечі, згодом виходять і повертаються відцентровими стежками — не прудко, але й не помалу. Згадував їх мигцем, уявляючи: "Тепер вона робить ось це. Тепер вона робить ось те", — та думав про неї небагато. І здогадувався, що за день ця жінка думає про нього не більше, ніж він про неї. Навіть уночі в її темній спальні, коли Джоанна напосідливо й докладно розповідала Крістмасові про свої буденні справи й наполягала, щоб він розповідав їй про свої… це було в дусі коханців: владна й невтолима

потреба викладати буденні справи обох у словах, слухати які зовсім не обов'язково. Повечерявши, він ішов туди, де чекала Джоанна. Часто бувало, що не квапився. Час минав, новизна другого відтинку згладжувалася й ставала звичкою. Він стояв у кухонних дверях, дивлячись у пітьму, і бачив, — напевно, передрікаючи, передчуваючи лихе, — дику й безлюдну вулицю, яку вибрав добровільно, яка чекала на нього, і думав: "Таке життя не для мене. Тут мені не місце".

Спершу Крістмаса вразила жалюгідна несамовитість новоанглійського льодовика, який раптом опинився в полум'ї новоанглійського біблійного пекла. Мабуть, він тямив, скільки в цьому самозречення: під нестримним, скаженим поривом ховався відчай ялових безповоротних літ, які вона старалася сквитати, надолужити за ніч, — так, ніби це її остання ніч на світі, — рокуючи себе на пекло своїх предків, живучи не тільки у гріху, але й у бруді. Джоанна мала пристрасть до заборонених слів, невтолиме бажання слухати їх від Крістмаса й вимовляти. Мала дивовижну безособову цікавість дитини до заборонених речей та предметів — глибоку, неослабну цікавість хірурга до людського тіла та його можливостей. А вдень він бачив урівноважену, холоднолицю, майже чоловікоподібну, вже немолоду жінку, яка прожила двадцять років самотою, не звідавши характерного жінкам страху, в порожній оселі, в місцині, населеній — та й то рідко — неграми, і щодня в певний час спокійно всідалася за стіл і спокійно писала старим та молодим практичні поради від духівника, банкіра й сестри-жалібниці в одній особі.

За цей час (його ніяк не можна було назвати медовим місяцем) Крістмас міг спостерігати, як вона проходить через кожну аватару, кожне втілення з низки перетворень закоханої жінки. Невдовзі Джоанна вже не тільки вражала, але й дивувала та бентежила. Його заставали зненацька її напади ревнощів. Не мала ніякого досвіду в цьому. Не було жодних причин для сцени, не було й можливої суперниці, й Крістмас знав, що вона це знає. Вона ніби навмисно винаходила все це й розігрувала, як п'єсу. Причому робила це так несамовито, так переконливо й переконано, що першого разу він вирішив: жінка впала в

маячню, а третього разу подумав: збожеволіла. Несподівано виявилося, що Джоанна схильна до любовних інтриг. Запрагла влаштувати сховок на записки й листи. То був дуплястий стовп огорожі біля струхлявілої стайні. Крістмас ніколи не бачив, як вона клала записки, а однак наполягала, щоб він щодня ходив туди, Коли перевіряв тайник, там завжди був лист. Коли ж, не перевіривши, брехав, що вже зробив це, то, як виявлялося, вона вже розставила пастки, щоб упіймати коханця на брехні. А тоді плакала, ридала.

Іноді в записці вона наказувала прийти не раніше, ніж котроїсь певної години, до цього житла, куди за довгі літа не заглядав жоден білий, крім нього, де ось уже двадцять років вона збавляла ночі одна. Весь тиждень примушувала його лазити до неї у вікно, і Крістмас пристав на те. Деколи Джоанна ховалася, тоді доводилося шукати її по всьому темному будинку й знаходити в якійсь комірчині, в нежитловій кімнаті, де вона чекала на нього, важко дихаючи й світячи в темряві палаючими, як у кішки, очима. Час від часу призначала побачення десь під кущами в парку, де Крістмас заставав її голою або в геть пошматованому вбранні, в буйному нападі німфоманії, коли її мерехтливе тіло помалу звивалося в показових еротичних позах, які зображав би графік Бердслей, якби жив у розпусні часи Петронія. Вона скаженіла в задушливій, повній дихання півтемряві без стін, скаженіли її руки, оживало кожне пасмо її розпатланого волосся, як мацак восьминога, і лунало її придихове: "Негр! Негр! Негр!"

За шість місяців Джоанна геть розбестилася. Не можна було сказати, що розбестив її Крістмас. Його життя, при всіх безладних, випадкових зв'язках, було доволі порядне, як і в кожного, хто живе у здоровому, природному гріху. Звідки прийшло зіпсуття — для Крістмаса це було ще більшою загадкою, ніж для його коханки. Здавалося, воно береться із самого повітря й переходить на нього самого. Він почав боятися. Не розумів, чого саме. Став бачити себе немовби здаля, як людину, яку затягує бездонна драговина. Цього він іще не усвідомлював. Поки що бачив перед собою вулицю — безлюдну, дику й

прохолодну. Саме так — прохолодну, думав він, деколи кажучи собі: "Мені треба виїхати. Треба забиратися звідси".

Однак щось тримало його тут — те, що завжди може втримати фаталіста: цікавість, песимізм, звичайнісінька інертність. Тим часом зв'язок тривав, дедалі глибше затягуючи Крістмаса у владну, деспотичну несамовитість ночей. Мабуть, він тямив, що не може виїхати. Так чи сяк, але залишався на місці, спостерігаючи, як в одному тілі борються дві залиті місячним світлом постаті, по черзі топлять одна одну й судомно виринають на поверхню чорного, в'язкого ставу під пізнім місяцем. То перша — спокійна, холодна, стримана жінка першого відтинку, хай навіть зіпсована й приречена, та й далі якась неприступна й невразлива. То друга, яка, відчайдушно зрікаючись цієї невразливості, поривалася втонути в цій чорній безодні, а там знову здобувала тілесну чистоту, адже берегла її так довго, що тепер не могла втратити. Час від часу вони обидві зринали на чорну гладінь, обнявшись, як дві сестри, і з них стікала чорна вода. І тоді повертався колишній світ: кімната, стіни, мирне дзижчання комах за вікнами влітку, де ці комахи дзумкотіли ось уже сорок літ. Тоді Джоанна дивилася на Крістмаса диким, зневіреним поглядом чужої людини. Споглядаючи її, він подумки перефразовував себе: "Хоче молитися, але й цього не вміє".

Вона почала огряднішати.

Кінець цього відтинка не був різкий, не мав кульмінації, на противагу першому. У третій відтинок перейшло так поступово, що годі було визначити, де скінчився попередній і почався наступний. Так літо переходить в осінь, а вона невблаганно поширює на нього свою холодну міць, немов наповзають тіні перед заходом сонця. Так восени напівумерле літо спалахує коли-не-коли, як пломінці в майже згаслому вугіллі. Так тривало два роки. Крістмас і далі працював на деревообробній фабриці, а у вільний час став підторговувати віскі — дуже обачно, обмежуючись кількома надійними клієнтами, жоден із яких не знав інших. Джоанна й не здогадувалася про це, хоч він ховав товар на її землі й зустрічався з покупцями в лісі, біля пасовища.

Очевидно, не заперечувала б. Але й місіс Мак-Ічерн нічого не мала проти потайної мотузки; мабуть, і своїй коханці, і місіс Мак-Ічерн він не зізнавався з тієї самої причини. Пригадуючи названу матір, мотузку та офіціантку, якій Крістмас так і не сказав, звідки беруться гроші, що їй дає, і, нарешті, нинішню коханку та віскі, він ладен був повірити, що торгує не задля грошей, а задля того, що йому судилося щось приховувати від жінок, які його оточують. Час від часу бачив Джоанну й удень — здалеку, за будинком. Під чистою й скромною сукнею виразно, очевидно ворушилося зіпсоване, перестигле, готове хлинути гниллю від дотику, як виплід болота. Вона ж ні разу не глянула ні на халупу, ні на нього. І коли Крістмас думав про цю іншу істоту, яка жила десь у пітьмі, йому здавалося, що тепер, у ясному світлі дня, видно тільки привид, який вбила його нічна посестра, який безцільно блукає у місцях колишньої злагоди, визбутий навіть здатності нарікати й голосити.

Звичайно ж, несамовитість другого відтинка не могла тривати вічно. Спершу був стрімкий потік, а тепер — припливи та відпливи. Під час припливу Джоанна майже могла обманути і себе, і коханця. Неначе усвідомлення, що це лише приплив, породжувало в ній нестримну лють і ще більшу несамовитість, яка втягувала його та її в неймовірні фізичні експерименти, зносила їх обох напором і несла невідь-куди, всупереч їхній волі. Немовби вона розуміла, що часу обмаль, що її осінь уже наближається, і ще не знала, що ж означає ця осінь. Здавалося, тут був лише інстинкт тіла та інстинктивне бажання відшкодувати змарновані роки. Тоді наставав відплив. Тоді вони опинялися на спустошілому, пересиченому узбережжі, після холодного напівмертвого північного вітру, докірливо й безнадійно дивлячись одне на одного. Він — з нудьгою, вона — з відчаєм в очах.

Однак на неї вже впала тінь осені. Джоанна заговорила про дитину, неначе інстинкт попередив її, що настав час або виправдовуватися, або покутувати. Говорила таке під час припливів. Спочатку ніч починалася завжди потопом, ніби години світла та розлуки загачували обмілілий струмок так, щоб той принаймні на мить міг вдавати з себе бурхливий потік. Та невдовзі струмок пересох і для цього. Тепер Крістмас ішов до

неї знехотя, як чужинець, що вже подумує вертатися; як чужинець, покидав її, посидівши з нею в темній спальні й побалакавши про якогось третього чужинця. Зауважив, що тепер, як змовившись, вони зустрічаються тільки в спальні, немов одружені. Він уже не мусив шукати її по всьому домі. Ночі, коли Крістмас шукав Джоанну, а вона, важко дихаючи, гола ховалася в темному житлі або в заростях занедбаного парку, канули в минулому, як тайник у дупластому стовпі за стайнею.

Усе відійшло в небуття, навіть бездоганно розіграні сцени потайного потворного сластолюбства й ревнощів. Утім, тепер уже були підстави ревнувати, якби вона про це знала. Мало не кожного тижня він їздив, нібито у справах. Джоанна не здогадувалася, що ці справи він залагоджує в Мемфісі, де зраджує її з іншими жінками, яких купують за гроші. Не знала цього. Мабуть, на цьому відтинку вона б і не повірила, не стала б вислуховувати доказів, ані не засмутилася б. Тепер взяла собі за звичку проводити більшу частину ночі без сну, а відсипатися вдень, після обіду. Не була хвора, завинило не її тіло. Вона ніколи не була в кращому здоров'ї, ніж тепер. Мала вовчий апетит і набрала тридцять фунтів понад норму. Не це викликало безсоння, а щось від темряви, від землі, від присмертного літа. Звідти їй загрожувало щось жахливе, хоча інстинкт запевняв, що це не зашкодить, воно спіткає і зрадить її, але не завдасть шкоди. Навпаки, це порятує її, життя піде, як і колись, ба навіть краще: буде не таке жахливе. Жахливим було те, що Джоанна не бажала порятуватися. "Я ще не готова молитися", — казала вона вголос, спокійно, застигло, безгучно, широко розплющивши очі, а місячне сяйво лилося й лилося у вікно, затоплюючи кімнату чимсь холодним, безповоротним і божевільним від жалю. "Не змушуй мене тепер молитися. Любий Боже, дозволь мені побути ще трохи пропащою". Здавалося, вона бачить усе минуле життя, ці виголодувані роки, як сірий тунель, у далекому й безповоротному кінці якого вічним докором нили, немов в агонії три короткі роки тому, її голі, умертвлені незайманістю груди. "Ще ні, любий Боже. Ще трохи, любий Боже".

Отож коли Крістмас тепер приходив до Джоанни, то після в'ялого, холодного злягання, викликаного тільки звичкою, вона заводила мову про дитину. Спершу говорила знеособлено, про дітей взагалі. Може, це була всього лише жіноча хитрість, а може, й ні. У всякому разі, він далеко не зразу зметикував, — і був вражений цим, — що вона говорить про таке всерйоз, як щось здійсненне. Крістмас тут же заперечив.

— Чому ні? — спитала жінка, замислено дивлячись на нього. Крістмас прудко снував думку: "Вона хоче вийти заміж. Ось у чому річ. А дитини хоче не більш, ніж я. Це просто штучки, — міркував він. — Цього слід було сподіватися, знати це наперед. Треба було мені забратися звідси ще рік тому". Та він побоювався це висловити, побоювався, що між ними постане слово "одруження", вимовлене вголос. І думав: "Може, вона ще нічого такого й не гадала, а я підкину їй цю гадку". Джоанна спостерігала за ним.

— Чому ні? — повторила вона. І тоді щось у ньому зблисло: "Чому б і ні? Це означатиме спокій та забезпеченість до кінця життя. Не доведеться волочитися. Одруження нічим не гірше від того, що було раніш". І додав подумки: "Ні. Якщо піддамся зараз, то шкодуватиму тих тридцяти років, які прожив, щоб стати тим, ким я є".

— Якби ми захотіли дитини, — відповів він, — то, напевно, розстаралися б її ще два роки тому.

— Тоді ми не хотіли.

— І тепер не хочемо, — відрік він.

Це було у вересні. А після Різдва вона повідомила Крістмаса, що завагітніла. Ще не встигла договорити, а він уже вирішив, що це неправда. Тепер зміркував, що сподівався цих слів три місяці. Та коли глянув на її обличчя, зрозумів, що не обманює. Повірив: вона знає, що

каже. "Ось воно, — подумав Крістмас. — Зараз скаже: оженися. Але я принаймні можу втекти з дому".

Та вона не сказала. Нерухомо сиділа на ліжку, склавши руки на колінах, потупивши нерухоме лице північанки, досі старої діви — виразно кістляве, подовгасте, худорляве, майже чоловіче; на противагу йому, повне тіло виглядало, як ніколи, пухким і по-тваринному м'яким. І мовила — задумливо, безсторонньо, ніби ні до кого не звертаючись: "Сповнилася міра. Навіть нагуляній негритянській дитині. Хотіла б я побачити обличчя — татове й Калвінове. Тепер саме утекти, якщо ти таке надумав". Немовби не прислухалася до свого голосу, не хотіла надавати словам значення: останній спалах упертого напівмертвого літа, на яке непомітно, передвісницею смерті наповзла осінь. "Ось і все, — спокійно подумала вона. — Кінець". Усе, крім чекання, поки мине ще один місяць, щоб остаточно пересвідчитися; вона дізналася від негритянок, що ніколи не можна бути певною, хіба що після чотирьох тижнів. Доведеться чекати ще місяць, споглядаючи на календар. Поставивши позначку в календарі для певності, щоб не було помилки, вона спостерігала з вікна спальні, як проминає цей місяць. Почалися приморозки, перекинуто ще кілька аркушиків, настав і минув позначений у календарі день. Джоанна почекала ще тиждень, щоб з'ясувати остаточно. Не відчувала збудження, не дивувалася. "Ходжу при надії", — спокійно ствердила вона.

"Виїду завтра", — пообіцяв він сам собі того самого дня. "Вирушу в неділю, — подумав. — Почекаю, візьму тижневу платню, а тоді поїду". Крістмас уже заглядав наперед, аж до суботи, розмірковував, куди б поїхати. Увесь цей тиждень не бачився з нею. Сподівався, що дасть йому про себе знати. Коли входив у халупу чи виходив із неї, ловив себе на тому, що відводить очі від будинку, як робив першого тижня, поселившись тут. Крістмас взагалі її не бачив. Час від часу помічав, як негритянки, вбрані у щось несосвітенне на осінню холоднечу, простують протоптаними стежками, входять у дім і виходять із нього. Оце і все. Коли настала субота, він не виїхав. "Зберу стільки грошей, скільки

вдасться, — постановив він. — Якщо вона не квапиться мене потурити, то мені й поготів не варто поспішати. Поїду наступної суботи".

Крістмас залишився. Стояла холодна, ясна погода. Лягаючи спати у пронизаній перетягами халупі, загортаючись у бавовняну ковдру, він згадував спальню в будинку, з коминком, з великими стьобаними укривалами. Був близький до того, щоб пожаліти себе, ближчий, ніж будь-коли. "Могла б мені хоча ще одне простирадло передати", — думав він. Міг би й сам собі купити. Однак не купив. І вона не передала. Він чекав. Чекав, як йому здалося, дуже довго. А одного вечора в лютому прийшов додому й побачив на ліжку папірець. Це був лист від неї, майже наказ прийти в будинок цієї ночі. Крістмас не здивувався. Досі ще не бачив жінки, яка, не маючи біля себе чоловіка, не поступилася б, не повернулася б із часом. І тепер знав, що завтра вирушить у дорогу. "Мабуть, саме на це я й чекав, — спало йому на думку. — Чекав, щоб мене виправдали". Переодягнувшись, він поголився. Готувався, як наречений, сам того не усвідомлюючи. На кухні застав накритий стіл, як завжди; за час, що вони не бачилися, ні разу не бувало інакше. Попоївши, Крістмас пішов нагору. Не поспішав. "У нас попереду ціла ніч, — міркував він. — Вона матиме про що подумати сьогодні вночі й завтра, коли застане халупу порожньою". Джоанна сиділа біля вогню. Навіть не повернула голови, коли він увійшов.

— Візьми цей стілець, — озвалася вона.

Ось так розпочався третій відтинок. Спершу пантеличив Крістмаса навіть більше, ніж два попередні. Той сподівався якогось поривання, мовчазних перепросин або ж покірності, яка потребує тільки одруження. Натомість побачив чужинку, що з чоловічим спокоєм і твердістю відвела його руку, коли він, збитий з пантелику, нарешті набрався духу і торкнувся її.

— Ходімо до ліжка, — сказав він, — якщо маєш щось мені сказати. Після такого нам завжди краще розмовляється. Дитині це не зашкодить, можеш не боятися.

Жінка зупинила його одним словом. Уперше глянувши на її обличчя, Крістмас побачив на ньому холод, відчуженість і фанатизм.

— Чи ти усвідомлюєш, — спитала вона, — що марнуєш своє життя?

Він сидів, закам'янівши, видивляючись на неї, немовби не міг повірити власним вухам. Потрібен був час, щоб збагнути її слова. Вона взагалі не дивилася на Крістмаса. Сиділа з холодним, нерухомим лицем, задумливо вдивляючись у полум'я, й розмовляла з коханцем, як із чужим, а він слухав, ображений і зачудований. Хотіла, щоб він перейняв на себе всі її справи з негритянськими школами — і листування, і регулярні відвідини. Вона вже обмізкувала весь план. Викладала його в подробицях, а Крістмас слухав, проймаючись дедалі більшим гнівом і подивом. Йому належало взяти на себе керівництво, а їй — стати секретаркою, помічницею. Удвох їздитимуть по школах, разом відвідуватимуть помешкання негрів. Слухаючи, дарма що роздратований, Крістмас розумів: це божевільний план. Однак її спокійний профіль на тлі мирного вогню в коминку був серйозний і незворушний, як портрет у рамі. Вийшовши від Джоанни, він згадав, що вона ані словом не обмовилася про сподівану дитину.

Крістмас ще не вірив, що вона несповна розуму. Гадав, що все через вагітність, що саме тому вона не дозволяє торкнутися себе. Спробував посперечатися з нею. Та це було все одно, що доводити щось дереву: вона навіть не стала заперечувати, а просто спокійно вислухала й холодно повела далі, неначе він узагалі нічого не сказав. Коли він підвівся і вийшов, то навіть не був певен, що Джоанна це зауважила.

Упродовж наступних двох місяців Крістмас бачив її тільки раз. Дні минали в нього як завжди, ось тільки до будинку він тепер ані на крок не підходив. Знову став харчуватися в місті, як тоді, коли влаштувався працювати на фабриці. Але в ті давні часи не мусив думати про Джоанну весь день, тоді він взагалі про неї не думав. Тепер же нічим не міг собі зарадити. Весь час мав її на гадці, мало не перед очима стояла — невідчіпна, божевільна, що терпляче жде на нього в будинку. На

першому відтинку Крістмас немовби жив надворі, на засніженій землі, й намагався потрапити в дім; на другому відтинку — опинився на дні ями, в гарячій, дикій пітьмі; а тепер стояв посеред широкої рівнини, де не було ні дому, ні снігу, ні навіть вітру.

Тепер він почав боятися, досі пройнятий лише збентеженням і ще, мабуть, передчуттям лиха, приреченістю. Мав тепер напарника в торгівлі спиртним — чужака на ім'я Браун, що ранньою весною почав працювати на фабриці. Знав, що це дурень, а однак спершу гадав: "Принаймні йому вистачатиме клепок у голові робити те, що я скажу. Думати йому взагалі не доведеться". А за якийсь час сказав собі: "Тепер я знаю, що таке дурень. Це той, хто не може послухатися навіть своєї власної доброї поради". Узяв Брауна, бо той прибув здалека, мав у собі якусь веселу неперебірливу готовність і не відзначався хоробрістю. Крістмас знав, що в руках розсудливого чоловіка боягуз, при всіх своїх вадах, може стати доволі-таки корисним — будь-кому, тільки не собі самому.

Він боявся, що Браун довідається про жінку в будинку й через свою дурість та непередбачуваність скоїть щось непоправне. Боявся, що Джоанні, яку він оминав, може спасти на думку прийти вночі в халупу. З лютого Крістмас бачився з нею тільки один раз, коли прийшов сказати, що відтепер із ним буде мешкати Браун. То було в неділю. Гукнув Джоанну, вона вийшла до нього на задній ґанок і спокійно вислухала. "Ти не мусив так чинити", — сказала. Тоді він не зрозумів, що малося на увазі. Тільки згодом у голові зблисло, засвітало — цілковито, як надруковані слова: "Джоанна гадає, що я привів Брауна для того, щоб віднадити її. Вирішила, ніби я вважаю, що при ньому вона не посміє приходити в халупу, що доведеться дати мені спокій".

Ось так цю думку, страх перед тим, що може вчинити ця жінка, Крістмас посіяв у собі, вважаючи, що посіяв у ній. Гадав: раз вона так міркує, то Браун не те що віднадить, а навпаки — принадить її до халупи. Саме тому, що більш як місяць Джоанна нічого не робила задля зближення, Крістмасові здавалося, що вона може піти на все. Тепер і він

лежав ночами без сну й думав: "Мушу щось зробити. Щось-таки я зроблю".

Отож він удавався до хитрощів і старався втекти від Брауна, щоб прийти додому першим. Щоразу сподівався, що застане її там. А прийшовши й побачивши халупу порожньою, впадав у безсилу лють, бо доводиться боятися, брехати й поспішати, а вона знай сидить собі вдома весь день без діла і тільки те й робить, що розмірковує: зрадити його вже тепер чи помучити ще трішки. В інший час йому було б байдуже, знає чи не знає Браун про їхні стосунки. Крістмасові не були властиві потайність і благородне ставлення до жінок. Мав практичну, матеріальну натуру. Аж ніяк не переймався б, якби весь Джефферсон дізнався, що він коханець міс Берден. Крістмас не хотів, щоб чужі влазили у його особисте життя, через те, що потайки торгував віскі й щотижня мав на тому тридцять-сорок доларів чистого прибутку. Це перша причина. Друга полягала в його марнославстві. Він радше вмер би або пішов на вбивство, ніж допустив, щоб хтось, будь-хто, дізнався, чим тепер стали їхні стосунки. Що вона не тільки цілком змінила своє життя, але і його життя намагається змінити, зробити з нього щось середнє між відлюдником і місіонером серед негрів. Крістмас гадав: якщо Браун дізнається про щось одне, то неминуче знатиме і все інше. Отож, добравшись нарешті до халупи, після брехні та поспіху, штовхаючи двері, він думав про те, як за мить з'ясується, що цей поспіх взагалі непотрібний, а однак не можна відмовитися від такої остороги, — і люто ненавидів цю жінку, скаженів від страху і безсилля. Та одного вечора, відчинивши двері, він угледів на лежанці записку.

Побачив її одразу, щойно увійшов, — незбагненну, квадратну й білу проти темного покривала. Навіть не спинився, щоб поміркувати, про що ця звістка, що́ вона обіцяє, бо знав наперед. Відчував не збудження, а полегшу. "Кінець, — подумав він, ще не взявши складеного папірця. — Тепер усе буде, як раніше. Жодних балачок про нігерів та дітей. Схаменулася-таки. Втомилася від усього цього, побачила, що так вона зайде в глухий кут. Тепер розуміє, що потребує й хоче мужчину. Потребує хлопа вночі, а що він робить удень — не має значення". Цієї

миті Крістмас мав би зрозуміти, чому й досі не поїхав. Мав би втямити, що цей зачаєний квадратик паперу тримає його ще надійніше, ніж замок і ланцюг. Про це він не думав. Бачив лише себе — знову на грані обіцянки та насолоди. Ось тільки відтепер буде спокійніше. Вони обоє так захочуть. Крім того, відтепер він прибере її до рук. "Усе це дурощі, — розмірковував він, тримаючи ще не розгорнений папірець. — Усе це кляті дурощі. Вона й досі лишається собою, та і я теж. А тепер, після цих дурощів..." І уявляв, як вони удвох сміятимуться сьогодні вночі — пізніше, згодом, коли настане час спокійно побалакати й спокійно посміятися з усієї цієї історії, одне з одного, із себе самих.

Крістмас узагалі не розгорнув записки. Відклав її, помився, поголився й переодягнувся, весь час насвистуючи. Не встиг закінчити, як нагодився Браун.

— Ого-го, — озвався той. Крістмас не відповів. Дивився в дзеркало, прибите до стіни, й зав'язував краватку. Його напарник став посеред кімнати — високий, худорлявий молодик у брудному комбінезоні, зі смаглявим миловидним обличчям і цікавими очима. Мав біля рота тоненький шрам, білий, як ниточка слини. За хвилину повів далі: — Скидається на те, що ти кудись зібрався.

— Справді скидається? — спитав Крістмас, не оглянувшись. Насвистував монотонно, але не фальшивлячи, щось мінорне, жалібне й негритянське.

— Напевно, мені вже не варто митися, — сказав Браун. — Ти ж уже, вважай, готовий.

Крістмас обернувся.

— До чого готовий?

— Хіба ти не до міста?

— А хіба я сказав, що до міста? — відрізав Крістмас і повернувся до люстерка.

— Ага, — проказав Браун і задивився на приятелеву потилицю. — Значить, ти в особистій справі. — Він спостерігав за Крістмасом. — Нині холодна ніч. Не полежиш на сирій землі, коли нема іншої підстилки, окрім худого дівчиська.

— Та невже нема? — відказав Крістмас, посвистуючи й зосереджено, неквапно затягуючи вузол краватки. Повернувшись, одягнув піджак. Браун і досі спостерігав за напарником. Той рушив до дверей. — До завтра, — сказав. Двері за ним не зачинилися. Він знав, що Браун стоїть на порозі й дивиться вслід, однак і не гадав приховувати, що мав на меті. Попростував до будинку. "Хай підглядає, — подумав він. — Хай іде назирці, якщо хоче".

На кухні стояв накритий для нього стіл. Перш ніж сісти, Крістмас вийняв із кишені нерозгорнуту записку й поклав поряд тарілки. Без конверта, незапечатана, записка розгорнулася сама собою, немов запрошувала прочитати, наполягала. Та він не прочитав. Заходився їсти. Їв помалу. Майже був закінчив, аж тут раптово підвів голову й прислухався. Тоді встав, безгучно, як кіт, підкрався до вхідних дверей і рвучко розчахнув їх. За порогом, притулившись лобом до дверей, а точніше — до місця, де тільки-но вони були, стояв Браун. Коли його обличчя зненацька освітилося, на ньому був вираз напруженої дитячої цікавості, тоді під Крістмасовим поглядом він переродився в подив, а відтак обличчя трохи відсмикнулося й набрало звичайного вигляду. Браун озвався радісним, хоч і тихим, обачливим, змовницьким голосом, неначе вже став на бік Крістмаса, уклав спілку, не дочекавшись, коли його запросять і скажуть, у чому річ, — просто задля компанії з приятелем або ж задля солідарності з чоловіком проти всіх жінок.

— Ну й ну, — сказав він. — Так ось куди ти ходиш щоночі на зальоти. Двері в двері, можна сказати…

Не кажучи ні слова, Крістмас ударив його. Удар вийшов несильний, бо Браун якраз позадкував, невинно й радісно підхихикуючи. Від удару смішок обірвався. Відскочивши, відсахнувшись, Браун зник із снопа світла в темряві, звідки тепер долинав його голос, досі негучний, неначебто й досі з наміром не нашкодити приятелеві в ділі, та тільки вже звучав напружено, здивовано, налякано: "Не бий мене!" Браун був вищий на зріст — довгов'язе тіло, вже карикатурно спотворене втечею, здавалося, от-от розсипеться на друзки й заторохтить об землю, відступаючи від неквапного тихого Крістмасового наступу. Знову пролунав Браунів голос — високий, повен переляку й удаваної погрози: "Спробуй-но ще раз ударити!" Цього разу кулак влучив у плече, коли Браун обертався. Тепер той кинувся навтьоки. Відбіг кроків сто, перш ніж сповільнився й оглянувся. Тоді спинився й розвернувся. "Ти, смердючий жовтопузий макароннику", — сказав він для проби, тут же сіпнувши головою, ніби вимовив це загучно, наробив більше галасу, ніж хотів. З будинку не долинало ні звуку, кухонні двері знову темні, знову зачинені. "Ти, жовтопузий макароннику, — повторив Браун голосніше. — Я тобі покажу, як зі мною зачіпатися". Навколо стояла тиша. Холодно. Він крутнувся й, щось бурмочучи собі під ніс, рушив до халупи.

Повернувшись на кухню, Крістмас навіть не глянув на стіл, де лежала непрочитана записка. Підійшов до дверей, що вели до сходів і житлових кімнат. Став неспішно сходити вгору. Ішов розмірено, побачив двері до спальні, а в шпарині під ними — світло, світло від коминка. Повагом підійшов і взявся за клямку. Відчинив двері й остовпів. Джоанна сиділа за столом, під лампою. Він побачив знайому постать у знайомій простій одежині — одежині, яка виглядала так, ніби її пошили й дали носити чоловікові, зовсім не чепурунові. Угледів голову із сивуватим уже волоссям, туго стягненим тепер у вузол — бридкий, потворний, як наріст на хворій гілляці. Жінка звела голову, й Крістмас зауважив окуляри у сталевій оправі, яких досі ніколи не бачив. Стояв на порозі, досі тримаючись за клямку, й не ворушився. Йому здавалося, що десь ізсередини себе виразно долинають слова: "Треба було тобі прочитати цю записку. Треба було тобі прочитати цю записку". І думав: "Я щось зроблю. Щось зроблю".

Він усе ще чув це, стоячи біля заваленого паперами стола, з-за якого вона не встала, і дослуховувався до жахливих речей, які викладав холодний, спокійний голос, і Крістмасів язик повторював за нею слова, і очі дивилися на розкидані загадкові папери, документи, і думка текла, гладка, лінива й знічев'я зацікавлена: "Що означає цей папір? А цей що?" "До школи", — повторив його язик.

— Так, — підтвердила вона. — Тебе приймуть. У кожній з них. За мій рахунок. Нам навіть не треба буде платити.

— До школи, — повторив його язик. — Нігерської школи. Мене.

— Так. А згодом поїдеш до Мемфіса. Вивчатимеш право в конторі Піблза. Він тебе навчить. Тоді зможеш перебрати на себе всі юридичні справи. Все те, що ось перед тобою. Все, чим досі відав Піблз.

— Вивчати право в конторі нігера-юриста, — сказав його язик.

— Так. А тоді я передам тобі всі справи, всі гроші. Все загалом. А коли потребуватимеш грошей для себе, ти зможеш… зумієш належно повестися. Правники знають, що в такому разі робити, тож… Ти допомагатимеш їм виходити з темряви і йти до світла, і ніхто не матиме права звинуватити тебе, дорікнути тобі, навіть якщо дізнаються… навіть якщо ти не повернеш… таж ти міг би повернути гроші, й ніхто б навіть не довідався…

— Але ж нігерський коледж, нігерський правник… — спокійно мовив його голос. Не заперечував, просто наголошував. Вони не дивились одне на одного. Відколи Крістмас увійшов, Джоанна не звела очей.

— Скажи їм.

— Сказати нігерам, що я теж нігер?

Вона глянула на нього. Мала спокійне лице. Тепер це було обличчя старої жінки.

— Так. Муситимеш. Аби з тебе не брали грошей. Моїм коштом.

І тут він неначе звелів своєму язику: "Замовкни. Припини цей белькіт. Дай говорити мені". Крістмас нахилився. Вона не ворушилася. Їхні обличчя були дуже близько. Одне — холодне, мертвотно-бліде, фанатичне, божевільне, друге — пергаментне, завмерле у безгучному гарчанні.

— Ти стара, — шепнув він. — Раніш я цього не помічав. Стара баба. Твоє волосся посивіло.

Вона дала йому ляпаса тут же, не ворухнувши рештою тіла. На звук цього поличника відгукнувся луною його удар. Луснув кулаком і, немов підхоплений довгим подувом вітру, стягнув жінку із стільця, шарпнув до себе й тримав, вдивляючись зблизька в нерухоме, безтрепетне лице, піддаючись нахлинулому протяжному вітру пізнання.

— Нема в тебе ніякої дитини, — проказав він. — І ніколи не було. Тобі нічого не зашкодило, крім старості. Ти просто постарілася. Сталося таке — і ти вже ні на що не годишся. Ось що в тебе негаразд.

Він відпустив її і ще раз ударив. Скрутившись, жінка впала на ліжко, дивлячись на Крістмаса; він ударив ще раз в обличчя і стояв над нею, вивергаючи слова, які вона так любила слухати від нього й казала, що відчуває їх там, у собі, — шепітливі, безсоромні, пестливі.

— Ось і все. Ти просто зносилася. Тепер ти більше ні до чого. Ось і все.

Джоанна лежала на боці, повернувши до Крістмаса лице із закривавленими вустами, і дивилася на нього.

— Мабуть, найкраще було б, якби ми обоє померли, — сказала вона.

Він помічав записку на покривалі, як тільки відчиняв двері. Тоді підходив, брав і розгортав. Згадував тепер отой дупластий стовп, як річ із чиїхось оповідок, як щось із іншого життя, котрим він ніколи не жив. Бо папір, чорнило, форма і вигляд були одні й ті ж. Записки ніколи не були довгі, як і тепер. Та нині в них ніщо не нагадувало про невисловлені обіцянки, про щедрі гріховні розкоші. Нині вони стали стислішими, ніж епітафії, й коротшими, ніж команди.

Першим його поривом було — не піти. Гадав, що не сміє піти. А тоді усвідомив, що не сміє не піти. Тепер він не переодягався. У просяклому потом комбінезоні перетинав пізній травневий сутінок і заходив на кухню. Стіл для нього вже не накривали. Інколи Крістмас дивився на нього, проходячи мимо, й думав: "Господи Боже, коли ж це я міг сісти й спокійно повечеряти?" І несила була пригадати.

Він входив у будинок і піднімався сходами. І вже тоді чув її голос, що набирав сили, поки Крістмас сходив нагору й ішов до дверей спальні. Двері були зачинені, замкнені, з-за них долинав монотонний голос. Годі було розрізнити слова, чутно тільки невпинне гудіння. Крістмас не смів розпізнавати ці слова. Не смів дозволити собі дізнатися, про що їй ідеться. Отож стояв і чекав, а за якийсь час голос уривався, Джоанна відмикала двері, і він заходив. Минаючи ліжко, зиркав на підлогу. Здавалося, що там видно відбитки колін, і він одразу відводив очі, ніби побачив смерть.

Зазвичай лампа ще не горіла. Вони не сідали. Знову, як і два роки тому, розмовляли стоячи, а її голос заводив старої пісні: "...гаразд, тоді не до школи, якщо не хочеш... обійдешся й без цього... твоя душа... спокутування..." І він, холодний, нерухомий, чекав, коли вона закінчить: "...пекло... навіки-віків... вічні муки..."

— Ні, — казав він. І Джоанна вислуховувала його мову так само спокійно, а Крістмас знав, що не переконав її, та й вона знала, що не переконала його. Однак жодне з них не поступалося, ба гірше — не давало спокою другому. Крістмас навіть не виходив із кімнати. І вони стояли, стояли в тихому присмерку, залюдненому їхнім потомством — незліченними привидами мертвих гріхів і насолод, дивлячись одне одному в обличчя — змучені, вичерпані й неприборкані.

Ось тоді він виходив. Ще не встигли зачинитися двері, ще не замкнув їх засув, а вже знову було чути її голос — монотонний, спокійний і розпачливий. Про що він, до кого він — цього Крістмас не наважувався ні дізнаватися, ні навіть здогадуватися. Три місяці по тому, серпневої ночі, сидячи в тінях занедбаного саду й слухаючи, як дзиґарі на приміщенні суду за дві милі звідси вибивають десяту, а згодом одинадцяту, піддався непідважному парадоксу й відчув себе безвільним слугою неминучості, у котру, як вважав, не вірить. Сказав тоді сам собі: "Я ж мав це зробити ще ген коли. Мав це зробити ще тоді. Вона ж сама так сказала".

А сказала вона ще за дві ночі перед тим. Побачивши записку, Крістмас подався до Джоанни. Йдучи сходами, чув дедалі гучніший монотонний голос, гучніший і виразніший, ніж завжди. А коли зійшов на сходовий майданчик, зрозумів, чому воно так. Цього разу двері були відчинені, і, коли він увійшов, жінка не звелася. Так і стояла навколішки біля ліжка. Ані поворухнулася, її голос не урвався. Голова не схилена. Лице гордо підняте — ця поза формальної смиренності немовби постала з гордості, а голос у сутінках звучить спокійно, рівно, самозречено. Джоанна немовби й не зауважила, що ввійшов Крістмас, аж поки довела до кінця речення. Аж тоді повернула голову.

— Клякни зі мною, — озвалася вона.

— Ні, — відповів він.

— Клякни, — сказала вона. — Тобі навіть не доведеться говорити з Ним. Просто стань навколішки. Просто зроби перший рух.

— Ні, — сказав він. — Я піду.

Вона не рухалася. Дивилася на нього через плече.

— Джо, — сказала вона, — ти залишишся? Може, хоч це зробиш?

— Гаразд, — відповів він. — Залишуся. Тільки постарайся якнайскоріш.

Вона знову стала молитися. Промовляла тихо, з тою ж самою гордістю смиренності. Коли доводилося вживати слова-символи, яких Крістмас навчив її, вона вживала, вимовляла їх рішуче й без запинки, говорила з Богом так, ніби Він чоловік у товаристві двох інших чоловіків. Говорила про себе і Крістмаса, як про двох інших людей, спокійним, монотонним, безстатевим голосом. Змовкла. Тихо звелася. Вони стояли в присмерку віч-на-віч. Цього разу вона навіть не поставила запитання, йому й відповідати не довелося. За якусь хвилину вона тихо сказала:

— Тепер уже нічого іншого не вдієш.

— Тепер уже нічого іншого не вдієш, — повторив він.

"Тепер усе зроблено, з усім покінчено", — спокійно розмірковував він, сидячи в густій тіні заростей, слухаючи, як завмирає в далині останній удар дзиґарів. То було місце, де він упіймав її, знайшов два роки тому. Але це діялося в іншому часі, в іншому житті. Тепер тут стояла тиша, панував спокій, дихала прохолодою родюча земля. Пітьма повнилася безліччю голосів із усіх часів, які він пережив; минуле стало немовби одноманітним візерунком. І простяглося далі — у завтрашню ніч, у всі завтрашні дні, що вкладуться у частину одноманітного візерунка, стануть його продовженням. Крістмас думав про це, тихо

дивуючись із продовження, з незліченних повторів, адже все, що було, — це те саме, що буде, адже й завтра минуле та майбутнє означатимуть одне й те ж.

Пора.

Він звівся на ноги. Вийшов із тіні, обігнув дім і зайшов на кухню. В будинку було темно. Крістмас не був у халупі з самого ранку й не знав, чи залишила Джоанна записку, чи чекає на нього. Все одно не дбав про тишу. Йому було байдуже, спить вона чи ні. Розміреним кроком піднявся сходами й увійшов у спальню. Майже зразу пролунав із ліжка її голос:

— Засвіти лампу.

— Мені не треба світла, — відповів він.

— Засвіти лампу.

— Ні, — сказав він, стоячи над ліжком і тримаючи бритву, ще не відкриту. Джоанна більш нічого не сказала, і тоді від Крістмаса неначе відокремилося його тіло. Підійшло до стола, руки поклали бритву на скатертину, намацали лампу й чиркнули сірником. Вона сиділа на ліжку, плечима до узголів'я. На нічну сорочку накинута шаль, зібгана на грудях. Жінка схрестила руки поверх шалі, сховавши кисті в складках. Крістмас стояв біля стола. Вони дивились одне на одного.

— Станеш зі мною навколішки? — запитала вона. — Я не прошу цього.

— Ні, — відказав він.

— Не прошу цього. Це не я тебе прошу. Стань зі мною на коліна.

— Ні.

Вони дивились одне на одного.

— Джо, — сказала вона, — це востаннє. Я не прошу цього. Затям собі. Стань зі мною на коліна.

— Ні, — відповів він. І побачив, як розімкнулися її руки, як з-під шалі вигулькнула правиця зі старовинним однострільним капсульним револьвером завдовжки з маленьку гвинтівку, тільки важчим. А однак потворна тінь від нього та руки ані схитнулася, і понад нею потворна тінь зведеного курка, відхиленого взад й налаштованого кинутись уперед, як змііна голова, теж ані схитнулася. Джоаннині очі занерухоміли, непорушні, як чорне кружальце дула. Не було в них ні тепла, ні шалу. Спокійні й незворушні, як сам жаль, сам відчай, саме переконання. Крістмас не дивився на них. Стежив за тінню револьвера на стіні, стежив, як майнула насторожена тінь курка.

Стоячи посеред дороги, підвівши руку в сяйві ближчих і ближчих фар, він і не сподівався, що авто зупиниться. А проте спинилося, по-смішному раптово, завищавши й гойднувшись. Маленька машина, стара й побита. Коли Крістмас підійшов до неї, йому здалося, що два молоді обличчя плавають у відбитому світлі фар, немов вибляклі приголомшені надувні кулі. Дівоче, що було ближче, відкинулось, пойняте м'яким жахом. Та він не зауважив цього.

— Чи не підвезете мене туди, куди їдете? — запитав. Не сказавши ні слова, вони видивлялися на нього, охоплені німим зачудованим жахом, якого Крістмас не помічав. Відчинивши двері, він вмостився на задньому сидінні.

Та щойно сів, дівчина придушено заскімлила. Ось-ось цей звук набере гучності, коли повідважнішає страх. Авто вже рушило, немов стрибнуло, а юнак, не відриваючи рук від керма, не повертаючи голови,

шипів дівчині: "Тихше! Замовкни! Тільки так порятуємося! Ти замовчиш нарешті?!" Крістмас і цього не чув. Сидів ззаду й навіть не гадав, що попереду панує безмежний жах. Ось тільки спало на думку, що надто вже хвацько мчить цей автомобільчик вузьким сільським путівцем.

— Чи далеко веде ця дорога? — спитав пасажир.

Водій відповів йому, назвавши те саме місто, що колись назвав хлопчик-негр пополудні, три роки тому, коли Крістмас уперше потрапив у Джефферсон. Відповів сухо й глухо:

— Хочете туди поїхати, начальнику?

— Атож, — відказав Крістмас. — Так. Так. Годиться. Мені це підійде. Вам туди?

— Звичайно, — сказав юнак порожнім, невиразним голосом. — Куди накажете.

І знову дівчина поруч нього стала приглушено, упівголоса підстогнувати-підвивати, як маленька тваринка. І знову хлопчина засичав на неї, втупившись у дорогу, якою мчав, підстрибуючи, його автомобільчик:

— Тихше! Цс-с-с-с-с. Тихше! Тихше!

Та Крістмас досі нічого не помічав. Бачив тільки дві голови молодих людей, непорушно задивлених на яскраве світло, на яке налітала, погойдуючись, і щезала під колесами стрічка путівця. І на супутників, і на дорогу він дивився без цікавості. Був і далі байдужий, усвідомивши, що юнак уже добру хвилину щось йому каже. Не знав, чи далеко й куди вони заїхали. Тепер хлопчина говорив помалу, повторяючись, старанно добираючи якнайпростіші слова й вимовляючи їх чітко та виразно, ніби мав діло з чужоземцем:

— Послухайте, начальнику. Я тут зверну. Це найкоротший шлях. Виїдемо на кращу дорогу. Я поїду навпростець. Тут можна це зробити. На кращу дорогу. Так можна буде скоріше дістатися. Розумієте?

— Гаразд, — відповів Крістмас. Машина мчала, підскакуючи, вигойдуючись на поворотах, злітаючи на узвозах і провалюючись на спусках, немовби під нею розступалася земля. Стовпи з поштовими скриньками влітали у світло фар й, промайнувши, лишалися позаду. Час від часу авто проминало темний будинок. Юнак знову обізвався:

— Ось цей поворот, про який я казав. Саме тут. Я тут зверну. Це не означає, що з'їжджаю з дороги. Я просто беру навпрошки, до кращої дороги. Розумієте?

— Гаразд, — сказав Крістмас. А тоді ні з того ні з сього спитав: — Ви, мабуть, десь тут живете.

Тепер заговорила дівчина. Крутнувшись на сидінні, показала лице, сіре від тривоги й страху, сліпого щурячого відчаю.

— Так! Тут! — вереснула вона. — Ми обидвоє! Он там! А коли мій тато і брати...

Крістмас побачив, що юнак затиснув їй рот, а дівчина обіруч шарпає за зап'ясток. Під долонею придушено булькотів її голос. Крістмас подався вперед.

— Тут, — сказав він. — Тут вийду. Тут можете мене висадити.

— Догралася! — тонко, розпачливо й нестямно крикнув хлопчина. — Якби ти мовчала...

— Спини машину, — сказав Крістмас. — Я не зроблю вам нічого лихого. Просто хочу вийти.

Знову машина різко загальмувала, припавши на колеса. Двигун і далі гуркотів, авто рвонуло вперед раніше, ніж Крістмас встиг зійти з приступки. Довелося зіскочити й пробігти кілька кроків, щоб утриматися на ногах. При цьому щось тверде й важке торохнуло його по стегні. Автомобіль гнав на граничній швидкості, зникав. З нього долинало пронизливе виття дівчини. Нарешті щез. Запала темрява, осіла вже не відчутна на дотик пилюка, запанувала тиша під літніми зорями. Удар по стегні давався взнаки, і допіру тепер Крістмас зауважив: те, що вдарило, стискає права рука. Звівши її, Крістмас побачив, що в ній — старовинний важкий револьвер. Не усвідомлював, що тримає цю зброю, не пам'ятав, як і навіщо взяв її. Та вона була тут. "А я помахав водієві правою рукою, — подумав він. — Не дивно, що вона… вони…" Замахнувся, щоб кинути револьвер. Тоді передумав, засвітив сірника й оглянув зброю у кволому мертвотному світлі. Сірник догорів і згас, але Крістмас, здавалося, й досі бачив цю старовинну річ із двома зарядженими камерами. По одній цокнув курок і не дав пострілу, а по другій мав цокнути. "Для неї і для мене, — сказав він. Рука розмахнулась і кинула. Чути було, як затріщало в кущах. Знову стихло. — Для неї і для мене".

Розділ 13

Не минуло й п'яти хвилин після того, як селянин помітив пожежу, а люди вже почали збиратися. Декотрі з них, що їхали возами до міста провести суботній день, теж приставали. Ті, що жили по сусідству, приходили пішки. То був закуток негритянських хиж, спустошених, виснажених полів, де цілий гурт нишпорок не нашукав би й десяти осіб — чоловіків, жінок і дітей разом узятих, а однак тут ось уже півгодини немов з-під землі поставали люди — гуртами й групами, то поодинці, а то всією родиною. Ще одні наввипередки гнали сюди на машинах із міста, бекаючи клаксонами. Приїхав з ними також окружний шериф — огрядний врівноважений, добродушний з лиця чоловік гострого, хитрого розуму — й розштовхав ґаволовів, що збилися навколо тіла на покривалі й видивлялися тупо, з тим дитячим зачудуванням, із яким дорослі споглядають свої непозбувні портрети. Зібралися тут білі бідняки, було

кілька янкі, ба навіть південців, які, поживши на півночі, розмірковували вголос: еге ж, це прикметний злочин, на такий піде не те що хтось там із негрів, а все негритянське кодло. І знали, і вірили, і надіялися, що жертву ще й зґвалтували: принаймні раз, перш ніж перерізати горло, і принаймні раз, уже перерізавши. Шериф підійшов, глянув і наказав забрати тіло, сховати бідолашну від цікавих очей.

Тепер тут не було на що дивитися, хіба на місце, де лежало тіло, та на пожежу. А невдовзі ніхто вже не міг пригадати, де, на якому клапті землі було покривало, так що залишилось одне видовище — пожежа. Ото й витріщалися на вогонь, — з тим самим тупим отетерілим зачудуванням, яке пронесли з собою із прадавніх смердючих печер, де народилося знання, — немовби ніколи не бачили ні смерті, ні вогню. І ось під'їхала пожежна машина — хвацько, галасливо, із дзвоном і свистками. Нова, червона, позолочена, із ручною сиреною та золотистим дзвоном самовпевненого, гордовитого, зухвалого тону. Чоловіки та юнаки без капелюхів висіли на ній, нехтуючи, наче мухи, закони фізики. Машину обладнано механічними драбинами, що, немов шапокляки, від дотику руки вискакують на недосяжну висоту; ось тільки ні́куди їм тут вискакувати. Були також пожежні рукави, скручені в чистенькі, неторкані ще кільця, які нагадували рекламу телефонного трасту в популярних журналах; та тільки не було на що їх почепити й нічого помпувати ними. Отож чоловіки без капелюхів, покинувши перед тим прилавки і конторки, зіскочили з машини, ба навіть той, що крутив ручку сирени. Вони теж підійшли, і їм показали кілька місць, де нібито лежало покривало, і деякі з цих людей, уже з пістолетами в кишенях, завели мову про те, щоб когось скарати на смерть.

Але не було нікого підхожого. Міс Берден жила так тихо, дбаючи про свої справи, що залишила місту, де народилась, і жила, і вмерла чужоземкою, чужинкою, своєрідний спадок — подив і образу, а за таке, хай навіть наостанок, вона подарувала городянам розкішну м'ясну поживу для душі — майже римське видовище, її ніколи не простять, не дадуть їй, мертвій, спокою. О ні! Спокій — це не дуже часта річ. Отож вони товпилися, збивалися в гурти, вірячи, що вогонь, кров і тіло, яке

згинуло три роки тому й тільки-но повернулося до життя, волають про помсту. І не вірили, що несамовитий захват полум'я і нерухомість тіла — це підтвердження того, що досягнено просторів поза людським болем і злом. О ні! Бо приємніше вірити у щось інше. Ще краще, ніж полиці та прилавки, повні давно знаних речей, які власник надбав не тому, що прагнув їх, милувався ними, тішився з володіння, а просто для того, щоб затуманити, обманути покупців і збути ці речі з баришем; на ще не проданий товар, на людей, що могли б його купити, але ще цього не зробили, власник поглядає зі злістю, а то й з образою, а то й з відчаєм. Ще краще, ніж затхлі кабінети, де вичікують правники, причаївшись серед привидів старої брехні й похоті, де чекають лікарі з гострими ножами та ядучими ліками й втовкмачують пацієнтові, сподіваючись, що той повірить, не заглянувши в друковані вказівки, буцімто ці медики тільки для того й працюють, щоб кінець кінцем зі своєї доброї волі залишитися без роботи. Приходили також жінки — нероби в яскравому, а дехто і в похапцем накинутому одязі, з потайним пристрасним блиском в очах і з даремно розімлілими бюстами (цим жінкам завжди була миліша смерть, ніж спокій), щоб у безнастанному гулі "Хто вбив? Хто це зробив?" виклацувати, мов на машинці, безліччю твердих каблучків щось на кшталт "Він і досі на свободі? Ах! І досі не спіймали? І досі?"

Шериф теж видивлявся на вогонь із здивуванням і досадою, бо не було як оглянути місце злочину. Ще не усвідомив, що досаду викликала людина. Завинив вогонь. Здавалося, що для цього він самозародився. Здавалося, ось клубок усіх передумов і причин того, що шерифові предки прожили досить довго, аби пустити його на світ, стали до змови зі злочином. Отож урядовець походжав, спантеличений і роздратований, навколо цього монумента недбальству, забарвленого надією й крахом, аж поки підійшов помічник і доповів: у халабуді неподалік будинку він виявив сліди того, що хтось у ній недавно перебував. І відразу ж селянин, який перший зауважив пожежу (ще не дістався до міста; його підвода не проїхала ані дюйма з місця, де він зліз із неї дві години тому, а тепер сновигав поміж людей, розпатланий, вимахуючи руками, з отупілим, змученим, розпашілим лицем, охриплий

мало не до шепоту), згадав, що коли він увірвався в будинок, там був чоловік.

— Білий? — запитав шериф.

— Так, сер. Никав у сінях, ніби тільки що звалився зі сходів. Нізащо не хотів пустити мене нагору. Сказав, що вже побував там і нікого не застав. А коли я спустився, його вже не було.

Шериф глянув на людей навколо себе.

— Хто жив у цій халупі?

— Я й не знав, що в ній живуть, — відповів помічник. — Мабуть, нігери. Як я чув, вона могла й квартирувати нігерів у себе в домі. Дивно мені тільки, чому один із них давно цього не скоїв.

— А приведіть-но мені якогось нігера, — звелів шериф. Помічник і ще двоє-троє виконали наказ. — Хто жив у цій халабуді?

— Не знаю, містере Вотт, — мовив негр. — Я ніколи не придивлявся. І не знав, що там хтось живе.

— Заведіть його туди, — розпорядився шериф.

Навколо нього, помічника та негра збиралися люди з однаковими обличчями, з очима, в яких уже тьмяніли справжні відблиски безглуздого полум'я. Немовби всі їхні п'ять відчуттів злилися в одне — в органі зору, в апофеозі, а слова, що літали між ними, породжував вітер чи повітря: "Це він? Ось цей убив? Шериф упіймав його. Так, уже впіймав його". Шериф глянув на них.

— Забирайтеся звідси, — сказав він. — Усі. Йдіть дивитися на пожежу. Якщо потребуватиму допомоги, я вас покличу. Геть звідсіля.

Він обернувся й повів двох помічників та негра до халупи. Спіймавши облизня, інші стояли і споглядали, як троє білих та негр входять у халупу й зачиняють за собою двері. А позаду ґаволовів умирало полум'я й гоготіло, наповнюючи повітря, не гучніш, ніж голоси, зате гул долинав аж ніяк не з нізвідки, на відміну від них. "Господи Боже, якщо це він, то чого ж ми стоїмо й нічого не робимо? Убив білу жінку чорний засранець..." Ніхто з них не бував у цьому будинку. Коли міс Берден була жива, вони не дозволяли своїм жінкам навідувати її. А коли були молодші, ще хлопчиська (у деяких і батьки таке робили), то кричали на вулиці їй навздогін: "Негритоська коханка! Негритоська коханка!"

У халупі шериф важко сів на одне з ліжок. І зітхнув — чоловік-бочка, із справдешньою скелеподібною незрушністю бочки.

— Що ж, я таки хочу дізнатися, хто жив у цій халупі, — озвався він.

— Я ж вам сказав, що не знаю, — відповів негр. Прозвучало це трохи понуро, з прихованою настороженістю. Він стежив за шерифом. Інші двоє білих стояло ззаду, їх не було видно. Не озирався на них, навіть погляду не кинув. Вдивлявся в шерифове обличчя, як дивляться в дзеркало. Мабуть, побачив, як у люстерку, на що заноситься. А може, й не побачив, бо якщо на обличчі щось та й змінилося, майнуло, то це лиш промайнуло. Негр не оглянувся, ось тільки його обличчя зморщилося раптово, різко й миттєво, смикнулись угору кутики вуст, вискалилися, наче в усмішці, зуби, коли по спині ляснув ремінь. І знову, непроникне, розгладилося, утихомирилося.

— Гадаю, ти не дуже стараєшся пригадати, — зауважив шериф.

— Не можу пригадати, бо не знаю, — мовив негр. — Я й живу оддалік. Ви ж мали б знати, де я мешкаю, білі люди.

— Містер Бафорд каже, що ти мешкаєш поряд, біля дороги, — сказав шериф.

— Багато хто живе біля дороги. Містер Бафорд, напевно, знає, де мій дім.

— Він бреше, — втрутився помічник на прізвище Бафорд. Це він тримав ремінь пряжкою назовні. Був напоготові. Пас очима шерифове обличчя. Немов спанієль, що жде наказу кинутись у воду.

— Може, бреше, а може, й ні, — розсудив шериф, розмірковуючи про негра. Нерухомий, величезний, незрушний, продавив пружини ліжка. — Мабуть, він іще не втямив, що я не жартую. Вже й не кажу про цих людей надворі. Ці не посадять його в тюрму, якщо діло поверне на гірше, бо не мають такої. А якби й навіть мали, то все одно не завдаватимуть собі зайвого клопоту.

Мабуть, його очі знову подали знак, сигнал, а може, й ні. Мабуть, негр розпізнав це, а може, й ні. Знову ляснув ремінь, пряжка смугнула спину.

— Ну що, згадав? — запитав шериф.

— Тут живуть двоє білих чоловіків, — відповів негр. — Голос був байдужий, ані крихти понурості чи ще чогось. — Не знаю, хто вони і що роблять. Це не моє діло. Я ні разу їх не бачив. Просто чув, люди казали, що там мешкають двоє білих. Мені однаково, хто вони. Оце все, що мені відомо. Можете шмагати мене до крови. Більш нічого не знаю.

Шериф знову зітхнув.

— Досить. Мабуть, це таки правда.

— Та це ж отой Крістмас, що працював на фабриці, а другого звуть Браун, — озвався третій чоловік. — У Джефферсоні зупини першого-ліпшого, від кого перегаром несе, і він те саме скаже.

— І це схоже на правду, — згодився шериф.

Та й повернувся до міста. Коли юрба побачила, що він від'їжджає, почався мало не біблійний вихід. Так, ніби вже не було на що дивитися. Тіло забрали, а тепер іще й шериф забрався. Неначе повіз у собі, десь усередині цієї незрушної туші, що знай зітхає, саму таємницю. Вона збуджує й спокушає, як обіцянка чогось іншого, ніж гидотності напхом напханих черев і низки одноманітних буднів. Отож не було на що дивитися, хіба на пожежу, а ці люди спостерігали її три години. Уже призвичаїлися до неї, достосувалися; тепер пожежа зробилася невід'ємною частиною їхнього життя й життєвого досвіду, стоячи в безвітрі під колоною диму, вищою й тривкішою, ніж пам'ятник, до якого можна будь-коли повернутися. Досягши міста, їхній караван мав у собі щось від чванливого лицемірства процесії за катафалком: на чолі шерифів автомобіль, а інші сурмлять і бекають ззаду, в клубах гуртом здійнятої куряви. На перехресті, неподалік майдану цю процесію на мить затримала сільська підвода, яка спинилася, щоб дати зійти подорожній. Виглянувши з вікна, шериф побачив молоду жінку, що злазила з воза помалу й обачно, з незграбною обережністю вагітної на останніх днях. Віз поїхав, караван рушив далі й перетнув майдан, де касир у банку вже вийняв із сейфа конверт, який небіжчиця віддала на зберігання, надписавши: "Розпечатати після моєї смерті. Джоанна Берден". Коли шериф увійшов до свого кабінету, там уже чекав касир із конвертом, який містив аркушик. На ньому тою самою рукою, що й на конверті, написано: "Повідомити адвоката І. І. Піблза — Біл-стрит, Мемфіс, Теннессі, і Натанієла Беррінґтона — Сент-Ексетер, Нью-Гемпшир". І це все.

— Той Піблз — правник-нігер, — зауважив касир.

— Та невже? — здивувався шериф.

— Авжеж. Скажіть, що мені робити.

— Мабуть, те, що на папері зазначено, — відповів шериф. — Зрештою, буде ліпше, коли я сам це зроблю.

Він надіслав дві телеграми. За півгодини дістав відповідь із Мемфіса. Ще одна прийшла на дві години пізніше, а тоді за якихось десять хвилин містом поширилася чутка, що нью-гемпширський небіж міс Берден пообіцяв тисячу доларів винагороди тому, хто спіймає вбивцю. О дев'ятій вечора з'явився чоловік, якого побачив селянин, вламавшись в охоплений пожежею будинок. Тоді вони ще не знали, що це — саме той. Він їм цього не сказав. Знали тільки, що чоловік, який віднедавна проживав у місті й був відомий як бутлегер Браун, причому бутлегер нікудишній, прийшов на майдан дуже схвильований і шукав шерифа. Ось тут усе почало помаленьку складатися докупи. Шериф знав, що Браун якось пов'язаний з іншим прибульцем — Крістмасом, про якого, дарма що він прожив у Джефферсоні три роки, знали ще менше, ніж про Брауна. Допіру тепер шериф дізнався, що Крістмас три роки мешкав у хижі за будинком міс Берден. Браун хотів щось сказати, вимагав цього гучно й наполегливо. Відразу стало зрозуміло, що він домагається тисячі доларів винагороди.

— Хочеш видати свого спільника? — поцікавився шериф.

— Не хочу нікого видавати, — різко й хрипло відповів ошалілий Браун. — Я знаю, хто вбивця, й скажу це, коли дістану винагороду.

— Спершу впіймай його, тоді матимеш гроші, — сказав шериф, і Брауна забрали у в'язницю, для певності. — Хоча, як гадаю, в такому заході не було потреби, — додав він. — Цілком певно, що, поки тут пахне тою тисячкою, його звідси не викуриш.

Коли вивели Брауна, що злився, харчав, хрипів і вимахував руками, шериф зателефонував до сусіднього міста, де тримали пару псів-шукачів. Їх мали привезти вранішнім потягом.

На сумному світанні цього недільного ранку, понад голою, понурою платформою, де чекали тридцять чи сорок осіб, замигтів освітленими вікнами й, заторохтівши, спинився на якусь хвилинку потяг. Швидкий, він не завжди зупинявся у Джефферсоні. Затримався тут якраз стільки, щоб випустити двох собак. Тисяча тонн дорогого, складного й мудрованого залізяччя, сяючи й гуркочучи, увірвалась у вражену тишу, щоб виригнути двох сухорлявих догідливих привидів, чиї обрамлені обвислими вухами сумирні писки печально й принижено дивилися на втомлені, бліді обличчя людей, що, недоспавши ночі, у якійсь жахливій і безсилій нетерплячці оточили псів. Немовби скверна вбивства поширилась і на всі наступні дії, зробила з них щось потворне, парадоксальне, збочене проти розуму й природи.

Світало, коли це ополчення добралося до халупи за холодними головешками та попелом, що залишилися від будинку. Пси-шукачі, чи то осмілівши від сонячного світла та тепла, чи то перейнявши напружене збудження від людей, біля халабуди стали гавкати й рватися з повідків. Шумно нюшачи, подих у подих, вони взяли слід і повели чоловіка, що тримав смики. Пробігши зо сто ярдів, спинилися, стали завзято рити землю й випорпали ямку, в якій хтось закопав недавно спорожнені консервні бляшанки. Гуртом собак відтягли звідти. Відвели від хижі й ще раз відпустили. Якусь хвилину пси метушилися, скиглили, а тоді знову рвонули, висолопивши язики, пускаючи слину, тягнучи й волочачи за собою людей, що бігли й матюкалися, аж поки повернулися до халупи. Там шукачі, упершись лапами, задерши голови й закотивши очі, залилися дзявкотом на розчахнуті навстіж двері — палко й самозречено, як два баритони в італійській опері. Собак посадили в авто, відвезли до міста й там нагодували. Коли їхали через майдан, у церквах розмірено й мирно бамкали дзвони, а вулицями статечно простували добропорядні люди під парасольками, з Біблями та молитовниками в руках.

Цього вечора до шерифа завітав сільський хлопчина з батьком. Хлопець розказав про те, як у п'ятницю вночі їхав машиною додому і як його за милю-дві від місця злочину зупинив чоловік із пістолетом. Боячись пограбування, а то й смерті, юнак вирішив перехитрувати цього попутника — приїхати на своє подвір'я, а там вискочити з машини й гукнути на допомогу, але той щось запідозрив, наказав спинити авто й вийшов.

Батько поцікавився, скільки їм припаде з тисячі доларів.

— Зловіть його, тоді побачимо, — відповів шериф.

Отож розбудили собак і посадили їх в іншу машину. Хлопець показав, де вийшов той чоловік. Псів пустили, ті тут же кинулися до лісу й, маючи безпомильне чуття на метал, майже зразу знайшли револьвер, заряджений двома кулями.

— Старовинний, капсульний, ще з часів Громадянської війни, — зауважив помічник. — Один капсуль надбитий, але трапилася осічка. Як гадаєте, що він цим робив?

— Спустіть псів, — звелів шериф. — Може, їм повідки заважають.

Так і зробили. Звільнившись, собаки заблукали. Не люди їх загубили, а навпаки. Опинилися за струмком, за грядою, їх було добре чути. Уже не гавкали, як раніше, — гордо, упевнено й, напевно, із задоволенням. Тепер вони вили — протяжно й безнадійно, а люди безперестанку гукали їх. Але тварини, очевидно, не чули закликів. Можна було розрізнити два голоси, однак здавалося, що подзвінно, принижено виє одна горлянка, немовби пси затаїлися один біля другого. Трохи згодом такими їх і знайшли — скуленими в рові. На той час їх голоси нагадували дитячі. Залишившись там, люди сиділи навпочіпки, поки розвиднілося й стало можливо відшукати дорогу до машин. Прийшов понеділковий ранок.

Спека набрала сили в понеділок. Уночі у вівторок пітьма після жаркого дня задушлива, непорушна й гнітюча. Увійшовши в дім, Байрон одразу відчуває, як його ніздрі біліють і натягуються від густих затхлих випарів житла, в якому порядкує чоловік. А коли підходить Гайтавер, запах пухлого немитого тіла й несвіжої білизни — цей дух невибагливого висиджування в чотирьох стінах, застояної надваги без купелі — перебиває всі інші відчуття. Входячи, Байрон думає, як звик був: "Це його право. Таке, може, й не по мені, а йому в самий раз, це його право". І згадує, як колись він, здавалося, знайшов відповідь, немовби в напливі натхнення, осяяння: "Це дух чесноти. Звичайно, він тхне нам — таким поганим і грішним".

Вони сидять навпроти в кабінеті, поміж них стіл і засвічена лампа. Байрон знову нерухомо сидить на твердому стільці, похнюпивши голову. Веде річ стримано, вперто, як той, хто розповідає щось не тільки неприємне, але ще й таке, що не викликає довіри.

— Я шукаю для неї інше помешкання. Таке, щоб можна було побути на самоті. Де б вона могла…

Гайтавер дивиться на його похилене обличчя.

— Навіщо їй переїжджати? Їй же там зручно, а якщо треба буде допомогти, то жінка поруч.

Гість не відповідає. Непорушно сидить, потупившись, його лице спокійне, вперте. Дивлячись на нього, господар думає: "Це тому, що так багато трапилося. Забагато. Ось у чому річ. Людина робить і породжує набагато більше, ніж може чи мусить витримати. Ось так і дізнається, що може витримати все. Саме так. У тому-то й жахіття, що вона може витерпіти все, все". Він спостерігає за Байроном.

— Чи тільки через місіс Бірд їй треба переїхати?

Байрон досі не підводить очей, говорить тим самим спокійним упертим тоном:

— Вона потребує такого помешкання, що нагадувало б їй рідний дім. Не дуже й багато часу залишилося, а в пансіоні, де, вважай, самі чоловіки… Їй потрібна кімната, в якій було б спокійно, коли надійде час, в яку не заскочить зопалу з коридору якийсь там торговець кіньми чи присяжний засідатель…

— Розумію, — мовить Гайтавер, споглядаючи Байронове обличчя. — Ви хочете, щоб я взяв її сюди. — Гість намагається вставити слово, але той веде далі холодним, рівним тоном: — Так не годиться, Байроне. Якби тут була інша жінка, жила б у цьому домі… Мені соромно, бо ж тут стільки вільного місця і так спокійно… Зрозумійте, я ж про неї турбуюся. Не про себе. Мені байдуже, що там гадатимуть і говоритимуть про мою особу.

— Я не просив цього. — Байрон не підводить очей. Відчуває, що на нього дивляться. І міркує: "Оце ж він і думає. Знає, що я не те мав на увазі. Це він просто так сказав. Знаю, що він гадає. Такого я й сподівався. Зрештою, з якої речі йому думати інакше, ніж інші люди, хай навіть і про мене?" — Та ви, мабуть, розумієте це.

Напевно, Гайтавер усе тямить. Та Байрон ані погляду не кине, щоб пересвідчитися в цьому. І далі, втупившись у підлогу, говорить занудним, безбарвним голосом, а пастор за столом навпроти сидить, випроставшись, наче під лінійку, й дивиться на вихудле, бите негодою, просвітлене тяжкою працею обличчя.

— Не хочу вплутувати вас в оте все. Це не ваш клопіт. Ви ж її навіть не бачили, та й, мабуть, не побачите. Либонь, і його теж не бачили, то й не знатимете, в чому річ. Я просто подумав собі, що… — Голос змовкає. Через стіл на співрозмовника дивиться випростаний священик. Вичікує, не пропонує допомогти. — Коли йдеться про те, чого не варто робити,

то, звичайно, можна самому собі дати раду й пораду. Та коли дійде до діла, то варто прислухатися до всіх порад. Я й не гадаю вплутувати вас у цю справу. Можете не хвилюватися.

— Здається, я розумію, — озивається Гайтавер, спостерігаючи за похиленим лицем. "Я вже за межею життя, — розмірковує він. — Ось тому не буде жодної користі з того, що я втручатимусь, пхатиму носа. До нього все одно не дійдуть мої слова, як і до цих чоловіка та жінки (еге ж, як і до цієї дитини), хай навіть я спробую повернутися до життя". — Але, як ви сказали, ця жінка знає, що батько дитини — тут.

— Так, — замислено каже Байрон. — Я гадав, що там, на фабриці, мені аж ніяк не випаде зашкодити чоловікові, чи жінці, чи дитині. А вона тільки-но прийшла, і я геть усе їй виляпав.

— Я не про те. Тоді ви самі не знали, в чому річ. Ідеться про всю решту. Про батька дитини й цього, як там його… Минуло три дні. Вона б так чи сяк дізналася, незалежно від того, сказали б ви їй чи ні. Досі вона неодмінно довідалася б.

— Про Крістмаса. — Байрон не підводить голови. — Я вже нічого не сказав після того, як вона запитала про білий шрамчик біля рота. Того вечора, коли ми йшли до міста, я весь час боявся, що вона поспитає. І все заводив різні балачки — про всяку всячину, аби тільки не дати їй порозпитувати. Гадав собі: не допущу того, щоб виявила, що він не тільки втік і покинув її в біді, але ще й ім'я змінив, аби його не знайти, що тепер, коли нарешті знайшла того нікчему, він ще й бутлегер на додачу, — а вона вже все це знала. Вже знала, що він лайдак, — розмірковує й сам собі дивується він. — Мені не довелося ні приховувати правду, ні гладко брехати. Вона неначе заздалегідь знала, що́ я скажу і в чому збрешу. Здавалося, сама досі все обмізкувала і вже наперед не вірить у це, хоч я ще й словом про ту справу не обмовився, і вважає, що так має бути. А однак якась її частина знала правду, цю частину я нізащо не обманув би… — Байрон затинається, шукає відповідних слів, випростаний співрозмовник за столом дивиться на нього й не квапиться

допомогти. — Немовби вона поділена надвоє і одна з тих частин знає, що він негідник. А друга частина вірить: коли в чоловіка і жінки має бути дитина, то Господь подбає, щоб вони були разом, коли надійде час. Що Бог опікується жінками й захищає їх від чоловіків. А якщо Всевишній не бачить потреби в тому, щоб поєднати, стулити ці дві половинки, то я й поготів цього не робитиму.

— Це дурниці, — каже Гайтавер, дивлячись через стіл на нерухоме, вперте, аскетичне лице — лице відлюдника, що довго жив у пустищі, де піщані бурі. — Їй належить зробити одне-єдине — повернутися в Алабаму. До своїх родичів.

— А я вважаю, що ні, — відказує Байрон. Відказує одразу ж, рішуче й твердо, немовби тільки й чекав на ці слова. — Їй цього не треба робити. Гадаю, не треба їй такого. — Однак не підводить очей. Відчуває на собі погляд.

— Чи знає цей Браун, що вона в Джефферсоні?

На якусь мить Байрон майже усміхнувся. Губа смикнулася вгору. Ледь помітний рух, майже як тінь, геть невеселий.

— Він дуже заклопотаний. Отією тисячею доларів. Глянеш на нього — і сміх і гріх. Десь так, як хтось, не вміючи грати, щосили дмухає в трубу, сподіваючись, що зараз із цього буде музика. Що дванадцять чи п'ятнадцять годин тягають його в кайданках через майдан. Здається, не можуть спекатися Брауна, хоч отих псів-шукачів на нього нацькуй. Просидів у буцегарні суботню ніч і знай торочив, що в нього хочуть вимантити цю тисячу, хочуть повернути справу так, буцімто він пособляв Крістмасу в убивстві, аж поки Бак Коннер прийшов до Брауна в камеру та пригрозив заткнути пельку кляпом, якщо не втихомириться й не даватиме спати іншим арештантам. Отож утихомирився, а вночі у неділю, коли вони пішли з псами-шукачами, Браун таку бучу здійняв, що мусили і його взяти. Та собаки нічого не змогли вдіяти. А він репетує,

лає їх, відлупцювати хоче за те, що не взяли сліду, і знов усім розказує, що це він перший доніс на Крістмаса й хоче тільки справедливості, аж поки шериф відвів його убік, щоб поговорити. Не знати, про що там була мова. Мабуть, шериф пригрозив, що зараз замкне його у в'язниці й наступного разу не візьме з собою. Той трохи вгомонився, й вони рушили. Повернулися до міста допіру в понеділок, пізно вночі. Браун був сумирний. Мабуть, утомився трохи. Не виспався, та все одно, кажуть люди, все забігав поперед псів, аж врешті шериф пообіцяв, що прикує Брауна кайданками до помічника, щоб тримався ззаду й пси могли ще щось занюшити, крім нього. Ще в суботу ввечері, коли його заарештували, був неголений, а тепер взагалі заріс по вуха. Либонь, більше схожий на вбивцю, ніж Крістмас. І ще кляв на всі заставки Крістмаса, неначе той навмисно, на зло сховався, щоб Браун не дістав тисячі доларів. Привели його до в'язниці й замкнули на ніч. А цього ранку знову вивели на волю й пішли гуртом із псами по новому сліду. Кажуть, поки не забралися з міста, було чути, як він галасував і просторікував.

— І ви кажете, що вона цього не знає. Кажете, що приховали це від неї. Волієте, щоб уже краще вважала його негідником, аніж йолопом. Правда ж?

Байронове лице знову знерухоміло. Він серйозний, не усміхається.

— Не знаю. Це було в неділю вночі, коли я, побалакавши з вами, повернувся додому. Я гадав, що вона заснула в ліжку, аж ні — сидить у вітальні й питає: "У чому річ? Що тут сталося?" Не дивлюся на неї, та відчуваю, що глядить на мене. Я відповів, що нігер убив білу жінку. Цього разу не збрехав. І дуже зрадів, що не довелося брехати, бо тут ще й зміркувати нічого не встиг, а з язика вже зірвалося: "І будинок підпалив". Що ж, слова не вернеш. Я ж сам їй показав дим і сказав, що там живуть два приятелі — Браун і Крістмас. Відчуваю її погляд, як оце зараз ваш, а вона й питає: "А як нігера звати?" Здається, ніби сам Бог дбає, щоб жінки дізнавалися те, чого хочуть, із чоловічої брехні, навіть не розпитуючи. І не дізнавалися про те, чого не потребують, причому

навіть не здогадуючись, що їм не вдалося вивідати. Отже, не можу сказати напевно, що вона знає, а чого не знає. Одне скажу: я приховав від неї, що той, кого вона шукає, доніс на вбивцю й тепер сидить у буцегарні, коли не ганяється із собаками за людиною, яка підібрала й прихистила його. Ось це я утаїв.

— І що ви тепер робитимете? Куди вона хоче перебратися?

— У халупу й чекати там на нього. Я сказав їй, що він пішов у справах до шерифа. Отож не дуже-то й збрехав. Перед тим поспитала була, де він мешкає, я й відповів. А вона каже, що там її місце, поки він повернеться, бо це його домівка. Каже, що він сам так захотів би. Я ж не можу перечити, тлумачити, що якраз цього він хоче найменше на світі. Наполягла, щоб перебратися туди сьогодні ввечері, щойно я прийду з фабрики. Зібрала свій клуночок, наділа капелюшок і чекала на мене. "Я вже й рушила була, — каже, — та засумнівалася, що сама дорогу знайду". А я відповідаю: "Еге ж, та тільки сьогодні вже пізнувато, виберемося туди завтра". Вона заперечує: "Маємо ще годину, поки стемніє. Туди ж усього дві милі йти, хіба ні?" Я пояснюю, що ліпше зачекати, бо треба спершу запитати дозволу, а вона мені на те: "Кого запитати? Невже це не Лукасів дім?" І відчуваю, як вона дивиться на мене, а тоді питає: "Що це за священик, до якого ви все ходите поговорити про мене?"

— І ви дозволите їй там оселитися?

— То, мабуть, буде найкраще. Там вона житиме в затишку, наодинці, якнайдалі від усіх цих пересудів, поки все вляжеться й налагодиться.

— Отже, вона так вирішила, й ви її не стримуєте. Не хочете стримувати.

Байрон не підводить очей.

— Якоюсь мірою це і є його оселя. Кращої й ріднішої він, либонь, ніколи в житті не матиме. Браун — це ж Лінин…

— Сама-одна в цій халупі, а дитя ось-ось народиться. Найближче житло — кілька негритянських хиж за півмилі звідти. — Гайтавер спостерігає за Байроновим обличчям.

— Я про це подумав. Є спосіб зробити так, що…

— Який спосіб? Що ви можете зробити, щоб належно заопікуватися нею?

Байрон не відразу відповідає, не підводить очей. Коли озивається, в голосі чути впертість.

— Дещо можна й потайки робити, причому на користь, а не на зло, отче. Байдуже, як на те люди дивитимуться.

— Я не вважаю, Байроне, що ви здатні на щось дуже погане, хай там як його сприймають люди. Та чи візьмете на себе сміливість сказати, до яких меж простирається зло й де починається його подоба? Де саме спиняється зло між своїм ділом і подобою?

— Я нездатен на погане, — відказує Байрон. Злегка поворухнувшись, говорить так, ніби теж тільки-но прокинувся. — Сподіваюся, що нездатен. Стараюся робити слушно, на власний розсуд.

"Ось тут, — думає Гайтавер, — він уперше збрехав мені. Чи взагалі будь-кому — жінці, чоловікові, й собі зокрема. — Дивиться через стіл на вперте, непоступливе, спокійне лице, що й досі не повернулося до нього. — А може, це й не обман, якщо Байрон не тямить, що обманює сам себе?"

— Гаразд, — каже він з якоюсь удавною різкістю, що не пасує його обличчю з обвислим підборіддям і чорними очницями. Отже, все вирішено. Ви відведете її до цього житла, подбаєте, щоб їй було зручно, щоб її не турбували, поки все скінчиться. А тоді скажете цьому… як його… Банчу… Брауну, що вона там.

— І він накиває п'ятами, — докидає Байрон. Не підводить очей, а все ж здається, що його пойняла хвиля тріумфування, радощів, яку він не встиг приховати й стримати, а тепер уже й намагатися запізно. Якусь мить він і не старається опанувати себе. Відкинувшись на твердому стільці, вперше кидає погляд на священика — упевнений та сміливий. Той дивиться співрозмовникові у вічі.

— Невже ви хочете, щоб він так учинив? — питає Гайтавер. Вони сидять у світлі лампи. Крізь відчинене вікно напливає гаряча безмежна тиша бездиханної ночі. — Подумайте, що ви робите. Намагаєтеся стати між чоловіком і жінкою.

Байрон опанував себе. На обличчі вже немає тріумфу. Однак він невідривно дивиться на старшого чоловіка. Напевно, хоче й голос опанувати. Але ще не може.

— Вони ще не одружилися, — заперечує він.

— Вона теж так вважає? Гадаєте, що й вона так скаже? — Вони дивляться один на одного. — Ой, Байроне, Байроне. Що таке кілька промимрених слів Богові порівняно з тривкістю жіночої натури? Порівняно з цією дитиною?

— Ну, він ще, може, й не втече. Якщо дістане цю винагороду, ці гроші. На тисячу доларів так, мабуть, налигається, що на все буде здатен — навіть одружитися.

— Ой, Байроне, Байроне.

— А що ж тоді, по-вашому, нам… мені робити? Що ви порадите?

— Виїхати. Покинути Джефферсон. — Вони дивляться один на одного. — Ні, — веде далі Гайтавер. — Ви не потребуєте моєї допомоги. Вам уже допомагає хтось сильніший за мене.

Якусь мить Байрон мовчить. Вони невідривно дивляться один одному у вічі.

— І хто ж це?

— Диявол, — відповідає пастор.

"Диявол і про нього піклується, — думає Гайтавер. Він на півдорозі до свого дому, на передпліччі тримає наладований на ринку кошичок. — І про нього теж. І про нього теж", — снується гадка на ходу. Спекотно. Він зодягнений у сорочку й чорні штани, високий, тонконогий, з худими, кістлявими руками й плечима, з пухлим обвислим животом, неначе протиприродно вагітний. Сорочка біла, але несвіжа. Комірець зашмульганий, як і недбало зав'язана біла батистова краватка, на щоках дво— чи триденний заріст. Панама засмальцьована, з-під крис звисають береги й ріжки брудного носовичка, піддягнутого через спеку. Священик побував у місті, куди двічі на тиждень ходить на закупи. Там він, худий, безформний, із сивим заростом, в окулярах, за якими розпливаються темні очі, з траурними нігтями, зі смердючим духом малорухомого й немитого чоловічого тіла, увійшов у пахучу, повну всякого добра крамничку, де звик купувати й розплачуватися готівкою.

— Нарешті знайшли слід цього нігера, — сказав власник крамниці.

— Негра? — перепитав Гайтавер. І завмер, не донісши решту до кишені.

— Та цього вбивці-недоумка. Я завжди казав, що з ним щось не те. Що він не білий. Що є в ньому щось дивне. Але людям нічого не втовкмачиш, аж поки…

— Знайшли його? — запитав пастор.

— Атож, колька йому під ребро. Цьому дурневі забракло здорового глузду навіть на те, щоб вибратися з округу. Шериф всю округу обдзвонив, а цей чорний зас… кхм… весь час сидить у нього під самісіньким носом.

— І вони… — Гайтавер сперся на прилавок, понад своїм наповненим кошичком. Відчував ребро прилавка проти живота. Прилавок здавався міцним, доволі стійким. Скидалося радше на те, що земля злегка погойдується, ладна зрушити з місця. А тоді рушила, як щось вивільнене помалу й без поспіху, попливла додолу — дедалі прудкіше й химерніше; через обман зору привиджувалося, ніби потерті полиці, заставлені рядами консервних банок, загиджених мухами, та й сам крамар за прилавком не рухаються: прикре, оманливе відчуття. А він думав: "Я привчаюся! Привчаюся! Я купив звільнення від обов'язків. Я заплатив за нього. Заплатив".

— Його ще не впіймали, — уточнив хазяїн. — Але впіймають. Нині вдосвіта шериф привів псів до церкви. Менш ніж на шість годин відстають від убивці. Подумати тільки, цьому телепневі не спало нічого кращого на думку, як… Нігер нігером, по цьому одному вчинку видно… — А тоді крамар поспитав: — Це все на сьогодні?

— Усе? — перепитав священик. — Що ви маєте на увазі?

— Це все, що ви хотіли купити?

— Так. Так. Це… — Він став ритися в кишені, хазяїн спостерігав за ним. Вийнята з кишені рука ходила ходором. Наткнувшись на прилавок,

впустила монети. Крамар спинив кілька штук, що котилися й мало не впали.

— А це ж за що? — здивувався власник.

— Це за… — Гайтаверова рука копáлася в кошичку. — За…

— Ви вже заплатили. — Крамар зацікавлено стежив за ним. — Це ж ваша решта, я вам тільки що її дав. Із долара.

— Ага, — сказав Гайтавер. — Так. Я… Я просто…

Торговець зібрав решту й віддав. Доторкнувся до покупцевої руки, холодної як лід.

— Це все спека, — зауважив він. — Розморює людину. Ви б не хотіли посидіти трохи, перш ніж підете?

Та Гайтавер, очевидно, не почув цих слів. Уже рушив до дверей, а крамар проводжав його поглядом. Переступивши поріг, вийшовши на вулицю, із кошичком через руку, пастор рухався сковано й обережно, як по кризі. Було спекотно, з-над асфальту струменів жар, наділяючи знайомі будинки на майдані ореолом, живою, відчутною на дотик світлотінню. Якийсь стрічний заговорив із священиком, той навіть не зауважив цього. Ішов, роздумуючи: "І його теж. І його теж". Простував тепер швидко, так що, повернувши нарешті за ріг у мертву безлюдну вуличку, де чекала мертва безлюдна домівка, він захекався. "Це все спека", — в одно товкла, пояснювала йому поверхня свідомості. І безперестанку, навіть на цій тихій вуличці, де навряд чи хто спиняється глянути на вивіску й згадати давнину, де вже видніється неживий порожній будиночок, його прихисток, під поверхнею свідомості пульсує, заморочує, утішає: "Я привчаюся! Привчаюся! Я купив звільнення від обов'язків". І раз по разу звучить, немов сказане вголос — терпляче й виправдальне: "Я заплатив за нього. Не торгувався. Ніхто цього не

заперечить. Я хотів тільки спокою. Заплатив стільки, скільки вони заправили, не торгувався". Вулиця мерехтить, пливе, Гайтавер спітнів, та тепер навіть полуднева задуха здається йому прохолодою. А тоді піт, спека, марево — все миттю зливається у вивершеність, яка поглинає всяку логіку й виправдання, випалює їх вогнем: "Я не буду! Не буду!"

Сидячи у своєму кабінеті біля вікна й побачивши, як Байрон зайшов із раннього сутінку під світло ліхтаря та вийшов, Гайтавер раптово нахилився. Не тому, що здивувався, угледівши Байрона тут, у такий час. Першої миті, коли впізнав знайому постать, подумалося: "Ага. Я так і гадав, що він прийде сьогодні ввечері. Це ж не в його вдачі — потурати навіть подобі зла". Ще не промайнула ця гадка — він здригнувся, подався вперед. Упізнавши дедалі ближчу постать у снопі сліпучого світла, він якийсь мент вважав, що помилився, хоч і був певен, що помилки тут немає, що це не хто інший, як Байрон, ось він уже повертає до хвіртки.

Сьогодні Байрон зовсім інакший. Це видно з його ходи та постави. Схилившись, Гайтавер каже сам собі: "Немовби навчився гордості або зухвальства". У Байрона піднята голова, він іде прудко, випроставшись. Зненацька Гайтавер мовить, майже вголос: "Він щось зробив. На щось рішився". Приклацнувши язиком, нахилившись до темного вікна, спостерігає, як швидко зникає з очей постать під вікном, простує до ґанку, до дверей, і за мить чути кроки та стук. "Мені він навіть словом не обмовився, — думає священик. — А я б вислухав, дав би йому поміркувати вголос". Він уже переходить кімнату, спиняється біля стола, щоб увімкнути лампу. Іде до вхідних дверей.

— Це я, отче, — обзивається Байрон.

— Я впізнав вас. Хоча цього разу ви не спіткнулися на долішній сходинці. Не раз і не два ви, Байроне, бували в цьому домі, але донині не траплялося так, щоб ви не спіткнулися на ній.

Ось із такої зауваги зазвичай починалися Байронові відвідини. Ледь поблажливий, жартівливий і теплий тон, щоб гість почувався як удома, ну а в гостя — по-селянському незграбний, сором'язливий, що позначає поштивість. Інколи Гайтаверові здавалося, що він втягує Байрона в оселю розрахованим вдихом чистого повітря, неначе на гостеві — вітрило.

Але цього разу гість заходить, не дочекавшись, поки господар виголосить звичну заувагу. Входить одразу ж, із цим новим виразом на обличчі — чимсь середнім між самовпевненістю й зухвалістю.

— Гадаю, вам ще більше не подобатиметься, що я не спотикаюся, ніж навпаки, — відповідає Байрон.

— Це, Байроне, сподівання чи погроза?

— Я не хотів погрожувати.

— Ага, — мовить Гайтавер. — Іншими словами, ви не обнадіюєте. Що ж, принаймні застерегли мене. Засторогу я відчув, як тільки побачив вас у світлі ліхтаря. А однак щось та й хочете розповісти. Про те, що ви вже вчинили, не вважаючи за потрібне спершу порадитися зі мною.

Вони йдуть до кабінету. Байрон зупиняється й, повернувши голову, дивиться знизу на пасторове обличчя.

— Отже, ви знаєте, — каже він. — Ви вже чули. — І, хоч не відвернувшись, але вже не дивлячись на співрозмовника, веде далі: — Що ж… Так, людям роти не зав'яжеш. Особливо жінкам. Хотів би я знати, хто вам це повідомив. Не те щоб я соромився. Не те щоб хотів приховати це від вас. Я сам сказав би вам, коли спромігся б.

Вони стоять під самими дверима освітленої кімнати. Гайтавер помічає в Байронових руках пакети та пакуночки. Виглядає на те, що з харчами.

— Що? — питає він. — Що ви мали мені сказати? Але прошу, заходьте. Напевно, я вже й сам знаю, в чому річ. Однак хочу бачити ваше обличчя, коли ви скажете це мені. Я теж застерігаю вас, Байроне.

Вони входять в освітлений покій. У пакетах бакалія. Сам господар дуже багато таких купував і носив, тут годі помилитися.

— Сідайте, — запрошує він.

— Ні, — відповідає Байрон. — Я зайшов на хвилинку. — Стоїть, розважний, стриманий, усе ще з цим виразом співчуття й водночас рішучості без самовпевненості, виразом переконаності без настирливості. Так виглядає той, хто лаштується вчинити щось таке, чого близька, дорога людина не зрозуміє і не схвалить, але сам він вважає це правильним, знаючи, що вона ніколи на таке не пристане. — Вам це не сподобається. Але нічого іншого тут не вдієш. Я б хотів, щоб і ви так вважали. Та, мабуть, ви не зможете. І на тому край.

Сівши, Гайтавер понуро дивиться на нього через стіл.

— Що ви зробили, Байроне?

Байрон навіть говорить по-новому: коротко, стисло, не затинаючись, кожне слово має значення.

— Я відвів її туди сьогодні ввечері. А перед тим усе підготував, прибрав халупу. Ліна вже влаштувалася. Сама цього хотіла. Ліпшої й ріднішої домівки цей Браун ніколи в житті не мав і не матиме. Як на мене, вона має право там мешкати, тим більше, що власника поки що нема на місці. Забарився деінде, так би мовити. Знаю, що вам це не до

вподоби. Можете назвати безліч причин, причому слушних. Скажете, що це не його хижа, тому й не годиться їй там селитися. Гаразд. Може, й так. Але ж на весь штат, ба й на всю країну не знайдеш нікого, хто міг би ствердити, що Ліна не має права жити в цій халупі. Скажете, що в її стані має бути якась жінка поруч. Гаразд. Є там негритянка, вже в літах, отож розсудлива, і живе за якихось двісті кроків. Її можна буде покликати, не встаючи зі стільця чи ліжка. Скажете: але ж вона не біла. А я спитаю вас: чим їй зарадять білі джефферсонівські жінки, коли почнуться перейми, якщо вона ще й тижня не пробула в місті, якщо ще й десяти хвилин не побалакає з будь-якою жінкою, а та вже знає, що ця вагітна — незаміжня й не вийде заміж, поки той мерзотник ходить по землі, поки час від часу щось про нього чує? Чи багато помочі вона дочекається від отих білих пань, коли конче треба буде? Вони, звісно ж, подбають про постіль, щоб було на чому лежати, і про чотири стіни, щоб не на вулиці родити. Не про те мова. Гадаю, можна вибачити комусь, хто скаже: мовляв, вона не заслужила понад те, адже ж нагуляла черево поза чотирма стінами. Але ж не дитина вибирала… А навіть якби й вибирала, то хай мені грець, якщо будь-який бідолашний малюк, наткнувшись на те, що чекало його в цьому світі, не заслуговує чогось більшого… не заслуговує чогось кращого, ніж… Мабуть, ви мене розумієте. Либонь, ви й самі б так сказали.

З-за стола Гайтавер спостерігає за Байроном, а той веде мову рівно, стримано, ні разу не спіткнувшись на слові, аж поки доходить до чогось дуже вже нового й неясного, якого не намацаєш:

— Є ще одна причина. Біла жінка — і живе там одна. Вам це не припаде до вподоби. Вам таке найдужче не сподобається.

— Ой, Байроне, Байроне.

Байронова мова набрала відтінку впертості. Його голова й досі піднята.

— Я живу не з нею в оселі. Маю намет. І не близько до неї. Якраз стільки, щоб почути її в разі чого. А на двері я поставив засув. Будь-хто й будь-коли може прийти — застане мене в наметі.

— Ой, Байроне, Байроне.

— Знаю, що ви думаєте не так, як більшість їх. І тепер теж. Я знав, що ви зрозумієте, навіть якби вона й не була б… якби не задля того… Я певен, що ви так кажете, бо знаєте, як інші до цього поставляться.

І знову Гайтавер сидить у позі східного ідола, руки спочивають на рівнобіжних підлокітниках крісла.

— Виїдьте, Байроне, звідси. Виїдьте. І то вже. Негайно. Назавжди залиште оте жахливе місце, оте жахливе кохання. Я вас наскрізь бачу. Скажете мені, що ви вперше спізнали любов, а я відповім, що ви спізнали надію. Надію, і не більш. Байдуже, хто є предметом, — і цій надії, ба навіть вам. Дорога, якою ви пускаєтеся, має тільки один кінець: гріх або одруження. І ви відмовитеся від гріха. Ото ж то, прости мене, Боже. Для вас має бути й буде або одруження, або нічого. Ви домагатиметеся шлюбу. Переконуватимете її, а може, вже переконали. Якщо вона розуміє це, якщо допустила до такого… бо інакше чого б рада була тут залишитися й палець об палець не вдарити, щоб побачити чоловіка, якого приїхала шукати? Не смію вам сказати: "Виберіть гріх", — бо тоді ви не тільки зненавидите мене, але ще й передасте цю ненависть їй. Тож скажу: "Виїжджайте. Вже. Одразу ж. Вперед, і не озирайтеся". Тільки не те, Байроне.

Вони дивляться один на одного.

— Я знав, що ви цього не схвалите, — каже Байрон. — Мабуть, я добре зробив, що не розгостився й не сів. Але такого я не сподівався. Що ви теж станете проти зганьбленої й зрадженої жінки…

— Жінка, що має дитину, аж ніяк не може бути зрадженою. Кожний чоловік, батько він чи ні, — вже рогоносець. Подбайте хоч про один маленький шанс для себе, Байроне. Якщо вже мусите одружитися, то є ж одинокі жінки, дівчата, незайманки. Це ж несправедливо, що ви віддаєте себе в жертву жінці, яка вже зробила вибір, а тепер забагла порушити слово. Це неправильно. Нечесно. Бог не для того створив шлюб. А чи створив? Жінки створили шлюб.

— Віддаю себе в жертву? Я? Мені здається, що жертва…

— Тільки не їй. Для таких, як ця Ліна Ґроув, завжди знайдуться на світі двоє мужчин, і немає їм ліку — Лукаси Берчі та Байрони Банчі. Але ані Ліна, ані якась інша її посестра не заслуговує на більш ніж одного чоловіка. Жодна жінка. Хороших жінок мучать тварюки в людській подобі, пияки та інші. Але яка жінка, хороша вона чи погана, страждала від якогось негідника так, як страждають чоловіки від хороших жінок? Скажіть мені, Байроне.

Вони балакають спокійно, не гарячкуючи, раз по разу змовкають, щоб зважити слова співрозмовника, — двоє вже несхитних у своїх переконаннях.

— Мабуть, ваша правда, — згоджується Байрон. — Зрештою, не мені судити, помиляєтеся ви чи ні. Однак не думаю, що й вам судити, чи я помиляюся, навіть якщо це так.

— Еге ж, — каже Гайтавер.

— Навіть якщо це так, — повторює Байрон. — Що ж, буду прощатися. — І спокійно додає: — Звідси добрий шмат дороги йти.

— Так, — підтверджує священик. — Час від часу і я туди ходив. Десь зо три милі.

— Дві, — уточнює гість. — Гаразд. — Він обертається. Господар не робить жодного поруху. Байрон поправляє пакунки, яких так і не поставив на підлогу. — На добраніч вам, — каже він, прямуючи до дверей. — Мабуть, невдовзі якось побачимося.

— Так, — киває Гайтавер. — Чим я міг би вам допомогти? Може, чогось потребуєте? Постільної білизни чи якихось інших речей?

— Щиро дякую. Вона має всього досить. Там уже є якісь манатки. Щиро дякую.

— Чи дасте мені знати, коли до чого дійде? Коли дитина… Ви вже розстаралися лікаря?

— Я про це подбаю.

— Але ви бачилися з ним? Умовилися?

— Я все залагоджу. І дам вам знати.

Ось він і пішов. Знову Гайтавер спостерігає з вікна, як Байрон виходить на вулицю й вирушає у двомильну путь до краю міста, несучи паперові згортки з харчами. Зник із очей, ідучи випростувавшись, сягнистим кроком. Такого кроку не втримав би старий чоловік, одутлий, із задишкою, надто довго сиднем просидівши. І Гайтавер нахиляється до вікна, до серпневої жари, не відчуваючи запаху, в якому живе, — запаху людей, які вже поза життям, запаху зсохлої обрезклості й затхлої білизни — провісника могили, прислухаючись до кроків, які, здається, ще довго чути після того, як стихли, й думаючи: "Боже, благослови його. Боже, допоможи йому". І снується гадка: "Бути молодим. Бути молодим. Нема як молодість. Немає нічого іншого на світі". І тихо спадає на думку: "Не треба було мені відвикати від молитви". І ось він не чує кроків. Чує тільки безмежжя незліченних комах і, нахилившись до вікна, вдихаючи гарячий, непорушний, щедрий у своєму розмаїтті дух землі, споминає,

як колись замолоду, ще юнаком, він любив темряву, як уночі залюбки ходив чи сидів самотою серед дерев. Тоді земля, деревна кора втілювались у плоть, дичавіли, повнилися дивовижними, зловісними напіврозкошами-напівжахіттями й навіювали їх. Йому було страшно, моторошно. Він любив, боячись. А одного дня в семінарії відчув, що вже не боїться. Немовби десь зачинилися двері. Він уже не боявся пітьми. Просто ненавидів її й утікав від неї — до стін, до штучного світла. "Так, — думає Гайтавер, — не треба було мені відвикати від молитви". Відвертається од вікна. Одна стіна тут заставлена книжками. Він спиняється перед ними, шукає й нарешті знаходить потрібну. Це Теннісон. У цій книжці сторінки з ослячими вухами, позагинані. Священик має її ще із семінарських часів. Сівши біля лампи, гортає книжку. Це триває недовго. Незабаром у вишуканому галопі мови несміле запаморочення, повне всохлих дерев і засушених прагнень, плине гладко, швидко й мирно. Це краще, ніж молитися, не завертаючи собі голови роздумами вголос. Це щось таке, як у храмі слухати монотонні наспіви євнуха мовою, якої йому навіть нема потреби не розуміти.

Розділ 14

— У цій халупі хтось є, — сказав помічник шерифові. — І не ховається, а живе там.

— Піди подивися, — наказав той.

Помічник пішов і повернувся.

— Це жінка. Молода. Схоже на те, що вона тут надовго облаштувалася. А Байрон Банч розташувався в наметі неподалік тої халабуди. Десь так, як звідси до пошти.

— Байрон Банч? — перепитав шериф. — А що за одна ця жінка?

— Не знаю. Вона нетутешня. Молода. Розказала мені все про себе. Я ще й не зайшов, а вона вже стала оповідати, наче промову виголошувала. Наче призвичаїлася таке робити, втяглася в це діло. Видно, приїхала сюди звідкись там із Алабами, щоб знайти свого чоловіка. Ще перед нею він приїхав сюди шукати роботу, а невдовзі ця жінка рушила за ним, і по дорозі люди їй сказали, що він тут. Слухаю — а тут нагодився Байрон Банч та й каже, що прояснить мені всю справу. Запевнив, що хотів вам усе це розповісти.

— Байрон Банч, — повторяє шериф.

— Так, — стверджує помічник. — Каже, що вона має родити. І на те недовго чекати.

— Родити? — дивується шериф, зиркнувши на помічника. — І ще й з Алабами. Звідкись-там. Тільки не кажи мені, що й Байрон Банч вигулькнув невідь-звідки.

— А я понад те, що знаю, нічого не кажу, — відповідає помічник. — Не стверджую, що це Байронова дитина. Та й Байрон не стверджує. Я просто переказую те, що він мені переповів.

— Ага, — каже шериф. — Розумію, чому вона тут. Через одного з тих хлопців. Через Крістмаса, га?

— Ні. Байрон і про те мені сказав. Вивів мене надвір, щоб вона не почула. Запевняв, що прийде до вас і все розкаже. Це Браунова дитина. Та тільки це не Браун. Зветься він Лукас Берч. Байрон мені розповів. Про те, як той чи то Браун, чи то Берч покинув її в Алабамі. І перед тим як виїхати, той лайдак торочив, що нібито має знайти роботу, облаштувати житло й тоді вже забрати її до себе. І тут уже їй час підходить, а від нього ні слуху ні духу: що там він, як там він. Тому й вирішила не чекати далі. Подалася пішки й розпитувала дорогою, чи хто знає такого собі Лукаса Берча. У всіх просилася підвезти і всіх, що підвозили, питала, чи

знають його. Ото хтось якось їй підказав, що є тут такий — Берч, чи Банч, чи ще якось. Працює він на деревообробній фабриці у Джефферсоні, отож хай туди прошкує. Вона дісталася сюди в суботу на возі, коли ми всі були на місці вбивства, пішла на фабрику й зустріла Банча замість Берча. Байрон сказав, що, не подумавши, ляпнув: її чоловік — тут, у Джефферсоні. А тоді признався нам: вона, мовляв, так напосілася, що довелося сказати їй, де той живе. Однак не сказав, що цей Браун чи Берч уплутаний із Крістмасом у вбивстві. Просто повідомив їй, що відлучився у справах. А таки, мабуть, це можна назвати справами. Та принаймні роботою. Я ніколи в житті не бачив, щоб хтось був такий захланний на тисячу доларів і стільки задля неї терпів. Отож ця жінка сказала, що цей Браунів дім, напевно, і є той, що Лукас Берч пообіцяв їй підготувати, щоб жити разом. І перебралася туди, щоб дочекатися, поки Браун повернеться, залагодивши ці справи. Байрон пояснив, що не міг відрадити її від цього заміру, бо не хотів відкрити всю правду про Брауна після того, як стільки їй набрехав. Пообіцяв мені, що прийде до вас і все розповість, та тільки ви це самі дізналися, він ще й не встиг її влаштувати, як годиться.

— Лукас Берч? — перепитав шериф.

— Я й сам здивувався, — відповів помічник. — Що будете робити з ними?

— Нічого. Гадаю, вони там нікому не зашкодять. Дім не мій, то й не вижену її звідти. Як їй Байрон сказав, той Берч, чи Браун, чи як там його довгенько ще буде зайнятий.

— Чи скажете ви Брауну про неї?

— Мабуть, ні, — відказав шериф. — Це не моя справа. Не цікавлять мене дружини, яких він покинув в Алабамі чи ще десь. Хто мене цікавить, то це чоловік, з яким Браун злигався, відколи приїхав до Джефферсона.

— Так воно і є, — загиготівши, підтвердив помічник. Посерйознішавши, задумався на хвилину. — Якщо він не дістане своєї тисячі, то їй-бо помре.

— Навряд чи помре, — заперечив шериф.

У середу, о третій ночі, до міста приїхав негр охляп на мулі. Зайшов додому до шерифа й розбудив його. Добрався сюди з негритянської церкви за двадцять миль звідси, просто з нічного чування. Цього вечора, якраз коли співали гімн, ззаду щось оглушливо грюкнуло, і парафіяни, озирнувшись, побачили чоловіка на порозі. Двері були не замкнені, навіть не зачинені, та він, очевидно, вхопив клямку, шарпнув і так торохнув стулкою об стіну, що хоровий спів пронизало виляском, як пістолетним пострілом. Тоді рвучко рушив проходом між лавками, над якими обірвався спів, до амвона, де завмер священик, не випроставшись, не опустивши рук і не закривши рота. І тут люди побачили, що прибулець білошкірий. У густому печерному сутінку, ще примарнішому від світла двох гасових ламп, годі було розпізнати, який він, поки не дійшов до середини проходу. Ось тоді й розгледіли, що на виду він не чорний. Заверещала жінка, ззаду зірвалися богомольці й метнулися до дверей, у першому ряді з лавки покутників схопилася на ноги інша жінка, вже й без того близька до істерики, крутнулася, витріщилася на цього чоловіка, обертаючи білками вибалушених очей, і зарепетувала: "Це диявол!!! Це сам Сатана!!!" І кинулася бігти, куди ноги понесли. Наткнулася на нього, а той, не спинившись, збив жінку з ніг кулаком, переступив через неї й попростував далі, повз роззявлені в крику роти, повз людей, що сахалися, зійшов на амвон і вхопив священика.

— Його ж ніхто не чіпав, навіть тої миті, — сказав гонець. — Усе сталося дуже швидко. Ніхто не знав, хто він і чого хоче. Жінки зойкають, верещать, а він схопив брата Біденберрі за горло й тягне його з амвона. Бачимо, брат Біденберрі щось каже, силкується заспокоїти його, а той трясе брата й б'є п'ятірнею по щоках. Жінки лементують, заводять, нічогісінько не чути, що каже брат Біденберрі. Сам він не бився, не

давав здачі, нічого такого не робив. Підійшли до цього забіяки старі диякони, спробували заговорити, а він відпустив брата Біденберрі, розвернувся й сімдесятилітнього Паппі Томпсона як затопить кулаком, той аж на покутницьку лавку звалився. Нагнувся той розбишака, узяв стілець, замахнувся — вони й відступили. Люди кричать, репетують, рвуться до дверей. А він обернувся, забрався на амвон — брат Біденберрі тим часом в іншому місці зійшов додолу — і став там. Весь брудний, заболочені штани й сорочка, лице чорне від заросту, звів руки, як проповідник, і хулить Бога, кляне, викрикує прокльони людям, ще гучніше, ніж жінки верещать. Люди тримають Роза Томпсона — сина Паппіної доньки. Шестифутовий на зріст, стиснув у руці розкриту бритву й кричить: "Уб'ю! Пустіть мене, хлопці! Уб'ю його! Він мого дідуся вдарив! Пустіть! Пустіть мене, я вас прошу". Тим часом люди надвір пруть, пхаються в проході, рвуться до дверей, а той богохульник на амвоні проклинає Бога. Хлопці тягнуть Роза Томпсона, він просить, щоб відпустили, та вони таки виволокли його надвір. Ми порозбігалися по кущах, а той на амвоні й далі горлає й кляне. Тоді замовк. Бачимо — підійшов до дверей і стоїть там. Довелося знову стримувати Роза. Богохульник, мабуть, почув гамір, коли стримували Роза, бо зареготав. Стоїть на порозі, за ним світло, регоче, а тоді знову заходився клясти. Бачимо — схопив ніжку лавки й замахується. І чуємо, що торохнув одну лампу. У церкві потемніло. Тоді другу розбив. Стало темно, ми його не бачимо. А там, де тримали Роза, знову здійнявся галас, кричать пошепки: "Тримайте його! Тримайте його! Тримайте! Тримайте!" Хтось гукає: "Він вирвався!" — і чуємо, як Роз біжить до церкви. Диякон Вайнз каже мені: "Роз уб'є його. Сідай на мула і їдь по шерифа. Розкажи йому, що ти побачив". Того безбожника ніхто не чіпав, начальнику, — запевнив негр. — Ми й знати не знали, як його звати. Ніхто його ніколи не бачив. І ми силкувалися втримати Роза. Але ж він здоровань, ще й був лютий на того, що збив з ніг його сімдесятилітнього дідуся. І Роз із розкритою бритвою в руці не дуже зважав на те, кого доведеться підрізати, щоб розчистити собі дорогу до церкви, де був той білий чоловік. Присягаюся перед Богом, ми старалися втримати Роза.

Ось таке розповів негр — усе, що знав. Вирушив негайно, тому й не відав, що в той час, коли він вів оповідь, Роз Томпсон лежав непритомний у найближчій до церкви халупі. Коли увірвався до церкви, Крістмас, тепер уже в пітьмі, за дверима, ніжкою лавки проламав йому череп. Ударив тільки один раз — сильно й люто, орієнтуючись на тупіт ніг, на огрядну постать, що стрімголов кинулась у двері, і почув, як вона з розгону налітає на перекинуті лавки, падає й затихає. Крістмас, теж із розгону, скочив із порога на землю і, спокійний, навіть не засапаний, спинився, втримавши рівновагу, все ще стискаючи ніжку лавки. Не розгарячілий, не спітнілий, його холодила пітьма. Церковне подвір'я — блідий півмісяць стоптаної, стовченої землі — оточували кущі та дерева. Знав, що в них повно негрів, відчував їхні погляди. "Дивляться-видивляються, — подумав він, — і не знають, що не побачать мене". Дихав глибоко, а за якусь мить зауважив, що й досі зважує в руці ніжку лавки — зацікавлено, немовби випробовував, чи замашна, немовби ніколи й не торкався її. "Завтра зроблю на ній зарубку", — вирішив він. Дбайливо сперши її на стіну поруч себе, видобув із сорочки сигарету та сірник. Чиркнувши, трохи перегодив, поки набере життєвої моці жовтий вогник, постояв, злегка повернувши голову. Почув тупіт копит. Чути було, як він постає з небуття і, стихаючи, частішає. "Це мул, — негучно сказав уголос Крістмас. — Либонь, до міста, з хорошою звісткою". Закуривши, відкинув щиглем сірника й стояв, димлячи, відчуваючи погляди негрів, прикипілі до крихітної живої жаринки. Постояв, поки докурив, і весь час був насторожі. Спершись плечима на стіну, тримав у руці ніжку лавки. Допаливши сигарету до самого кінця, щиглем відкинув її, миготливу, якнайдалі, наскільки зміг, аж до заростей, у яких відчував причаєних негрів. "Ось вам бичок, хлоп'ята", — сказав він. Голос прозвучав несподівано й гучно в цій тиші. Сидячи навпочіпки в гущавині, вони бачили, як недокурок, блимаючи, падає на землю і якийсь час ще жевріє. Однак не побачили, як і куди пішов Крістмас.

О дев'ятій ранку приїхав шериф зі своїм загоном та собаками. Один трофей здобули відразу ж, причому пси тут зовсім не прислужилися. Церква стояла порожня, і ніде жодного негра, хоч куди оком кинь. Шерифові підручні увійшли в церкву й спокійно подивилися на розгром. І

вийшли. Собаки тут же щось занюшили, але перш ніж рушили, помічник знайшов клаптик паперу, увіткнутий у розколену дошку на стіні церкви. Очевидно, що хтось навмисно встромив сюди цю розірвану й розгладжену коробку від сигарет, а перед тим на внутрішньому білому боці накарлючив олівцем записку. Написав кілька слів як курка лапою — чи то через невправність, чи, може, через темряву. Одна нецензурна фраза — звернення на "ти" до шерифа, немає підпису.

— А чи не казав я вам? — озвався один із підручних, теж неголений та брудний, як і переслідуваний, котрого вони ще не бачили. Напружене, очманіле від розчарування та гніву обличчя, а голос хрипкий, неначе останнім часом доводилося безперестанку говорити й кричати. — Весь час казав вам! Казав же!

— Що казав? — холодно й спокійно запитав шериф, спинивши на ньому холодний спокійний погляд, тримаючи цидулку. — Коли казав?

Той зиркнув на шерифа, ображений, у розпачі, засмиканий до нестерпності. Подивившись на цього чоловіка, помічник подумав: "Якщо він не одержить цієї винагороди, то таки помре". А той, роззявивши рота, хоч і не подаючи голосу, видивлявся з отупілим, збаранілим здивуванням на шерифа.

— І я тобі казав, — повів далі шериф рівним, нудним тоном. — Якщо тобі не подобається, як я веду слідство, то можеш почекати в місті. Там для цього є непогане місце. І прохолодне, там ти не розпалишся так, як отут, на сонці. Ну, то чи не казав я тобі такого? Відповідай.

Чоловік закрив рота. Насилу відвів погляд і насилу вичавив із себе придушене й сухе "так".

Шериф незграбно обернувся, зіжмакавши записку.

— Постарайся, щоб ця наука не вилетіла тобі з голови, — напутив він. — Якщо є звідки вилітати. — Їх оточували спокійні, уважні обличчя у промінні вранішнього сонця. — У тому, що є, я, якщо хочете знати, дуже й дуже сумніваюся. Сам Бог засумнівався б. — Хтось реготнув. — Годі вже галасувати. Ходімо. Рушай з псами, Б'юфе.

Пси кинулися вперед, досі на повідках. Одразу ж взяли слід. Хороший був, по росі, легко розпізнаваний. Утікач, видно, навіть гадки не мав його приховати. Можна було навіть розгледіти відбитки колін і долонь, де він приклякнув, щоб напитися зі струмка.

— Кожен із убивць, яких я бачив, недооцінював людей, що його переслідували, — зауважив помічник. — Ось цьому йолопові невтямки, що ми можемо використати собак.

— Щодня, ще з неділі, ми пускаємо за ним собак, — відповів шериф, — але ще й досі не впіймали.

— То були вихололі сліди. До сьогодні не було гарячих. Нарешті він помилився. Нині візьмемо його. Напевно, ще перед обідом.

— Поживемо — побачимо, — сказав шериф.

— І побачите, — запевнив помічник. — Слід біжить рівно, як залізнична колія. Я б і сам його взяв. Гляньте-но, видно відбитки підошов. Цей телепень навіть не здогадався зійти на дорогу, на пилюку, де люди ходять і де пси не занюшать. Ще до десятої ранку наші шукачі знайдуть кінець цього сліду.

Так і сталося. За якийсь час слід різко, під прямим кутом повернув і вивів на дорогу. Нахиливши голови, завзяті собаки провели трохи нею переслідувачів і зійшли на узбіччя, звідки бігла стежка до бавовникової клуні неподалік у полі. І загавкали гучно, м'яко й лунко, стали тягти, рватись і кружляти, повискуючи з нетерплячки.

— Ото ще йолоп! — сказав помічник. — Сів тут відпочити. Ось наслідив, ті самі гумові закаблуки. До нього якась миля лишилася, не більше! Гайда, хлопці!

Хлопці рушили підтюпцем за псами, що брехали й тягли повідки. Шериф обернувся до неголеного чоловіка.

— Ось тепер маєш нагоду вирватися вперед, спіймати його й заробити оту тисячу, — сказав він. — Чого зволікаєш?

Той не відповів. На балачки всім бракувало духу в легенях, особливо після того, коли, пробігши з милю за собаками, що безперестанку тягли смики й гавкали, переслідувачі збочили із шляху на звивисту стежину, яка вела під гору через кукурудзяне поле. Тут пси вже не брехали, натомість набралися завзяття, за ними доводилося бігти на повну силу. За високою, на зріст людини, кукурудзою виднілася негритянська хижа.

— Він там, — сказав шериф, видобуваючи пістолета. — Стережіться, хлопці. Тепер він має з чого стріляти.

Операцію провели вишукано й майстерно. Переслідувачі з пістолетами напоготові засіли, оточивши хижу, шериф із помічником, незважаючи на свою огрядність, метнувся й прудко та спритно притисся до стіни, де не досягла б куля з жодного вікна. Не відриваючись від стіни, він напівбігцем обігнув ріг, копняком розчахнув навстіж двері й увірвався з пістолетом поперед себе в оселю. Там було негреня. Голе, в чому мама народила, щось жувало, сидячи на вихололому попелі. Здавалося, що воно тут саме, та за мить у хатніх дверях з'явилася жінка і, роззявивши рот, впустила сковорідку. Носила чоловічі туфлі. Один із загону розпізнав, що вони належали втікачеві. Хазяйка пояснила: їй, мовляв, удосвіта трапився на дорозі білий чоловік і виміняв оце взуття на чоловікові шкарбуни, в яких вона тоді була взута. Шериф слухав.

— Це сталося біля самої клуні, га? — спитав він. Жінка підтвердила, й шериф повернувся до свого загону, до нетерплячих собак на повідку. Зиркнув на них, люди почали були розпитувати, та припинили й тільки дивилися на нього. Спостерігали, як засовує пістолет у кишеню, розвертається і вділяє добрячих копняків псам — по одному на кожного. — Відвезіть цих клятих лакуз до міста, — спересердя кинув він.

Однак шериф був тямущий службіст. Не гірш від своїх підлеглих знав, що доведеться повернутися до бавовникової клуні, де, на його думку, весь час ховався Крістмас, хоча тепер було очевидно, що там за втікачем і слід прохолов. Завдало трохи клопоту відтягти собак від хижі, так що допіру о десятій ранку, в пекучій осяйній пишноті цієї години, вони обережно, безшумно й вправно оточили клуню, а тоді, за всіма правилами й не дуже сподіваючись на успіх, зненацька ввірвалися туди з пістолетами й виколошкали здивованого, перестрашеного польового щура. Все ж таки шериф привів собак, які взагалі не хотіли йти до клуні, не хотіли зійти з дороги, упиралися й мало не рвали нашийників, дружно повернувши голови й вказуючи мордами на халупу, звідки їх недавно відволокли. Треба було двох чоловіків, щоб гуртом доправити їх до клуні. І тут, як тільки попустили повідки, пси як один скочили й метнулися навколо клуні, по слідах, які втікач лишив у високих, досі ще зарошених бур'янах із тіньового боку, а тоді з підскоками та ривками пустилися до дороги й протягли цих двох десь на п'ятдесят кроків, поки вдалося прив'язати смики до деревець і стримати цей порив. Цього разу шериф навіть не стусонув їх.

Кінець кінцем галас і крик, шум і лють погоні завмирають, щезають із Крістмасового чуття. Коли люди й собаки минали клуню, він був деінде, як і гадав шериф. Затримався в ній рівно настільки, щоб зашнурувати шкарбуни — чорні черевики, пропахлі негром чорні черевичиська. Здається, що їх вирубали тупою сокирою із залізної руди. Дивлячись на цю жорстку, грубу, недоладну, безформну взувачку, він процідив крізь зуби лише "ха!". Неначе побачив, як білі люди, полюючи, нарешті заганяють його в чорну безодню, що вже тридцять років чекала

й ладна була поглинути Крістмаса, в яку він тепер наостанку ступив насправжки, несучи на ногах точну, незнищенну міру свого пониження.

Світає, розвидняється. Сіра порожня зависть повниться мирним, несмілим пробудженням пташок. Вдихнеш повітря — неначе джерельної води ковтнув. Крістмас дихає глибоко й повільно, відчуваючи, що з кожним вдихом розчиняється в байдужій сірості, зливається з порожнечею й тишею, які ніколи не звідали люті та розпачу. "Оце й усе, чого я прагнув, — думає він у спокійному, повільному подиві. — Оце й усе за тридцять літ. Здається, не на багато просив — всього на тридцять літ".

Від середи Крістмас мало спав. Ось настала й минула ще одна середа, та він цього не знає. Розмірковуючи про час, має враження, що тридцять років прожив обгороджений ретельно підігнаним частоколом найменованих та занумерованих днів, а якось, заснувши вночі, прокинувся на вільному просторі. Відколи втік у п'ятницю, він, за давньою звичкою, старався вести лік днів. Одного разу, переночувавши в копиці сіна, прокинувся саме впору, щоб побачити, як пробуджується зо сну господа. До схід сонця побачив, як ожила жовтим світлом лампа на кухні, а тоді в сірому досвітку почув нечасте лунке цюкання сокири й кроки — чоловічі кроки на тлі відлуння порухів худоби, що прокидалась у хліві поблизу. Згодом зачув дим та запах їжі, палючий, лютий запах, і став повторяти собі: "Я не їв ще від... Я не їв ще від..." — силкуючись пригадати, скільки днів збігло від п'ятниці, коли він повечеряв у джефферсонівському ресторані, аж поки — за час, що довелося лежати й чекати, коли чоловіки поснідають і підуть у поле — назва дня тижня заважила більше, ніж їжа. Тож коли чоловіки нарешті пішли, коли Крістмас спустився з копиці, виринувши на блідо-жовте світло ранішнього сонця, й підійшов до кухонних дверей, він взагалі не попрохав дати попоїсти, хоч хотів був це зробити. Відчував, як у голові, зразу за піднебінням, шикуються грубі слова. Та ось до дверей підійшла худа, немовби з дубленої шкіри, жінка, глянула на Крістмаса й він, прочитавши в її очах здивування, упізнавання та страх, подумавши: "Вона знає, хто я. І до неї дійшла новина", водночас почув свій спокійний

голос: "Скажіть, будь ласка, який сьогодні день тижня. Я тільки те хотів дізнатися".

"Який сьогодні день?!" Її лице було таке саме сухорляве, як і Крістмасове, тіло таке ж жилаве, невтомне й зношене. "Геть звідси! — гукнула вона. — Вівторок! Зараз чоловіка покличу!"

"Дякую", — тихо сказав він, якраз коли грюкнули двері. А потому побіг. Сам не пам'ятав, як це сталося. Тоді йому ввижалося, що біжить задля якоїсь мети і до неї, що сам прудкий рух раптово пригадав її, отож розумові не варто обтяжуватися й пригадувати, навіщо цей біг, тим більш, що не важко так рухатися. Справді, дуже легко. Крістмас почувався легким як пір'їнка, невагомим. Навіть на повному ходу здавалося, що ноги поволі, без напруги, зумисно навмання намацують невідчутну на дотик землю, — аж поки не впав. Він не спіткнувся, не зашпортався. Просто впав на повен зріст, і якусь мить йому здавалося, що й досі на ногах, досі біжить. Та він лежав долілиць у неглибокому рові край ріллі. І раптом сказав: "Краще б мені встати". Усівшись, зауважив, що сонце, на півдорозі до зеніту, тепер світить з іншого боку. Спершу він гадав, що просто повернувся на півоберта. А тоді втямив, що вже вечоріє. Упав на бігу вранці, а тепер, хоч і уявлялося, що всівся відразу ж, був вечір. "Я заснув, — подумав Крістмас. — Спав більш ніж шість годин. Мабуть, незчувся, як заснув на бігу. Ось що сталося".

Він не здивувався. Час, проміжки світла й темряви давно вже втратили звичний лад. Тепер будь-який із цих проміжків міг без попередження випасти будь-коли, позірно на мить, поміж двома рухами повік. Тепер Крістмасові несила розпізнати, коли він перейшов від одного до другого; тепер виявлятиметься, що спав і не пам'ятає, як лягав, тепер виявлятиметься, що йде й не пам'ятає, коли прокинувся. Інколи йому марилося, що за ніччю, проспаною в копиці, в канаві, під дахом занедбаного хліва, зразу ж настає ще одна ніч, без денного проміжку, без світла, й тоді не бачиш, куди втікаєш. Або ж що за днем настає ще один, повен тривоги й поспіху втечі, без ночі між ними, без перепочинку, немовби сонце, дійшовши обрію, замість зайти, вернулося

туди, де було на світанні, й знову рушило звичним шляхом. Засинаючи на ходу чи навіть за питтям навколішки зі струмка, Крістмас ніколи не знав наперед, що відкриється перед очима: сонце чи зірки.

Спочатку він був завжди голодний. Збирав і поїдав гнилі, поточені червами плоди, коли-не-коли заповзав на кукурудзяне поле, нагинав і обгризав стиглі качани, твердющі, як тертушка. Весь час марив їжею, уявляв собі різні страви. Згадував вечерю, поставлену для нього на кухонному столі три роки тому, й, ще раз переживаючи той випадок — подумки твердо й неквапно заносячи руку, жбурляючи тарілку на стіну, корчився в муках каяття, жалю та люті. А одного дня куди й дівся голод. Це сталося несподівано й непомітно. Крістмас охолов, заспокоївся. Однак знав, що мусить їсти. Принукував себе до гнилих плодів, твердих качанів, жував їх повільно, не відчуваючи смаку. Поглинав силу-силенну такого харчу, наслідком чого стали напади кривавого проносу. І зразу ж по них його знову полонив невідпорний позив до їжі. Тепер Крістмас був одержимий не голодом, а наглою, конечною потребою набивати живіт. Якось спробував пригадати, коли востаннє їв щось варене, належно приготоване. Він зумів відчути, відтворити в пам'яті якийсь будинок, якусь халупу. Будинок це чи халупа, білі чи чорні там живуть — цього він не пам'ятав. А тоді, тихо сидячи з виразом блаженного остовпіння на вихудлому, хворобливому, зарослому лиці, зачув негра. Знерухомілий (він сидів, спершись на дерево біля струмка, відкинувши голову, склавши руки на колінах, із змученим сумирним лицем), Крістмас нюхав і бачив негритянські харчі, негритянські наїдки. То було в кімнаті. Він не пам'ятав, як туди потрапив. У кімнаті стояв дух втечі й раптового жаху, наче люди, пойняті страхом, покинули її недавно й негадано. Отож сидів за столом, чекаючи й не думаючи ні про що, в порожнечі й німотності, наповненій і озвученій втечею. І ось перед ним з'явилася їжа, нежданно постала між довгими, гнучкими чорними руками, які теж утікали, не встигнувши поставити тарілку. Крістмасові привиджувалося, що на тлі звуків жування й ковтання чує, не чуючи, виття жаху та горя, ще тихіше, ніж зітхання навколо нього. "Цього разу була халупа, — подумав він. — І вони боялися. Свого брата боялися".

Тої ночі йому на думку сплила чудна річ. Він лежав, очікуючи на сон, та не спалося, і немовби й не відчував потреби спати. Десь так, як напихав свій поступливий шлунок їжею, якої той ані не хотів, ані не потребував. Дивно, і годі було з'ясувати, звідки, навіщо й чому таке взялося. Крістмас спіймав себе на тому, що силкується визначити день тижня. Неначе допіру тепер постала невідкладна й нагальна потреба викреслити зайві дні з-посеред тих, що відділяють його від мети, від визначеного дня або вчинку, причому так, щоб у висліді вийшло ані забагато, ані замало. Пройнятий цією потребою, він впав у кому, на яку тепер переродився сон. Коли Крістмас прокинувся в сірій світанковій росі, ця потреба набрала такої виразності, що вже не видавалася дивною.

Світає, розвидняється. Він встає, спускається до струмка й виймає з кишені бритву, помазок та мило. Але ще досвіток, не розгледиш свого відображення на гладіні, тож Крістмас сідає біля струмка й чекає, поки заясніє. Тоді терпляче намилює обличчя, вмочаючи помазок у тверду холодну воду. Тремтить рука, на шкоду нагальному ділу його проймає втома, й доводиться понукувати самого себе. Затупилася бритва, він пробує правити її об шкарбуна, але твердюща шкіра промокла від роси. Крістмас сяк-так голиться. Дрижить рука, не дуже чиста ця робота, три-чотири рази він ріжеться й спиняє кров холодною водою. Ховає знадоби для гоління й рушає. Іде навпрошки, нехтує легшу дорогу грядою. Незабаром виходить на путівець і сідає на узбіччі. Це спокійний путівець, лагідно і плавно він то з'являється, то зникає. Тьмяний порох на ньому позначено вузькими нечастими стрічками від коліс, слідами копит коней та мулів і лиш де-не-де — відбитками людських ніг. Крістмас сидить край дороги, без піджака, в колись білій сорочці, в колись прасованих, а тепер заболочених, заплямованих штанах, із змарнілим лицем, поцяткованим кущиками заросту та плямками скипілої крови, спроквола похитуючись із втоми й холоду, поки підбивається сонце й зігріває його. Невдовзі з-за повороту з'являються двоє негренят, наближаються. Не бачать його, поки не озивається. Вони прикипають до місця, вибалушивши на нього білки випуклих оченят. "Який нині день тижня маємо?" — повторює Крістмас. Мовчать, тільки

видивляються на нього. Він злегка киває головою. "Ідіть собі", — каже. Ідуть. Він не дивиться їм услід. Сидить, задумливо споглядає на місце, де стояли діти. Немовби вони, рушивши, вийшли з двох мушель. Не бачить, що пустилися бігти.

Тоді, сидячи й помалу зігріваючись на сонці, він непомітно для самого себе засинає, бо наступна річ, що доходить до свідомості, — оглушливе торохтіння, гуркіт, клекіт розхитаного дерева та заліза й тупіт копит. Розплющивши очі, він встигає побачити підводу, що, перехняблюючись, мчить за поворот, зникає, людей, що, їдучи, через плече втупилися в Крістмаса, і візника, який зводить і опускає батога. "І ті впізнали мене, — думає він. — Вони та ще ця біла жінка. І ще негри, в яких я підкріпився. Кожне з них могло б схопити мене, якби все тільки цим і обмежувалось. Таж вони тільки того й хочуть: запроторити мене до буцегарні. Ось тільки першим ділом вони втікають від мене. Всі хочуть, щоб мене схопили, та як тільки я підходжу, ладен сказати: "Ось я"... Еге ж, так і сказати: "Беріть мене. Я втомився втікати й тягти своє життя, як кошик із яйцями", — а вони геть усі втікають. Поводяться так, ніби є правила, як мене ловити, а схопити мене в інший спосіб — це вже буде поза правилами".

Отож Крістмас повертається в кущі. Тепер він насторожі й чує торохтіння раніше, ніж бачить підводу. Не показувався доти, доки вона не під'їхала впритул. Допіру тоді виступає вперед і каже: "Гей!" Підвода спиняється, сіпається. Голова чорношкірого візника теж сіпається, на його обличчі можна прочитати здивування, тоді впізнавання і, нарешті, жах.

— Який сьогодні день тижня? — питає Крістмас.

Негр втупився в нього, звісивши щелепу.

— Ш-ш-що в-ви сказали?

— Який нині день? Четвер? П'ятниця? Який? Який день? Я тебе не скривджу, не бійся.

— П'ятниця, — вибелькує негр. — О Господи, сьогодні п'ятниця.

— П'ятниця, — повторює Крістмас. Він теж сіпає головою. — Тепер їдь.

Хльоскає батіг, мули погнали вперед. Ця підвода теж щодуху котиться, щезає з очей, батіг піднімається й падає. А Крістмас уже обернувся й знову зайшов до лісу.

І знову його дорога пряма, як геодезична лінія, що не зважає на горби, долини та болота. Та він не квапиться. Як і той, хто добре знає, де опинився, куди хоче йти і скільки є часу — до хвилини — на те, щоб туди дістатися. Крістмас немовби прагне побачити рідну землю з усіх кутів зору — вперше і востаннє. Він виріс і змужнів на цій землі, котра силоміць формувала його тіло й душу, але, як ото мореплавець, що не вміє плавати, ні на зір, ні на дотик не запізнав її справжньої подоби. Ось уже тиждень він крадеться й ховається у її потаємних місцях, а однак йому, як і раніше, чужі ці непорушні закони, яким мусить підлягати земля. Крістмас іде розмірено, і якийсь час йому здається, що можливість дивитися й бачити дає йому мир, спокій і тишу, але раптом його осяває. Почувається сухим і легким. "Мені не треба турбуватися про їжу, — думає він. — Ото ж бо й воно".

До обіду він пройшов вісім миль і тепер виходить на широку жорствяну дорогу — шосе. Цього разу, коли Крістмас звів руку, підвода спиняється плавно. На обличчі темношкірого юнака, що править кіньми, не видно ні здивування, ні страху, на відміну від тих, які впізнали вбивцю.

— Куди веде ця дорога? — питає Крістмас.

— До Моттстауна. Їду туди.

— Моттстаун. А до Джефферсона їздиш?

Юнак чухає потилицю.

— Не знаю, де він. Їду до Моттстауна.

— Ага, — каже Крістмас. — Зрозуміло. Значить, ти нетутешній.

— Так, сер. Я живу за дві округи звідси. Уже три дні в дорозі. Їду до Моттстауна по однорічне теля. Тато його купив. А вам до Моттстауна?

— Еге ж, — відповідає Крістмас і залазить на сидіння поруч юнака. Підвода рушає. "Моттстаун, — розмірковує він. — Джефферсон всього за двадцять миль. Тепер можна дозволити собі перепочити. Сім днів я не давав собі поблажки, а тепер, мабуть, можна дати. Може, віз заколихає мене і вдасться сидячи заснути". Але не спить. Він ані сонний, ані голодний, ані навіть не втомлений. Ширяє у цих трьох станах і понад ними, погойдуючись у такт підводі, не замислюючись і нічого не відчуваючи. Втратив чуття часу й відстані: це вже година минула, а може, й три.

— Моттстаун. Он він.

Глянувши, Крістмас бачить дим на небосхилі, за непомітним поворотом. Знову виходить на вулицю, що бігла тридцять літ. На ній, мощеній, треба швидко ходити. Описала коло, а Крістмас і досі в ньому. Хоча за останні сім днів не була встелена бруківкою, а однак він зайшов далі, ніж за всі тридцять років. Проте дотепер не вибрався з кола. "І все-таки за ці сім днів я сягнув далі, ніж за всі тридцять літ, — думає він. — Але так і не збагнув цього кола моїх вчинків, яких уже не виправиш, не вирвався з нього". Спокійно снується думка, Крістмас сидить на козлах, а перед ним — обперті до передка черевики, чорні шкарбуни, що тхнуть

негром, мітка на щиколотках, точна незнищенна міра чорного припливу, що повзе від стоп по ногах. Так підповзає смерть.

Розділ 15

У Моттстауні, де тої п'ятниці зловили Крістмаса, проживало подружжя на прізвище Гайнз. Ці старі люди мешкали в будиночку з верандою по сусідству з неграми. Як і на що жили — цього місто не знало. Ледарювали й животіли у бруді й злиднях. Гайнз, як знали городяни, за останні двадцять п'ять років не мав постійної роботи.

Ця сім'я переїхала до Моттстауна тридцять років тому. Одного дня сусіди побачили Гайнзову жінку в будиночку, й відтоді ці двоє там і жили, причому перші п'ять років чоловік бував вдома тільки раз на місяць, у суботу й неділю. Скоро стало відомо, що він обіймає якусь посаду в Мемфісі. Яку саме — ніхто не знав, бо вже тоді він був потайний. На вигляд йому можна було дати і тридцять п'ять, і п'ятдесят років, в очах світилося щось таке холодне, несамовито фанатичне й мало не божевільне, що ніяк було цікавитися та випитувати. Місто вважало цього чоловіка й жінку трохи схибленими. Відлюдькуваті, сірі, дрібніші, ніж звичайні люди, вони, здавалося, належать до іншої раси. Коли Гайнз остаточно осів у Моттстауні й став разом із жінкою мешкати у своєму будиночку, його років п'ять чи шість наймали на різні принагідні роботи, що були йому до снаги. Але кінець кінцем він і те занехав. Місто спершу дивувалося, з чого буде жити це подружжя, та зрештою забуло й думати про це. Достоту так само, як згодом, дізнавшись про ще одну річ, подивувалось якийсь час та й забуло. Стало відомо, що Гайнз ходить пішки по округу й служить у негритянських церквах, а час від часу негритянки заходять із чорного ходу до його оселі, несучи, очевидно, якісь харчі, й виходять із порожніми руками. Чи то забуло місто, чи то пробачило недошкульному старому те, за що зацькувало б молодого. Сказало лишень: "Це схибленці. Схибнулися на чорношкірих. Мабуть, вони янкі", — і дало спокій. А може, пробачило не так Гайнзову самопосвяту справі спасіння негритянських душ, як свою байдужість до того, що негри вділяють милостиню білим. Що ж, така

вже благодатна риса розуму — відкидати й забувати те, з чим відмовляється примиритися совість.

Отож двадцять п'ять років літня пара не мала видимих засобів до існування, а все місто закривало очі на негритянок і на загорнуті миски та каструлі, хай навіть декотрі з цих мисок та каструль, цілком вірогідно, походили з кухонь білих людей, де варили ці чорношкірі благодійниці. Либонь, і це пояснювалося забутливістю розуму. Так чи сяк, а місто ні на що не зважало, і ось уже чверть століття подружжя жило на затхлому болоті своєї самотності, немовби пара мускусних биків, що приблудили сюди з Північного полюса, або ж дві безпритульні запізнілі тварини з дольодовикових часів.

Жінку майже ніколи не бачили, натомість чоловік — знали його як дядечка Дока — був завсідник на майдані. Брудний стариганчик, на обличчі якого можна було ще пізнати колишню чи то хоробрість, чи то нестямність. Чи то ясновидець, чи то неприторенний самолюб — без комірця, в заяложеній джинсовій одежинці, з важким, власноруч змайстрованим із деревини гікорі ціпком, ручка якого відполірувалася до горіхової темноти й скляної гладкості. Спочатку, маючи посаду в Мемфісі, під час своїх щомісячних відвідин він трохи розказував про себе, і то не тільки із самовпевненістю незалежної людини, але й з бундючністю, неначебто свого часу, причому не так давно, він був чимсь більшим, аніж просто собі незалежний чоловік. Не відчувалося, що це невдаха. Мав упевненість чоловіка, що колись начальникував, а потім змінив своє життя — добровільно, з причини, яка, на його думку, не підлягає обговоренню й недоступна розумінню. Але ці оповідки про себе й свою діяльність, хай навіть на перший погляд і зв'язні, звучали безглуздо. Тому вже тоді вважали, що він трохи несповна розуму. І не те щоб здавалося, ніби він оповідає одне, аби приховати інше. Річ у тому, що його слова й мова, як на слухачів, не вміщалися в рамки, поза які звичайній людині не годиться виходити. Бувало, городяни подумували, що він колишній священик. Про Мемфіс говорив туманно й пишномовно, що в цьому місті він, мовляв, посідав якийсь важливий, хоча досі й не чітко окреслений, пост у муніципальній установі. "Еге ж бо, —

зубоскалили за його плечима моттстаунці, — там він був начальник на залізниці. Стояв ото з червоним прапорцем на переїзді, коли потяг надходив". Або ж: "То великий газетяр. Збирає газети з-під лавок у парку". Не казали йому такого у вічі — ні найбільші сміливці, ані ті, що ладні за всяку ціну вважатися гострословами.

А тоді він чи то кинув, чи то втратив роботу в Мемфісі. Якось у суботу приїхав додому, а в понеділок нікуди не поїхав. Відтоді він цілими днями байдикував на майдані в середмісті, неговіркий, брудний, з несамовитим, погрозливим виразом очей, котрий сприймали як ознаку божевілля. Ця задавнена лють — як дух, як запах; ця безглузда фанатичність — як напівспопелілий, майже вигаслий жар, а колись вона складалася на чверть із гарячої переконаності й на три чверті з кулачної відваги. Отож городяни не дуже-то здивувалися, довідавшись, що він мандрує по окрузі, переважно пішки, й проповідує в негритянських церквах. Не здивувалися й тоді, коли стало відомо, про що йдеться в цих казаннях. Цей білий чоловік, майже цілковито залежний від щедрот і милостині негрів, ходив самотою по далеких негритянських церквах, переривав там відправи, сходив на амвон і різким мертвотним голосом, деколи й непристойно лаючись, завзято проповідував покору перед усякою шкірою, світлішою, ніж у цих парафіян, проповідував перевагу білої раси, виставляючи себе — бузувірський неусвідомлений парадокс — її зразковим представником. Негри вважали Гайнза юродивим, якого позначив такою печаттю сам Бог, а то й дав до Себе доторкнутися. Мабуть, не дуже дослуховувалися до нього, бо небагато розуміли з того, що виголошує. Ймовірно, мали його за самого Бога, адже Бог теж білошкірий і Його вчинки теж не цілком зрозумілі.

Гайнз був у середмісті надвечір того дня, коли Крістмасове ім'я залунало на всій вулиці й хлопчиська та дорослі — крамарі, клерки та інші дозвільні ґаволови, переважно селяни в комбінезонах — кинулися бігти. Він теж поспішив за ними. Але не міг швидко рухатися й, добувшись на місце, він, невисокий, нічого не бачив за зімкнутими плечима. Одначе старався, такий самий грубий і напосідливий, як і всі тут, пропхатися до галасливого розбурханого натовпу й, немовби

відродивши колишню буйність, тепер хіба що тільки позначену на обличчі, впавши в неї, впивався пальцями в спини, лупцював по них палицею, а коли люди обернулися, впізнали його й стримали, він виривався й норовив ударити ціпком.

— Крістмас?! — кричав він. — Крістмас, кажете?

— Крістмас! — крикнув у відповідь один із тих, що тримали Гайнза. Теж із спотвореним лицем. — Крістмас! Це той світлошкірий нігер, що минулого тижня в Джефферсоні скоїв убивство.

Гайнз люто глипнув на цього чоловіка. У беззубому роті злегка пінилася слина. Знову став завзято вириватися, лаючись. Хирлявий, дрібний дідок із легкими, по-дитячому тендітними кісточками намагався відбитися ціпком, розчистити собі дорогу до середини юрби, де стояв упійманий чоловік із закривавленим лицем. "Годі, дядечку Док! — примовляли люди, стримуючи його. — Годі. Його спіймали. Не втече. Ну ж бо".

Та Гайнз пручався й виривався, матюкаючись тонким, надтріснутим голосом, пускаючи слину, а ті, що держали його, теж докладали зусиль, немовби втримували маленький шланг, який метляється від надмірного напору. З усієї юрби тільки затриманий був спокійним. Дідка тримали, він матіркував. Його старі крихкі кості й шнурочки м'язів набралися гнучкого нестримного шаленства ласки. Випручавшись, він скочив уперед, продерся крізь стовклище й опинився віч-на-віч із затриманим. Застиг на мить, втупивши в нього злобний погляд. Не коротка була ця мить, та все ж поки старого схопили, він устиг замахнутися ціпком і вдарити затриманого. Хотів додати іще, але тут йому нарешті завадили. Тримали його, обезволеного, оскаженілого, з легкою пінкою на губах. Рота не затулили. "Убийте цього куревського байстрюка! — кричав. — Убийте! Убийте його!"

За півгодини двоє чоловіків привезли його в автомобілі додому. Один кермував, другий на задньому сидінні підтримував старого. Дідкове обличчя полотніло під заростом і брудом, очі були заплющені. Видобувши Гайнза з машини, понесли його на руках через хвіртку, доріжкою з порохнявої цегли та уламків цементу до сходів. Очі вже розплющилися — порожні, закочені під лоба, видно тільки каламутні блакитнуваті білки. Старий обм'як і був зовсім безпомічний. Коли чоловіки дійшли до ґанку, відчинилися вхідні двері, вийшла жінка, зачинила двері за собою, стала й задивилася на них. Здогадалися, що це Гайнзова дружина, бо ж вийшла з дому, де він жив. Один із цих двох, хоч і моттстаунець, ще ні разу її не бачив.

— Що сталося? — запитала вона.

— З ним усе гаразд, — відповів перший чоловік. — Недавно в місті була веремія, а тут іще ота спека на додаток. Трохи забагато, як на нього.

Вона стояла перед дверима, немовби не хотіла впустити прибульців у дім, — невисока, опецькувата жінка з округлим повновидим обличчям, неначе виліпленим із брудно-сірого невипеченого хліба, і з тугим вузликом рідкого волосся.

— Тільки-но впіймали того нігера Крістмаса, що минулого тижня в Джефферсоні вбив жінку, — додав перший. — Ото ж дядечко Док трохи розхвилювався.

Місіс Гайнз уже оберталася, щоб відчинити двері. І, як потім перший чоловік сказав другому, завмерла в русі так, ніби в неї влучив камінець.

— Кого впіймали? — перепитала вона.

— Крістмаса, — відказав перший. Цього нігера-вбивцю. Крістмаса.

Місіс Гайнз стояла на краю ґанку, повернувши до чоловіків сірий застиглий вид. "Здавалося, вона вже наперед знала, що я їй відповім, — казав перший приятелеві, коли вони поверталися до машини. — Ніби хотіла, щоб це виявився він і водночас — не він".

— Який він на вигляд? — поцікавилася жінка.

— Я не дуже-то його й розгледів, — сказав перший. — Йому мусили трохи заюшити писок, поки затримали. Молодий хлопака. На нігера схожий не більш ніж я.

Господиня дому дивилася на них згори. Між двох чоловіків Гайнз уже стояв самотужки, щось бурмочучи, мов зо сну очунював.

— Що скажете нам робити з дядечком Доком? — звернувся перший до жінки.

Вона не відповіла на це питання. Здавалося, навіть не впізнала свого чоловіка, як потім сказав перший приятелю.

— Що з ним зроблять? — спитала жінка.

— Що з ним зроблять? — повторив чоловік. — Ага, це ви про нігера. Ну, це в Джефферсоні вирішуватимуть. Він же тамтешній, їхній.

Вона гляділа на них, сіра, застигла й далека.

— Вони ж не одразу заберуть його до Джефферсона?

— Вони? — перепитав чоловік. — А-а-а. Ну, якщо в Джефферсоні не дуже зволікатимуть… — Перехопив Гайнзову руку, щоб зручніш тримати. — Куди нам його покласти?

Тут жінка рухнулася. Зійшла сходами й наблизилася до них.

— Затягнемо його до вас у дім, — запропонував він.

— Я сама зможу затягти, — відказала жінка. Це подружжя було одного зросту, ось тільки дружина огрядніша. Підхопила чоловіка під пахву. — Юф'юсе, — негучно озвалася. — Юф'юсе. — І спокійно мовила чоловікам: — Пустіть. Я тримаю.

Вони послухалися. Тепер Гайнз міг сяк-так дибати. Дивилися, як жінка допомагає йому піднятися сходами й зайти у двері. Вона не оглядалася.

— Навіть не подякувала нам, — зауважив другий. — Мабуть, варто було б відвезти назад старого і посадити у в'язницю разом із нігером, бо дуже вже добре його знає.

— Юф'юс, — сказав перший. — Юф'юс. П'ятнадцять років хотілося мені дізнатися, як його звуть. Юф'юс.

— Ходімо. Їдьмо назад. Хоч би не пропустити чогось!

Перший чоловік глянув на будиночок, на зачинені двері, за якими зникло подружжя.

— Вона теж знає його.

— Кого?

— Цього нігера. Крістмаса.

— Ходімо. — Вони повернулися до машини. — Що скажеш про цього придурка? Приперся до нас за двадцять миль від місця, де

наколобродив, і походжає туди-сюди головною вулицею, чекає, поки його впізнають. Якби ж то я його впізнав. Мав би на що витратити цю тисячу доларів. Та мені завжди не таланить.

Машина рушила. Перший, повернувши голову, не зводив очей із сліпих дверей, за якими зникло подружжя.

У передпокої цього будиночка, темному, тісному й смердючому, як печера, стояла стара пара. Знесилений Гайнз досі був мало не в комі, і те, що жінка підвела його до крісла й посадовила, можна було б сприйняти як вияв дбайливості, й доцільності теж. Одначе не було жодної потреби повертатися до вхідних дверей і замикати їх. Зробивши це, вона постояла якусь хвилину над чоловіком. На перший погляд могло б здатися, що жінка просто дивиться на нього, турботливо й співчутливо. Та придивившись, будь-хто помітив би, що нею тіпає, що вона опустила старого в крісло або для того, щоб не звалився на підлогу, або для того, щоб мати владу над ним, як над в'язнем, поки до неї повернеться дар мови. Похилилася до нього, повнотіла, пухла, посіріла, з обличчям потопельниці. Коли озвалася, її голос тремтів, і вона, сама дрижачи, старалася його опанувати. Судомно вчепившись за бильця крісла, в якому напівлежав чоловік, вона говорила стриманим тремтячим голосом: "Юф'юсе. Послухай мене. Мусиш мене вислухати. Я не докучала тобі раніше. Тридцять років не зачіпала. А тепер зачеплю. Я мушу знати, і ти мені скажеш. Що ти зробив із сином Міллі?"

Усе довге пообіддя вони товпилися на майдані та перед в'язницею — клерки, нероби та селяни в комбінезонах. Чутки. Ширилися по всьому місті, вмирали й народжувалися знову, як вітер чи пожежа, аж поки в дедалі довших тінях селяни почали роз'їжджатися на возах та запорошених машинах, а містяни рушили на вечерю. Там чутки оживали, знову яскравішали для жінок та інших домочадців за вечерею в освітлених електрикою кімнатах і під гасовою лампою в далеких домівках серед пагорбів. Наступного ж дня, благодатної неквапливої хуторянської неділі, сидячи навпочіпки в чистих сорочках і з ажурними підтяжками, пихкаючи мирними люльками біля сільських церков та на

тінистих подвір'ях, де вздовж парканів стояли, немов на прив'язі, запряги та машини гостей, а на кухні жінки готували обід, очевидці вкотре вже оповідали:

"Він схожий на нігера не більш ніж я. А однак позначилася-таки негритянська кров. Ніби навмисно виставився напоказ, щоб його спіймали, як ото виставляється парубок, щоб собі наречену знайти. Він ушився звідти вже тиждень тому. Якби не підпалив будинку, то, напевно, й за місяць ніхто б не дізнався про вбивство. Та й тепер його не запідозрили б, якби не Браун, що торгував віскі для нігера. А той білим прикидався. І торгівлю спиртним, і вбивство — все хотів на Брауна звалити, але той сказав усе начистоту.

А вчора вранці принесло його до Моттстауна. Серед білого дня, в суботу, коли в місті повно люду. Зайшов до перукарні для білих, як ото біла людина, а що на білого скидався, то ніхто нічого лихого й не подумав. Навіть чистильник взуття нічого не запідозрив, побачивши, що він взутий у поношені шкарбуни, завеликі на ногу. Поголили його, підстригли, він розрахувався та й пішов любенько до крамниці. Купив там сорочку, краватку та солом'яного капелюха — і все за гроші, що вкрав у тої жінки, яку закатрупив. Тоді серед білої днини вийшов, неначе пан який, прогулятися вулицею. Сто, тисячу разів люди минали його й не здогадувалися, хто це. Аж тут Голлідей запримітив його, підбіг, ухопив за барки та й питає: "Тебе, часом, не Крістмасом кличуть?" І нігер сказав, що так. Не відпирався. Взагалі нічого не робив. Взагалі поводився ані як нігер, ані як білий. Ось у чому річ. Тим-то люди й розлютилися. Ще б пак, убивця — і причепурився, вирядився, прогулюється собі містом, немовби кидає усім виклик, замість того щоб критися, ховатися в лісі, ходити брудним і немитим. Буцімто не знає й не відає, що він убивця, ще й нігер на додаток.

Отож Голлідей запалився — авжеж, про тисячу доларів мріє — й заїхав кілька разів нігерові в пику, а той уперше повівся, як нігерові й личить: терпить удари, мовчить, тільки кров пускає, понурий та тихий. Голлідей держить його, репетує, аж тут нагодився стариган —

дядечком Доком його прозивають — та й став лупцювати нігера ціпком, поки двоє приятелів стримали старого й відвезли його машиною додому. Ніхто так і не добрав, чи справді він знав цього чорношкірого, чи ні. Пришкандибав і репетує: "Його звати Крістмас?! Ви сказали "Крістмас?"" Пропхався, глянув на нігера та й заходився дубасити його ціпком. Поводився, як ото очманілий чи й божевільний. Довелося тримати його, а він очі закотив, заслинився та гамселить ціпком куди попаде. І раптом узяв та й зомлів. Два хлопці повезли його на машині додому. Жінка вийшла, забрала його в дім, а вони повернулися до міста. Не знали, чому із старим таке сталося, чому він так розхвилювався, коли нігера впіймали. Гадали, що дядечко Док удома оклигає. І ось не минуло й півгодини, а він знову в місті. Геть здурів, кричить на кожного перехожого, всіх боягузами обзиває. Мовляв, не сміють витягти чорного з в'язниці й повісити на місці, без ніяких там джефферсонів. А лице — як у біснуватого, неначе з божевільні втік і знає, що невдовзі його знову туди запроторять. Кажуть, він ще й проповідником був.

Стариган кричав, що має право вбити нігера. Не сказав, звідки це право, сам так розходився, розгарячився, що годі його перебити й запитати. Навколо нього вже й юрба зібралась, а Док кричить, що це йому вирішувати — жити нігерові чи ні. Люди стали подумувати, чи не посадити його у в'язницю, до нігера, але тут надійшла жінка.

Є такі, що тридцять років у Моттстауні живуть, і ні разу її не бачили. Отож не впізнали її, поки не заговорила з чоловіком, бо ж якщо хтось та й бачив її, то тільки біля будиночка в негритянському кварталі, де вони живуть, у халамиді сякій-такій та в капелюсі, що після чоловіка доношувала. А тут вона вбралась, як на свято. Багряна шовкова сукня, капелюшок із пером, в руці парасолька. Підійшла до натовпу, де він галасував на всю горлянку, й озивається: "Юф'юсе". Старий перестав кричати, глипнув на неї, а ціпок ще зведений, тремтить у руці, щелепа відвисла, слина по ній тече. Жінка взяла його під руку. Люди боялися підійти до дядечка Дока, бо він будь-кого міг би торохнути, причому ненавмисне, сам би не помітив. А вона підійшла, взяла його під руку,

відвела до стільця під крамницею, посадила й каже: "Побудь тут, поки я повернуся. Щоб ні з місця не рушив. І припини горлати".

Він послухався. Куди йому було дітися! Сидить на місці, а вона хоч би раз оглянулася. Всі це зауважили. Може, тому, що ніколи не бачили її, крім як біля дому. Це ж такий навіжений дідок, що кожен добре подумає, перш ніж його зачепити. Хай там як, а всі здивувалися. І гадати не могли, що ним можна покомандувати. Здавалося, що жінка щось знає про чоловіка, тому він побоюється її. Що ж, сів він собі, вгомонився, голову понурив, руки на ціпку тремтять, і слину пускає на сорочку.

Вона пішла до в'язниці. Там уже зібрався натовп, бо з Джефферсона прислали вістку, що поїхали по нігера. Жінка проштовхалася до тюрми й каже там Меткафові:

— Я хочу подивитися на цього чоловіка, якого зловили.

— Навіщо це вам? — питає Меткаф.

— Я його не чіпатиму, — обіцяє. — Тільки гляну на нього.

Він їй каже, що тут багато хто хоче цього ж самого. Мовляв, сам знає, що вона не гадає влаштувати втечу, але він всього-на-всього наглядач і не може нікого впускати без шерифового дозволу. А Гайнзова жінка стоїть перед ним у багряній сукні цілком нерухомо, навіть перо на капелюшку не поворухнеться.

— Де, — допитується, — шериф?

— Напевно, у своєму кабінеті, — відказує Меткаф. — Знайдіть його там і візьміть дозвіл. Тоді й зможете побачити нігера.

І думає, що сказав — та й по всьому. Дивиться — повернулася вона, вийшла, проштовхалася через натовп перед в'язницею і пішла вулицею до майдану. Ось тепер перо похитувалося. Видно було, як воно погойдується понад парканом. А тоді побачив, що Гайнзова жінка через майдан подалася до суду. Люди не знали, чого їй треба, бо Меткаф не встиг їм розказати, що сталось у в'язниці. Просто дивилися на неї, коли йшла до суду. Потім Расселл розповів, що був тоді в себе, підвів голову й побачив у віконці за бар'єром отой капелюшок з пером. Не знав, чи довго вона стояла, чекаючи, поки він підведе голову. Казав, що Гайнзова жінка якраз така на зріст, щоб зазирнути через бар'єр, то й здавалося, що в неї взагалі тіла нема. Наче хтось підкрався й почепив надувну кульку з намальованим обличчям, надівши на неї кумедний капелюшок. Як ото виробляли брати Кацендженаммери в коміксах.

— Мені треба побачитися з шерифом, — каже вона.

— Його тут нема, — відповідає Расселл. — Я його помічник. Чим вам можу допомогти?

Жінка стоїть і мовчить. А тоді питає:

— Де його знайти?

— Мабуть, він удома, — каже Расселл. — Цього тижня він був дуже зайнятий. І ночами допомагав джефферсонівській поліції. Напевно, пішов додому передрімати. А може, я б…

Та за нею вже й слід прохолов. Расселл виглянув із вікна й дивився, як вона переходить майдан і повертає за ріг — до шерифового дому. І все міркував, що то за одна й звідки.

Вона так і не знайшла шерифа. Зрештою, вже було пізно. Бо шериф був у в'язниці, тільки Меткаф їй того не сказав. Щойно від тюрми відійшла, зразу ж приїхали джефферсонівські полісмени на двох

машинах і зайшли туди. Швидко примчали й швидко увійшли. А вже чутка поширилася, що вони тут, і перед в'язницею зо двісті душ зібралося — чоловіки, жінки й діти. Вийшли на ґанок два шерифи, і наш, моттстаунський, став промовляти. Просить, щоб люди шанували закон, каже, що обидва — сам він і той джефферсонівський шериф — пообіцяли вчинити над нігером скорий і справедливий суд. На те хтось із натовпу озивається: "До бісової матері таку справедливість. А чи справедливо він з білою жінкою повівся?" Тут усі здійняли галас, збилися в купу, немовби не перед шерифами стараються одне одного перекричати, а перед небіжчицею. Але шериф так само тихо, як і раніше, їм каже: "Я склав присягу, коли ви мене обрали, дав слово і тепер хочу його додержати. Убивцям-нігерам співчуваю не більше, ніж перший-ліпший білий у нашому місті. Але я склав присягу й, клянуся Богу, не порушу її. Не хочу клопотів, одначе не відступлю від неї. Так що мусите з цим примиритися". І Голлідей там був при шерифах. Найбільше за всіх дбав про порядок, щоб веремії не зчинилося. "Еге ж, — хтось кричить, — ще б пак, тобі не хочеться, щоб його лінчували! А для нас він не вартий тої тисячі доларів. Не вартий навіть коробки спалених сірників". І шериф швиденько слово докинув: "Кажете, Голлідей не хоче вбивства? А ми хіба хочемо? Це ж наш громадянин винагороду дістане й потратить гроші не десь, а тут, у Моттстауні. Уявіть-но собі, що ця премія перепала комусь із Джефферсона. Хіба не так, люди? Хіба це не правда?" А сам пискляво, як лялька, жебонить. Таке навіть з басовитими людьми трапляється, якщо вони не просто щось доводять, а всупереч тому, що вже наполовину вирішено.

Одначе трохи нібито переконав він їх, хоча й добре знали, що ні в Моттстауні, ані деінде ніхто з цих грошей не скористає, якщо Голлідей надумає їх витрачати. Але слова подіяли. Дивні люди. Не можуть триматися чогось одного певного чи на думці, чи на ділі, якщо їм весь час нового обґрунтування не наводити. Зрештою, навіть якщо й наведеш, то все одно захочуть відступитися від свого. Отож вони не те що дали себе вмовити. Замість розходитися, стали гуртуватися. Шерифи помітили це, знали, що не надовго вдалося переконати юрбу, й кинулися до дверей в'язниці, а тоді швиденько — оком не встигнеш

моргнути — повернулися, взявши нігера попід руки, а ззаду ще п'ятеро чи шестеро помічників ідуть. Мабуть, весь час тримали його там, бо вийшли відразу ж. Нігер поміж них, насуплений такий, прикували його до джефферсонівського шерифа, а натовп — в один голос: "А-а-а-а-а".

Проклали вони собі прохід до вулиці, там уже перша з тих джефферсонівських машин мотором чмихає, за кермом шофер сидить, шерифи не гають часу — наддали ходу, а тут знову ця місіс Гайнз нагодилася, пробирається крізь юрбу. Така низенька, що видно тільки, як її перо повагом погойдується. Здається, не може воно прудкіше рухатися, навіть якби люди розступилися та не стояли на дорозі, але й не спинити його нізащо, як того трактора. Пропхалася вона до проходу в натовпі й стала перед шерифами та нігером, так що ті мусили зупинитися, щоб не налетіти на неї. А в неї обличчя — як той шмат замазки, капелюшок збився набакир, перо звисає перед очима, і треба було б його відкинути, щоб краще бачити, та їй не до того. Добру хвилину не давала їм пройти й дивилася на нігера. Жодного слова не сказала, немовби тільки того й хотіла, задля того людям голову морочила, задля того причепурилася й у місто вийшла, щоб раз глянути нігерові у вічі. Тоді відвернулася, протислася в натовп, а коли від'їхали машини з нігером та джефферсонівськими полісменами і люди розглянулися, її вже не було. Потому вони знову на майдан рушили. Прийшли, а там дядечка Дока теж нема. Стоїть лише стілець, на якому жінка його посадила й звеліла чекати. Та не всі прийшли на майдан. Багато хто зостався біля тюрми та й дивиться на неї, ніби звідти вийшов не нігер, а його тінь.

Гадали, що жінка забрала дядечка Дока додому. Було це перед Доларовою крамничкою, і Долар сказав, що бачив, як вона повернулася сюди ще раніш, ніж усі. Запевнив, що дядечко Док ані рухнувся. Як сів, так і сидів на тому стільці, неначе заворожений, аж поки повернулася жінка. Торкнула чоловіка за плече, той звівся, й вони пішли разом. Дядечко Док, каже Долар, виглядав так, що йому тільки вдома й сидіти.

Однак жінка не додому його повела. Невдовзі люди побачили, що дідка взагалі не треба було вести. Неначе вони обоє хотіли зробити одне й те ж. Одне і те ж, але з різних причин, і кожне з двох знало, що в другого інша причина і якщо котресь із двох поставить на своєму, то зашкодить другому. Неначе розуміли це без слів і стежили одне за другим, знаючи, що жінці видніше, як до справи взятися.

Прийшли вони до гаража, де Салмон тримає авто на випозичання. Умовлялася вона. Сказала, що їм треба поїхати до Джефферсона. І не гадала, мабуть, що Салмон заправить більше, ніж чверть долара з особи. Почувши, що все разом коштуватиме три долари, перепитала, ніби вухам своїм не повірила.

— Три долари. Менше не можу, — запевняє Салмон.

Стоять вони там, і дядечко Док не втручається, наче й діла йому до того нема, наче знає, що ні́чого собі голову завертати, що жінка довезе їх обох туди.

— Це мені не по кишені, — відказує вона.

— Дешевше вам не вийде, — каже Салмон. — Хіба що потягом поїдете. Там візьмуть за квиток п'ятдесят два центи.

Та вона вже пішла геть, і дядечко Док за нею, як песик.

Було це години о четвертій. А до шостої їх бачили на лавочці, на подвір'ї суду. Не балакали між собою. Ніби одне не помічало, що друге поруч. Сидять вкупі, вона у святочній одежині. Може, була рада парадуватися весь суботній вечір у місті. Може, для неї це було щось таке, як ото комусь увесь день у Мемфісі провести.

Сиділи вони, поки вибило шосту. Тоді встали. Кажуть, жінка ані словом не обмовилася, просто звелися водночас, як дві пташки

спурхують із гілки, що й не добереш, котра котрій знак подала. Дядечко Док ішов трохи позаду. Перейшли майдан і звернули на вулицю, що веде до станції. Люди знали, що ще три години не буде ніяких поїздів, і вже гадали собі, чи справді ці старі мають кудись їхати, аж ті таке встругнули, що все попереднє дрібницею видалося. Пішли до цього маленького кафе, що біля станції, й повечеряли. Та за весь той час, що вони в Моттстауні живуть, їх не те що в кафе — на вулиці не бачили разом. Ось куди вона його повела. Мабуть, боялася, що пропустять потяг, якщо їстимуть у місті. О пів на сьому вже були там, сиділи на стільчиках при шинквасі й їли те, що вона замовила, навіть не порадившись із дядечком Доком. Жінка спитала бармена, коли йде поїзд до Джефферсона.

— О другій вночі, — відповів той. — Нині у Джефферсоні буде рух. Можете взяти авто в місті й добратися туди за сорок п'ять хвилин. Не доведеться чекати на цей потяг аж до другої.

Напевно подумав, що вони не тутешні, бо пояснив їй, як добутися до центру міста. Та вона нічого не сказала. Доїли вечерю, жінка вийняла вузлик із парасольки, розгорнула його й стала видобувати по одній п'яти— та десятицентові монети, щоб розрахуватися. Дядечко Док сидить собі й чекає, безтямний, як сновида. Коли вийшли, бармен подумав, що послухалися поради й ідуть до міста взяти машину, але визирнув і бачить, що подалися через запасні колії до станції. Хотів був гукнути їм, але передумав. "Я гадав, — каже, — що не так її зрозумів. Може, їм був потрібен поїзд о дев'ятій — той, що на південь".

Вони сиділи на лаві у залі чекання, коли подорожні — комівояжери, нероби та інші — стали надходити й купувати квитки на потяг о дев'ятій. Касир розповів таке: повечерявши й повернувшись о пів на восьму, він зауважив, що в залі хтось сидить, але не придивлявся. Нічого особливого, аж поки жінка підійшла до віконця й спитала, коли поїзд до Джефферсона. Касир був тоді заклопотаний, тому тільки зиркнув на неї й, не відриваючись від роботи, сказав, що завтра. І тоді

його щось ніби змусило ще раз глянути — а у віконечку те саме кругле обличчя з тим самим пером.

— Дайте мені на нього два квитки, — каже жінка.

— Цей потяг поїде допіру о другій вночі, — відповів касир. Теж не відразу розпізнав, хто вона. — Знаєте, як дійти до міста?

Та вона стоїть, п'яти— й десятицентовий дріб'язок відраховує з ганчір'яного вузлика. Дав він їй два квитки, подивився у віконечко, впізнав дядечка Дока й зрозумів, хто вона. І, каже, люди, яким на дев'яту, зібралися, поїзд прийшов і пішов, а вони й далі сидять. Дядечко Док чи то сонний, чи то очманілий, чи щось таке. Поїзд рушив, але не всі пішли до міста. Залишилися там, у вікно зазирають і час від часу в зал заходять подивитися, як дядечко Док з жінкою сидить на лаві, аж поки касир загасив світло в залі.

І навіть тоді не всі пішли. Заглядали у вікно й роздивлялися, як вони в темноті сидять. Може, перо бачили чи дядечкову сивину. І тут дядечко почав отямлюватися. Не те щоб дивувався, куди він потрапив, чи злостився, що не туди потрапив. Просто тріпнувся й встав, немовби довго їхав з розгону, а тепер треба мотор запустити. Було чути, як вона його втихомирює: "Цс-с. Цс-с", — а він на те щось відказує. Ось так вони й сиділи, поки касир увімкнув світло й сказав, що підходить їхній потяг. Жінка дядечкові все "цс-с" та "цс-с", а він знай вигукує: "Куревство, гидота! Гидота, куревство!Розділ 16

Постукавши й не дочекавшись відповіді, Байрон спускається із ґанку, обходить будиночок і виходить на тісний обгороджений задвірок. Одразу ж помічає крісло під шовковицею. Це полотняний шезлонг, латаний, полинялий, настільки просілий від довгого вжитку, що, навіть порожній, він, здається, безтілесно обнімає одутле, безформне тіло господаря. Наближаючись, Байрон розмірковує, що це бездушне крісло, на якому відбилися занедбання, безділля, жалюгідна відірваність від

світу, якимсь чином стало символом, ба навіть сутністю самого Гайтавера. "І я його знову потривожу, — думає він, злегка закопиливши губу. — Знову? Морока, якої я завдав минулого разу, видасться йому дрібницею порівняно з нинішньою. І знову в неділю… Але й неділя захоче йому помститися, раз уже її люди придумали".

Байрон підходить ззаду до крісла й зазирає. Гайтавер спить. На віддутому животі, де біла сорочка (нині вона чиста й свіжа) випинається над поношеними чорними штанами, лежить горі обкладинкою розгорнута книжка. На ній мирно, милостиво, майже по-архиєрейському спочивають складені руки. Давнього крою сорочка, плісирована на грудях, недбало випрасувана й без комірця. Роззявлений рот, в'яла й обм'якла плоть відвисла від круглого отвору, в якому видніють почорнілі нижні зуби, і від досі зграбного носа — тільки його не зачепили злигодні минулих літ. Дивлячись на лице заснулого, Байрон має враження, що той геть увесь утік від свого носа, який і досі наперекір усьому уберіг щось із гордості та мужності понад запустінням поразки, немов забуте знамено над зруйнованою фортецею. І знову світло — відображення неба під листям шовковиці — мерехтить, спалахує у скельцях окулярів, тому гість і не зауважив, що господар розплющує очі. Помітив тільки, що стулилися вуста й ворухнулися складені руки.

— Ага, — озивається священик, — так… Хто це? А, Байрон.

Той понуро дивиться згори. Цього разу на його обличчі не видно співчуття, тільки спокій та рішучість. Він відповідає без ніякого виразу:

— Учора його зловили. Ви, либонь, про це не чули, як і про вбивство тоді не чули.

— Зловили?

— Крістмаса. В Моттстауні. Він прийшов до міста і, як гадаю, стояв на вулиці, поки хтось упізнав його.

— Спіймали. — Гайтавер уже сидить у кріслі. — І ви прийшли сказати мені, що він… що вони…

— Ні. Поки що йому нічого не зробили. Поки що не вбили. Тепер Крістмас у в'язниці. З ним усе гаразд.

— Усе гаразд. Кажете, що все гаразд. Еге ж, Байрон каже, що все гаразд. Допоміг коханцеві цієї жінки продати його приятеля за тисячу доларів і каже, що все гаразд. Ховав цю жінку від батька її дитини, поки… Чи можу я сказати "другий коханець", Байроне? Сказати таке чи утриматися від правди, якщо Байрон Банч її приховує?

— Якщо правда береться з поговору, то, мабуть, усе це виявиться правдою. Особливо, коли люди дізнаються, що це я запроторив їх обох у в'язницю.

— Обох?

— Брауна теж. Хоча, напевно, більшість вважає, що Браун здатен убити чи допомогти в убивстві не більше, ніж упіймати вбивцю чи допомогти це зробити. Натомість усі скажуть, що Байрон Банч запроторив його до тюрми, щоб самому спокійно й безкарно діяти.

— Еге ж, — високий тонкий Гайтаверів голос злегка тремтить. — Байрон Банч — страж громадського добра та моральності. Спадкоємець, одержить винагороду, адже вона тепер дістанеться морганатичній дружині… Сказати, чиїй? Чи й тут згадувати Байрона? — Просльозившись, Гайтавер, величезний і в'ялий, сидить у продавленому кріслі. — Ні, я не такої думки. Знаєте, що я не так вважаю… Це ж несправедливо — непокоїти, тривожити мене, коли я… коли я навчився зоставатися… коли мене навчили зоставатися… І ось таке прийшло до мене, спіткало мене, коли я вже старий і змирився з тим, що люди вважали…

Колись Байрон бачив, як по священиковому лиці тече піт, як сльози. Тепер же сльози течуть по обвислих щоках, як краплинки поту.

— Я знаю. Це погано. Не годиться вас непокоїти. Але ж я не знав. Не знав, коли встрявав у цю справу. Бо інакше я б… Але ж ви духовна особа. Ви не можете залишатися осторонь.

— Я не духовна особа. І не зі своєї волі. Затямте це. Не з власного вибору я вже не священик. Це сталося з волі — більш ніж із повеління — таких, як ви і вона, як той, що у в'язниці, як ті, що посадили його туди, щоб чинити над ним свою волю, так само як учинили наді мною, ще й з глумом та насильством. Хоча і нас, і їх створив той самий Бог, та вони довели нас до такого, за що тепер ладні розтерзати. Це не мій вибір. Затямте собі.

— Знаю. Адже людині не дано великого вибору. Ви вибрали набагато раніше. — Гайтавер дивиться на співрозмовника. — Вам дали вибір ще перед тим, як я народився, і ви зробили його ще тоді, коли ні мене, ні її, ні його не було на світі. То був ваш вибір. Мені здається, кожен — чи добрий, чи злий — муситиме за це потерпати. І вона, і він, і я. І всі інші. І ще одна жінка.

— Ще одна жінка? Ще одна? Невже мені на старості літ руйнуватимуть життя й відбиратимуть спокій дві пропащі жінки? Га, Байроне?

— Ця друга вже не пропаща. Пропадала тридцять років, а тепер знайшлася. Це його бабуся.

— Чия бабуся?

— Крістмасова, — каже Байрон.

Чекаючи, дивлячись на вулицю й хвіртку з вікна в темному кабінеті, Гайтавер чує далеку музику, відколи вона почалася. Не усвідомлює, що дожидався її, що ввечері кожної середи та неділі, сидячи біля темного вікна, він чекає, поки вона почнеться. Знає майже до секунди, коли почує її, для цього не треба ні годинника, ані дзиґарів. Годинником він не користується й не потребує його ось уже двадцять п'ять літ. Живе, відмежувавшись від механічного часу. І саме тому він ніколи не втрачав відчуття часу. Немовби з підсвідомості мимоволі постає кілька певних скристалізованих випадків, які колись вели й упорядковували його мертве життя в реальності. Не кинувши оком на циферблат, він може відразу ж визначити, де б він був і що б робив між двома митями, які позначають початок і кінець недільної утрені, недільної вечірні та середової нічної відправи; коли саме входив би в церкву, коли саме з розрахунком доводив би до кінця молитву чи проповідь. Отож, поки ще не згас присмерк, Гайтавер каже сам собі: "Тепер вони збираються, повагом підходять вулицями, звертають до церкви й вітаються — гуртами, парами, поодинці. І в самому храмі тихо точаться балачки, а дами зі своїми вічними шурхотливими віялами кивають друзям, що йдуть у проході. Міс Каррузерс (органістка, померла майже двадцять років тому) теж серед них. Невдовзі вона підведеться й зійде на хори". Недільна вечірня служба Божа. Йому завжди здавалося, що в такий час людина найближче до Бога, ближче, ніж у будь-яку годину за всі сім днів. Тільки тоді — з усіх церковних відправ — є щось від спокою, яким є обітування й мета Церкви. Тоді очищаються серце і розум, якщо їм таке дано. Скінчився тиждень з його всілякими негараздами, підсумувався й спокутувався суворою церемонною нестямою утрені. Ще не народився наступний тиждень із його всілякими негараздами, заспокоїлося на якийсь час серце у лагідних прохолодних повівах віри та надії.

Сидячи біля темного вікна, він ніби бачить їх. "Ось вони збираються, входять у двері. Тепер майже всі тут". Трохи подавшись уперед, Гайтавер мовить уголос: "Тепер. Тепер". І тут, немовби дочекавшись цього сигналу, зазвучала музика. У літню ніч розлого й глибоко лунає розкотиста, переливиста мелодія органа, відтінена смиренням і піднесеністю, неначе звільнені голоси прибрали постави, образу

розп'ять і, захоплені, урочисті, проникливі, набирають сили. Однак навіть тепер у музиці чути відтінок суворості, невблаганності й розміреності. У ній не стільки жагучості, скільки жертовності, і вона просить, благає — не любові, не життя, їх-бо вона забороняє людям, а, як і всяка протестантська музика, у піднесеному тоні вимагає смерті — найвищого блага. Немовби ті, що прийняли цю музику й підняли голос, щоб возвеличити її у хвалі, виховані й виплекані на тім, що вона уславляє й символізує, мстять саме цією хвалою всьому тому, на чому виросли. Дослухаючись, пастор чує в цьому апофеоз своєї долі, рідного краю, своїх кревних людей, з яких він вийшов і серед яких живе, що не вміють ні засмакувати, ані уникнути радощів чи горя без того, щоб не посваритися через них. Не терплять ні насолоди, ані захвату, рятуються від них у шаленстві, пияцтві, молитві. І від лиха рятуються в такому ж шаленстві — мабуть, непроминальному. "То чому б їм, під впливом релігії, не розпинати одне одного й себе теж?" — розмірковує Гайтавер. Вчуває в музиці проголошення й освячення того, що людям належить учинити завтра, про що вони вже знають. Минулий тиждень, здається йому, промчав бистрим потоком, а наступний тиждень, що почнеться завтра, — це провалля, і тепер на краю обриву бурхливий потік, перш ніж ринути в безодню, зайшовся безупинним, неперервним, лунким і ганливим криком — не виправданням, а останньою ясою, і не Богові вона призначена, а приреченому чоловікові за ґратами, що чує парафіян цієї та ще двох церков. Щоб його розп'яти, оті богомольці теж поставлять хрест. "І вчинять це залюбки, — каже священик у темне вікно. Відчуває, як стискаються вуста, тужавіють жовна від якогось передчуття, від чогось страшнішого, ніж сам сміх. — Бо ж зглянутися над ним — це означало б визнати, що вони сумніваються в собі, що самі потребують милосердя й надіються на нього. Залюбки, залюбки вони це вчинять. Ось тому це так жахливо, жахливо, жахливо". Подавшись уперед, він бачить, як наближаються й звертають у хвіртку троє — постаті серед тіней, у світлі вуличного ліхтаря. Гайтавер уже впізнав Байрона й дивиться на двох супутників позаду нього. Видно, що це чоловік і жінка, та якби не спідниця, то їх годі було б розрізнити. Однакового зросту, удвічі огрядніші, ніж звичайні люди, вони нагадують ведмедів. Гайтавер несподівано заходиться сміхом, не готовий

стриматися. "Байронові ще тільки бракує хустки на голову та сережок", — думає він, безупинно й безгучно сміючись, силкуючись опануватися, бо ж зараз постукає Байрон і доведеться піти відчиняти.

Байрон проводить їх у кабінет — присадкувату жінку з геть нерухомим видом, у багряній сукні, в капелюшку з пером, із парасолькою в руці й чоловіка з божевільним поглядом — неймовірно брудного та очевидячки неймовірно старезного, з пожовклою від тютюну козлячою борідкою. Вони входять не те щоб боязко, а якось по-ляльковому, неначе урухомлювані невигадливим пружинним пристроєм. Із них двох жінка виглядає впевненішою, принаймні притомнішою. Незважаючи на її скутість і механічні рухи, здається, що вона прийшла, маючи якщо й не певну мету, то хоча б невиразну надію. Зразу видно, що чоловік у безпам'яті, забутті й байдуже йому, де він зараз, а однак таїться в ньому щось вибухове; цей старий дивовижним чином і непритомний, і насторожений водночас.

— Це вона, — тихо озивається Байрон. — Це місіс Гайнз.

Вони стоять непорушно. Жінка — немовби досягнувши кінця довгої мандрівки, опинившись у незнаному місці, серед незнайомих облич — чекає тихо й застигло, як розмальований кам'яний ідол. Чекає й чоловік — дуже брудний, спокійний, непритомний, але внутрішньо шалений. Вони обидвоє ніби й не глянули на господаря — ні зацікавлено, ні байдуже. Священик киває на стільці. Байрон підводить жінку, вона обережно сідає, стискаючи парасольку. Стариган сідає з розмаху. Гайтавер займає своє місце за столом.

— Про що вона хоче говорити зі мною? — питає він.

Жінка не рухається. Видно, не слухала. Вона виглядає як людина, що здійснила виснажливу подорож по щось обіцяне, а тепер чекає, опустивши руки.

— Це він, — каже Байрон. — Преподобний Гайтавер. Скажіть йому. Скажіть, що́ ви хотіли йому повідомити.

Вона дивиться на Байрона, і на її обличчі нема ніякого виразу. Якщо за цією маскою криється недорікуватість, то вимовність розчинилася в нерухомості рис; якщо ж криються надія і прагнення, то їх зовсім не видно.

— Скажіть йому, — повторює Байрон. — Скажіть, навіщо ви сюди прийшли. Навіщо приїхали до Джефферсона.

— Тому що… — відповідає місіс Гайнз несподівано низьким, майже грубим голосом, хоч і негучним. Ніби сама собі не повіривши, що наробила стільки галасу, змовкає, немовби здивувавшись зі свого голосу, і переводить погляд з обличчя на обличчя.

— Розкажіть мені, — обзивається Гайтавер. — Постарайтеся розповісти.

— Тому що я… — голос знову змовкає, обривається, ніби здивувавшись із самого себе, хоч і досі негучний. Здається, що ці три слова — завада, яку він не може подолати. Видно, як жінка опановує себе, щоб їх обійти. — …я так і не бачила, як він зіп'явся на ніжки. Тридцять років його не бачила. Він ще не вмів ходити, не вмів вимовити свого імені…

— Куревство, гидота! — зненацька вигукує стариган високим, пронизливим голосом. — Куревство, гидота! — І змовкає. У нетривалому напівопритомненні він, як пророк, раптово й гнівно вигукнув чотири слова — і все. Священик дивиться на нього, тоді на Байрона.

— Він — це син їхньої дочки, — тихо каже Байрон. — А той, — злегка киває головою на старого, що пропікає Гайтавера палючим, знавіснілим поглядом, — узяв дитину зразу після народження й кудись повіз. Жінка

так і не дізналася, що він зробив із дитиною. Не знала навіть, живий онук чи ні, аж ось…

Стариган знову втручається, з тою ж приголомшливою раптовістю. Цього разу не кричить, тепер його голос такий самий спокійний та розсудливий, як і Байронів. Говорить виразно, трохи уривчасто:

— Так. Старий Док Гайнз узяв його. Бог допоміг старому Доку Гайнзу, ото й старий Док Гайнз допоміг Богові. І Всевишній виявив свою волю вустами маленьких дітей. "Нігер! Нігер!" — кричали вони перед лицем Бога, перед людьми, провіщаючи волю Господню. І старий Док Гайнз сказав Господові: "Мало того. Оті дітлахи обзивають одне одного й гіршими словами, ніж "нігер"". І Господь відрік: "Чекай і наглядай, бо не можу марнувати час на вашу земну бридоту та розпусту. Я поклав на нього знак, а тепер зроблю так, щоб це знали люди. А тебе Я ставлю тут стерегти й берегти Мою волю. Тобі належить пильнувати й наглядати".

Мова обривається. Не стихає помалу, а різко припиняється, як ото голку з грамофонної платівки знімає рука когось, що не слухав запису. Священик переводить мало не палючий погляд на Байрона.

— Що це? Що це означає? — питає він.

— Я хотів влаштувати так, щоб місіс Гайнз прийшла й поговорила з вами без чоловіка, — відповідає Байрон. — Та тільки ніде було його лишити. Жінка каже, що мусила пильнувати його. Вчора в Моттстауні Док Гайнз намовляв людей лінчувати його, не знаючи навіть, у чому той завинив.

— Лінчувати? — перепитує Гайтавер. — Лінчувати свого рідного внука?

— Так вона каже, — рівним тоном відповідає Байрон. — Стверджує, що саме задля цього він сюди й приїхав. І їй довелося приїхати, щоб не дати чоловікові цього зробити.

Знову заговорила жінка. Мабуть, слухала. Та її обличчя таке саме здерев'яніле, без виразу, як і спочатку. Мертвотний голос озивається раптово, майже як у чоловіка:

— Ось уже п'ятдесят літ він такий. Та ні, більше. П'ятдесят років — це відколи я мучуся. Він і перед тим, як ми побралися, завжди бився. І тої ночі, коли народилася Міллі, його посадили у в'язницю за бійку. Оце я пережила та перетерпіла. Чоловік казав, що мусить битися, бо менший за інших, а ті ладні йому на голову вилізти. А то ж його марнослав'я та гординя. Я казала, що все це — через диявола. Що колись диявол заскочить його зненацька і скаже: "Юф'юсе Гайнзе, я прийшов по своє". Отак я йому сказала наступного дня після пологів, не можучи зо слабості голову звести, а його тільки-но вкотре випустили з в'язниці. Так йому й сказала: "Це ж сам Господь Бог попереджує тебе й знак подає. У той день і годину, коли народилася донечка, ти сидів у тюрмі. Це небесне знамення, що Всевишній не вважає тебе гідним виховувати доньку". То було Боже знамення, що місто (він тоді робив кондуктором на залізниці) нічого Юф'юсові не дасть, крім шкоди. Та й утямив це, бо то було знамення, і ми виїхали — якнайдалі від міста. Згодом він став майстром на тартаку, й добре йому велося, бо тоді ще ані гадав називати ім'я Господнє даремно і в гордині, щоб усправедливити й виправдати диявола в собі. Отож коли Лем Буш, повертаючись уночі возом із цирку додому, не спинився біля нас, аби зсадити Міллі, мій чоловік увійшов у дім і заходився викидати речі з шухляди комода, щоб добратися до пістолета. Я сказала: "Юф'юсе, це диявол тобою поганяє. Ти гарячкуєш зовсім не для того, щоб Міллі була в безпеці". А він відповів: "Хай навіть і диявол. Хай навіть і диявол" — і вдарив мене кулаком. Я впала впоперек ліжка й дивлюся на нього…

Вона змовкає. Зі спадною інтонацією, немовби пружина розкрутилася до кінця на половині грамофонної платівки. І знову Гайтавер переводить на Байрона гнівливий здивований погляд.

— Я теж таке чував, — підтверджує Байрон. — Спершу мені теж нелегко було добрати, що й до чого. Гайнзи жили біля лісопильні, де він був майстром, в Арканзасі. Дівчині тоді було десь вісімнадцять літ. Одної ночі повз лісопильню їхав цирк до міста. Був грудень, безперестанку лив дощ. Під одним із фургонів проламався міст, недалеко від Гайнзів. Отож до їхнього дому прийшли люди, розбудили господаря й попросили позичити їм таль, щоб витягти фургон…

— Божа огида до бабського стерва! — раптом викрикує старий. Його голос стихає, слабне, немовби тільки хотів привернути увагу. А тепер знову зазвучав прудко — переконливою туманною мовою фанатика стариган знову розповідає про себе у третій особі: — Він знав. Старий Док Гайнз знав. Він уже бачив на ній, під її вбранням бабський знак Господньої огиди. Отож він пішов, накинув дощовик, засвітив ліхтар, повернувся, а вона вже біля дверей, теж плащ одягла. Він каже: "Іди лягай", — а вона відповідає: "Я теж хочу піти". Він наказує: "Вернися в кімнату й лягай спати". Вона вернулась, а він пішов, узяв на тартаку великий таль і витягнув фургон. Мало не до ранку працював і гадав, що дочка послухалася батькового наказу, як Бог велить. Але треба було знати наперед. Знати огиду Господню до бабського стерва, знати ходячий образ розпусти й плюгавства, що вже смердів перед очима Господніми. І ото бреше старому Доку Гайнзу, — а він же все наскрізь бачить, — що це мексиканець. Таж старий Док Гайнз бачив на його лиці чорне прокляття Всемогутнього Бога. І ото бреше…

— Що це? — питає Гайтавер. Підносить голос, сподіваючись заглушити старого. — Що це означає?

— Той парубок був із цирку, — тлумачить Байрон. — Дівчина сказала, що це мексиканець. Батькові сказала, коли він її догнав. Може, й сам парубок такого їй наговорив. А він, — Байрон знов киває на старого, —

якось дізнався, що в цьому хлопцеві — негритянська кров. Мабуть, самі циркачі пробовкали, не знаю. Гайнз ані разу не обмовився, звідки він це взнав, неначебто вважав це дрібницею, що не має ніякого значення. Зрештою, й не мала, після подій наступної ночі.

— Наступної ночі?

— Мабуть, вона все-таки викралася тої ночі, коли застряв цирк. Гайнз каже, що вислизнула. Принаймні він так повівся, ніби здогадувався про це, бо якби не знав і якби дочка не втекла, то нічого такого не накоїв би. Наступного дня вона поїхала до цирку з кількома сусідами. Він відпустив дочку, бо ще не знав тоді напевне, що вона вислизнула минулої ночі. Нічого не підозрював, коли вона, причепурившись по-святковому, вийшла сісти на сусідів віз. А вночі, коли сусід повертався додому, Гайнз чекав і почув, що віз проїхав мимо, ніби й не мав зупинитися, щоб висадити Міллі. Отож вибіг, гукнув їх, щоб спинили коней, але дочки там не було. Сусід сказав, що вона розлучилася з ними біля цирку, бо намірилася заночувати в подруги, що живе за шість миль звідти, і здивувався: як же Гайнз цього не знав, адже Міллі, сідаючи на воза, мала при собі дорожню сумку. Батько не бачив цієї сумки. А вона, — Байрон показує на кам'янолику жінку, яка чи то слухає, чи не слухає його мову, — вона каже, що чоловіка вів диявол. Запевняє, що сама вона, як і чоловік, не знала, де дочка, та він повернувся до своєї оселі, взяв пістолета, ударом кулака звалив жінку на ліжко, коли спробувала була його спинити, осідлав коня й поскакав. Вона каже, що Гайнз угадав у темряві, як їх догнати, вибрав найкоротший шлях із п'яти-шести можливих. Причому аж ніяк не міг знати, куди вони поїхали. І все-таки знав. Знайшов їх, неначе наперед відав, де шукати, неначе призначив зустріч із тим парубійком, якого Міллі подала за мексиканця. Немовби знав наперед. Стояла безпросвітна пітьма, і навіть коли він наздогнав повоза, то все одно не міг би визначити, що потрібен йому саме цей. Але поскакав просто за ним — за першим повозом, якого побачив тої ночі. Під'їхав з правого боку, нагнувся і в непроглядній темряві, не сказавши ні слова й не спинивши коня, вхопив чоловіка, який міг бути і чужинцем, і сусідом, і

ким хоч, — адже ж ніколи його не бачив і не чув. Ухопив його одною рукою, а другою приставив пістолет і застрілив парубка, а дочку привіз додому, посадивши її ззаду на коні. Повоза й убитого залишив на дорозі. Тоді теж ішов дощ.

Байрон замовкає. І зразу ж озивається жінка, неначе ждала в нетерплячому заціпенінні, коли він закінчить говорити. Тон її мови такий самий неживий, рівний. Два голоси в монотонній строфі й антистрофі, два безтілесні голоси сонно оповідають про щось, що в краю без відстаней учинили люди без крови.

— Я лежала на ліжку й чула, як він вийшов, а тоді вивів коня зі стайні й поскакав повз дім. Лежала, не роздягнувшись, і дивилася на лампу. Гас уже догоряв, то я встала, занесла її на кухню, заправила, почистила ґніт, а тоді роздяглася та й лягла, не загасивши лампи. Дощ не вщухав, було холодно. За якийсь час, почувши, що на подвір'я вернувся кінь і спинився біля ґанку, я встала, накинула шаль, а вони тим часом увійшли в дім. Спершу Юф'юсові кроки, тоді доньчині. Пройшли вони в сінях до дверей, Міллі на порозі стоїть. Обличчя й волосся мокрі від дощу, нова сукня заболочена, очі заплющені, а Юф'юс ударив її. Упала на підлогу, лежить, на лиці не змінилась анітрохи. Яка стояла, така й лежить. Чоловік стоїть у дверях, теж мокрий та брудний, і каже: "Ти мені торочила, що я дияволові служу. Ото ж я привіз тобі диявольський урожай. Спитай-но, що вона в собі носить. Спитай її". Я дуже втомилася, змерзла. Питаю його: "Що сталося?" А він відказує: "Піди туди, подивися на грязюку, то й побачиш. Той парубійко, мабуть, обманув її, що він мексиканець. Але мене він не обманув. Та й її не обманював. Не потребував цього. Колись ти сказала, що до мене прийде диявол по своє. Ось і прийшов. Жінка народила мені повію. Але він мені принаймні допоміг, коли наспів час розрахуватися. Показав правильну дорогу й пістолета підтримував".

Іноді я собі думала, що сатана подолав Бога. Бо й насправді вийшло, що в Міллі буде дитина, і Юф'юс став шукати лікаря, щоб залагодити це діло. Я гадала, що знайде, й подеколи мені здавалося, що хай би вже

так було, якщо чоловік і жінка мають жити на світі. Бувало, я сподівалася, що чоловік таки знайде. Я дуже намучилася, поки тривав суд. Хазяїн цирку прийшов і сказав, що цей хлопець справді був не мексиканець, а мулат. Так і Юф'юс весь час торочив, ніби сам чорт йому підказав, що це нігер. Отож мій чоловік знову й знову брав пістолет і казав, що роздобуде лікаря — живого чи мертвого. Ішов із дому, пропадав цілими тижнями, і люди знали про це, а я знай вмовляла його перебратися на нове місце, бо ж тільки циркач сказав, що той хлопчина нігер. Може, й сам напевно не знав, та й поїхав геть, навряд чи ми з ним зустрінемося. Однак Юф'юс не хотів переїздити на нове місце. У Міллі вже час підходить, а він зі своїм пістолетом шукає лікаря, який допоміг би. Згодом я дізналася, що чоловік знову в тюрмі. Ходив по церквах, де старався знайти акушера, і на одних молитовних зборах встав, вийшов до амвона й сам почав проповідувати, кричати проти нігерів, щоб білі люди піднялися на них і всіх їх убили. Люди в церкві втихомирювали Юф'юса, змушували зійти з-за катедри, а він погрожував їм пістолетом, і то в церкві, аж поки прийшла поліція й заарештувала його. Якийсь час він поводився, як божевільний. Дізналися були, що він побив лікаря в іншому місті й утік, тоді його так і не спіймали. Отож, коли він вийшов на волю й повернувся додому, Міллі вже була на часі. Я тоді гадала, що він схаменувся, побачив нарешті Божу волю, адже вдома був спокійний і, навіть надибавши дитячі речі, що ми з донькою підготували й сховали від нього, все одно нічого не сказав. Спитав тільки, чи скоро це станеться. Щодня питав, а ми вважали, що він отямився, що, походивши по церквах та посидівши у в'язниці, визнав нарешті волю Божу, як було тої ночі, коли народилася Міллі. І ось настав час, якось вночі донька розбудила мене й каже, що почалось. Я вбралася й звеліла Юф'юсові піти по лікаря. Отож одягнувся й вийшов. Я тим часом підготувала все, що треба, та й чекаємо, і вже пора б чоловікові з акушером повернутися, а їх нема. Я ще трохи почекала, тоді вийшла на ґанок і бачу: сидить на горішній сходинці Юф'юс із рушницею на колінах та й каже: "Вернися назад, мамцю курви". Я йому: "Юф'юсе", а він звів рушницю й наказує: "Вернися в цей дім. Нехай диявол сам збере свій урожай, він же сам сіяв". Я спробувала пробратися задвірком, та він зачув, оббіг із рушницею навколо дому, торохнув мене цівкою, і я вернулася до Міллі.

Він стояв біля вхідних дверей, щоб бачити дочку, поки вона не померла. Тоді підійшов до ліжка, глянув на дитину й підняв її — понад лампу, немовби хотів побачити, хто переможе: Господь Бог чи сатана. А я, така змордована, сиджу на ліжку, дивлюся на чоловікову тінь на стіні, тінь його рук і хлопчика — високо на стіні. Тоді подумала, що Господь переміг. А тепер — не знаю. Поклав він немовлятко на ліжко, біля Міллі, й вийшов. Я чула, що вийшов вхідними дверима. Тоді підвелася, запалила піч і підігріла трохи молока.

Місіс Гайнз замовкає, завмирає хрипкий однотонний голос. Через стіл Гайтавер дивиться на неї — застиглу, кам'янолику жінку в багряній сукні. Відколи увійшла в кімнату, ні разу не ворухнулася. За якусь хвилину вона знов озивається, не рухаючись, майже не ворушачи губами, немовби вона лялька й замість неї говорить черевомовець у сусідній кімнаті.

— І пропав Юф'юс. Господар лісопильні теж не знав, куди той подався. Найняв іншого майстра, а мене поки що лишив у домі, бо ж не знаємо, де чоловік, надходить зима, а мені ще й дитинку доглядати треба. Куди подівся Юф'юс, я знала не більше, ніж сам містер Ґілман, аж тут лист надійшов із Мемфіса, ще й з поштовим переказом, але нічого понад те. Отож я й далі нічого не знаю. У листопаді прийшов ще один переказ, знову без листа. Дуже змучена, за два дні перед Різдвом я вийшла на загумінок нарубати дров. Вернулася до хати — хлопчика нема. Відлучилася на годину, не довше, та й, мабуть, мала б бачити, як ввійшов і вийшов чоловік. Не впильнувала. Тільки цидулка лежить від Юф'юса — на подушці, що я скраю підкладала, аби дитина не впала з ліжка. Як я змучилася… Чекала, а після Різдва чоловік повернувся додому й нічого мені не пояснює. Каже тільки, що переїжджаємо, і я подумала: мабуть, дитину вже туди завіз, а тепер по мене вернувся. Так і не признався, куди їдемо, хіба тільки, що це недалечко, а я переймаюсь аж до божевілля, як там без нас дитина, поки туди доберемося, та він ані словом не прохопився, я вже й гадала, що ніколи туди не потрапимо. Кінець кінцем приїхали, хлопчика там нема, і я кажу: "Признайся, що ти зробив із Джо. Мусиш зізнатися", — а він

подивився на мене, як тої ночі на Міллі глядів, коли вона лежала й умирала, й відповідає: "Це Божа огида, а я знаряддя Його волі". На другий день чоловік кудись пішов, і я не знала, де він, а потім прийшов ще один грошовий переказ. Наступного місяця Юф'юс повернувся й сказав, що працює в Мемфісі. Я зрозуміла, що він сховав Джо десь у місті, й подумала: і так добре, принаймні допильнує дитину, якщо вже я не можу. Знала, що треба буде почекати, поки Юф'юс сам захоче мені сказати, і завжди гадала, що, можливо, наступного разу він візьме мене з собою до Мемфіса. І чекала. Шила, робила одежинку для Джо, готувала її до приїзду чоловіка і знай питала, чи підходить вона хлопчикові, чи все гаразд із ним, та Юф'юс нічого не говорив. Сяде було й вичитує з Біблії — гучно, а більш нікому слухати, крім як мені, дуже голосно читає, мало не репетує, немов гадає, що я не вірю написаному. П'ять років він нічого мені не говорив, і я навіть не знала, чи передає він дитині ці речі, що я понашивала. А розпитувати боялася, не хотіла йому набридати. Гадаю, вже й те добре, що він там, де Джо, якщо там нема мене. Минуло п'ять років, і ось він прийшов якось додому та й каже: "Переїжджаємо на нове місце". А мені спало на думку, що тепер я таки побачу дитину, бо якщо й був гріх, то ми його сповна спокутували, і я навіть Юф'юсові все пробачила. Бо гадала, що цього разу нарешті переберемося до Мемфіса. Та не так сталося. До Моттстауна ми поїхали. Проїжджали через Мемфіс, і я благала чоловіка. Уперше в житті благала його. Просила, щоб хоч на хвилинку, на мить… навіть не торкнутися хлопчика, не поговорити з ним… нічого такого. Та Юф'юс не дозволив. Ми навіть із станції не вийшли. Зійшли з потяга й сім годин чекали на інший, не виходячи зі станції, а тоді поїхали до Моттстауна. Чоловік більше не їздив до Мемфіса на роботу. За якийсь час кажу йому: "Юф'юсе". Він глянув на мене, а я веду далі: "Я чекала п'ять літ і ніколи тобі не докучала. Можеш мені сказати принаймні, чи живий Джо?" Чоловік відповів: "Мертвий". Я спитала: "Взагалі мертвий чи тільки для мене? Якщо тільки для мене, то хай так уже буде. Хоч те мені скажи, я ж п'ять років до тебе не чіплялася", — а він відказав: "Мертвий для тебе, для мене, для Бога, для Божого світу — на віки вічні".

Вона знову змовкає. З-за стола на неї дивиться з тихим, безнадійним подивом Гайтавер. Байрон теж не рухається, злегка похиливши голову. Всі троє — немов камені над узбережжям, понад хвилею відпливу. Всі, крім старого. Досі Гайнз слухав майже уважно, з властивою йому здатністю миттєво переходити від пильної уваги, коли він, зрештою, все одно ніби й не чує, до напівнепритомного забуття, коли від його погляду, зосередженого, заглибленого, ніяковієш так, немовби стариган вхопився за тебе рукою. Зненацька він заходиться гучним, буйним, божевільним сміхом, схожим на кудкудакання. І озивається, неймовірно старий, неймовірно брудний:

— То був Бог. То був Він. Старий Док Гайнз теж допоміг Господові. Бог сказав, що робити, і старий Док Гайнз послухався. Тоді Господь мовив: "Тепер пильнуй. Дивись, як сповняється Моя воля". І старий Док Гайнз дивився й чув із уст малих дітей, Божих сиріт, куди Він вклав Свої слова й розуміння, коли дітки ніяк розуміти не могли, бо безгрішні були, навіть дівчатка, що ще не пізнали блуду й розпусти: "Нігер! Нігер!" — із вуст невиннят. "Що Я тобі сказав? — спитав Господь старого Дока Гайнза. — А тепер Я здійснив Свою волю й відходжу. Немає тут такого гріха, щоб Мені до нього братися, бо ж яке Мені діло до перелюбства розпусниці, якщо й воно Моїм промислом передбачено?" Старий Док Гайнз спитав: "Як же так, і перелюбство розпусниці Твоїм промислом передбачено?" — і Бог промовив: "Почекай і побачиш. Гадаєш, Я випадково послав цього молодого лікаря, щоб він знайшов огиду Мою, закутану в укривало, що лежала на сходах у Святвечір? Гадаєш, що випадково тої ночі не було начальниці й, користуючись тим, молоді блудниці могли назвати це знайдення Крістмасом, учинивши кощунство над Моїм Сином? Отож Я відходжу, бо сповнив Свою волю й можу покинути тебе, щоб пильнував отут". І старий Док Гайнз чекав та пильнував. Із котельні Божої наглядав за цими дітьми, і диявольське насіння ходило, незнане їм, і оскверняло землю, і слова ці на ньому справджувалися. Бо з іншими дітьми воно вже не бавилося. Зоставалося на самоті, стояло мовчки, і тоді старий Док Гайнз зрозумів, що цей підкидьок слухає таємну пересторогу про Божий присуд, і спитав старий Док Гайнз: "Чому ти не граєшся з дітьми, як звик був?" А той мовчить, і

спитав старий Док Гайнз: "Чи не тому, що вони прозивають тебе нігером?" А той мовчить, і сказав старий Док Гайнз: "Гадаєш, що ти нігер, бо Господь лице твоє позначив?" І озвався він: "А Бог також нігер?" — і відповів старий Док Гайнз: "Це Господь Бог гнівного воїнства, хай буде воля Його. Не твоя і не моя, бо ти і я — це засоби Його промислу, Його відомсти". Підкидьок пішов собі, а старий Док Гайнз дивився, як він відчуває й чує каральну волю Божу, і тут побачив старий Док Гайнз, що той спостерігає за нігером, який на подвір'ї працював, і ходить за ним у час роботи, аж поки той обізвався: "Нащо ти за мною наглядаєш, хлопче?" Той спитав: "Як сталося, що ти нігер?" — і нігер відрізав: "Хто тобі сказав, що я нігер, ти, шмаркатий білий байстрюку?" Підкидьок відповів: "Я не нігер", — а нігер йому каже: "Ти ще гірший. Сам не знаєш, хто ти. Ба більше, ніколи не знатимеш. Житимеш, умиратимеш і ніколи не дізнаєшся". Хлопець йому: "Бог не нігер", — а він на те: "Та звісно, тобі краще знати, який Бог, бо ніхто інший, крім Бога, не знає, що ти таке". Але не було там Бога, щоб сказати, бо Він здійснив Свою волю, а пильнувати за здійсненим лишив старого Дока Гайнза. З тої першої ночі, коли Господь на священні роковини Сина Свого постановив сповнитися Своїй волі, Він призначив старому Доку Гайнзові наглядати. Холодна була ніч, старий Док Гайнз стояв у пітьмі за рогом, звідки було видно сходи, видно, як сповняється воля Божа, ото й побачив, як прийшов той молодий лікар у блуді та розпусті, став, схилився, підняв огиду Божу й заніс її в дім. І старий Док Гайнз ішов назирці, наглядав і слухав. Бачив, як вони укривало розгортали, оті юні повійниці, що святі Господні роковини оскверняли віскі та яєчною бовтанкою з коньяком, поки начальниці не було. І ця Єзавель лікарчукова стала знаряддям Божим, сказавши: "Назвемо його Крістмасом", — і ще одна спитала: "Гаразд, Крістмас. А далі як?" І Бог повелів старому Доку Гайнзові: "Скажи їм", — і всі вони, просмерділі скверною, зиркнули на старого Дока Гайнза й зацокотіли: "Еге, та це ж дядечко Док. Гляньте-но, дядечку, що нам Санта-Клаус приніс і на сходи поклав". Старий Док Гайнз мовив: "Ім'я йому Джозеф", — і вони перестали хихотіти, глянули на старого Дока Гайнза, а ота Єзавель спитала: "Звідки знаєте?" — а старий Док Гайнз відповів: "Так сказав Бог". Вони знов засміялися, загаласували: "І у Святому Письмі так:

Христос, син Йосифа. Джо, син Джозефа. Джо Крістмас. За його здоров'я". Хотіли змусити старого Дока Гайнза випити за огиду Господню, та він відштовхнув їхню чашу. Йому треба було тільки наглядати й чекати, що він і робив, і настав час Божий вийти злу із зла. Прибігла Єзавель лікарчукова від ложа своєї похоті, вся просмерділа гріхом та страхом. "Він сховався за ліжком", — лепече, а старий Док Гайнз відказав: "Ти користувалася цим напахченим спокусливим милом собі на погибель, а Богові — на огиду і помсту. Терпи тепер". А вона: "Ви можете з ним поговорити. Я бачила. Ви могли б його переконати". Старий Док Гайнз на те: "Мені нема діла до твого блуду так само, як і Господові Богу", — а вона каже: "Він донесе, а мене виженуть із роботи. Зганьблюся". Протхнувши похіттю й розпустою, стояла перед старим Доком Гайнзом, і в цю мить діялася над нею воля Божа, бо ця Єзавель обгидила дім, де Господь прийняв під покров сиріток. "Ти ніщо, — сказав їй старий Док Гайнз. — Ти і всі повійниці. Ви знаряддя для досягнення цілі Божого гніву, а без неї навіть горобчик не впаде на землю. Ти знаряддя Бога, так само, як Джо Крістмас і старий Док Гайнз". Вона пішла геть, старий Док Гайнз чекав і наглядав, а незадовго вона повернулася, й лице її було як у лютого звіра з пустині. "Я його влаштувала", — каже, а старий Док Гайнз спитав: "Як влаштувала?" — бо нічого нового не почув, бо Господь не затаював Своєї мети перед Своїм вибраним знаряддям, і старий Док Гайнз сказав: "Ти послужила наперед визначеній Божій волі. Тепер можеш іти й гидити в мирі та спокої аж до Судного дня". Лице її було, як у лютого звіра з пустині, і з-під розмальованої гидотної нечисті насміхалася вона з Бога. Отож прийшли й забрали його. Старий Док Гайнз бачив, як його повезли в колясці, і пішов чекати на Бога, і Він прийшов, повелів старому Доку Гайнзові: "Тепер і ти йди. Ти виконав Мою роботу. Нема тут іншого зла, крім як жіночого, а воно не варте того, щоб вибране мною знаряддя за ним наглядало". І старий Док Гайнз пішов, коли Бог наказав йому це зробити. Але тримав зв'язок із Богом і спитав Його вночі: "А цей байстрюк, Господи?" — і Бог відказав: "Він ще ходить по Моїй землі". Старий Док Гайнз тримав зв'язок із Богом і спитав Його вночі: "А цей байстрюк, Господи?" — і Бог відказав: "Він ще ходить по Моїй землі". Старий Док Гайнз тримав зв'язок із Богом і одної ночі боровся, бився і

вигукнув на весь голос: "А цей байстрюк, Господи!? Відчуваю! Відчуваю ікла і кігті зла!" — і Бог відрік: "Це саме той байстрюк. Твоя робота ще не скінчилася. Він — це скверна й гидота на землі Моїй".

Музика в далекій церкві давно стихла. Крізь відчинене вікно долинають тільки мирні незліченні звуки ночі. За столом сидить Гайтавер, схожий тепер більш, ніж будь-коли, на незграбного звіра, якого обманом і хитрістю відрадили від утечі, а тоді ті ж самі обманщики взяли його в облогу. Інші троє сидять віч-на-віч з ним, майже як судді. Двоє з них теж нерухомі: жінка, кам'янолиця й терпляча, як скеля, і старий чоловік, вигорілий, як ґнотик згашеної раптовим подувом свічки. Тільки Байрон виглядає життєздатним. Потупивши обличчя, він задумливо розглядає свою руку на коліні. Великий і вказівний пальці повільно труться один об одного, немовби розминають щось. Здається, він весь заглибився у це розглядання. Коли озивається Гайтавер, Байрон відчуває, що той звертається не до нього, та й взагалі ні до кого тут у кімнаті.

— Що вони хочуть від мене? — питає священик. — Чого сподіваються? Що́ я, на їхню думку, можу вдіяти?

Запала тиша. Очевидно, ні стара, ні старий не почули. Байрон і не сподівався, що старий почує. "Той не потребує допомоги, — думає він. — О ні! Потребує, щоб його стримували. — І згадує напівнепритомне й водночас маніякально-напружене забуття, в яке ось уже дванадцять годин тому — відколи стрівся з Байроном — запав стариган і никає з місця на місце трохи позаду своєї жінки. — Так, потребує, щоб його стримували. Мабуть, не тільки жінці, але й іншим людям на добре виходить, що він такий безпорадний". Байрон спостерігає за місіс Гайнз. Тоді каже тихо, майже лагідно:

— Ну ж бо. Скажіть священику, що вам потрібно. Він хоче знати, чого ви від нього сподіваєтеся.

— Я подумала, що, мабуть… — відповідає вона. Говорить, не рухаючись. Голос не так невпевнений, як силуваний, скрипучий, неначе його змушують проказувати щось поза межами мовлення, щось окрім знаного й відчутного. — Містер Банч сказав, що, може…

— Що? — перепитує Гайтавер різко, нетерпляче, трохи підвищеним тоном. Він теж і не рухнувся, сидячи в кріслі й поклавши руки на підлікотники. — Що? Що може?

— Я думала… — Голос завмирає. За вікном безугавно гудуть комахи. І знову звучить мова, монотонна, квола, нежива. Жінка сидить, теж понуривши голову, ніби прислухається, тихо й уважно, до самої себе. — Це мій внук, синок моєї доні. Я тільки подумала, що якби я… якби він… — Байрон мовчки слухає, думаючи: "Чудасія якась. Здається, ніби вони помінялися місцями. Немовби не їхній, а його внук-нігер чекає на повішання". А мова точиться далі: — Знаю, що не годиться турбувати незнайомого чоловіка. Але вам поталанило. Нежонатий, одинокий чоловік, можете спокійно старітися, не знаючи горя від любові. Ви, мабуть, не зрозумієте мене, навіть якщо я до ладу все викладу. Я просто подумала: якби ж хоч на один день зробити так, ніби цього не сталося. Ніби люди ніколи не знали його як убивцю…

Голос змовкає. Вона не рухається. Ніби прислухається до останніх звуків так само, як прислухалася до тих перших, — зацікавлено, тихо й притомно.

— Кажіть далі, — спонукає Гайтавер високим нетерплячим тоном. — Кажіть далі.

— Я ні разу не бачила його таким, що міг ходити й говорити. Тридцять років я не бачилася з внуком. Не стану переконувати, ніби він не скоїв лиха. Що не має страждати за те так, як змусив страждати тих, які любили й втратили когось рідного. Але якби ж його хоч на день відпустили. Так, ніби нічого ще не сталося. Так, ніби люди ще нічого не

мають проти мого внука. Тоді це виглядало б, наче він просто поїхав у далеку подорож, подорослішав і повернувся. Якби так сталося хоч на один день. А після цього я б не втручалася. Якщо він таке вчинив, то я не смію захищати його від кари. Тільки на один день, розумієте? Немовби він далеко їздив, повернувся й розповідає мені про подорож. І ніхто ще не має на нього зла.

— О-о-о, — відказує священик високим, пронизливим голосом. Хоч не рухається, хоч кісточки пальців, що стисли підлікотники, побіліли від напруги, та під одягом його починає бити повільна стримувана трясця. — Еге ж. Ото й усе. Так просто. Просто. Просто. — Очевидно, він не може спинитися. — Просто. Просто. — Спершу говорив тихо, тепер підвищує тон. — Чого вони від мене хочуть? Що я маю робити? Байроне! Байроне! Чого вони просять? — Байрон встав. Стоїть біля стола, спершись руками на стільницю, віч-на-віч із Гайтавером. Той, як і раніше, не рухається, тільки дрож дедалі дужче проймає його в'яле тіло. — Ага, ось воно що. І як я не здогадався! Це ж Байрон проситиме. Ну й нетямущий я! Це ж для нас із Байроном підготовлено. Ну-ну. Кажіть по щирості. Чому зволікаєте?

Байрон дивиться на стіл, на свої руки.

— Кепська справа. Негарно виходить.

— Ага. Співчуття. Після стількох років? Співчуття мені чи Байронові? Ну ж бо, викладайте, як є. Що ви від мене хочете? Це ж усе ви, я знаю. Зразу здогадався. Ох, Байроне, Байроне, який би з вас вийшов драматург!

— Ви, напевно, хотіли сказати: комівояжер, торговельний агент, продавець, — відказує Байрон. — Негарно виходить. Я знаю. Не треба мені цього пояснювати.

— Але ж я не ясновидець, як ото ви. Ви ж, либонь, наперед знаєте, що я вам скажу, натомість мовчите про те, що хотіли б мені повідомити. Чого ви від мене хочете? Щоб я визнав себе винним у вбивстві? Га?

На Байронове обличчя наповзла слабка сардонічна, вимучена, невесела гримаса.

— Та щось близьке до того. — Його лице ясніє, набирає серйозності. — Не годиться про таке просити. Бог мені свідок, я це розумію. — Байрон задивився на свою руку, що помалу й без мети рухається на поверхні стола. — Пам'ятаю, якось я сказав вам: за те, щоб бути добрим, як і поганим, треба платити. На все є ціна. І саме добрі люди не можуть відмовитися від оплати, коли приходить рахунок. Не можуть якраз тому, що ніколи не вдалося б змусити їх платити. Вони — як порядні картярі. Лихі люди можуть відмовитися. Тому-то ніхто й не сподівається, що вони розрахуються відразу чи взагалі коли-небудь. А добрі не можуть. Напевно, добрим доводиться довше розплачуватися, ніж лихим. Але вам це не першина, ви ж уже колись оплатили рахунок. Тепер не буде гірше, ніж було тоді.

— Далі. Кажіть далі. Що мені робити?

Байрон замислено споглядає на свою руку, що безперестанку помалу рухається.

— Він ще не зізнався в убивстві. А докази в них — тільки Браунові слова, що виїденого яйця не варті. Ви могли б сказати, що він був у вас тої ночі. Що був також і цієї ночі, коли Браун буцімто бачив, як його приятель ішов до великого дому й заходив туди. Люди вам повірять. Хай там що, а йнятимуть віру. Радше вже повірять у таке про вас, аніж у те, що він жив з міс Берден як чоловік з жінкою, а тоді вбив її. І ви вже старий. Тепер вони вам не заподіють великого лиха. А до всього іншого, що вони можуть зробити, ви, мабуть, уже звикли.

— Ага, — каже Гайтавер. — Он воно як. Та так. Еге ж. Вони повірять. Буде дуже просто й дуже добре. Всім добре. Тоді він повернеться до людей, які через нього настраждались, а Брауна без премії можна пристрашити, щоб у батьківстві признався, а тоді знову втік, цього разу — назавжди. І залишаться тільки вона та Байрон. Адже я стариган, якому поталанило дожити до схилу літ, не знаючи горя від любові. — Ненастанно трясучись, священик зводить голову. У світлі лампи його обличчя лисніє, немов намащене олією. Скорчене, спотворене, воно блищить у струменях світла. Пожовкла запрана сорочка, ще свіжа зранку, тепер просякла потом. — Не тому, що я не зможу, не відважуся. Тому що не хочу! Не хочу! Чуєте?! — Він відриває руки від підлокітників. — Бо не хочу піти на таке! — Байрон ані поворухнеться. Його рука завмерла на столі, він дивиться на другу й думає: "Не до мене ці крики. Здається, він знає, що переконати треба когось ближчого йому, ніж я". А Гайтавер уже справді кричить: — Не хочу! Не буду! — Підняв стиснені кулаки, обличчям тече піт, губа задерлася, оголивши гнилі зціплені зуби, від рота звисають складки в'ялої сіруватої шкіри. Раптом його голос зривається на вереск: — Геть звідси! Геть із мого дому! Геть із мого дому! — І падає долілиць на стіл, відкинувши вперед стиснені кулаки.

Виходячи слідом за старими, Байрон оглядається з порога й бачить, що Гайтавер ані рухнувся, його лиса голова й зціплені кулаки лежать в озерці світла, під абажуром настільної лампи. За відчиненим вікном гудуть комахи — безугавно, безупинно.

Розділ 17

Це було у неділю вночі. Наступного ранку Ліна народила. До світ сонця Байрон прискакав на мулі й спинився перед будиночком, звідки вийшов якихось шість годин тому. Зіскочивши на землю, кинувся бігти вузькою стежкою до темного ґанку. Хоча й дуже квапився, та йому здавалося, що стоїть збоку й сам себе розглядає. І розмірковує, понуро й не дивуючись: "Байрон Банч приймає пологи. Якби я побачив таке два

тижні тому, то не повірив би власним очам. Сказав би, що вони обманюють".

Вікно, за яким він шість годин тому залишив священика, тепер темне. На бігу згадав лису голову, стиснуті кулаки, пухке тіло, що розплилося на столі. "Мабуть, недовго він спав сьогодні, — роздумує Байрон. — Навіть якщо й відмовиться стати… стати… — Він ніяк не міг проказати подумки слово "повитуха", яке, і в цьому нема сумніву, Гайтавер неодмінно вживе. — Зрештою, не варто завертати собі голову дурницями. Коли хтось біжить від рушниці чи на рушницю, тоді теж нема часу мізкувати, як це зветься: боягузтвом чи хоробрістю".

Двері не замкнено. Очевидно, він знав, що так і буде. Навпомацки пробирався в передпокої, не дбаючи про тишу. Байрон жодного разу не заходив далі кімнати, в якій востаннє бачив господаря, що лежав грудьми на столі у яскравому світлі лампи. Однак підійшов до потрібних дверей так упевнено, ніби знав наперед чи хтось його провів. "Так сказав би Гайтавер, — думав він, поспішаючи до мети в темряві. — Та й вона теж. — Мав на увазі Ліну, що лежала в халупі й мучилася від переймів. — Ось тільки назвали б по-іншому того, хто провів". — Ще не ввійшовши в кімнату, почув хропіння господаря. "Здається, не дуже він отим усім перейнявся, — майнула думка. І тут же — заперечення: — Ні. Так недобре. Несправедливо. Я ж так не вважаю. Знаю, він спить, а я ні — тільки тому, що це вже чоловік у літах і не може витримати стільки, скільки я".

Байрон підійшов до ліжка. Досі невидимий хазяїн дому гучно хропів. У цьому звуку відчувалася цілковита й остаточна капітуляція. Не вичерпання, а саме капітуляція, коли піддаєшся і звільняєш із міцного затиску мішанину гордості, надії, марнослав'я й страху — силу, завдяки якій чіпляєшся за поразку чи перемогу. Ця сила зветься МОЄ Я, і відмова від неї означає майже певну смерть. Стоячи біля ліжка, гість укотре подумав: "Бідолаха. Бідолаха". Здавалося, розбудити старого — то була б найболючіша рана з усіх, які йому досі завдав Байрон. "Але ж це не я чекаю, — спало йому на гадку. — Бог мені свідок. Бо ж, напевно, і Він

останнім часом спостерігає за мною, як і всі інші, й дивиться, що я далі робитиму".

Він торкнув заснулого, не різко, але рішуче. Хропіння припинилося, під Байроновою рукою скинулося велике тіло.

— Що таке? — спитав Гайтавер. — У чому річ? Хто тут?

— Це я. Знову Байрон. Ви вже прокинулися?

— Так. Що…

— Так, — сказав Байрон. — Вона каже, що пора. Настав час.

— Вона?

— Скажіть, де тут вмикається світло… Місіс Гайнз. Вона там, з нею. Я йду по лікаря. Але це забере трохи часу. Отож ви можете взяти мого мула. Туди, гадаю, зможете дістатися. У вас ще й досі є ця книжка?

Гайтавер заворушився, ліжко скрипнуло.

— Книжка? Яка книжка?

— Та, якою ви скористалися, коли приймали цю негритоську дитину. Я просто хотів вам нагадати про всяк випадок. Може, вона вам знадобиться, то візьмете з собою. Якщо я з лікарем не встигну на час. Мул — он там, за воротами. Знає дорогу. А я піду до міста по акушера. Постараюся повернутися якнайскоріш.

Байрон повернувся й пішов. Чув і відчував, як священик сідає на ліжку. Посеред кімнати затримався, щоб знайти звислу зі стелі лампочку й увімкнути її. Коли та засвітилася, він уже йшов до дверей. Не

озирнувся. За плечима обізвався Гайтавер: "Байроне! Байроне!" Та той не спинився, не відповів.

Світало. Він шпарко йшов безлюдною вулицею під далекими один від одного й поблідлими ліхтарями, навколо яких досі роїлися та товклися комахи. Розвиднялося. Коли Байрон вийшов на майдан, фасади зі східного боку чітко й виразно манячили на тлі неба. Він швидко міркував. З лікарем не умовився, а тепер на ходу кляв сам себе зі страхом і злістю кожного молодого батька за таку злочинну недбалість. А однак ця тривога була не зовсім батьківська. За нею крилося щось інше, чого він наразі не міг збагнути. Приховавшись за потребою квапитися, воно немовби причаїлося в голові, ладне вискочити із засідки й вгородити пазурі в тіло. "Треба швидко вирішувати, — снувала думка. — Кажуть, оте негреня він прийняв як годиться. Але тут зовсім інша річ. Я мав би зробити це минулого тижня, наперед зустрітися з лікарем, щоб тепер, в останню хвилину не виправдовуватися, не бігати від дому до дому, не шукати того, хто повірить байкам, які муситиму вигадувати. Хай мені трясця, якщо не зумію збрехати так, як ото звик останнім часом, щоб усяк повірив — і чоловік, і жінка. Та, мабуть, не вдасться така штука. Видно, не для мене це діло — доладно брехати". Байрон ішов прудко, кроки звучали лунко й самотньо на безлюдній вулиці. Уже все вирішено, хоч він цього й не усвідомлював. Не вбачав тут нічого безглуздого чи смішного. Рішення спало на гадку дуже швидко й дуже міцно вкоренилося на той час, коли довелося усвідомлювати. Ноги вже виконували наказ. Несли Байрона до помешкання того самого медика, що запізнився на пологи негреняти, де орудував Гайтавер, маючи бритву та книжку.

І цього разу лікар запізнився. Довелося чекати, поки він одягнеться. Уже в літах, метушливий, був невдоволений, що його розбудили в таку пору. Потім мав іще розшукати ключі від машини, які лежали в міцній металевій скриньці, ключ від якої теж не відразу знайшовся. А виламати замок Байронові медик не дозволив. Коли вони нарешті під'їхали до халупи, на сході вже займалося позолотою небо, ось-ось мало зійти прудке літнє сонце. І знову два чоловіки, постарілі за ці минулі роки,

зустрілись у дверях однокімнатної хижі, і професіонал знову програв любителеві, бо ж, ставши на порозі, почув крик дитини. Примруживши, роздратований акушер зиркнув на священика й озвався:

— Що ж, лікарю, треба було Байронові мене попередити, що він уже покликав вас. Я б іще полежав собі. — Він протиснувся повз Гайтавера у двері. — Здається, нині вам більше поталанило, ніж останнього разу, коли ми консультувалися. Ось тільки у вас такий вигляд, ніби самі потребуєте медичної допомоги. Або ж принаймні чашечки кави.

Гайтавер щось відповів, але медик уже рушив, не вислухавши й не спинившись. Увійшовши в кімнату, побачив незнайому молоду жінку, знесилену й змучену, що лежала на вузькому армійському ліжку, а поряд — стару в багряній сукні, з дитиною на колінах. На іншому ліжку, в темному куті, спав старий. Помітивши його, лікар сказав сам собі, що той схожий на мертвяка, бо дуже вже глибокий та мирний був сон. Та не зразу зауважив цього чоловіка. Спершу підійшов до жінки, яка тримала немовля.

— Еге ж бо, — сказав він. — Байрон, мабуть, дуже хвилювався. Не сказав мені, що збереться вся родина, навіть бабуся й дідусь. — Стара жінка глянула на медика. "Вона не більш ніж її чоловік схожа на живу людину, дарма що сидить, — подумав він. — Либонь, навіть не тямить, що вона мама, а вже про те, що бабуся, годі й казати".

— Так, — відповіла літня жінка. Дивилася на нього знизу, схилившись над новонародженим. Видно було, що її обличчя не тупе, не безтямне. Воно здавалося водночас спокійним і страхітливим, неначе спокій і страх, віддавна мертві, тепер відродилися. Найбільше впала в око її поза, в якій було щось від каменю й разом з тим від тварини, що припала до землі. Стара кивнула головою на свого чоловіка. Вперше лікар придивився до заснулого на ліжку. Шепнула лукаво й ще стривожено, не зовсім оговтавшись від страху: — Я обманула його.

Сказала йому, що цього разу ви прийдете із задвірків. Набрехала йому. І ось ви вже тут. Тепер ви зможете допомогти Міллі. А я догляну Джо.

І враз усе зникло. Поки медик дивився, з обличчя раптово щезла, стерлася жвавість, одухотвореність, воно знерухоміло, отупіло так, ніби нічого подібного з ним і бути не могло. Тепер очі дивилися на лікаря запитливо, з тупою, німою збентеженістю. Стара зігнулася над немовлям, неначе його мали ось-ось відібрати в неї. Напевно, цей рух розбудив дитину, вона скрикнула. А тоді зникла й збентеженість. Щезла, сплила гладко, як тінь, а недоладна, із задерев'янілим видом бабуся задумливо розглядала новонародженого.

— Це Джо, — сказала вона. — Синочок моєї Міллі.

І Байрон, зупинившись перед дверима, якими зайшов акушер, почувши ці крики, відчув, що з ним сталося щось жахливе. Вночі місіс Гайнз викликала його з намету. І то таким голосом, що Байрон ледь не на бігу натягнув штани і, промчавши повз стару, яка навіть не роздяглася на ніч, увігнався в халупу. Побачив Ліну й остовпів. Поруч стояла місіс Гайнз, щось говорила, і він, напевно, відповідав, бо теж щось казав. Чи так, чи сяк, але, осідлавши мула й уже скачучи учвал до міста, досі бачив породіллю на ліжку, її обличчя, коли вона лежала, трохи звівшись на ліктях і виючи від жаху та безнадії, видивлялася на своє тіло під простирадлом. Бачив це весь час, будячи Гайтавера, допомагаючи лікарю зібратися, а кігтисте створіння в душі чаїлося й чекало своєї миті, й думки гнали так швидко, що ні́коли було поміркувати. Оце й усе. Так швидко, що ні́коли поміркувати, аж поки вони удвох із акушером підійшли до хижі. І тоді, коли Байрон спинився перед дверима й почув крик дитини, з ним сталося щось страшне.

Тепер він знав, що то за кігтисте створіння причаїлося в його душі, коли він ішов безлюдним майданом, шукаючи лікаря, з яким легковажно не умовився заздалегідь. Тепер зрозуміло, чому не зробив цього. Бо не вірив, аж поки стара покликала його з намету, що конче треба буде акушера. Немовби за тиждень очі звикли до її живота, а розум ніяк не

хотів повірити. "А однак я таки вірив і знав, — спало на гадку. — Знав, бо робив те, що належало: бігав, брехав і морочив голову людям". А тепер засвітало в голові, що повірив тільки тоді, коли, пробігши повз місіс Гайнз, заглянув у халупу. Коли голос старої перебив йому сон, Байрон знав, у чому річ, знав, що сталося. Зірвавшись на ноги, він похапцем прикрився, як комбінезоном, потребою квапитися, відаючи, навіщо це, відаючи, що ось уже п'ять ночей він цього чекав. І все ж не вірив. Розумів тепер: убігши в халупу й заглянувши туди, він сподівався, що Ліна сидітиме, сподівався, що зустріне його у дверях така сама, як завжди, погідна, врівноважена, непідвладна часу. Але доторкнувшись до дверей, він почув таке, чого ніколи не чував. Жалісне, гучне виття звучало палко й водночас смиренно, немовби породілля зверталася до чогось виразною мовою, не зрозумілою ні Байронові, ні іншим чоловікам. Тоді він проминув місіс Гайнз у дверях і побачив Ліну на ліжку. Ніколи не бачивши її на постелі, гадав: коли таке станеться, вона буде напруженою, настороженою, а може, й ледь усміхнеться, хоч принаймні помітить його присутність. Та коли увійшов, навіть не глянула на нього. Ніби й не зауважила, що відчинилися двері й у кімнаті є хтось чи щось, крім неї та крім того, до чого вона жалібно завивала мовою, не відомою чоловікам. Накрита до підборіддя, однак звелася на ліктях, схиливши голову. Волосся розсипалося, очі нагадували дві дірки, уста побіліли, як подушка під головою, і в такій позі тривоги та переляку, неначе здивовано й недовірливо розглядаючи обриси свого тіла під простирадлом, Ліна знову зайшлася гучним, жалібним, покірним криком. Над нею вже схилилася місіс Гайнз. "Ідіть, — сказала вона. — Ідіть по лікаря. Вже почалося".

Байрон не тямив, як ішов до стайні. Зненацька опинившись там, ловив мула, видобував сідло, мостив його на спину. Працював швидко, думки ж пропливали неквапно. Тепер знав, чому це так. Зрозумів, що неспроста гадки повільні та плавні. Ось так ллють на воду олію, коли в морі насувається шторм. "Якби ж то знаття, — майнуло в голові. — Якби я тоді розумів. Якби ж збагнув. — Думав спокійно, з тихим жалем і відчаєм: — Так. Я б тоді розвернувся й поїхав іншою дорогою. Нічого не пам'ятаючи, не тямлячи, їхав би до кінця днів своїх. — Та він вчинив не

так. Проскакав учвал повз халупу, а мислилося гладко та рівно, і не відав ще тоді, чому воно так. — Аби тільки проїхати мимо й не почути, як вона знову закричить, — подумав він. — Тільки б проїхати, щоб не почути її ще раз. — Тут Байрон виїхав на дорогу, маленька жилава тварина наддала ходи, олія мислення розпливалася невпинно й гладко: — Спершу поїду до Гайтавера. Залишу йому мула. Не забути б нагадати йому про лікарську книжку. Не забути, — лилася олія, несучи вершника до місця, де він на скаку зістрибнув із мула і побіг до Гайтаверової оселі. Тепер у думках було інше. — Ось я й зробив те, що належить, — спало на гадку. — Навіть якщо й не знайду справжнього акушера. — Це його занесло на майдан і там покинуло. Байрон відчував причаєне кігтисте створіння й думав: — Навіть якщо я й не знайду справжнього акушера. Бо я ніколи не вірив, що він буде потрібен. Ніколи не вірив, — галопувало в голові подвійним запрягом парадоксу й потреби спішити, поки допомагав старому лікареві шукати ключ до металевої скриньки, щоб дістати ключ до машини. Нарешті знайшли, й потреба поквапитися на якийсь час узгодилася з рухом, прудкою їздою на безлюдній дорозі під порожнім ранковим небом. А може, Байрон просто скинув тягар дійсності, всі жахіття та страхіття на плечі старого лікаря, як ото повелося між людьми. Так чи сяк, а це повернуло його до халупи, де вони удвох вибралися з автомобіля й підійшли до дверей, за якими досі горіла лампа. То був останній просвіток спокою, а тоді впав удар, ззаду напала кігтиста потвора. І ось пролунав дитячий крик, все стало зрозуміло. Дуже швидко розвиднялося. Байрон тихо стояв у прохолодному спокої, у тиші, що прокидалася зі сну, — маленький, непомітний чоловічок, на якого ніхто й ніколи не оглядався — ні чоловік, ні жінка. Тепер був певен, що весь час щось оберігало його від віри, а сама віра захищала й допомагала. Із суворим подивом він думав: — Поки не покликала мене місіс Гайнз, поки я не угледів Лініного обличчя, поки не почув її, поки не побачив, що тепер Байрон Банч для неї — порожнє місце, поти я ніби й не тямив, що вона не дівчина. Жахливо, але й це ще не все. Було ще щось. — Він не похнюпив голови. Нерухомо стояв на вранішній зорі, а гадка тихо снувалася далі: — Отже, і це приготовано для мене, як каже преподобний Гайтавер. Тепер мушу сказати йому. Сказати Лукасові Берчу. — Тут уже був не прохолодний спокій, а щось

схоже на страшний невтоленний відчай підлітка. — Таж я до сьогодні не вірив, що він такий. Немовби я, вона і всі інші, кого я втягнув у цю справу, були не людьми, а просто безліччю пустопорожньої балаканини, яка знай робила своє й навіть не відчувала, що їй бракує справжніх слів. Так. Я й досі не вірив, що він Лукас Берч. Що був собі такий Лукас Берч".

— Більше поталанило, ніж останнього разу, — відповідає Гайтавер. — Більше… Не знаю, чи так уже мені й поталанило. — Та лікар уже зайшов до халупи. Оглянувшись, священик спостерігає гурт біля ліжка, чує жвавий медиків голос. Стара жінка сидить тихо, але Гайтаверові здається, що якусь мить тому, не більш, відбирав у неї новонародженого, щоб не впустила його в нападі німого, несамовитого страху. Онімівши, знавіснівши, майже вихопила дитину з материного лона, високо підняла її на руках і, трохи нахиливши своє схоже на ведмеже, огрядне тіло, пропікала поглядом заснулого на ліжку чоловіка. Коли прийшов пастор, він уже спав. Здавалося, зовсім не дихав, а поряд ліжка на стільці, зігнувшись, сиділа стара. Нагадувала навислу над прірвою скелю, готову зірватися, і спершу Гайтавер подумав був: "Вона вже вбила старигана. Цього разу заздалегідь вжила заходів". А тоді почалася робота, стара стояла поруч пастора, та він не помічав цього, аж поки вихопила ще бездиханного новонародженого й підняла вгору, видивившись на сплячого чоловіка поглядом тигриці. Хлопчик вдихнув повітря й закричав, і стара відгукнулася, теж незнаною мовою, дико й переможно. Була схожа на маніячку, коли Гайтавер борюкався з нею, віднімаючи дитину, щоб не впустила з рук. — Гляньте, — сказав він. — Подивіться! Чоловік спить. Цього разу вже не забере хлопчика. — А вона дивилась у вічі, німо, як тварина, ніби не розуміючи англійської мови. З обличчя щез вираз несамовитого тріумфу, стара хрипко заскиглила, силкуючись одібрати дитину. — Тільки обережно, — застеріг священик. — Гаразд? — Вона кивнула, скиглячи й легенько мацаючи новонародженого. Її руки не тремтіли, й Гайтавер віддав малюка. Тепер вона сидить, тримаючи його на колінах, лікар-спізнюх стоїть біля ліжка, балакає жвавим буркотливим голосом і безперестанку вимахує руками. Священик відвертається, виходить і обережно, по-старечому ступає з поламаної сходинки на землю, неначебто в його

опаслому животі закладено щось смертоносне, як динаміт. Надворі вже не досвіток, а ранок, зійшло сонце. Зупинившись, озирається й кличе: — Байроне! — Не чує відповіді. І бачить, що мула, прив'язаного до стовпця в огорожі, теж немає. Гайтавер зітхає. "Еге ж, — міркує він, — дожився я до того, що окрім усієї кривди, яку терплю від Байрона, маю ще дві милі чимчикувати додому. Це недостойно як на нього, як на його ненависть. Втім, ми часто дозволяємо собі недостойні вчинки. А буває так, що й ми недостойні своїх вчинків".

Помалу повертається до міста цей худий чоловік з обвислим животом, в заяложеній панамі та в грубій бавовняній нічній сорочці, сяк-так заправленій у штани. "Добре, що я встиг взути туфлі, — роздратовано думає він. — Втомився я. Втомився й не зможу заснути. — Гайтавер снує думки дратівливо, втомлено, у такт кроків, звертаючи до своєї хвіртки. — Якщо вже не лишив мені мула, то принаймні розпалив би в печі, випередивши мене. Адже, либонь, вважає, що двомильна прогулянка поліпшить мені апетит".

Прийшовши на кухню, він розпалює в печі — поволі й невміло, як і першого дня, двадцять п'ять років тому, а тоді ставить каву. "Потім знову ляжу, — думає він. — Хоча навряд чи засну. — І зауважує, що його гадки буркотливі, як незлобливе нарікання сварливої жінки, якого не слухає навіть вона сама. Ловить себе самого на тому, що готує, як звик був, ситний сніданок, завмирає на місці й невдоволено приклацує язиком. — Я мав би почуватися гірше, ніж є насправді, — спадає йому на гадку. Але доводиться визнати, що такого нема. Високий, вайлуватий, самотній, він стоїть у своїй занедбаній кухні, тримаючи сковорідку з тьмяною плівкою застиглого вчорашнього жиру, і на нього накочується хвиля, приплив чогось гарячого — майже тріумфу. — Я їм показав! — промайнула думка. — Життя ще вдається старому, а вони запізнюються. Їм дістаються хіба що рештки, як ото каже Байрон. — Так, це марнославство, пустопорожня гордість. Але гарячій хвилі, що помалу вистигає, байдуже, вона не чує докорів. — То й що з того? — думає він. — Яке лихо з того, що я відчуваю тріумф і гордість? Яке кому діло? — А тепло та хвиля очевидячки й до цього байдужі, не потребують

підтримки, не охолоджує їх і матеріальність апельсина, яєць та грінок. Дивлячись на брудні спорожнілі тарілки на столі, Гайтавер уже мовить вголос: — Хай мені абищо! Навіть не гадаю їх зараз мити. — І до спальні не йде подрімати. Підходить до дверей, заглядає в них, досі зігрітий метою та гордістю, й розмірковує: — Це якби я був жінкою. Ось що зробила б жінка: знову лягла б у ліжко, щоб відпочити. — Йдучи до кабінету, він рухається, як той, хто має перед собою мету, хто двадцять п'ять років не робив нічого від часу, коли прокидався, й до часу, коли лягав спати. І книжка, яку він тепер бере, — не Теннісон, цього разу вибрано справді поживу для чоловіка. Це "Генріх Четвертий". Вийшовши на подвір'я, Гайтавер лягає у продавлений шезлонг під шовковицею, гепається важко і з розмаху. — Не зможу подрімати, — вирішує він, — бо невдовзі прийде Байрон і розбудить мене. Зрештою, дізнатися, що іще він для мене придумав, — заради такого варто й не поспати".

Він засинає швидко, майже відразу, хроплячи. Якби хтось підійшов і глянув у крісло, то побачив би під двома відблисками неба в окулярах невинне, мирне і вдоволене обличчя. Та ніхто не підійшов, хоча коли за якихось шість годин Гайтавер прокинувся, то йому здалося, ніби хтось його гукав. Рвучко звівся, під ним зарипіло крісло. "Агов, — озивається він. — Агов! У чому річ?" Хоча нікого немає, озирається, прислуховується й вичікує з вольовим і упевненим виразом на виду. І гаряча хвиля ще не охолола. "А я сподівався, що уві сні воно минеться, — думає він і зразу ж собі заперечує: — Та ні. Не сподівався. Маю на увазі — боявся. — Отже, і я піддався, — спокійно й виважено розмірковує він. Потирає руки, не сильно, з чуттям легкої провини. — Я теж піддався. Можу собі таке дозволити. Так. Мабуть, і це для мене підготовано. — І каже вголос: — Цю дитину прийняв я. На мою честь ще нікого не названо. А я ж знаю випадки, коли вдячна мати давала ім'я немовляті на честь лікаря, що приймав пологи. Втім, є ще Байрон. Він, звичайно ж, має перевагу наді мною. Ліні доведеться ще не раз родити, — Гайтавер згадує молоде сильне тіло, від якого навіть у родових муках променіло спокоєм і безстрашністю. — Не раз. Не раз і не два. У цьому полягатиме її доля, мета життя. І, сумирно скоряючись долі, порядний рід заселятиме добру землю; із цього міцного лона без поспіху та метушні постануть мати і

донька. Але це вже — від Байрона. Бідолаха. Хай навіть змусив мене йти пішки додому".

Пастор входить у домівку. Голиться, скидає нічну сорочку й одягає ту, в якій був учора, чіпляє комірець, в'яже батистову краватку й надіває панаму. Дістається до халупи швидше, ніж звідти додому вранці, хоча й іде лісом, де важче ходити. "Частіше б мені це робити, — розмірковує він, всотуючи пістряве сонячне світло, спеку, вдихаючи правічний живодайний запах землі й лісу, слухаючи гулку тишу. — Не варто було відмовлятися від такої звички. Але, напевно, обидві звички повернуться, хоч прогулюватися — це, звісно, не молитися".

Гайтавер виходить із лісу на далекий від халупи край пасовища. Бачить за хижею гайок, у якому стояв і згорів дім. Звідси не видно обвуглених німих головешок, що колись були дошками та балками. "Бідолашна жінка, — подумки співчуває він. — Нещасна, неплідна жінка. Всього тиждень не дожила до миті, коли на це місце повернулося щастя. Коли щастя й життя повернулися на ці неродючі пропащі землі". І здається йому, що звідусіль видно й чутно привиди родючих ланів, щедрого, життєдайного чорного буття, звучні вигуки плодовитих жінок і голих дітей у пилюці перед дверима. І привид великого дому — гамірливого, гучного, повного дзвінких дитячих голосочків. Підійшовши до халупи, він не стукає. Уже відчиняючи двері, питає — весело й голосно:

— Чи можна лікареві увійти?

У кімнаті лише мати й дитина. Ліна напівсидить, тримаючи немовля біля грудей. Коли Гайтавер входить, вона саме прикриває голі груди простирадлом, дивлячись на двері — не тривожно, але насторожено, на її обличчі вираз щирості й тепла, немовби ось-ось усміхнеться. Цей вираз щезає.

— А я гадала... — каже вона.

— А на кого ви чекали? — рокоче гість. Підходить до ліжка й дивиться на неї, на крихітне зморшкувате червонясте личко сплячої дитини, яке видається визбутим тіла й підвішеним до материнських грудей. Скромно й спокійно вона підтягує простирадло ще вище, а над нею стоїть лисий, худий, з відвислим животом чоловік, і його лице випромінює ласку й тріумф. Ліна дивиться на дитину.

— З ним годі раду дати. Гадаю, вже заснув, кладу його, а він знову пхинькає, знову мушу брати на руки.

— Не можна вам тут залишатись одній, — зауважує священик, окидаючи поглядом кімнату. — А де…

— Місіс Гайнз подалася до міста. Не сказала мені, але знаю, що саме туди. Її чоловік чкурнув, а вона, прокинувшись, запитала мене, де він. Я відповіла, що вийшов, отож місіс Гайнз пішла за ним.

— До міста? Чкурнув? — Спохмурнівши, Гайтавер стишує голос: — Ага.

— Вона його весь день пильнувала. А він її. Це було помітно. Прикидався, що спить. Вона й повірила. І ось після обіду її зморило. Всю ніч очей не зімкнула, по обіді сіла в кріслі й задрімала. Він стежив за нею. Встав тихенько з лежанки, підморгує мені й кривляється. Навшпиньки рушив до дверей, та все моргає мені через плече й пику викривляє. А я ні його не спинила, ні її не розбудила. — Ліна дивиться на Гайтавера широко розплющеними серйозними очима. — Побоялася я. Якось чудно він говорив і дивився на мене. Ніби моргає й міни строїть не для того, щоб я її не будила, а щоб показати, що зі мною буде, якщо не послухаюся. Тому я й налякалася. Полежала з дитиною трохи, а тут і місіс Гайнз на ноги зірвалася. Отоді я втямила, що вона ані гадала спати. Ніби й не спросоння підбігла до чоловікової лежанки, обмацує її, наче не вірить, що він пішов. Стоїть біля ліжка, плеще по укривалі, ніби гадає, що він десь під простирадлом у куточок забився. А тоді на мене

подивилася, тільки раз. Не моргала, не кривлялася, та вже краще б таке, ніж цей погляд. І розпитала мене, я сказала все як є, а вона наділа капелюшок і пішла. — Породілля дивиться на священика. — Я рада, що вона пішла. Звісно, не годиться так казати після всього того, що зробила для мене місіс Гайнз. Але…

Гайтавер стоїть над ліжком. Ніби й не бачить її. Понуре лице неначе постаріло років на десять, поки він тут стояв. Або ж стало виглядати, як і належить, а коли він увійшов сюди, було чуже самому собі.

— До міста, — каже він. Його очі оживають, знову бачать. — Що ж, тепер нічого вже не вдієш. Зрештою, люди в місті… розсудливі… знайдеться кілька таких… А чому ви раді, що Гайнзи забралися геть?

Ліна потуплює очі. Водить рукою навколо дитячої голівки, не торкаючись її, — інстинктивний, непотрібний і очевидно несвідомий порух.

— Вона була добра. Більш ніж добра. Дитину брала на руки, щоб я могла відпочити. Сиділа на цьому стільці й увесь час хотіла тримати маленького… Ой, вибачте. Я ж і сісти вас не запросила. — Жінка розглядає гостя, поки він присуває стілець до ліжка й сідає. — Ставила стілець так, щоб мати чоловіка на оці, а він удавав, що спить. — Вона уважно й запитливо дивиться на Гайтавера. — І весь час називала хлопчика Джо. А він зовсім не Джо. Весь час… — Ліна вдивляється Гайтаверу у вічі. В її погляді тепер спантеличеність, допитливість, сумнів. — Місіс Гайнз все говорила про… Щось вона плутає. Я й сама не раз плутала, наслухавшись її… Хоч-не-хоч, а слухаєш… — Її очі й слова немовби щось намацують, шукають навмання.

— Плутає?

— Весь час каже про дитину, що її батько — це… той, що в тюрмі, той містер Крістмас. Одно товче, а мені вже світ обертом іде… Я вже не

витримувала… Часом і мені микитилося. Здавалося, що батько — це містер… містер Крістмас… — Ліна спостерігає за співрозмовником. Здається, що ця мова коштує їй великих зусиль. — Та я ж знаю, що воно не так. Знаю, що це дурниці. Все через те, що вона знай торочить, а я ще, видно, не оклигала як слід, ото й сама беру собі дурне в голову. Боюся…

— Чого саме?

— Не подобається мені, що я плутаю. Боюся, що вона мене геть з пантелику зіб'є. Без вороття. Як кажуть, скосиш очі на свого носа, то так воно вже й зостане… — Ліна відводить очі. Не ворушиться. Відчуває на собі його погляд.

— Ви сказали, що хлопчика звати не Джо. А як?

Якусь мить вона не дивиться на співрозмовника. Тоді зводить очі. І відповідає — надто вже поспішно й недбало:

— Я ще не назвала його.

І він знає чому. Немовби допіру зараз розгледів її, відколи увійшов. Зауважує, що Ліна недавно причесалася, освіжила обличчя, помічає сяк-так заховані під простирадлом гребінь і осколок дзеркала, немовби похапцем засунуті туди при появі Гайтавера.

— Увійшовши, я помітив, що ви когось чекаєте. Не мене. А кого?

Вона не відводить погляду. На лиці не помітно ні простодушності, ні облудності. Як і спокою та погідності.

— Я? Чекала?

— Чи не Байрона Банча? — Вона досі не відвела погляду. Гайтаверове лице серйозне, тверде й ласкаве. Однак позначене безжальністю, яку Ліна помічала в багатьох добрих людей, переважно чоловіків. Нахилившись, він кладе долоню на її руку, що підтримує дитяче тільце. — Байрон добра людина.

— Так, я це знаю не гірш від інших. Може, навіть краще.

— І ви добра жінка. Будете такою. Я не хотів сказати…

— Розумію, — каже вона.

— Та ні. Не те. Це неважливо. Це поки що не має значення. Все залежить від того, як ви згодом поведетеся. З собою. З іншими людьми. — Гайтавер дивиться на Ліну, вона не потуплює очей. — Відпустіть його. Спровадьте геть від себе. — Вони зустрілися поглядами. — Проженіть його, дочко моя. Він же, напевно, чи не вдвічі старший за вас. Але ви прожили удвічі більше, ніж він. Банч ніколи не наздожене вас, не зрівняється з вами, бо дуже вже багато часу змарнував. І його нікчемність так само невиліковна, як і ваша всеохопність. Він не може повернутися в минуле й надолужити згаяне, а ви не можете виправити вже вчинене. Маєте синочка — не від нього, а від когось іншого. Його долю ви поповняєте двома чоловіками і однією жінкою, яка становить лише третину, а він заслуговує принаймні на те, щоб його досі порожнє тридцятип'ятирічне життя збурилося — якщо воно взагалі має збуритись — одним-єдиним цілим, без двох свідків. Проженіть його.

— Не мені це робити. Він вільний. Спитайте його. Ані гадки не маю втримувати його при собі.

— Ото ж бо й воно. Либонь, ви не втримали б його, навіть якби й дуже старались. У тому-то й річ. Якби ви ще й уміли це робити. Зрештою, коли б уміли, то не лежали б отут із дитиною на грудях. То ви не хочете прогнати його? Ані обмовитися про це не хочете?

— Я не можу додати ані слова понад те, що вже сказала. П'ять днів тому я відповіла йому: ні.

— Ні?

— Запропонував мені вийти за нього заміж. Одразу ж, на місці. А я на те: ні.

— А тепер ви так само відповіли б?

Ліна кидає на священика твердий погляд.

— Атож. Так само.

Він зітхає, величезний, неоковирний. На його лиці втома й виснаженість.

— Я вірю вам. Скажете це, поки побачите… — Гайтавер знову дивиться на Ліну, його погляд уважний, пильний. — Де він? Де Байрон?

Вона дивиться на нього. За якусь мить тихо відповідає:

— Не знаю. — Дивиться на нього, й раптом її лице спустошується, немовби зникло те, що давало йому стійкість і твердість. Тепер на ньому ані сліду удаваності, настороженості й остороги. — Він повернувся цього ранку, близько десятої години. Не ввійшов. Просто підійшов до дверей, став і задивився на мене. Я не бачила його ще з вечора, а він не бачив дитини, ото й озиваюся: "Увійдіть і подивіться на хлопчика", — а Байрон, так і не ввійшовши, глянув на мене й каже: "Я прийшов дізнатися, коли б ви хотіли з ним побачитися". "З ким?" — питаю, а він: "Їм, напевно, доведеться дати йому супровід — помічника шерифа. Спробую вмовити Кеннеді, щоб відпустив його самого". "Кого відпустив?" — питаю. "Лукаса Берча", — каже. "Гаразд", — я йому на те, а він: "Цього вечора. Вас таке влаштовує?" "Так", — відповідаю, і він пішов собі. Постояв

трохи — і пішов. — Ліна плаче, Гайтавер дивиться на неї з відчаєм, який охоплює всіх чоловіків від жіночих сліз. Вона сидить випроставшись, пригорнувши дитину до грудей, і плаче — не гучно й не гірко, у терплячій, безнадійній покорі, не ховаючи обличчя. — Випитуєте мене, чи сказала я "ні". Та сказала ж уже, але ви знай випитуєте й випитуєте, а він уже відійшов. Ніколи більш його не побачу.

Гайтавер сидить, Ліна нарешті потуплюється, він підводиться і, поклавши руку на її схилену голову, думає: "Богу дякувати. Господи, допоможи мені. Богу дякувати. Господи, допоможи мені".

У лісі священик натрапив на Крістмасову стежку до фабрики. Не знаючи, що така є, й побачивши, куди вона веде, сприйняв це як добрий знак і зрадів. Вірить Ліні, але хоче мати підтвердження її слів — просто так, задля втіхи ще раз почути цю новину. О четвертій годині він приходить на фабрику й цікавиться в конторі.

— Банч? — перепитує рахівник. — Не застанете його тут. Цього ранку він звільнився.

— Знаю, знаю, — каже Гайтавер.

— Сім років у нас працював, причому й суботніми вечорами. А сьогодні вранці прийшов і каже, що звільняється. Не знати чому. Ось такі вони, селюки.

— Еге ж, еге ж, — підтакує священик. — А все-таки вони добрі люди. І чоловіки, і жінки.

Він виходить із контори. Дорога до міста йде повз стругальний цех, де працював Байрон. Знайомий із майстром Муні, Гайтавер, спинившись, озивається:

— Я чув, що Байрон Банч уже не працює у вас.

— Так, — відповідає Муні. — Звільнився сьогодні вранці. — Та священик не слухає. Люди в комбінезонах спостерігають за підтоптаним, дивно збудованим малознайомим чоловіком, який захоплено й зацікавлено розглядає стіни, дошки, мудровану машинерію, будову й призначення якої йому не збагнути, ба навіть не завчити. — Якщо хочете побачитися з Байроном, то, цілком певно, знайдете його в місті, в суді.

— У суді?

— Так, пане. Сьогодні засідає великий суд присяжних. Терміново скликали, щоб визначити кару вбивці.

— Ага, ага, — каже Гайтавер. — То його немає тут. Так. Хороший хлопець. До побачення, до побачення, панове. На все добре.

Він пішов, і люди в комбінезонах якусь хвилину проводжають його поглядом. Пастор заклав руки за спину. Йде спокійно, снуючи невеселу думку: "Бідолаха. Бідолашний чоловік. Не можна, нізащо не можна виправдати того, хто відбирає життя в іншого, навіть посадову особу, заприсяженого слугу своїх співгромадян. І якщо на таке привселюдно вповноважують правоохоронця, який усвідомлює, що сам він не зазнав зла від рук своєї жертви — називайте її, як собі захочете, то як нам сподіватися пощади від того, хто вважає себе потерпілим від цієї жертви?" Він іде вже своєю вулицею. Невдовзі побачить паркан і вивіску, а тоді за буйним серпневим листям — дім. "Отже, він вирушив у дорогу й навіть не зайшов до мене попрощатися. Після всього того, що він мені наробив і завдав. Атож, віддячився. Можна подумати, що й ось це приберіг наостанок для мене. Та тепер, здається, вже по всьому".

Та ні, не по всьому. Для пастора прибережено ще одну річ.

Розділ 18

Добравшись до міста, Байрон дізнався, що допіру пополудні зможе побачитися з шерифом, — той всю першу половину дня буде зайнятий з присяжними. "Мусите почекати", — сказали Байронові.

— Гаразд, — відповів він. — Я вмію.

— Що вмієте?

Та відповіді вони не почули. Вийшовши з шерифової контори, Байрон став під портиком проти південного боку майдану. Над вузькою, мощеною плитами терасою височіли аж по звід кам'яні колони, биті негодою, плямовані цілими поколіннями жувальників тютюну. Повз ці підпори розмірено й невпинно, понуро й безцільно, нагадуючи ченців на монастирському подвір'ї, сновигали селяни в комбінезонах (там і сям стояли й щось цідили крізь зуби молоді городяни, — декотрих Байрон знав як клерків, правників і навіть торговців, — схожі один на одного через той самий вираз владності на обличчях, як у полісменів, що нап'ялили цивільне й не дуже дбають про те, чи приховує ця личина поліційну суть), стиха балакаючи про гроші та врожаї, час від часу спокійно зиркаючи вгору, де суд присяжних за зачиненими дверима лаштувався відібрати життя мало кому з них знаній людині за те, що відібрала життя жінці, яку знало ще менше цих людей. На майдані вишикувалися підводи й запилюжені автомобілі, якими вони приїхали до середмістя, а вулицями й крамничками вешталися невеличкими гуртами їхні жінки та доньки, поволі й так само безцільно, як худоба чи хмари. Байрон стояв досить довго, не рухаючись і ні на що не спираючись, — цей невеличкий чоловік, якого на ім'я й з лиця, дарма що прожив у місті сім років, знало ще менше селян, ніж тих, що знали, як зветься й виглядає убивця чи вбита.

Байрон про це не думав. Тепер йому байдуже, хоча ще тиждень тому було інакше. Тоді не стояв би тут, де кожен може його побачити, а то й упізнати: "Байрон Банч сам, без помічників пожав те, чого не сіяв. Дбав про чужу лахудру, в той час як її кавалер ганяв за тисячею доларів. І нічого за це не одержав доброзичливець. Захищав жінчине добре ім'я,

вона ж віддала це добре ім'я на поталу своєму залицяльникові, а той викинув віддане на смітник. Байрон допоміг родити не свого байстрюка в тиші та спокої, взяв на себе всі витрати, а взамін йому дозволили один раз послухати дитячий крик. Нічого не набув, крім дозволу привести цього лайдака — батька дитини, коли той уже доможеться своєї тисячі, а тоді й добровільний помічник уже не буде потрібен". Байрон Банч. "Тепер я можу забратися геть", — подумав він, кілька разів глибоко вдихнувши й видихнувши. Відчував, що дихає глибоко, немовби щоразу його нутро побоювалося, що з наступним вдихом воно недоберe повітря й тоді станеться щось жахливе, що будь-якої миті він гляне на груди й не зауважить жодного руху, як у динамітному заряді, коли в ньому вже ось-ось зроджується, набирається міць, а зовні вигляд вибухової палички не змінюється; що люди, проходячи повз нього й дивлячись, не помічають ніяких змін у цьому непоказному чоловічкові, на якому й погляд не затримаєш, ніколи не повіриш, що він зробив те, що зробив, і почував те, що почував, а в суботу на фабриці, працюючи сам, вважав, що тут аж ніяк не напитає собі лиха.

Він ішов серед людей. "Мушу кудись поїхати, — думав, простуючи в такт цій гадці. — Мушу кудись поїхати". Це допомагало тримати крок. Підійшовши до пансіону, він ще повторяв ці слова. Вікна його кімнати виходили на вулицю. Ще незчувшись, що дивиться на них, Байрон уже відвів погляд. "Ще побачу, що хтось читає чи курить у вікні, — спало йому на думку. Увійшовши до передпокою й нічого не бачачи після яскравого ранішнього світла, відчув запах вологого лінолеуму та мила. — Досі маємо понеділок. А я й забув. А може, це вже наступний понеділок. Скидається на те, що так воно і є". Він не обізвався. За якусь мить бачив уже краще. Чув, як водять шваброю десь у кутку передпокою чи на кухні. Тоді в прямокутнику світла — задніх дверей, теж відчинених, з'явилася схилена голова місіс Бірд, а по тому й усе тіло, що рухалося до передпокою.

— Ага, — озвалася вона, — це містер Байрон Банч. Містер Байрон Банч.

— Так, — відповів він, думаючи: "Тільки товстуха, в житті якої клопоту не набагато більше за ось це відро для прибирання, не постарається бути… — Знову годі було добрати слово, яке Гайтавер знає й ужив би його, не задумавшись. — Схоже, я без цього священика не те що нічого не втну, а й навіть думати не зможу". — Так, — проказав він, стоячи на місці й не годен навіть сказати, що прийшов попрощатися. "А може, й ні, — міркував Байрон. — Коли хтось проживе в кімнаті сім років, то його не виселять за один день. Та це не завадить їй поселити в цю кімнату когось іншого". — Здається, я заборгував вам трохи за житло.

Господиня дивилася на квартиранта. Суворе, спокійне обличчя, аж ніяк не вороже.

— За що заборгували? — здивувалася вона. — Я гадала, що ви влаштувалися. Перебралися на літо в намет. — І подивившись на нього, додала — м'яко, делікатно й розважливо: — Я вже взяла плату за цю кімнату.

— Угу, — сказав Байрон, — еге ж. Розумію. — Він спокійно глянув на чисті, застелені лінолеумом сходи, вичовгані серед інших і його ногами. Три роки тому, коли настелили новий лінолеум, Байрон перший із квартирантів зійшов нагору сходами. — Раз так, то мені, мабуть, краще…

Місіс Бірд і на те відповіла — зразу ж, не дратівливо.

— Я й про це подбала. Все, що ви покинули, зібрала у вашу валізу. Вона в моїй кімнаті. А може, хочете самі подивитися?

— Та ні. Гадаю, що ви зібрали все… Гаразд, я, напевно…

Хазяйка спостерігає за ним.

— Ох ви, чоловіки, — каже. — Не дивно, що жінкам нема терпцю на вас. Не маєте міри навіть у шалапутстві. А ця міра — я шилом патоки більше вхоплю. Як на мене, коли б вам не дати жінок на підмогу, то всіх вас ще десятилітніми живцем на небо потягли б.

— Гадаю, ви не маєте жодних причин засуджувати її, — зауважує він.

— Не маю. І не потребую. Жінкам, щоб засуджувати одна одну, не треба ніякої причини. Звичайно ж, усі ці пересуди — це справа переважно жінок. Але ж якби ви міркували трохи краще, ніж просто собі чоловік, то знали б: коли баба щось плеще, то це нічого не означає. Це тільки ви завжди всерйоз говорите. Якщо хтось має щось проти вас і її, то це аж ніяк не жінка. Бо ж кожній із нас зрозуміло, що нема ніяких підстав погано ставитися до вас, навіть якщо не брати до уваги цієї дитини. Та й взагалі до будь-якого іншого чоловіка. Ні до чого це нам. Невже ж ви разом із цим священиком, та й усі чоловіки, які знають про породіллю, не зробили для неї всього, про що вона хіба мріяти могла? Чого б це їй погано ставитися до вас? Ну, скажіть.

— Так, — відказує Байрон. — Не дивиться на неї. — Я просто прийшов…

У неї й на те слова знайшлися, він ще не встиг закінчити.

— Напевно, ви невдовзі від'їдете від нас. — Вона спостерігає його обличчя. — Що вони там вирішили сьогодні вранці в суді?

— Не знаю. Ще не закінчили.

— Ще б пак. Згаять безліч часу, праці й державних грошей, щоб з'ясувати справу, на яку б нам, жінкам, вистачило й десяти хвилин у суботній вечір. Це ж треба бути ось таким дурнем! У Джефферсоні за ним не тужитимуть. Якось обійдуться. Але бути таким йолопом, щоб

вважати, ніби чоловік, убивши жінку, матиме більше користі, ніж ма́ла б вона, убивши його… Мабуть, цього другого вони тепер відпустять на волю.

— Так. Напевно.

— А спочатку думали, що він допомагав убивці. І тепер дадуть тисячу доларів, щоб засвідчити, що зла на нього не мають. Тоді ця пара зможе побратися. Десь так, га?

— Еге ж. — Байрон відчуває, що вона дивиться на нього — без тіні недоброзичливості.

— Ото ж і гадаю, що ви скоро виїдете звідси. Ви, мабуть, уже по зав'язку ситі цим Джефферсоном. Правда ж?

— Та ніби так. Напевно, переїду.

— Що ж, Джефферсон хороше містечко. Але не таке вже хороше, щоб вільна людина, як-от ви, не знайшла б собі іншого, де теж можна збавляти час всякими пустощами та клопотами… Якщо хочете, можете залишити валізу тут, поки збиратиметеся до виїзду.

Він чекав до обіду й ще далі. Ждав, поки, на його думку, шериф уже пообідав. Тоді пішов до шерифа додому. Не увійшов. Почекав біля дверей, поки вийде хазяїн дому — товстун із розумними очицями, втопленими, як два шматочки слюди, в одутле нерухоме обличчя. Удвох вони пішли пліч-о-пліч у тінь дерева на подвір'ї. Лавки тут не було, і, хоч обидва виросли в селі, та не присіли навпочіпки, як зазвичай зробили б. Шериф незворушно вислухав чоловіка — невеличкого й спокійного, який сім років був для міста не дуже цікавою таємницею, а сім днів — трохи не сіллю в оці.

— Розумію, — сказав шериф. — Ви вважаєте, що настав час їм побратися.

— Не знаю. Це їхня справа. Але, як на мене, йому б таки годилося піти й навідати породіллю. Гадаю, слушний час на те. Можете послати з ним вашого помічника. Я їй сказав, що він прийде увечері. А що вже вони тоді робитимуть, це їхня справа. Не моя.

— Атож, — згодився шериф, спостерігаючи профіль співрозмовника. — Не ваша. А ви самі, Байроне, що робитимете?

— Не знаю. — Байрон помалу човгав ногою. Задивився на неї. — Я думав про те, щоб перебратися до Мемфіса. Кілька років носився з цим наміром. Міг би так зробити. У цих маленьких містечках нема нічого хорошого.

— Еге ж, Мемфіс непогане місто для тих, що люблять міське життя. Звичайно, на вашій шиї немає сім'ї, ні́кого тягти з собою. Якби я був нежонатий та років на десять молодший, то й сам гайнув би туди. І жилося б там краще, мабуть. Ви ж, напевно, вже лаштуєтеся в дорогу?

— Так, лаштуюся. — Байрон звів голову й знову опустив. — Сьогодні вранці я звільнився з роботи на фабриці.

— Певна річ, — зауважив його співбесідник. — Здогадуюся, що ви не встигли б пройти такий гін від дванадцятої години, а до першої повернутися назад. Гаразд, схоже на те, що… — Він замовк. Знав, що до вечора присяжні ухвалять вирок Крістмасу, а Брауна, чи то пак Берча, відпустять на волю, причому з умовою з'явитися в наступному місяці в суді як свідок. Утім, може, й не потребуватимуть його свідчень, адже Крістмас не заперечував своєї провини, а шериф був певен, що той визнає себе винним у скоєнні злочину, аби тільки врятувати своє життя. "Та й не завадило б принаймні раз у житті нагнати страху на цього негідника", — подумав і повів далі вголос: — Що ж, цю справу можна

залагодити. Звичайно, я зважу на ваші слова й пошлю свого помічника з цим Брауном. Зрештою, той не втече, поки є надія запопасти бодай частину винагороди. Причому він іще не знає, хто його там зустріне. Ще не знає цього.

— Ага, — підтакнув Байрон, — не знає. Не знає, що вона в Джефферсоні.

— Отож я так і вчиню. Пошлю Брауна з моїм помічником. Навіщо — не скажу. Просто пошлю, та й по всьому. А може, ви самі хочете його відпровадити?

— Ні, — відповів Байрон. — Ні. Ні. — Однак не рушив із місця.

— Так і зроблю. Ви, мабуть, до цього часу вже поїдете. А я пошлю помічника з ним. О четвертій, гаразд?

— То було б дуже добре. Ви зробите велику справу. Велику справу.

— Авжеж. Крім мене, багато хто був добрий до цієї жінки, відколи вона приїхала до Джефферсона. Що ж, я не прощаюся з вами. Гадаю, городяни ще побачать вас у місті. Не траплялося мені такого, хто пожив би тут шмат часу й виїхав звідси назовсім. За винятком хіба того, що тепер у в'язниці сидить. Мабуть, він визнає себе винним. Щоб вижити. Хоча він усе одно виїде з Джефферсона. Нелегко цій літній жінці, яка вважає себе його бабусею. Коли я йшов додому, її старий був у середмісті. Бушував, репетував, обзивав людей боягузами, бо не сміють виволікти Крістмаса з в'язниці й лінчувати на місці. — Шериф запирхав. — Хай начувається, бо інакше потрапить до лап Персі Ґрімма з його військом. — І посерйознішав. — Їй справді важко. Як і всім жінкам. — Шериф глянув на Байронів профіль. — Багато кому з нас тут несолодко довелося. Гаразд, повертайтеся сюди якнайскоріш. Гадаю, іншим разом Джефферсон поведеться з вами ласкавіше.

О четвертій годині цього дня, сховавшись, Байрон бачить, як під'їжджає й спиняється авто, а з нього виходять шерифів помічник та чоловік, якого досі знали під прізвищем Браун, і наближаються до халупи. Цього разу Браун не в кайданках, помічник підштовхує його до входу. Двері зачиняються, помічник сідає на сходинці й дістає з кишені кисет. Байрон зводиться на ноги. "Тепер мені можна їхати, — думає він. — Тепер можна". Ховався він у заростях на лужку, де колись стояла будівля. За цими кущами припнуто мула, його не видно з халупи й дороги. До потертого сідла ззаду приторочено пошарпану жовту валізу, не шкіряну. Байрон сідає на мула й виїжджає на дорогу. Не озирається.

М'який червонястий шлях здіймається узвозом на схилку мирного пополудня. "Що ж, цей узвіз я подужаю, — розмірковує Байрон. — Подужаю, багато хто подужає. — Навколо тиша і спокій, звичні за сім років. — Здається, людина може витримати майже все. Навіть те, чого не накоїла. Навіть думку про те, що є речі, яких їй не витримати. Навіть те, що давно пора піддатися й заплакати, а вона цього не робить. Витримати, щоб не оглянутися, навіть знаючи, що хоч оглядайся, хоч ні, а тобі це все одно не допоможе".

Дорога йде вгору, ось і гребінь. Байрон ніколи не бачив моря, і снується гадка: "Схоже на край порожнечі. Немовби промину його й поїду далі в нікуди. Там дерева виглядають і звуться не деревами, а чимсь іншим, люди теж виглядають і звуться не людьми, а чимсь іншим. І мені там не доведеться бути чи не бути Байроном Банчем. Байрон Банч та його мул будуть нічим, коли помчать додолу й розжаряться, як ото преподобний Гайтавер казав про камені, що носяться у всесвіті, спалахують, згоряють, і навіть їх попіл не долітає до землі".

Але за вершиною пагорба відкривається те, чому й належить бути: дерева як дерева, страхітлива й утомлива далина, у яку, гнаний кров'ю, він муситиме вічно рухатися між двома неминучими обріями невблаганної землі. Помалу вони виростають, не зловісно й не загрозливо. Ото ж бо. Їм байдуже до Байрона. "Не знають і знати не хочуть, — думає він. — Начебто промовляють: "Гаразд. Кажеш, що

мучишся. Гаразд. Але, по-перше, ми тільки вислуховуємо твої голослівні запевнення. По-друге, ти тільки називаєш себе Байроном Банчем. По-третє, ти просто той, що називає себе таким іменем нині, тепер, цієї миті..." Якщо так, — міркує він, — то я міг би дозволити собі розкіш — озирнутися й не витримати цього". Спиняє мула й обертається в сідлі.

Він і не гадав, що від'їхав так далеко й що кряж такий високий. Розкинувшись мілкою чашею аж ген по те пасмо пагорбів, де Джефферсон, лежить під Байроном велика колись маєтність, яка сімдесят років тому належала плантаторам. Нині ж плантація роздроблена невлад розкиданими негритянськими хижами, клаптями городів і пустирями, роз'їденими вивітрюванням та розмиванням, зарослими дубом, лавром, хурмою та шипшиною. А якраз посередині досі манячить дубовий гай, як манячив тоді, коли будували дім, та тільки дому вже нема. Звідси не видно навіть шрамів після пожежі, і годі було б вгадати, де стояв цей будинок, якби не дерева, не зруйнована конюшня й не халупа, на яку тепер дивиться Байрон. Вона мирно стоїть під пополудневим сонцем, як іграшкова; немов дитяча цяцька, сидить на сходинці помічник шерифа. Поки Байрон спостерігає, з-за халупи, як вичаруваний, вигулькує чоловік. Він уже біжить, вибігає із задньої частини халабуди, а помічник, ні про що не здогадуючись, спокійно й нерухомо сидить біля вхідних дверей. Якусь мить Байрон теж сидить нерухомо, напівобернувшись у сідлі, й спостерігає крихітну постать, що чкурнула голим схилом за халупою — до лісу.

І тут на нього неначе війнув холодний дошкульний вітер. Водночас лютий і сумирний, видуває, як полову, сміття чи сухе листя, все пожадання, відчай, безнадію, гірку й марну гру уяви. Здається, що цей же подув жбурляє назад самого Байрона, знову порожнього, з пустим нутром, такого, який він був два тижні тому, коли вперше побачив Ліну. Прагнення в цю мить — це більш ніж прагнення, це спокійна й тверда певність. Ще не усвідомивши, що́ зателеграфував мозок руці, він уже з'їхав із дороги й галопує вздовж гряди, рівнобіжно з людиною, яка вже зникла в лісі. Навіть подумки не назвав імені цієї людини. Ані миті не роздумував, куди й навіщо вона подалася. Йому й на гадку не спало, що

Браун знову втікає, як і передбачав сам Байрон. Якби поміркував, то, мабуть, вирішив би, що Браун взявся по-своєму, по-чудернацькому до якоїсь цілком поважної справи, пов'язаної з від'їздом — своїм і Ліни. Та про таке й думки не було. І не згадав про Ліну, немов ніколи не бачив її обличчя, не чув її імені. Він думає: "Я піклувався про Браунову жінку задля нього самого, подбав, щоб щасливо народилася його дитина. Тепер же можу зробити для нього ще одне. Не маю права їх одружити, бо я не священик. Мабуть, не вдасться його догнати, надто вже далеко він встиг забратися. І відлупцювати Брауна я теж не зумів би, бо він більший за мене. Але я можу спробувати. Можу спробувати це зробити".

Коли помічник шерифа зайшов у камеру, щоб забрати Брауна, той одразу ж запитав, куди треба йти.

— На гостину, — відповів помічник. Браун зам'явся, повернувши до нього миловидне, награно сміливе обличчя.

— Ні до кого на гостину я не хочу. Я тут чужий.

— Ти всюди будеш чужий, — сказав помічник. — Навіть удома. Ходімо.

— Я американський громадянин, — заявив Браун. — У мене є свої права, хай і не ношу бляшаної зірки на підтяжках.

— Атож, — згодився помічник. — Я ж це якраз і роблю: допомагаю тобі набути своїх прав.

Браун миттю, як лампа-спалах, розпромінився.

— Вони... Невже мені хочуть заплатити?..

— Оту премію? Звісно. Маю тебе допровадити в одне місце. Якщо хочеш винагороди, то там її й дістанеш.

Браун спохмурнів. Однак рушив, хоча й підозріло приглядався до помічника.

— Усе ви догори дриґом перевертаєте, — сказав він. — Тримаєте мене в тюрмі, поки ці сучі сини стараються залишити мене ні з чим.

— Ще, мабуть, жодна сука не привела такого сина, щоб залишив тебе ні з чим, — відрізав помічник. — Ходімо. Там на нас чекають.

Вони вийшли із в'язниці. На осонні Браун закліпав, роззирнувся навсібіч, сіпнув головою, по-конячому озираючись через плече. Край дороги вже чекала машина. Глянув на неї, тоді на помічника — дуже серйозно й недовірливо.

— Куди поїдемо? — запитав він. — Зранку мені до суду було й пішки недалеко.

— Вотт прислав авто, щоб привезти винагороду, — пояснив помічник. — Залазь.

— Чомусь ні з того ні з сього він став дуже дбати про мою вигоду, — буркнув Браун. — І авто дав, і руки в кайданки не взяли. А щоб я не втік — всього один-єдиний конвоїр.

— Я тобі не бороню втекти, — відрізав помічник, запускаючи мотор. — Зараз-таки хочеш це зробити?

Браун видивився на нього — понурий, злостивий, ображений, підозріливий.

— Зрозуміло, — сказав він. — Знаємо такі штучки. Підмовити мене на втечу, а тоді самому хапонути цю тисячку. Скільки з неї він тобі пообіцяв?

— Мені? Стільки ж, як і тобі, до цента.

Ще якусь мить Браун вороже видивлявся на свого супутника. Тоді безсило й люто вилаяв невідь-кого.

— Уперед, — сказав він. — Їдьмо, якщо маєм їхати.

Вони рушили до місця пожежі та вбивства. Раз по разу, через майже однакові проміжки, Браун смикав головою, як неосідланий мул, що біжить вузькою дорогою попереду автомашини.

— Навіщо ми сюди їдемо?

— Щоб узяти твою премію.

— Де я її дістану?

— Он у цій халупі. Там вона чекає на тебе.

Браун роззирнувся на чорні головешки, що колись були будинком, на халупу, де він прожив чотири місяці, биту негодою, тиху в сонячному промінні. Був дуже похмурий і насторожений.

— Щось тут не те. Якщо Кеннеді вважає, що може поглумитися над моїми правами тільки тому, що носить оту бляшану зірочку…

— Та йди ж бо, — сказав помічник. — Якщо тобі не сподобається винагорода, то я напоготові. Відвезу тебе назад у в'язницю, коли тільки забажаєш. — Підштовхнувши Брауна до халупи, він відчинив двері, пхнув його досередини, зачинив двері й сів на сходинку.

Браун почув, як за ним зачинилися двері. Ще йшов уперед. І раптом, кинувши один із прудких, метких, всеохопних поглядів очима, яким

немовби не терпілося обмацати всю кімнату, він став як укопаний. Ліна з ліжка спостерегла, що білий шрамик біля уст щезає, неначе відплив крови стягнув його з обличчя, як білизну із шворки. Ні словом не обмовилася. Напівлежала, спершись на подушки, й дивилася на нього серйозним поглядом, у якому не було нічого — ні радості, ні здивування, ні докору, ні любові, тоді як на його виду, немовби кепкуючи із зрадливого білого шрамчика, проминали одне за одним збентеження, подив, обурення і, нарешті, цілковитий жах, а тим часом зацьковані розпачливі очі ненастанно бігали по кутках порожньої кімнати. Ліна бачила, як він насилу стримав їх, немов пару схарапуджених коней, й опанував, щоб стрітися з її поглядом.

— Оце так, — озвався він. — Так-так-так. Це ж бо Ліна. — Вона спостерігає, як Браун силкується витримати її погляд, втримує свої очі, як коней, немовби знає, що коли знову зірвуться, то вже не вдасться їх осадити, повернути назад, а тоді він пропав. Майже відчувала, як його доведений до відчаю, перестрашений розум ненастанно кидається то туди, то сюди, шукаючи потрібних слів для язика й голосу. — Не хто інший, як Ліна. Ото ж то. Значить, ти дістала від мене листа. Я, щойно приїхав сюди, то одразу надіслав його, в минулому місяці, коли облаштувався. Думав, що загубилася ця записка… Один парубійко, не знаю його імені, сказав, що передасть її… На вигляд не дуже надійний, та довелося повірити. Я подумав, передаючи йому десять доларів для тебе на дорогу, що він…

Голос завмер десь далеко від розпачливих очей. Вона досі бачила, як шарпається й шарпається його розум. Без жалю, без будь-якого почуття спостерігала серйозним, незблимним, нестерпним поглядом, спостерігала, як він метушиться, шамочеться й викручується, аж поки нарешті покидають його, вже оголеного перед правдою, жалюгідні решткі гордості, вироджені до бажання виправдатися. Ось тоді Ліна заговорила — тихо, спокійно, холодно.

— Підійди сюди. Підійди-но. Та не вкусить тебе дитина. Не дам їй цього зробити.

Він рушив. Ішов навшпиньки. Вона це помітила, хоча вже й не дивилася на нього. Просто знала, як і те, що він у незграбній боязкій пошані стоїть тепер над нею та заснулим немовлям. Як і те, що він ніяковіє не перед дитиною й не через неї. Знала, що він навіть не подивився на сина. І досі бачила, відчувала, як шарпається й шарпається його розум. "Удаватиме, що не злякався, — думала Ліна. — Набереться безстидства брехати, що не боїться, так само як раніше набирався безстидства боятися за те, що набрехав".

— Ну й ну, — сказав він. — Ось як воно склалося. Нічого собі.

— Так, — відповіла вона. — Може, б ти сів?

Стілець, який підсунув Гайтавер, досі стояв край ліжка. Браун уже це зауважив. "Для мене приготувала, — подумав він і знову вилаявся безгучно, зацьковано й люто: — Розсучі сини. Розсучі сини". Однак коли сів, на його обличчі нічого не відображалося.

— Отак-то. Ось ми й знову разом. Як я й задумав. Давно б уже все підготував для тебе, та тільки останнім часом був дуже заклопотаний. Ага, до речі, згадав… — Він знову рвучко, по-конячому сіпнув головою. Ліна не дивилася на нього.

— Тут є священик, — мовила вона. — Він уже мене навідав.

— Чудово, — відповів він. Голос був гучний і сердечний. Ось тільки і сердечність, і тембр видавалися такими ж ненадійними, як і звук слів, що канули, не залишивши після себе нічого, навіть чіткої думки, щоб почути її й повірити чи не повірити. — Це чудово. Ось тільки залагоджу всі ці справи… — Дивлячись на Ліну, він рвучко повів рукою, ніби обіймав щось невизначене. У нього був порожній, безглуздий вираз обличчя. Очі дивилися вкрадливо, насторожено, потайно, і досі в їх глибині таївся відчай зацькованого звіра. Але вона не дивилася на нього.

— Де ти тепер працюєш? На деревообробній фабриці?

Він задивився на неї.

— Та ні. Я звільнився. — Його очі стежили за нею. Здавалося, вони належать не йому й не мають нічого спільного ні з ним самим, ні з тим, що він робить і каже. — Гарував там по десять годин на добу, як той задрипаний нігер. Навертається мені тут одна прибуткова справа. Не те, що оці злиденні грошí — п'ятнадцять центів за годину. А як тільки впораюся, залагоджу кілька дрібниць, отоді ми з тобою зразу й… — Гостро, напружено, потайки його очі скоса спостерігали за її похнюпленим обличчям. Знову Ліна почула слабкий, але різкий звук, коли він шарпнув головою. — Ага, мало не забув…

— Лукасе, коли це буде? — не поворухнувшись, запитала Ліна. І почула, відчула безмовну непорушність, завмерлу тишу.

— Що саме буде?

— Ти ж знаєш. Про що ти говорив. Там, удома. Все б нічого, якби я була одна. Я б не мала нічого проти. Але тепер зовсім інша річ. Тепер мені є чого перейматися.

— А, ти про це, — сказав він. — Про це. Не турбуйся. Дай мені провернути цю справу й запопасти грошенята. Вони мої по праву. Жоден із цих лайдаків не посміє… — Він затнувся. Підвищив був тон, неначе забув, куди потрапив, і став розмірковувати вголос. Тепер заговорив тихше: — Покладися на мене. І не переймайся. Ти ж ніколи через мене не мала клопоту, га? Скажи.

— Так. Ніколи не мала. Я знала, що можу на тебе покластися.

— Атож, знала. А ті паскуди… ті… — Браун підвівся із стільця. — Ой, я ж геть забув…

Ліна не глянула на нього й нічого не сказала, коли він стояв над нею, дивлячись тим самим зацькованим, відчайдушним і настирним поглядом. Немовби втримувала його тут і знала про це. І про те, що свідомо, добровільно відпускає його.

— Ти, мабуть, тепер дуже зайнятий.

— Правду кажучи, так. Стільки всякої всячини голову завертає, а тут ще оті сучі сини… — Тепер Ліна дивилася на нього. Бачила, як він зиркнув на вікно в задній стіні, а тоді оглянувся на зачинені двері. Перевів погляд на неї, на її поважне обличчя, яке чи то нічого не відображало, чи то навпаки — все, що тільки можна знати. Знизив голос: — Маю тут ворогів. Вони не хочуть, щоб я дістав те, що заробив. Отож я змушений… — І знову вона ніби втримувала його, змушуючи й випробовуючи на останню брехню, проти якої повставали навіть жалюгідні рештки його гордості; втримувала не палицею й не шворкою, а чимсь таким, що відмітало всю його брехню, як сміття, як упале листя. Але ні слова не зронила. Просто дивилась, як він іде навшпиньки до вікна й безшумно відчиняє його. Тепер і він глянув на неї. Напевно, вважав себе вже в безпеці, гадав, що вдасться вискочити у вікно, перш ніж Ліна простягне руку, щоб доторкнутися до нього. А може, озвалися жалюгідні залишки сорому, як ото хвилину тому — залишки гордості. Бо ж коли він оглянувся на неї, з нього немовби на мить злетіло покривало брехні й базікання. Мовив майже пошепки: — Там надворі вартовий. За дверима чекає на мене. — І виліз крізь вікно, нечутно, одним махом, як довга змія. З-за вікна долинув тихий звук, коли Браун пустився навтікача. Тільки тоді Ліна поворухнулася й глибоко зітхнула.

— Тепер мушу знову встати, — сказала вона вголос.

Вийшовши з лісу на залізничне полотно, Браун засапався. Не з утоми, хоча за двадцять хвилин відмахав майже дві милі нелегкої дороги. Це було радше злісне гарчання й пихкання звіра-втікача; а тепер, коли він стоїть, позиркуючи в обидва боки порожньої колії, то і лицем, і виразом на ньому нагадує звіра, що рятується самотужки, не

бажаючи допомоги від свого поріддя, покладаючись тільки на власні м'язи й, приставши на мить перевести дух, ненавидить, як лютого ворога, кожне дерево й травинку перед очима, ненавидить саму землю, на якій стоїть, і саме повітря, якого йому бракує.

Браун вийшов до залізниці за кількасот кроків від того місця, куди хотів потрапити. Це вершина узвозу, на яку товарняки, прямуючи на північ, заледве виповзають, чи не повільніше, ніж пішоходець. Недалеко від утікача дві блискучі нитки колії немов перетяті ножицями.

Якийсь час він стоїть біля залізничного полотна, на узліссі, ще схований під прикриттям дерев. Стоїть, як людина, зайнята гарячковими й безнадійними розрахунками, обдумує свій останній відчайдушний хід у вже програній грі. Постоявши трохи та прислухавшись, він повертається й знову пускається бігти лісом, уздовж колії. Здається, добре знає, куди податися, бо невдовзі звертає на стежку й вибігає на галявину, де стоїть негритянська халабуда. Браун підходить до неї спереду, вже ступóю. На ґанку сидить, курячи люльку, стара негритянка. Її голова обмотана білою шматиною. Після бігу Браун дихає часто й важко. Стримавши віддих, озивається:

— Агов, тітонько, хто тут живе?

Стара виймає люльку з рота.

— Я живу. А кого вам треба?

— Мені треба послати записку до міста. Якнайскоріш. — Під час розмови він вирівнює дихання. — Я заплачý. Є тут такий, хто б це зробив?

— Якщо ви так квапитеся, то краще б вам самому подбати про це.

— Я ж кажу, що заплачу́! — повторює він з якоюсь оскаженілою терплячістю, стримуючи подих і голос. — Долар, якщо швидко віднесе. Невже ніхто не хоче заробити долара? Є тут якісь хлопці?

Негритянка курить, дивлячись на нього. Очі на старечому чорному, як сама ніч, обличчі споглядають його з майже божественною відчуженістю, але аж ніяк не милостивістю.

— Долар, кажете?

Браун відповідає якимсь непевним жестом — нетерплячості, стриманої люті й чогось схожого на безнадію. Ладен уже піти геть, аж тут озвалася стара:

— Нікого тут нема, крім мене і двох дітей. Для вас вони, мабуть, замалі.

Браун обернувся.

— Як це замалі? Для такої справи, щоб швиденько віднести записку шерифові…

— Шерифові? Тоді ви не туди потрапили. Нізащо не дозволю комусь із моїх дітей лазити до шерифа. Мала я нігера. Вважав себе за такого друзяку шерифові, що може завітати до нього. Ото пішов на гостину й досі не вернувся. Ви б деінде пошукали.

А Браун уже йде. Наразі не біжить. Поки що не надумав бігти, тепер він взагалі нездатен думати. Він майже знавіснів від люті та безсилля. Немовби зачарувався вічною й прекрасною неминучістю своїх випадкових невдач. Уже те, що вони невідчіпні, якось вивищує його над дріб'язковими людськими сподіваннями та прагненнями, нездійсненними, перекресленими. Тому негритянці довелося гукнути

двічі, перш ніж він почув і обернувся. Нічого не сказала, не ворухнулася, лишень гукнула.

— Ось цей і віднесе, — каже вона.

Біля ґанку стоїть, неначе з-під землі виріс, негр — чи то дорослий недоумок, чи то вайлуватий підліток з чорним, застиглим, теж непроникливим видом. Вони стоять і дивляться один на одного. Точніше, Браун дивиться на негра. Не добере, чи дивиться той на нього, чи ні. І ця річ теж послідовно слушна й чітка: останньою надією й порятунком стане худобина, в якої навряд чи вистачить смальцю в голові знайти місто, а що вже казати про потрібну людину! Знову Браун робить непевний жест. Тепер майже біжить до ґанку, вхопившись за кишеню на сорочці.

— Маєш віднести цю записку до міста й принести мені відповідь, — каже він. — Зумієш це зробити?

Не слухаючи відповіді, видобуває з кишені клапоть заяложеного паперу та огризок олівця, нахиляється над краєм ґанку й на очах у старої, хоч і кваплячись, але старанно пише:

"Містир Вот Кенеді буть ласка дайте тому хто то принисе мої Гроші за те шо я злапав злучинця Крісмаса загурніть їх в папір з пушаною".

Не поставивши підпису, він хапає цидулку з ґанку, втуплюється в неї, а стара жінка не зводить із нього очей. Браун пропікає поглядом засмальцьований нікчемний папірець, незграбні закарлючки, в які за одну мить зумів вкласти всю свою душу і життя. Тоді дописує "нима пітпису али ви знаїте хто то", складає записку й дає її негрові.

— Віддаси шерифові. Нікому іншому. Зможеш його знайти?

— Шериф його першим знайде, — втручається стара. — Дайте йому цей папір. Знайде шерифа, якщо той живий-здоровий. Бери свій долар і гайда, хлопче.

Негр уже рушив був, та спинився. Мовчки стоїть, дивлячись у порожнечу. На ґанку сидить, попихкуючи люлькою, негритянка й дивиться згори на безвольне хиже обличчя білошкірого — ніби й миловидне та відкрите, але через більш ніж фізичну втому воно стало маскою зацькованого лиса.

— А я гадала, що ви квапитеся, — каже вона.

— Так, — відказує Браун, виймаючи з кишені монету. — На, маєш. А якщо принесеш мені відповідь менш ніж за годину, то матимеш уп'ятеро більше.

— Та йди ж бо, нігере, — наказує жінка. — У тебе обмаль часу. Ви хочете, щоб відповідь сюди принесли?

Якусь мить Браун дивиться на неї. Вкотре вже з нього вивітрюються обережність і сором.

— Ні. Не сюди. Принесеш її он на той пагорб. Ітимеш шпалами, я тобі гукну. І весь час за тобою наглядатиму. Затям собі це. Чуєш?

— Не турбуйтеся, — запевняє негритянка. — Він і туди добереться, і відповідь вам принесе, якщо його не затримають. Іди, хлопче.

Негр пустився в дорогу. І його таки затримали, не встиг і півмилі пройти. Ще один білий чоловік. Веде мула.

— Де? — питає Байрон. — Де ти його бачив?

— Тільки що. Он там, біля цього будинку.

Білошкірий іде далі, ведучи мула. Негр дивиться услід. Я не показав записки білому, бо він не просив цього. Мабуть, не знав, що я її несу, тому й не попросив. Либонь, негр так і думає, бо якусь мить на його обличчі віддзеркалюється щось колосальне, глибинне. І ось обличчя прояснилося. Він гукає. Білий спиняється й оглядається.

— Він уже не там! — кричить негр. — Сказав мені, що чекатиме біля колії, на пагорбі.

— Дуже дякую, — відповідає білошкірий. Негр іде далі.

Браун повернувся до колії. Тепер уже не бігцем. "Не зробить він цього, — казав він сам собі. — Не зуміє. Знаю, що не знайде його, не зможе взяти їх і принести". Не називав імен навіть подумки. Тепер йому здавалося, що негр, шериф, гроші — це шахові фігурки, якими непередбачувано й безглуздо ходить туди-сюди Противник, що наперед знає Браунові ходи й сам створив довільні правила, яких, на відміну від Противника, мусить додержувати Браун. Зійшовши із шпал і заглибившись у гущавину неподалік вершини пагорба, він впав у відчай. Ішов неквапно, чітко дотримуючи відстані до залізничного полотна, ніби й не було нічого іншого на світі, принаймні для нього самого. Вибравши місце, звідки можна було непомітно спостерігати за колією, він сів.

"Знаю, знаю, що він не зробить цього, — подумав Браун. — Навіть не сподіваюся. Побачивши, що він повертається з грошима в жмені, я б очам своїм не повірив. Не для мене була б ця винагорода. Я знав би це наперед. Знав би, що це помилка. І сказав би тоді: "Йди собі. Ти шукаєш не мене, а когось іншого. Не Лукаса Берча ти шукаєш. О ні, приятелю. Лукас Берч не заслужив цих грошей, цієї винагороди. Нічого він не зробив для того, щоб їх отримати. Ні, приятелю. — Він засміявся. Сидячи навпочіпки, похнюпивши вимучене обличчя, він сміється. — Еге ж, друзяко. Лукас Берч прагнув одного-єдиного — справедливості. Тільки

справедливості. Тому-то й сказав тим мерзотникам, хто вбивця й де його знайти, та вони ж не взялися до діла. Не взялися, бо тоді довелося б дати Лукасові Берчу гроші. Справедливості хочу"". Він уже говорить вголос, хрипко й жалібно:

— Справедливості. Ото й усе. Тільки своїх прав хочу. А ці сучі сини з бляшаними зірочками всі як один склали присягу захищати американських громадян. — Він хрипить, трохи не плачучи від злоби, відчаю та втоми. — Сука буду, якщо через таке не станеш більшовиком.

Отож Браун анічогісінько не чує, поки за його спиною не озивається Байрон:

— Встань.

Це триває недовго. Байрон знав, що інакше не буде. Однак не вагався. Підкрадався, поки побачив Брауна, й, спинившись, задивився на нього. "Ти більший за мене, — подумав він. — Та мені наплювати. Маєш усі переваги наді мною. Та мені й на те наплювати. За дев'ять місяців ти двічі відкинув те, чого я ніколи не мав за всі мої тридцять п'ять років. А тепер я сам іду на побої, та мені й на те наплювати".

Це триває недовго. Браун, крутнувшись, обернув собі на користь і те, що його заскочили зненацька. Не може повірити, що хтось, заставши свого ворога сидячим, дозволить йому звестися на ноги, хай навіть ворог і слабший. Сам він ніколи не вчинив би так. А те, що слабший повівся так, як ніколи не повівся б сильніший Браун, було гірше, ніж образа, то була насмішка. Отож Браун бився ще запекліше, ніж коли б Байрон напав на нього ззаду без попередження. Бився із сліпою відчайдушною відвагою вимордуваного, загнаного в глухий кут щура.

Тривало це менш як дві хвилини. А по тому Байрон спокійно лежав у витоптаному й потрощеному підліску й відчував, як обличчям помалу стікає кров, а гущавина хрускоче, стихає, западає в тишу. Ось він і один.

Боліти не дуже болить, і, що найкраще, нема ніякого поспіху, гострої потреби щось робити й кудись іти. Спокійний, він просто лежить, пускає кров і знає, що невдовзі настане слушна пора повернутись у простір і час.

Його навіть не цікавить, куди подався Браун. Тепер нема потреби думати про нього. І знову пам'ять повниться нерухомими постатями, схожими на викинуті розрізнені іграшки дитинства, які безладно звалені на купу й покриваються пилюкою в забутому погребі. Джо Браун, Ліна Ґроув, Ґейл Гайтавер, Байрон Банч — усі вони нагадують забавки, якими він змалку грався, а тоді поламав і забув їх. Лежачи, він чує свисток паровоза на переїзді за півмилі звідси.

Це пробудило його, ось простір і час. Байрон сідає — повільно, непевно. "Принаймні я нічого не зламав, — думає він. — Тобто він нічого мені не зламав". Уже настала слушна пора, вже є час, а в ньому — простір і рух. "Так. Мушу рухатися, мушу перебиратися на нове місце, щоб там знайти, у що б його ще вплутатися". Наближається поїзд. Паровик дихає частіше й натужніше, ніби відчув узвіз, уже видно дим. Байрон шукає в кишені носовичка. Не знайшовши, віддирає від сорочки полу й обережно прикладає її до обличчя, слухаючи уривисте різке пихкання пари неподалік за пагорбом. Підходить до краю заростей, звідки видно колію. Напроти нього вже з'явився локомотив під окремішніми важкими клубками чорного диму. Постає враження його жахітливої нерухомості. Одначе він таки рухається, вперто лізе вгору схилом і перелазить гребінь. Стоячи на узліссі, Байрон із несподіваним хлоп'ячим захопленням (а може, й заздрістю), занесеним із дитинства в селі, спостерігає, як наближається паровик і насилу проповзає мимо нього. Проминає, а Байронові очі стрічають і проводжають вагони, що один за одним забираються на пагорб і спускаються з нього. І ось вдруге цього пополудня він бачить, як, немов вичаруваний, невідь-звідки вигулькує чоловік на бігу.

Навіть тепер Байрон не здогадується про Браунові наміри. Занадто поринув у спокій та самоту, й нецікаво йому. Ото стоїть собі й споглядає,

як Браун, скулившись, підбігає до поїзда, хапається за стальну драбинку в кінці вагона, стрибає і зникає, немов усмоктаний порожнечею. Потяг набирає швидкість, Байрон спостерігає, як наближається вагон, де щез утікач. Вагон проминає, Браун стоїть, причепившись до нього ззаду, попереду наступного вагона, і, витягнувши шию, вдивляється в кущі. Двоє побачили один одного водночас: одне обличчя сумирне, непримітне, закривавлене й друге змарніле, зацьковане, розпачливе, цієї миті спотворене нечутним у гуркоті потяга криком, розминаються, немов на різних орбітах, розходяться, як привиди. Байрон і досі не думає. "Господи Боже, — каже він у дитячому захопленому подиві, — це справді мастак скочити на поїзд. Очевидно, не раз таке робив". Він узагалі не думає. Неначе рухома стіна задимлених вагонів стала греблею, за якою вже чекають простір, час, неймовірна надія й незаперечна певність, даючи йому ще мить спокою. Хай там що, та коли проминає останній вагон, тепер уже на повному ходу, світ хлине на Байрона велетенською хвилею.

Вона завелика й надто стрімка, як на міру відстані та часу, тому годі повернутися тою ж стежкою. Добрий шмат дороги Байрон вів мула, перш ніж зміркував, що можна їхати верхи. Немовби давно й набагато випередив сам себе і вже чекає біля халупи, щоб наздогнати себе й увійти. "Тоді я стану там і..." Він пробує ще раз: "Тоді я стану там і..." Але далі — ніяк. Байрон знову на дорозі, назустріч їде підвода з міста. Уже близько шостої години. Він і досі не облишив спроб. "Хай навіть мені заціпить, та дарма. Коли відчиню двері, увійду й стану там. І тоді я. Гляну на неї. Гляну на неї. Гляну на неї..." І тут голос повторює:

— ...либонь, веремія.

— Що? — питає Байрон. Підвода спинилася. Він уже поряд неї, мул теж спинився. Візник знову заговорив — глухо й ображено:

— Отаке моє щербате щастя. Саме коли мушу додому їхати. Я вже й так запізнився.

— Веремія? — перепитує Байрон. — Яка веремія?

Чоловік придивляється на нього.

— Отак глянеш на ваше обличчя та й подумаєш, що у вас своя веремія була.

— Я впав, — каже Байрон. — Що там нині скоїлося в місті?

— Мабуть, ви не чули. Десь годину тому. Оцей нігер, Крістмас. Убили його.

Розділ 19

Сівши вечеряти цього понеділка, місто дивувалося не так із того, що Крістмас примудрився втекти, як із того, що вже на волі вибрав собі такий сховок, де — і він це знав наперед — його цілком певно застукають; а ще з того, що, коли це таки сталося, він не піддався, але й не дуже опирався. Немовби замислив і розрахував пасивне самогубство.

Було дуже багато здогадів і пояснень того, чому він насамкінець шукав порятунку в Гайтаверовій оселі. "Два чоботи пара", — казали шпаркі та скорі лепетуни, згадуючи давні плітки про священика. Одні вважали, що це сталося зовсім випадково, другі доводили, що втікач учинив мудро, бо ж ніхто не здогадався б про криївку у священиковій оселі, хіба побачив би, як той пробрався хильцем через заднє подвір'я й проник у кухню.

Свою думку, одначе, мав Ґевін Стівенс — окружний прокурор, випускник Гарварду, довічний член студентського братства "Фі-бета-каппа", високий незграбний чоловік з кудлатою посивілою кучмою, завжди в мішкуватому непрасованому темно-сірому костюмі та з нерозлучною кукурудзяною люлькою. Походив він із давнього джефферсонівського роду, його предки були рабовласники, а дід знав (і

ненавидів теж, сам же привселюдно привітав полковника Сарторіса, що їх убив) діда і брата міс Берден. Прокурор легко й невимушено поводився з сільськими людьми, з виборцями та присяжними. Влітку його частенько можна було побачити на ґанку сільської крамнички серед людей у комбінезонах. Міг усе пообіддя просидіти там навпочіпки, балакаючи з ними ні про що їхньою говіркою.

Увечері цього понеділка з дев'ятигодинного потяга зійшов професор Міссісіпського університету, Стівенсів однокашник у Гарварді, щоб кілька вакаційних днів погостювати у приятеля. Вийшовши з вагона, одразу ж зауважив Стівенса й вирішив був, що той прийшов зустріти гостя, але побачив, що прокурор проводжає на поїзд дивну літню пару. Професор придивився до маленького брудного старигана з короткою козлячою борідкою, по-восковому заціпенілого, і до старої жінки — мабуть, його дружини — приземкуватої, опецькуватої істоти із схожим на тісто обличчям, над яким колихалося засмальцьоване біле перо, в шовковій старомодній сукні царственого пригаслого кольору. На мить зупинившись, зацікавлений професор із здивуванням спостеріг, що Стівенс вкладає жінці в жменю, немов маленькій дитині, два залізничні квитки. Досі незауважений, гість підійшов ближче й почув останні прокуророві слова, коли черговий допомагав старим піднятися в тамбур. "Так, так, — заспокоював їх Стівенс, підсумовуючи все сказане раніше, — завтра вранці його відвезуть потягом. Я сам допильную цього. Все, що вам належить зробити, — це залагодити справи з похороном і цвинтарем. Відвезіть дідуся додому й укладіть у ліжко. Я подбаю, щоб уранці хлопчика посадили в потяг".

Паровоз рушив, прокурор обернувся й побачив професора. Їдучи до міста, почав йому оповідати, а закінчив, коли вони сиділи на веранді в будинку Стівенсів.

— Здається, — підсумував хазяїн оселі, — я розумію, чому так сталося, чому він наостанок побіг шукати рятунку в Гайтаверовому домі. По-моєму, це через бабусю. Вона відвідала внука в камері якраз перед тим, коли його мали повезти до суду… Через неї і діда — цього

миршавенького стариганчика, що хотів лінчувати внука й задля цього приїхав сюди з Моттстауна. Не думаю, щоб ця стара жінка живила хоч якусь надію врятувати приреченого, коли їхала сюди. Гадаю, все, чого вона хотіла, — це щоб він помер "як належить", з її слів. Щоб його, як належить, повісили з веління Влади і Закону, а не спалили, не посікли й не затягали до смерті оті з Натовпу. Напевно, вона приїхала сюди тільки задля того, щоб попильнувати чоловіка, бо інакше він став би тою іскрою, що спричиняє пожежу. Тому-то й не сміла очей з нього спустити. Розумієте, вона не сумнівалася, що Крістмас її внук. Вона просто втратила надію. Уже й забула, що це таке — надіятися. Як собі уявляю, після тридцяти років простоювання механізм надії годі запустити, урухомити за якихось двадцять чотири години.

Однак, мабуть, коли під чоловіковим натиском безумства й переконаності їй довелося зрушити з місця фізично, вона сама незчулась, як її теж понесло. Отож вони й приїхали сюди. Дісталися ранковим потягом у неділю, десь о третій вночі. Вона не пробувала побачитися з Крістмасом. Можливо, пильнувала свого старого. Втім, гадаю, не через те. Просто, як здається, механізм надії на той час ще не був запущений. Навряд чи він взагалі міг запрацювати до того часу, коли сьогодні вранці тут народилася дитина — мало не перед її очима, і теж хлопчик. Стара жінка раніше не бачила матері дитини, ну а батька взагалі не знала, і внука свого ніколи не бачила дорослим, отож для неї тридцяти літ — як не було. Розвіялись як дим, коли закричало немовля. Їх не стало.

Надто швидко все це хлинуло на неї. Забагато реальності, якої не могли спростувати її очі й руки; забагато такого, що доводилося брати на віру й не могти перевірити руками і очима; забагато було нез'ясовного, яке надто вже раптово треба було сприйняти рукам і очам, повірити й засвоїти без доказів. Після тридцяти років ця жінка, либонь, почувалася так, як той, хто з одиночної камери раптом потрапив у кімнату, повну незнайомців, і кожне кожного старається перекричати; отож вона билась як риба об лід, намагалася знайти спосіб лишитися при здоровому глузді, хоч якийсь розумний порядок дій, аби тільки в

межах її можливостей, аби тільки була хоч якась певність, що таке їй під силу. Коли народилася дитина, це допомогло старій сяк-так давати собі раду, а перед тим вона була чимсь на зразок ляльки з механічним голосом, якою керував цей Банч і давав знак, коли треба говорити, як-от вчора вночі, коли привів її розповісти свою історію докторові Гайтаверу.

А вона, розумієте, все ще намацувала. Все ще силкувалася знайти для свого розуму — а він, очевидно, за останні тридцять років не дуже часто бував у вжитку — щось таке, у що б він повірив, визнав реальним, справжнім. На мою думку, вперше вона знайшла це саме там, у Гайтавера — людини, якій можна все розповісти, яка уважно вислухає. Цілком можливо, що там вона вперше висловилася. Дуже можливо, що там вона вперше осягла свою історію, водночас із Гайтавером побачила її цілком і наяву. Тому не дивно, що бабуся на якийсь час переплутала не тільки дітей, але й батьків, адже в халупі не стало тих тридцяти літ: дитина і її батько, якого вона ніколи не бачила; бабусин внук, якого вона не бачила, відколи був таким самим немовлям, і його батько, який для неї просто не існував. Усе переплуталося, змішалося. Отож коли в ній нарешті ожила надія, то ця жінка, плекаючи властиву людям її покрою щиру, безмежну довіру до заприсяжених слуг і добровільних рабів молитви, відразу ж звернулася до священика.

Ось про що вона сьогодні у в'язниці говорила з Крістмасом, після того як стариган, скориставшись нагодою, втік від жінки, а вона погналася за ним і знову знайшла на розі вулиці, де він, знавіснілий і геть захриплий, проповідував, закликав до самосуду, розказував, як сам став дідом диявольському виплодку, як заопікувався ним для сьогоднішнього дня. А може, вона відразу пішла із своєї хижі на побачення з онуком. Так чи сяк, та коли побачила, що просторікування її чоловіка радше потішає, ніж ворохобить, жінка покинула його й подалася до шерифа. Той саме повернувся з обіду й не відразу втямив, чого вона хоче. Мабуть, видалася йому геть божевільною з її історією, у цій недоречно ошатній недільній сукні, ще й із замислами про втечу окрім усього. Однак пустив її до в'язниці, у супроводі помічника. І там, у

камері, гадаю, вона сказала внукові про Гайтавера, що той може врятувати його, ладен це зробити.

Звичайно, я не знаю, що говорила там йому бабуся. Навряд чи хто зумів би відтворити цю сцену. Навряд чи ця жінка сама знала заздалегідь, що скаже, адже все вже наперед прирекло, втілилось у слова тої ночі, коли вона народила Крістмасову маму, а було це так давно, що, хоч і закарбувалося навіки в пам'яті, та забулися слова. Мабуть, тому внук повірив одразу ж, не сумніваючись. Маю на увазі те, що їй не треба було добирати слів, зважати на те, якими вони видадуться — правдоподібними, можливими чи геть неймовірними. Слів про те, що десь-якось, чи то своїм тілом, чи то своєю присутністю, чи ще чимось старий відлучений пастор стане святинею, яка обереже Крістмаса не тільки від поліції та юрби, але й від непоправної минувшини, від бозна-яких злочинів, що виліпили, загартували його і кінець кінцем кинули напризволяще за ґрати, де куди не глянь — всюди привиджується кат.

І він повірив їй. Гадаю, звідти в нього взялася не так мужність, як пасивна терплячість, щоб виждати, розпізнати й скористатися цією одною-єдиною можливістю — вирватися в кайданках посеред заповненого людом майдану й утекти. Однак надто вже багато втеч було за плечима, надто багато погоней. Гналися за ним не переслідувачі, а все пережите: роки, вчинки, зроблені й змарновані справи не відставали від нього, крок у крок, подих у подих, удар в удар серця, а серце було одне. І вбили його не тільки ті минулі тридцять років, яких вона не знала, але й низка попередніх тридцятиліть, що занечистили його кров — білу чи чорну, це вже як собі бажаєте. Мабуть, якийсь час він біг з вірою, принаймні з надією. Тільки кров не вгамовувалася, не хотіла порятунку. Ні одна, ні друга не поступалася й не давала тілу врятувати ні цю, ні ту. Бо спершу чорна кров погнала його до негритянської халупи, а тоді біла вигнала звідти. Чорна вихопила пістолет, а біла не дала вистрілити. І саме біла кров повела його до священика, закипіла востаннє в житті й всупереч здоровому глуздові та дійсності штовхнула в обійми химери — сліпої віри у щось

вичитане з друкованого Письма. І тут, здається, біла кров зрадила його — на мить. На мент, на дрібку востаннє збунтувалася чорна й змусила кинутися на людину, в якій він бачив свій порятунок. Саме чорна кров понесла його, ладного на таке, за межу допомоги від людей, вкинула в самозабутній захват із чорних джунглів, де життя закінчується раніше, ніж перестає битися серце, а смерть — це мета всіх прагнень. І знову, як бувало у вирішальні хвилини, його підвела чорна кров. Він не вбив пастора. Тільки вдарив пістолетом, пробіг далі й, скулившись за столом, востаннє повстав проти чорної крови, як повставав проти неї тридцять літ. Скорчився за перевернутим столом і дав себе розстріляти, тримаючи в руці заряджений пістолет і ні разу не вистріливши...

У Джефферсоні жив такий собі Персі Ґрімм. Мав він років двадцять п'ять і був капітаном Національної гвардії. Народився і прожив усе життя в місті, якщо не брати до рахунку час на літні збори. Замолодий, щоб воювати в Європі на Першій світовій, він допіру в 1921-му чи на рік пізніше втямив, що ніколи цього не пробачить батькам. Ну а батько, який торгував залізними виробами, не розумів сина. Вважав, що той звичайнісінький нероба і навряд чи з нього будуть люди, тоді як парубчак переживав жахливу трагедію — запізнився народитись, та ще й запізнився на таку марницю, що довелося на власній шкурі відчути втрачений час, коли належало бути чоловіком, а не дитиною. Тепер же, коли вщухла войовнича гарячка і ті, що в ній найбільше галасували, ба навіть герої, які служили й страждали, стали скоса позирати один на одного, Персі не мав з ким поділитися переживаннями, вилити душу. Перша його значна бійка була з ветераном. Той зауважив був, що якби знову потрапив на війну, то воював би тоді на боці німців, проти Франції. Ґрімм одразу ж причепився до нього.

— Значить, і проти Штатів? — запитав.

— Звичайно, якщо Штати знову будуть такі дурні й допомагатимуть Франції, — відказав солдат. Дарма що дрібніший від нього, що не мав ще й двадцяти років, Ґрімм тут же вдарив суперника. Наслідки було легко передбачити, навіть сам Персі не сумнівався щодо цього. Однак

витримував прочухан дотi, доки ветеран попрохав глядачів стримати хлопчиська. А той носив шрами після цього бою так само гордо, як згодом мундир, за честь якого відчайдушно бився.

Урятував Ґрімма новий закон про реорганізацію армії. Тривалий час цей молодик був подібний до заблукалого вночі на болоті, який не те що не бачить стежки перед собою — знає, що її нема. А тут раптом відкрилося чітке, ясне життя. Канули в безвість, забулися змарновані роки, за які він не показав здібностей у школі й вважався ледарем, упертюхом без честолюбства. Нині ж відкрите перед ним життя — просте й без поворотів, як порожній коридор, цілковито й назавжди звільнене від потреби думати й вирішувати; ноша, яку він на себе взяв, — блискуча, невагома та бойова, як латунь його знаків розрізнення: велична, безумовна віра у фізичну хоробрість і сліпу службистість; переконання в тому, що біла раса вища від усіх, а американська раса вища від усіх білих, американський мундир вивищується понад усім людством; і найбільше, чого можуть вимагати від Персі взамін за такі переконання й честь, — це його життя. Кожного національного свята, яке мало хоч якийсь військовий присмак, він одягався в капітанський однострій і йшов до середмістя. І ті, що його бачили, знову пригадували собі день бою із солдатом-ветераном, дивлячись, як Ґрімм іде між цивільних людей, виблискуючи снайперським значком (він був влучний стрілець) і нашивками на погонах, поважний, підібраний, з виразом трохи войовничості, а трохи сором'язливої хлоп'ячої гордості на обличчі.

Він не був членом Американського легіону — з провини батьків, а не його. Але тут як тут опинився в керівника місцевого осередку, коли в суботу по обіді з Моттстауна привезли Крістмаса. Розмірковував і говорив дуже просто й прямо.

— Ми мусимо підтримувати порядок, — сказав він. — Наш обов'язок — дбати про закон. Про закон і народ. Ніхто з цивільних не має права самовільно засудити людину до смерті. І саме ми, солдати в Джефферсоні, маємо за цим допильнувати.

— А звідки ви знаєте, що хтось має намір зробити по-інакшому? — запитав керівник. — Ви чули такі розмови?

— Не знаю. Я не дослухався. — Ґрімм не брехав. Здавалося, він зважає на балачки цивільних людей так мало, що не має потреби обманювати. — Не в тому річ. Річ у тому, чи будемо ми, солдати, які носили мундири, першими з тих, що заявлять про свою позицію в цьому питанні. Чи покажемо людям, як до таких речей ставиться уряд. Чи покажемо, що тут зайві всякі розмови. — План був напрочуд простий: сформувати на основі цього ветеранського осередку взвод під командуванням самого Персі, з огляду на його активну участь у цій справі. — А якщо не захочуть, щоб я командував, то й гаразд. Буду заступником, якщо скажуть. Чи сержантом, чи там капралом. — Він казав це щиро. Не марнотної слави прагнув. Надто вже чистосердий був. Такий чистосердий, такий серйозний, що керівник утримався від насмішкуватої відмови, готової зірватися з язика.

— Я таки не бачу якоїсь потреби в цьому. А якби й була, то все одно ми мусили б діяти як цивільні особи. Я не можу використовувати осередок ось таким чином. Зрештою, ми вже не солдати. А навіть якби я й міг так чинити, то навряд чи захотів би.

Ґрімм глянув на нього — не гнівно, але так, наче на якогось жучка.

— А ви ж колись ходили в однострої, — сказав він, не гублячи терпцю. І докинув: — Сподіваюся, ви не надуживатимете своєю владою й не боронитимете поговорити мені з ними? Як з приватними особами?

— Не боронитиму. Зрештою, не маю на те права. Але затямте: тільки як із приватними особами. На мене ви не можете посилатися.

І тоді Ґрімм висловив керівникові свою думку про нього.

— А я й не гадав таке робити, — відрізав він. І пішов.

Було це в суботу, близько четвертої години. До вечора він обійшов крамниці та контори, де працювали члени легіону, так що до заходу сонця зумів намовити досить багато, щоб набралося на добрячий взвод. Невтомний, хоч і стриманий, та напористий, мав у собі щось непереборне, як у пророка. Однак добровольці сходилися з керівником осередку в одному: офіційно легіон тут не може фігурувати. Таким чином, не маючи виразного на те наміру, Ґрімм домігся свого — став командувати. Зібрав людей перед самою вечерею, розподілив їх на рої, призначив офіцерів і сформував штаб. Молоді, ті, що не побували у Франції, стали набиратися завзяття. Він звернувся до них коротко й сухо:

— …порядок… діяльність правосуддя… нехай люди знають, що ми носили американські мундири… І ще одна річ. — На якусь мить він спустився до фамільярності: командир полку, що знає своїх людей на прізвища. — Це на ваш розсуд, хлоп'ята. Зроблю так, як скажете. Як гадаю, було б непогано, коли б я походив в уніформі, поки ця справа залагодиться. Тоді побачать, що маємо тут не тільки дух Дядечка Сема, а щось більше.

— Але ж самого дядечка тут немає, — тут же заперечив один із новобранців, такої самої натури, як і керівник осередку (той, між іншим, не прийшов на збір). — Поки що це клопіт не уряду. Вотту Кеннеді таке може не сподобатися. Це справа Джефферсона, а не Вашингтона.

— А ви зробіть так, щоб йому сподобалося, — сказав Ґрімм. — Навіщо тоді ваш легіон, якщо не для захисту Америки й американців?

— Е, ні, — відповів інший. — Краще не треба нам муляти очі. Ми й без цього зробимо все, що захочемо. Хіба ні, хлопці?

— Гаразд, — згодився Ґрімм. — Хай буде так. Але кожен із вас мусить мати пістолета. За годину тут буде маленький огляд вогнепальної зброї. Всім прийти сюди.

— А що скаже Кеннеді про пістолети? — поцікавився хтось.

— Це вже моя турбота, — відповів Ґрімм. — З'явитися тут, точно за годину з особистою зброєю.

Він скомандував усім розійтися. Перейшов тихий майдан і зайшов до шерифа на роботу. Там сказали, що начальник удома.

— Удома? — перепитав Ґрімм. — Тепер? А що ж він робить удома?

— Мабуть, їсть. Такий великий чоловік потребує їсти кілька разів на день.

— Удома, — повторив Ґрімм. Не пропікав поглядом. Дивився так само холодно й безпристрасно, як раніше на керівника осередку. — Їсть.

Вийшовши, він одразу наддав ходи. Перетнув тихий майдан, порожній майдан, без людей, що спокійненько засіли до вечері в цьому мирному місті, в цій мирній окрузі. Подався до шерифа додому. Той одразу ж відмовив.

— Щоб ото п'ятнадцять-двадцять чоловік із пістолетами в кишені вешталися на майдані? Ні. Ні. Так не годиться. Я цього не допущу. Так не годиться. Ось тут уже я розпоряджаюся.

Якусь мить Ґрімм ще видивлявся на шерифа. Обернувся, вже на скорому ходу.

— Гаразд, — сказав він. — Як хочете. Не перешкоджатиму вам, і ви не перешкоджайте мені. — Це прозвучало не погрозливо. Дуже сухо, дуже категорично, дуже спокійно. Ґрімм швидко віддалявся. Кеннеді дивився йому вслід. І гукнув. Той озирнувся.

— І свою пукавку теж тримайте вдома, — кинув шериф. — Чуєте?

Ґрімм не відповів. Пішов далі. Насупившись, шериф дивився, поки згубив його з очей.

Після вечері Вотт Кеннеді знову рушив до середмістя. Такого він не робив уже віддавна, хіба що задля якоїсь термінової, невідкладної справи. Перед в'язницею застав загін ґріммівських людей, другий — біля суду, а третій патрулював майдан і прилеглі вулиці. Ну а решта — зміна, як сказали шерифові, зібралася в бавовниковій конторі, де працює Ґрімм, там у нього місце зустрічей, своєрідна штаб-квартира. Шериф застукав Ґрімма на вулиці, коли той перевіряв пости.

— Ходи-но сюди, хлопче, — покликав Кеннеді. Ґрімм спинився. Не підійшов. Шериф рушив до нього. Пухлою долонею поплескав його по кишені. — Я ж тобі казав залишити цю штучку вдома. — Ґрімм промовчав. Холодно дивився на шерифа. Той зітхнув. — Що ж, якщо ти такий неслух, доведеться призначити тебе позаштатним помічником. Але тоді отой твій пістолет не смій навіть показати без мого дозволу. Чуєш?

— Еге ж бо, — відповів Ґрімм. — Ви ж, звичайно, не допустите, щоб я витягав його просто так, без потреби.

— Кажу тобі: не витягнеш, поки я тобі не скомандую.

— Еге ж бо, — тут же відказав Ґрімм, стримано й терпляче. — Ми ж про це говорили. Не хвилюйтеся. Коли треба, я буду на місці.

Згодом, коли місто стихло проти ночі, коли спорожнів кінотеатр і позачинялись одна за одною аптеки, став помалу розходитися Ґріммів взвод. Він не заперечував, лишень холодно спостерігав за своїми бійцями, а вони ніяковіли, соромилися. І знову, сам того не усвідомивши, він зіграв козирною картою. Адже, зніяковівши сьогодні, відчувши, що їм

далеко до командирового холодного запалу, вони завтра неодмінно повернуться, хоча б для того, щоб довести йому. Кілька чоловік залишилося, адже все одно це суботній вечір — неробочий. Хтось десь роздобув кілька стільців, і товариство сіло грати в покер. Грали всю ніч, і час від часу Ґрімм (сам він не грав, не дозволяв цього своєму заступникові — єдиному, хто мав відповідне офіцерському звання) посилав групу патрулювати майдан. На той час із ними був нічний черговий із поліції, який теж не брав участі в грі.

Неділя видалася спокійною. Весь день любенько точилася гра в покер, час від часу перериваючись патрульними нарядами, мирно бамкали церковні дзвони, збиралися парафіяни по-літньому мальовничими гуртами. На майдані вже знали, що завтра засідатиме великий суд присяжних. Саме звучання цих трьох слів, що нагадували про щось таємниче і неминуче, про приховане всевидяще недремне око, яке спостерігає за діяннями людей, утверджувало Ґріммових підлеглих у переконанні, що все це насправжки. Дуже швидко, несподівано й непередбачено можна зворушити, зворохобити людей, тож городяни, ще не усвідомивши цього, раптом стали поважати Ґрімма, ставитися до нього з якимсь пієтетом і великою довірою, немовби його погляди, патріотизм і гордість за своє місто, за своє завдання виявилися щирішими та правдивішими, ніж у них. Хай там як, а його люди визнали і засвоїли це. Після безсонної ночі вони, напружені, відбувши вихідний, офірувавши, як ото індійська вдовиця, своє тіло і волю, були ладні піти за командира хоч і на смерть, аби тільки трапилася нагода. Тепер вони рухались у відблисках похмурого світла, що навівало благоговіння, майже такого ж видимого, як і хакі, в котрому їх хотів бачити Ґрімм, хотів, щоб носили ці однострої, щоб кожного разу, повернувшись у вартівню, вони знову вбирались у вишукані, велично-суворі клапті його мрій.

Так минула недільна ніч. Гра в покер тривала. Куди й пощезли обережність і застережливість, що її супроводжували. Ґріммові підлеглі поводилися розкуто, з безхмарною певністю, мало не з бравадою. Вночі, коли від сходів долинули кроки полісмена й один із них сказав:

"Начувайтеся, це військова поліція", — вони перезирнулися мужніми, ясними, збіса сміливими поглядами, і хтось гучно скомандував: "Виженіть втришия сучого сина", а ще хтось надув губи й пустив звук — давній як світ. Отож у понеділок вранці, коли почали під'їжджати перші сільські автомашини і підводи, рій був напоготові. Тепер вони мали однострої — їхні обличчя. Переважно це були люди одного покоління та життєвого досвіду. Але не тільки те їх гуртувало. Від них віяло глибокою, похмурою поважністю, коли стояли в круговерті натовпу, серйозні, суворі, відособлені, й дивилися суворими, порожніми очима на неквапну юрбу, яка пропливала повз них, щось відчуваючи, зачуваючи, та не розуміючи, сповільнювала ходу, видивлялася; так їх оточували заворожені обличчя, безглузді й нерухомі, як коров'ячі морди, насувалися й відпливали, щоб змінитись іншими. Весь ранок озивалися й завмирали голоси в тихих запитаннях і відповідях: "Ось він іде. Ось цей молодий, з автоматичним пістолетом. Командує ними. Губернатор спеціально послав його сюди як офіцера. Він тут усім верховодить. Нині шериф не при ділі".

Згодом, коли було вже запізно, Ґрімм сказав шерифові:

— Якби ж то ви послухалися мене. Дати б мені вивести його з камери під конвоєм цілого рою, а не послати через весь майдан з одним помічником, і навіть кайданками до нього не примкнути, ще й у такій тисняві, де цей клятий йолоп Бафорд усе одно побоявся б стріляти, навіть якби вмів поцілити у двері хліва.

— А звідки я знав, що він надумає втекти й дасть драла саме тоді й у цьому місці? — відповів шериф. — Таж Стівенс сказав мені, що вбивця має намір визнати себе винним і дістати довічне ув'язнення.

Але було вже запізно. Все скінчилося. Це сталося посеред майдану, на півдорозі від хідника до приміщення суду, в натовпі, густому, як на ярмарку, і Ґрімм дізнався про втечу щойно тоді, коли почув, як помічник шерифа двічі вистрелив із пістолета в повітря. Персі відразу зрозумів, що сталося, хоча на той час був у приміщенні суду. Зреагував чітко й

миттєво. Вже пустившись бігти на постріли, він крикнув через плече підлеглому, який останні сорок вісім годин невідчіпно тягався за ним, виконуючи роль чи то ад'ютанта, чи то ординарця:

— Увімкни пожежну сирену!

— Пожежну сирену? — перепитав той. — Навіщо?

— Увімкни пожежну сирену! — крикнув через плече Ґрімм. — Байдуже, що подумають люди. Аби тільки знали, що… — Обірвав себе на півслові, зник.

Він мчав повз людей, що бігли, наздоганяв і переганяв їх, бо мав мету, а вони не мали. Просто бігли, а чорний тупий величезний пістолет прокладав, наче плуг, дорогу перед Ґріммом. Дивилися на його збуджене, напружене молоде обличчя, обернувши до нього білі лиця, що зяяли круглими зубастими дірами, і видихали один довгий звук, схожий на шепітливе зітхання: "Там… побіг туди…" Та Ґрімм уже побачив шерифового помічника, що біг, піднявши пістолет. Кинувши навколо себе погляд, молодик знову метнувся вперед. У юрбі, через яку, очевидно, довелося пробиратися помічникові та в'язневі, на майдані завсідний парубійко в уніформі телеграфіста вів велосипед за роги, як покірну корову. Ґрімм увіпхнув пістолета в кобуру, відштовхнув хлопця й скочив на велосипед, ні на мить не спинившись.

На велосипеді не було ні дзвінка, ні ріжка. Та люди якось відчували, що Персі їде, й розступалися. І тут, здавалося, йому допомагали певність, сліпа, непорушна віра в непомильність і правильність своїх дій. Догнавши помічника, що досі біг, він сповільнив їзду. Помічник повернув до нього спітніле обличчя з роззявленим від бігу та крику ротом.

— Він звернув! — заволав помічник. — У цей перевулок біля…

— Я знаю, — відповів Ґрімм. — Він у кайданках?

— Так! — крикнув помічник. Велосипед рвонув уперед.

"Отже, він не може прудко бігти, — подумав Ґрімм. — Невдовзі муситиме забитися в якийсь сховок. Чи принаймні забратися з відкритого простору". Він стрімко звернув у провулок між двома будинками, де з одного боку стояв дощаний паркан. У цей час уперше завила сирена, її протяжний гук помалу наростав і нарешті дійшов до вершини, поза межами слуху — беззвучним дрижанням, відчутним тільки на дотик. Переслідувач котився далі, міркуючи швидко, логічно, з якоюсь лютою стриманою радістю. "Найперше втікач захоче забратися з видноти", — думав він, роздивляючись навколо. З одного боку був відкритий простір, з другого стояв паркан заввишки понад метр вісімдесят. Він закінчувався дерев'яними воротами, за якими розлягалося пасовище, а далі пробігав глибокий рів — межа міста. Верхівки високих дерев, виросли на дні, ледве виднілися над землею. Там, у рові, міг сховатися й розгорнутися цілий полк. "Ага", — сказав уголос Ґрімм. Не спиняючись і не сповільнюючись, розвернувся й помчав провулком назад, до вулиці, яку щойно покинув. Виття сирени тепер завмирало, знижувалося до меж чутності. Пригальмувавши й повернувши на вулицю, він угледів автомобіль і людей, що бігли. Хоч і крутив щосили педалі, та машина наздогнала його, люди вихилилися з неї й крикнули в Ґріммове застигле, націлене вперед обличчя: "Залізьте сюди! Сюди!" Він не відповів. Не глянув на них. Машина промчала повз нього, сповільнюючи хід, і тепер Ґрімм знову обігнав її своїм прудким, рівномірним і безгучним ходом. Машина знову прискорила їзду й наздогнала його, люди вихилились і дивилися вперед. Він теж їхав швидко, мовчки, із стрімкою легкістю привида, невблаганно й неухильно, як ідол Джаггернаут, як сама Доля. Позаду знову завила сирена. Коли люди в машині озирнулися, то вже не побачили Персі.

На повному ходу він повернув на іншу вулицю. Його спокійний закам'янілий вид досі світився радістю виконаного бажання, понурою й відчайдушною. Ця вуличка була більш вибоїста, ніж попередня, й пролягала глибше. Вона вивела на голий пагорб, де переслідувач зіскочив із велосипеда, який ще котився, падаючи на бік. Звідси було

видно всю, як на долоні, улоговину на міській околиці. Вигляд трохи затуляли дві-три негритянські халупи, що рядком стояли на самому краю. Ґрімм завмер, нерухомий, самотній і зловісний, як прикордонний стовп. Ззаду, в місті, знову стало стихати виття сирени.

І тут він зауважив Крістмаса — маленьку постать вдалині, яка, зімкнувши руки, вибралася з рову. Ґрімм побачив, як блиснули втікачеві руки, немов спалах геліографа, коли сонячне проміння відбилося від кайданків. Здавалося, що навіть звідти чути важкий подих людини, яка й тепер не була вільною. І ось крихітна фігурка знову пустилася бігти й зникла за найближчою негритянською хижею.

Ґрімм теж побіг. Побіг прудко, але без поспіху та натуги. Не було також мстивості, люті, обурення. Крістмас сам це побачив. Бо якусь мить вони були майже віч-на-віч. Це сталося, коли Ґрімм на бігу звернув за ріг халупи. У цю мить Крістмас, наче за помахом чарівної палички, вискочив із заднього вікна, і сковані, зведені вгору руки засяяли, наче охоплені вогнем. Мить вони видивлялися один на одного. Перший — ще присідаючи після стрибка, другий — ще бігцем. А перед тим як Ґрімма з розгону занесло за ріг, він помітив, що Крістмас має важкого нікельованого пістолета. Ґрімм різко крутнувся і, витягаючи свою автоматичну зброю, кинувся за наступний ріг.

Думка бігла швидко, спокійно, з тою самою тихою радістю: "Він може вибрати одне з двох. Або спробувати знову добратися до рову, або ухилятися від мене, бігати навколо дому, аж поки один із нас дістане кулю. І цей рів — по його бік халупи". Ґрімм вирішив діяти негайно. Щодуху побіг за ріг, з-за якого тільки-но вигулькнув. Повівся так, ніби був під захистом магії чи Божого промислу або ж наперед знав, що Крістмас не стане там ждати з пістолетом. Не спиняючись, оббіг наступний ріг.

Тепер він був біля рову. На півкроці спинився й завмер. Над тупим холодним неоковирним пістолетом його обличчя променіло ясним неземним світлом, як у янголів на церковних вітражах. Не постоявши й

миті, знову рушив, так само спритно й рвучко, по-сліпому скоряючись якомусь Гравцеві, що пересував його на Шахівниці. Ґрімм побіг до рову. Почав був спускатися крутосхилом, та завадили кущі. Вхопившись за них, обернувся й побачив, що між землею й підлогою халупи — більш як півметровий просвіт. Раніше, поспішаючи, не помітив цього. А тепер зрозумів, що Крістмас має перевагу. Що весь час стежив за ногами переслідувача під домом. "Молодець", — сказав Персі.

Його трохи протягло схилом, перш ніж вдалося зупинитися й знову подертися вгору. Здавалося, що Ґрімм невтомний, створений не з плоті й крови, немовби Гравець, що рухав ним, як пішаком, додавав йому духу. Не затримуючись, на тому ж пориві, який виніс Ґрімма з рову, він уже біг далі. Оббіг халупу саме вчасно, щоб устигнути вгледіти, як Крістмас за якихось триста кроків звідси перескочив через огорожу. Переслідувач не стріляв, бо втікач кинувся бігти через садок просто до будинку. На бігу Ґрімм побачив, що Крістмас стрибнув на задні сходи й ускочив у дім. "Ага, — сказав Ґрімм. — Це ж оселя пастора. Оселя Гайтавера". Не сповільнившись, він обминув дім і побіг до вулиці. Машина, яка обігнала його й загубила, тепер повернулася й була там, де їй належало бути, там, де побажав Гравець. Без жодної Ґріммової команди вона спинилася, з неї вийшло троє. Не сказавши ні слова, Персі обернувся й кинувся через подвір'я до будиночка, де жив самотою зганьблений священик, і ці троє увірвались услід у передпокій і зупинилися, принісши з собою в затхлий келійний присмерк дещицю сонячного сяйва, жорстокого, літнього, покинутого на просторі.

Ця безсоромна жорстокість променіла, пройнявши їх. Осяяні нею, немовби з-під німбів жаріли їхні лиця, коли ці люди нахилилися над Гайтавером, обличчям якого текла кров, і звели його на ноги в передпокої, де перед тим священика звалив ударом на підлогу Крістмас, вбігши в житло, звівши озброєні сковані руки, повні сліпучого сяйва, як блискавиці у мстивого розлюченого бога, що вершить суд. Непрохані гості підтримували господаря попід пахви.

— У котрій кімнаті? — спитав Ґрімм, трусячи його. — В котрій він кімнаті, старий?

— Панове! — сказав Гайтавер. І гукнув: — Люди! Люди!

— У котрій він кімнаті, старигане?! — гаркнув Ґрімм.

Переслідувачі підтримували пастора. У темному передпокої, після осоння він, із лисою головою, з великим блідим обличчям, залитим кров'ю, теж був жахливий.

— Люди! — гукнув він. — Вислухайте мене. Він був тут цієї ночі. Був зі мною в ніч убивства. Богові присягаюся…

— Ісусе Христе! — крикнув Ґрімм чистим гнівним голосом, як у молодого проповідника. — Невже ж усі попи та старі діви в Джефферсоні позаголювали задки перед отим жовтопузим курвим сином? — І, відштовхнувши старого, метнувся далі.

Здавалося, він тільки й чекав, коли його скерує Гравець, бо з тою ж непомильною певністю відразу побіг на кухню, до дверей, вистреливши мало не раніше, ніж побачив перекинутий на бік стіл, за яким у кутку скулився втікач, і на ребрі стільниці — сяючі, блискучі руки. Ґрімм випустив у стіл усі кулі з магазина, і згодом хтось показав, що ці п'ять пробоїв можна накрити складеним носовичком.

Але Гравець ще не закінчив свого. Підійшовши до кухонних дверей, інші побачили, що стіл відсунуто набік, а Ґрімм схилився над тілом. Наблизившись, щоб подивитись, у чому річ, зауважили, що жертва ще жива, а коли побачили, що робить їхній верховода, один із них придушено зойкнув, заточився на стіну й почав блювати. Тоді й Ґрімм відскочив назад і жбурнув через плече закривавлений м'ясницький ніж.

— Тепер ти навіть у пеклі не чіплятимешся до білих жінок, — сказав він.

Та чоловік на підлозі й не поворухнувся. Лежав, у розплющених очах не було нічого, крім ознаки притомності, і тільки на вустах залягла якась тінь. Довго дивився на цих людей мирними, бездонними й нестерпними очима. Тоді його обличчя й тіло ніби осіли, розвалилися зсередини, а з розпанаханих на стегнах і в паху штанів хлинула на волю, як полегке зітхання, чорна кров. Вивільнилася з блідого тіла, як сніп іскор із ракети в небі. У цьому чорному вибухові людина злетіла, щоб вічно ширяти в їхній пам'яті. Хоч у яких мирних долинах, хоч край яких тихих та обнадійливих струмків старості, хоч у яких дзеркальних лицях дітей бачитимуть вони давнє лихо й нову надію, та їм не забути цього обличчя. Зостанеться з ними, задумливе, спокійне, незворушне, непідвладне старінню, не дуже грізне, але само з себе ясне, само з себе тріумфальне. І знову з міста, трохи приглушене стінами будинку, долинуло виття сирени, здійнялось у неймовірному крещендо і щезло за межею слуху.

Розділ 20

Уже згасає останнє мідне світло присмерку, вже спорожніла й приготувалася до сну вулиця за низенькими кленами та вивіскою, обрамлена, немов сцена, вікнами кабінету.

Гайтавер пам'ятає, як замолоду, коли він після семінарії приїхав до Джефферсона, це присмеркове світло видавалося майже чутним, неначе дедалі тихший жовтий відголосок труб, що перероджується в тишу й чекання, звідки невдовзі вони постануть. Ще не змовкали труби, а йому вже здавалося, що в повітрі зароджується грім, не гучніший від шепоту чи поголоски.

Нікому про це він не казав. Навіть їй. Навіть у той час, коли ночами вони кохалися, коли ще не прийшли сором і відчуження, коли вона

знала, а згодом — у відчуженні, каятті, до яких долучився розпач — ще не встигла забути, навіщо він сидить біля цього вікна й чекає ночі, нічної миті. Навіть їй, жінці. Цій жінці. Жінці (а не семінарії, як він колись вірив) — пасивній і безособовій, яку створив Бог, аби брати й берегти сім'я не тільки чоловікового тіла, але і його духу для Істини або чогось настільки близького до Істини, наскільки він насмілиться підійти.

У сім'ї він був одинак. Коли народився, батькові стукнуло п'ятдесят, а мати вже двадцять років важко хворіла. З часом він дійшов висновку, що до цієї хвороби довели харчі, які мама мусила споживати в останній рік Громадянської війни. Мабуть, у тому й була причина. Його батько не мав рабів, хоча доводився сином чоловікові, який свого часу був рабовласником. Сам теж міг стати таким. Однак, хоч народився, виріс і жив у такий вік і в такій країні, де мати рабів було дешевше, ніж не мати, він не хотів ні їсти того, що виростили й зварили чорні невільники, ані спати на ліжку, яке вони постелили. Тому у війну, коли його не було вдома, жінка мала такий городець, який подужала обробляти сама чи з нечастою допомогою сусідів. Приймати цю допомогу чоловік не дозволяв із тої причини, що не вдасться належно віддячитися.

— Бог подасть, — казав він.

— Що подасть? Кульбабки та лопуцьки?

— Тоді дасть шлунок, щоб це перетравити.

Він був проповідник. Щонеділі рано-вранці виїжджав із дому, й тільки за рік його батькові (це було ще перед одруженням сина), що мав добру славу в єпископальній громаді, хоча, скільки син себе пам'ятає, жодного разу не ходив до церкви, стало відомо, куди той учащає. З'ясувалося, що син, якому тільки-но минув двадцять один рік, щонеділі їздить за шістнадцять миль служити в маленькій закутковій пресвітеріанській каплиці. Батько посміявся. Син слухав той сміх так,

ніби то був крик чи лайка: холодно, шанобливо, відчужено й мовчки. А наступної неділі, як завжди, подався до своєї пастви.

Коли почалася війна, син не був серед перших, що пішли на неї. Не був він і серед останніх. Пробув у війську чотири роки, з мушкета не стріляв і замість однострою носив темний сурдут, який придбав на весілля й у якому проповідував. Повернувшись додому шістдесят п'ятого року, й далі ходив у цьому вбранні, але назавжди перестав відтоді, коли перед сходами зупинилася підвода, два чоловіки підняли його, занесли в дім і поклали на ліжко. Жінка зняла сурдут і сховала в скриню на горищі. Там він пролежав двадцять п'ять років, до дня, коли проповідників син відчинив скриню, вийняв одежину й розправив сукно, ретельно складене руками, яких уже не було на світі.

Гайтавер згадує той сурдут тепер, сидячи край темного вікна в тихому кабінеті, чекаючи, коли відійдуть сутінки, настане ніч і затупотять копита. Мідне світло вже згасло, світ ширяє в зеленій завісі, що барвою і щільністю нагадує проміння, пропущене крізь кольорове скло. Скоро настане час сказати: "Уже скоро. Скоро вже". "Мені було вісім літ: — думає він. — Падав дощ". Здається, й досі пахне той дощ, жовтнева земля у вільготній печалі й затхлий зів скрині з відкинутим віком. А тоді — сурдут, акуратні складки. Спершу годі було зрозуміти, що це таке, бо приголомшливо нахлинули спогади про руки мами-покійниці, що торкалися цієї тканини. Тоді сурдут розгорнувся, помалу опадаючи. Йому, дитині, він видався величезним, пошитим на гіганта. Немовби саме сукно перейняло властивості велетенських героїчних тіней, що манячили на тлі гуркоту, диму й пошматованих знамен, а тепер заполонили сон і яву хлопчика.

Одежина була майже невпізнавана через латки. Шкіряні, грубо пришиті чоловічою рукою, латки з конфедератської сірої тканини, тепер вицвілої до барви торішнього листя, і ще одна, від якої теленькнуло серце: синя, темно-синя, викроєна з однострою Сполучених Штатів. Дивлячись на неї, на німий безіменний клапоть, цей хлопчик, народжений восени материного і батькового життя, малюк, тіло якого

вже вимагало невсипущого нагляду швейцарського годинника, зазнавав тихого тріумфального жаху, від чого й хворів.

Того дня, за вечерею, він не міг їсти. Підводячи голову, батько, вже майже шістдесятилітній, щоразу стрічався поглядом із сином і бачив в очах жах, трепет і ще щось. То й спитав: "Що з тобою?" А хлопчик не міг відповісти, не міг говорити, лише видивлявся на батька й мав такий вираз обличчя, ніби тільки-но зазирнув у пекло. Вночі не міг заснути. Лежав, закляклий у своїй темній постелі, й навіть не тремтів, у той час як тато, єдиний живий родич, з яким сина відділяла така безодня часу, що її годі було виміряти десятиліттями, що й зовнішньої схожості не було, спав за стінами, стелями та підлогами. А наступного дня хлопчика знову діймала колька. Та не признався в цьому навіть негритянці, яка хазяйнувала в оселі й була йому і за няньку, і за маму. Помалу до нього поверталися сили. І ось одного дня хлопчик знову пробрався на горище, відчинив скриню, вийняв сурдут і, охоплений жахітливим тріумфом та хворобливою радістю, торкався синьої латки й прагнув дізнатися, чи вбив тато цього чоловіка, з чийого мундира її витято, і, ще дужче жахаючись, думав про глибину та силу бажання й боязні пізнати істину. А наступного ж дня, довідавшись, що батько поїхав навідати одного зі своїх сільських пацієнтів і навряд чи повернеться додому завидна, хлопчик пішов на кухню й сказав негритянці: "Розкажи мені ще раз про дідуся. Скількох янкі він убив?" І слухав про це без страху. Ба навіть без тріумфу, то була гордість.

Своєму синові той дід був сіллю в оці. Син ніколи б про це не те що не сказав — і не подумав би. Ні тому ні другому і на думку не спало б побажати собі іншого батька чи іншого сина. Їхні стосунки були доволі мирні: з боку сина холодна, серйозна, по-механічному шаноблива стриманість, а з боку батька жвавий, відкритий, грубувато-добродушний гумор, якому бракувало радше дотепності, ніж змістовності. Жили вони досить дружно в міській двоповерховій кам'яниці, але якось син твердо й спокійно відмовився їсти те, що зварила невільниця, яка ростила його від колиски. На превелике обурення негритянки, він сам готував на кухні, сам собі подавав на стіл і їв віч-на-віч із татом, який неухильно й

педантично піднімав за синове здоров'я склянку кукурудзяного віскі. Ну а син такого в рот не брав, ні разу в житті не скуштував.

У день весілля сина батько відступив йому житло. Уже стояв на ґанку, тримаючи ключ від дому, коли приїхала молода пара. Був у плащі й капелюсі. Поряд лежали батькові речі, а ззаду стояли два його раби: кухарка-негритянка та "хлопець" — її чоловік, старший від рабовласника й без єдиної волосини на голові. Батько був не плантатором, а правником і навчився юриспруденції приблизно так, як згодом син — медицини, "добре до діла взявшись та в чорта ласки допитавшись", із його ж слів. Він уже купив собі будиночок за дві милі від міста. Біля ґанку на нього чекала дрожка із запряженою одномастою парою, і поки син та невістка, якої свекор ніколи не бачив, ішли стежкою від воріт, він стояв на ґанку, розставивши ноги й збивши капелюха на потилицю, міцний, грубуватий, червононосий чолов'яга з вусами розбійницького ватажка. Коли свекор нахилився й привітав невістку, вона зачула душок віскі й сигар.

— Мені здається, що з вас вийде путяща жінка, — озвався він. Дивився прямо й нахабнувато, але приязно. — Зрештою, все, чого потребує наш святенник, — це щоб жінка вміла співати альтом пресвітеріанські гімни, які сам Господь Бог не зуміє покласти на музику.

Батько поїхав на прикрашеній китичками дрожці, взявши своє майно — одяг, великий обплетений бутель і рабів. Кухарка-негритянка навіть не залишилася, щоб приготувати перший обід новоженцям. Як не запропонували їй послужити, так і відмови не було. За життя батько ні разу не загостював у цій оселі, хоч йому були б раді. Вони з сином це знали, без зайвих слів. А невістка — донька благочестивих багатодітних батьків, які мало чого досягли в житті й знайшли в церкві заміну того, що бракувало на обідньому столі — любила свекра й потайки, крадькома захоплювалася ним, його хвацькістю, грубуватою, нехитрою схильністю до простих законів честі. Подеколи до молодого подружжя доходили чутки про його витівки. Переїхавши за місто, він наступного літа втрутився в церковне чування в сусідньому гайку, що затяглося, й

перетворив його на тиждень любительських кінних перегонів, а тим часом худющі несамовиті сільські проповідники перед щораз рідшою паствою вергали із сільського амвона прокляття на забутливу невиправну голову. Він нібито щиро пояснив, чому не навідує сина та невістку: "Буде нудно. Вам зі мною, а мені з вами. Та ще й хто його зна, чи не зіб'є мене з пуття синок, чи не спокусить раєм на старі літа". Але причина була не в тому. Син розумів, що не в тому, таж він перший спротивився б такому наклепу, якби почув його з чужих уст: знав-бо, що вся річ у чутливості й делікатності старого батька.

Син став аболіціоністом чи не раніше, ніж такі погляди убрались у слово й просочилися сюди з Півночі. Однак, дізнавшись, що це слово придумали республіканці, він почав називати себе інакше, ні на крихту не поступившись своїми принципами та звичками. Ще не маючи тридцяти років, був не на свій вік по-спартанському поміркований, якими бувають нащадки не дуже перебірливих підлеглих Випадку і Пляшки. Тому-то, мабуть, він і дитину дозволив собі тільки після війни, з котрої вернувся зовсім іншим — "трохи вивітреним", як сказав би тепер уже покійний батько. Хоч за ці чотири роки він ні разу не вистрелив із рушниці, та його служба полягала не лише в молитвах і проповідях перед вояками в неділю вранці. Повернувшись додому, залікувавши рани й ставши практикувати як хірург і фармацевт, він робив тільки те, в чому наловчився на тілах друзів і ворогів, допомагаючи медикам на фронті. Із усіх синових діянь батько, мабуть, найбільше схвалив би ось це: самотужки опанувати професію на тілах загарбників і руйнівників рідного краю.

"Але святість — це непідхоже для нього означення, — думає, своєю чергою, внук, сидячи біля темного вікна, за яким змовкли труби й світ ширяє в зеленій зависі. — Дід перший став би проти того, хто охарактеризував би мого батька таким словом". Це було своєрідне повернення до суворих, не забутих і не дуже давніх часів, коли людина в цій країні могла марнувати лише незначну частку самої себе й мала на те небагато часу, та й цю дрібку мусила пильнувати й боронити не тільки від природи, але й від людей, покладаючись на саму стійкість і

знаючи, що за неї не винагородять — принаймні за життя — затишком та дозвіллям. Тому-то він засуджував рабство й поведінку свого батька — здоров'яка і богохульника. А те, що в партизанській війні завзято боровся на стороні людей, чиї принципи суперечили його власним, переконливо свідчить, що в ньому уживалося двоє окремих і цільних чоловіків, один із яких жив за прозорими законами у світі, де не було дійсності.

Натомість друга його половина жила в матеріальному світі й давала собі раду, як інші, ба навіть краще. Він жив за своїми принципами в мирний час, а коли почалася війна, не полишив їх, жив за ними й там. Коли треба було проповідувати мирної неділі в тихому гаю, він робив це, не маючи на озброєнні нічого, крім волі, переконань і того, чого зумів навчитися в ході справи. Коли треба було під обстрілом рятувати поранених, а потім лікувати їх без потрібних інструментів, він і це робив, знову ж таки не маючи нічого на озброєнні, крім сили, хоробрості й того, чого зумів навчитися в ході справи. А коли, програвши війну, повернулися додому люди, уперто задивлені на те, що відмовлялися визнати загиблим, він дивився вперед і робив усе для того, щоб хоч щось корисне взяти з поразки, використовуючи на практиці гіркий досвід. Він став медиком. Однією з його перших пацієнтів була дружина. Напевно, він тримав її при житті. Принаймні дав їй можливість зродити нове життя, дарма що коли з'явився на світ син, батькові було за п'ятдесят, а матері за сорок. Син виріс і змужнів серед привидів, пліч-о-пліч з духом. Батько, священик без церкви й солдат без ворога, після поразки поєднав перше та друге й став лікарем, хірургом. Немовби дуже холодне й непоступливе переконання, яке підтримувало його, так би мовити, на грані між святенником і вояком, не зазнало краху, не розхолодилось, а помудрішало. Неначе в гарматному диму, як у видінні, йому відкрилося, що рукоположення належить розуміти буквально. Неначе він раптово дозрів до віри в Ісусові слова: той, у кого тільки дух потребує зцілення, не гідний ні прозріння, ні спасіння. Оце перший привид. Другим привидом була його мати, запам'ятавшись лише змарнілим обличчям, величезними очима, розсипом темного волосся на подушці й блакитними нерухомими, вихудлими до кості руками. Якби в

день її смерті синові сказали, що він бачив маму не тільки на ложі, то не повірив би. Згодом він пригадував й інше: як ходила по оселі й поралася коло господарства. Але у свої вісім, дев'ять, десять років мав її за безногу, тільки зі змарнілим лицем і очима, які день по дню більшали й більшали, наче готувались охопити все видиме, все життя одним останнім жахітливим поглядом, повним страждання, розпачу й передчуття смерті, а коли б таке нарешті сталося, син почув би: то був би звук, схожий на крик. Перед її смертю відчував ці очі крізь усі стіни. Були домом, він жив у них, у цьому темному всеохопному стійкому відблиску близького скону. Обоє, син і мати, проживали в них, як дві слабенькі тваринки в нірці, печерці, де вряди-годи з'являвся батько — чужий їм, сторонній, майже небезпечний: так скоро тілесне здоров'я змінює й перетворює дух. То був не просто чужинець, а ворог. Пахнув інакше, ніж вони. Говорив іншим голосом, іншими словами, ніби проживав в іншому довкіллі, іншому світі. Присівши біля ліжка, дитина відчувала, як цей чоловік наповнює кімнату своїм грубим здоров'ям і підсвідомою зневагою, такий самий безпорадний і пригноблений, як і вони.

Третім привидом була негритянка, рабиня, що поїхала на дрожці того дня, коли в дім прийшли молодий з молодою. Невільницею поїхала, такою ж і повернулася в шістдесят шостому році, цього разу пішки — величезна жінка з дратівливим і водночас спокійним лицем: маска чорної трагедії між явами. Після смерті її власника і дотих, доки вона нарешті переконалася, що ніколи не побачить ні його, ні свого чоловіка — "хлопця", що пішов із хазяїном на війну й теж не вернувся, ця жінка нізащо не погоджувалася покинути сільський будиночок, який їй доручили доглядати. Після батькової смерті син приїхав туди, щоб замкнути дім та забрати батьківське майно, й запропонував забезпечити негритянку. Вона відмовилася. Відмовилася також забратися звідти. Обробляла там городець, жила самотою, чекала на чоловіка й не хотіла вірити чуткам про його смерть. Власне, була одна непевна чутка. Буцімто після того, як хазяїн загинув у рейді кавалерії Ван-Дорна на склади Ґранта в Джефферсоні, чорношкірий раб упав у розпач. Якось уночі він зник із бівуаку. Невдовзі пішли поголоски про схибленого

негра, якого затримують на конфедератських пікетах біля лінії фронту й щоразу він меле одне і те ж — про взятого в полон хазяїна, за якого янкі хочуть дістати викуп. Нізащо не вдавалося його переконати, що цього власника вбили. "Ні, сер, — відказував він. — Тільки не массу Ґейла. Тільки не його. Вони б не посміли вбити Гайтавера. Не посміли б. Десь замкнули його й домагаються, щоб сказав, де ми з ним приховали хазяйчин кавник і золоту тацю. Це все, що від нього хочуть". Кожного разу він утікав. А одного дня з федеральних позицій надійшла новина про негра, що з лопатою напав на офіцера-янкі, а той, щоб урятуватися, мусив застрелити нападника.

Його жінка довго в це не вірила. "Він такий дурень, що міг би це зробити, — казала вона. — Але такий дурень не кинеться з лопатою, бо не зуміє відрізнити янкі від свого". Більше року отак торочила. А тоді прийшла до синового дому, який покинула десять років тому й ні разу не навідала. Свої пожитки вона принесла в хустинці. Увійшла в оселю й сказала:

— Ось і я. Чи досить у вас дров, щоб зварити вечерю?

— Ви тепер на волі, — відповів їй син.

— На волі? — перепитала негритянка. Вона говорила із спокійним, задумливим, сумним презирством. — На волі? А що вона дала, оця воля? Хіба що массу Ґейла вбила, а з Помпа такого дурня зробила, якого сам Господь не зумів би створити. Воля? Не кажіть мені про неї.

То був третій привид. З ним дитина ("і сам я тоді був не кращий за привида", — думає тепер ця дитина біля вікна, розпливаючись у темряві) говорила про духа. Не втомлювалися розмовляти, дитина — захоплено, наполовину з жахом, наполовину із захватом, а стара жінка — із задумливою лютою скорботою та гордістю. Хлопчикові ж це здавалося просто тихим трепетом від захвату. Він не вбачав нічого жахливого в тому, що його дід, як розповідали, "вбивав людей сотнями",

а негр Помп загинув, спробувавши вбити людину. Нічого жахливого, бо вони були тільки духами, ніколи не баченими в плоті, героїчними, простими й палкими; натомість батько, якого він знав і боявся, був невмирущий привид. "Отож не дивно, — міркує він, — що я перескочив через покоління. Не дивно, що я не мав батька й уже вмер одної ночі, двадцять років перед тим, як з'явився на світ. І що єдиний мій порятунок — повернутися вмирати туди, де моє життя обірвалося раніше, ніж почалося".

Вступивши до семінарії, він часто думав, як розкаже це їм, старшим, піднесеним, освяченим людям, що стали долею церкви, якій він віддався. Як підійде до них і скаже: "Слухайте. Господь має закликати мене до Джефферсона, бо там згинуло моє життя, збила його куля з сідла, з коня на скаку, вночі на джефферсонівській вулиці, за двадцять років до того, як воно зачалося". Спершу він гадав, що зможе це мовити. Вірив, що вони зрозуміють. Адже прийшов до них, вибрав покликання священика задля такої мети. Але не тільки в те він вірив. І в церкву вірив, у все, що від неї відгалужується й нею породжується. Вірив, повен спокійної радості, що коли і є на світі прихисток, то це храм Божий, що коли правда й може десь ходити оголеною, без сорому та боязні, то це в семінарії. Повіривши, що пізнав своє покликання, він бачив своє майбуття, своє життя цілісним, у всьому досконалим і непорушним, як чиста класична ваза, коли дух може народитися знову, захищений від бурі в житті, й так само вмерти — у спокої, під далеке завивання підманутого вітру, позбувшись тільки жмені зотлілого праху. Ось що означало слово "семінарія": тихі надійні стіни, в яких скутий, спутаний облаченням дух знову навчиться ясності, щоб без жаху та тривоги споглядати свою наготу.

"Але ж на світі більше тайн, ніж нашій правді хоч би приснилось", — подумки парафразує він Гамлета, спокійно, не насмішкувато, не жартівливо і водночас — не без насмішкуватості, не без жартівливості. У дедалі густішому присмерку його біла забинтована голова неначе набухає, стає ще примарнішою, ніж завжди. "Хоч би приснилось", — повторює він подумки. Гадка снується далі: очевидно, для того й дана

людині винахідливість, щоб у переломні миті можна було винайти óбрази та звуки й відгородитися ними від правди. Принаймні однієї помилки він не зробив, за яку мусив би потім розкаюватися: не сказав старшим того, що хотів був. Не треба було й року прожити в семінарії, щоб це втямити. Ба більше, вийшло на краще: зрозумівши це, він, замість втратити, щось здобув, від чогось урятувався. І цей здобуток забарвив сам образ і подобу кохання.

Вона була дочка одного із священиків, викладачів коледжу. І теж єдина дитина в сім'ї, як і він. Гайтавер зразу мав цю дівчину за красуню, бо чув про неї ще раніше, ніж побачив уперше, а побачивши, не розгледів за тим образом, що створив в уяві. Навіть не міг припустити, що вона, проживши тут усе життя, не красуня. Розгледів її лице допіру за три роки. На той час вони вже два роки залишали одне одному записки в дуплі. Якщо він і склав якусь думку про це, то мав би вважати, що така ідея постала водночас у них обох, і байдуже, хто перший на неї натрапив і висловив її. Насправді ж він узяв цю ідею не від неї і не від себе. Запозичив із книжки. Лиця ж цієї дівчини він взагалі не бачив. Не бачив невеликого овалу, надто різко звуженого біля підборіддя й потьмареного невдоволенням (вона була на рік чи два, а то й три старша за Гайтавера, але він цього не знав, не належало йому це знати). Не помічав, що вже три роки її очі спостерігають його, а в погляді — гарячковий розрахунок, як у гравця, доведеного до відчаю.

І ось одного вечора він глянув на неї і побачив її. Несподівано й різко вона заговорила про одруження. Без жодного вступу, без застороги. Про такі речі між ними ніколи не було мови. Він ніколи не думав про одруження, навіть саме слово не спадало йому на гадку. Допускав шлюб, бо викладачі були переважно жонаті. Але сприймав його не як освячену й живу тілесну близькість мужчини і жінки, а як мертву модель, накинуту живим людям: дві тіні, сковані тінню ланцюга. Гайтавер звикся з таким, бо виростав поруч духа. А тут увечері вона повела мову — несподівано й різко. Він не здивувався, коли нарешті втямив, щó вона розуміє під втечею від свого теперішнього життя. Був надто простодушний.

— Втеча? — спитав він. — Від чого?

— Від цього! — відрубала вона. Вперше він побачив її лице живим, маскою, за якою крилися пожадання і ненависть. Спотворене, осліпле, одуріле від пристрасті. Не тупе, просто засліплене, безрозсудне, відчайдушне. — Від усього! Усього! Усього!

Він не здивувався. Відразу вирішив, що вона має слушність, а сам він нічогісінько не розуміє. Відразу виснував, що його уявлення про семінарію було від самого початку фальшивим. Не зовсім фальшивим — радше помилковим, неточним. Мабуть, Гайтавер і сам уже в ньому сумнівався, тільки досі цього не усвідомлював. Напевно, тому й не признався старшим, чому він мусить поїхати до Джефферсона. Їй же він ще рік тому пояснив, чому хоче й повинен туди потрапити і що має намір витлумачити все старшим. Вона дивилася на нього такими очима, яких він ще не бачив.

— Гадаєш, — спитав він, — мене не пустять? Не скерують туди? Що вважатимуть таке недостатньою підставою?

— Звичайно, так і вважатимуть, — відповіла вона.

— Але чому? Це ж бо правда. Може, й дурна. Але правда. Навіщо ж тоді церква, як не для того, щоб допомагати дурням, що хочуть правди? І чому б їм мене не пустити?

— Будь я ними, то сама б тебе не пустила, якби ти подав таку причину.

— Ага, — сказав він. — Розумію. — Та насправді не розумів, хоча вважав, що вона має рацію, а він міг досі помилятися. Отож коли за рік вона раптом заговорила про втечу й одруження в одних і тих самих словах, він не здивувався й не образився. Тільки спокійно виснував: "Значить, так виглядає кохання. Розумію. Я й щодо цього помилявся", —

думаючи, як думав раніше й думатиме згодом, як може подумати кожен: до чого ж помилковою виявиться щонайглибша книга, якщо її застосувати в житті...

Гайтавер докорінно змінився. Вони вирішили побратися. Тепер він розумів, що з самого початку бачив цей гарячковий розрахунок у її очах. "Мабуть, слушно поміщають кохання в книжки, — спокійно розмірковував він. — Либонь, деінде воно не протриває".

У її очах і досі палала гарячка, але тепер, коли складено плани й призначено день, вона трохи вляглася, переважав розрахунок. Тепер наречені балакали про його рукоположення в духовний сан, про те, як домогтися виклику до Джефферсона. "Нам треба негайно взятися до справи", — сказала вона. Він відповів, що взявся до справи ще чотирирічним. Напевно, пожартував, злегковажив. Вона відкинула ці слова, запальна й водночас стримана, глуха до гумору, пропустила почуте повз вуха й заговорила, ніби сама з собою, про людей, яких треба буде побачити, улестити чи налякати, розгорнула перед нареченим цілу кампанію приниження й інтриг. Той слухав. Навіть легка усмішка, химерна, глузлива, а може, й розпачлива, не зійшла з його обличчя. "Так. Так. Ясно. Розумію, — вступав він їй у річ, немовби казав: — Так. Розумію. Тепер тямлю. Ось так і роблять, так і домагаються свого. Такі правила. Тепер я розумію".

Коли демагогія, приниження, дрібна брехня відбилися в церковній ієрархії луною іншої дрібної брехні, а тоді й погроз у вигляді запитів та рекомендацій, коли нарешті дали скерування до Джефферсона, Гайтавер спершу й забув, як вдалося цього домогтися. І не згадував, поки не облаштувався в Джефферсоні, і вже в усякому разі не спадало це йому на гадку, коли наостанку подорожі поїзд мчав його до мети життя, — краями, схожими на ті, де він народився. Але ці виглядали інакше, хоча він знав, що різниця зовсім не по той бік вагонного вікна, до якого він по-дитячому майже притисся лобом, та й на обличчі дружини, що сиділа поруч, був вираз, крім звичної пожадливості та відчаю, ще й чогось схожого на зацікавленість. Вони взяли шлюб менш

як півроку тому, зразу після закінчення семінарії. Відтоді він ні разу не помітив неприхованого відчаю на її обличчі. Але й пристрасті теж не помічав. І вкотре думав, спокійно, не дуже дивуючись і, мабуть, не ображаючись: "Розумію. Ось який він, шлюб. Так. Тепер тямлю".

Поїзд мчав. Подавшись до вікна, споглядаючи краєвид, що втікав назад, Гайтавер жваво говорив, по-дитячому щасливий:

— Віддавна я міг поїхати до Джефферсона, будь-коли. Але не поїхав, хоч мав змогу коли хоч це зробити. Знаєш, є різниця між випадковістю в мирний час і на війні. Випадковість на війні? Ет, вона залежала од відчайдушності. Жменька солдатів (він не був офіцером; гадаю, мій батько і стара Сінті сходилися тільки в одному: він не носив шаблі, не вимахував нею, коли скакав попереду всіх) із жорстокою хлоп'ячою легковажністю затіяла таку хвацьку витівку, якої не сподівалися навіть супротивники, що ось уже чотири роки воювали з ними. Проїхати сто миль місцевістю, де в кожному гайку, кожному сільці бівуакують янкі, й увірватися в місто… я знаю вулицю, якою вони в'їхали й виїхали. Ніколи не бачив її, але достеменно знаю, яка вона з вигляду. Точно знаю, як на цій вулиці виглядатиме будинок, котрий ми придбаємо й будемо в ньому жити. Це буде не одразу. Спершу нам доведеться мешкати в пастораті. Але скоро, як тільки вдасться, ми визирнемо у вікно своєї оселі й побачимо цю вулицю і, мабуть, навіть сліди копит, а то й обриси людей та коней у повітрі, адже буде те саме, що й колись, хай навіть зникла та пилюка, те болото… Голодні, схудлі, з криком підпалюють склади запасів, дбайливо заготованих на цілу кампанію, й скачуть геть. Жодного грабунку, не лакомляться навіть на взуття та тютюн. Кажу тобі, ці люди не шукали здобичі та слави, то були хлопчаки, підхоплені могутньою хвилею відчайдушного життя. Хлопчаки. Тільки тому. Це чудово. Прислухайся. Спробуй побачити. Це ж прекрасний образ вічної юності й чистої пристрасті, яка створює героїв. Вона виводить діяння героїв на грань можливого, тому й не дивно, що ці діяння спалахують час від часу, як полум'я пострілів у пороховому диму, що їхнє конання стає тисячоустим поголосом, перш ніж вони спустять дух, бо інакше парадоксальна правда поглумиться сама з себе. Ось що мені оповідала

Сінті. І я вірю. Я знаю. Надто воно чудове, щоб засумніватися. Надто прекрасне, надто просте, щоб це міг придумати білий. Таке зумів би тільки негр. Та якщо Сінті й придумала, я все одно вірю. Бо навіть факт не встоїть перед таким. Не знаю, чи заблукав ескадрон діда, чи ні. Гадаю, що ні. Гадаю, вони зробили це навмисно, як шмаркачі, що підпалили хлів ворога, не взявши навіть дранки з даху, засуву з дверей, і, втікаючи, спиняються, щоб украсти кілька яблук у сусіда-друга. Не забудь, вони були голодні. Недоїдали три роки. Либонь, уже й звикли до цього. Так чи сяк, а вони пустили з димом тонни провіанту, амуніції, тютюну та спиртного, не взявши нічого, хоча й не було наказу не грабувати, і тепер повертаються на тлі заціпеніння, на тлі полум'я; само небо, мабуть, охопив вогонь. Виразно бачиш і чуєш волання, постріли, крики тріумфу й жаху, тупіт копит; дерева височіють проти червоної заграви, немовби теж заціпеніли з жаху, гострі фронтони будинків — як зазубрений край підірваної землі. А тепер тут тісно, ти відчуваєш, чуєш у пітьмі, як осаджують коней, брязкають зброєю, гучно шепочуть, важко дихають, подають тріумфальні кличі, а ззаду галопують вояки на сигнал горнів. Треба відчути, почути це, а тоді й побачиш. Побачиш, ще перед тим як лусне постріл, у короткому червоному спалаху розширені очі, роздуті ніздрі, задерті морди змилених коней, блиск металу, білі, змарнілі обличчя живих опудал, які забули, коли востаннє наїдалися; напевно, дехто вже спішився, напевно хтось уже заліз у курник. Все це ти бачиш ще до того, як пролунає постріл із дробовика, — а тоді знову чорнота. Всього один постріл. "І, звичайно, він таки потрапив під дріб, — казала Сінті. — Курей крав. Дорослий чоловік, оженив сина, пішов на війну вбивати янкі, а його вбили в курнику, зі жмутом пір'я у жмені. Курей крав". — Його голос був дзвінкий, по-дитячому захоплений. Жінка вже схопила його за руку.

— Цс-с-с! Цс-с-с! На тебе люди дивляться!

Та він, видно, не почув. Його худе нездорове лице, очі, здавалося, відсвічували якоюсь загравою.

— Ото ж то. Вони не знали, хто вистрелив. І ніколи не дізналися. Навіть не постаралися з'ясувати. Це могла бути жінка, цілком можливо — дружина конфедератського солдата. Я б хотів, щоб так було. Добре, щоб так і було. Кожного солдата може вбити ворог — у розпалі битви, зброєю, яку благословили повелителі й законодавці війни. Може вбити жінка у спальні. Тільки не дробовиком — пукавкою, з якої хіба що качок стріляти, тільки не в курнику. Тож чи варто дивуватися, що цей світ заселений переважно мерцями? Звичайно, коли Бог дивиться на їхніх нащадків, то Він не проти поділитися з ними Своїм власним.

— Тихше. Цс-с-с! На нас дивляться!

Поїзд сповільнював хід перед містом. За вікном пропливало тьмяне, похмуре передмістя. Він досі дивився у вікно — худий, трохи неохайний чоловік, який ще ніс на собі непотьмянілий відсвіт свого покликання, призначення, тихо огортаючи, оповиваючи й остерігаючи своє нетерпляче серце, й спокійно розмірковував, що, безперечно, рай має в собі трохи барв і форм села, пагорба і дому, про які побожна людина каже: "Це моє рідне". Поїзд зупинився. Повільно йдеш проходом, раз у раз зупиняючись, щоб глянути у вікно, тоді виходиш назустріч поважним, добропорядним, розсудливим лицям. Перешіптування, уривки фраз, голоси люб'язні, наразі ще утримуються від оцінки, ще не дають її і (скажімо так) ладні засуджувати. "Я допустив це, — роздумує тепер Гайтавер. — Мабуть, і прийняв. Але, напевно, це все, що я вчинив, прости мені, Боже". Майже зникла в мороку земля. Майже настала ніч. Спотворена бандажем голова визбута об'єму й густини. Нерухома, неначе підвішена понад парою блідих ляпок — рук, що спочивають на рамі відчиненого вікна. Він подається вперед. Уже відчуває, що ось-ось доторкнуться одна до одної дві миті. Перша — це підсумок його життя, вона поновлюється між кожним досвітком і присмерком, а друга — це застигла мить, з якої невдовзі почнеться "скоро". Замолоду, коли його сіті були ще затонкі й не давали ждати, він, бувало, обманював сам себе й вважав, що чує ці миті, хоча й знав, що ще не час.

"Либонь, ото й усе, що я робив, що зробив за все життя," — думає він, згадуючи обличчя старих людей, які, природно, не довіряли його юності й, передаючи церкву в його руки, ревнували до неї, наче батько, що видає доньку заміж; обличчя старих людей, поборознені зібраними докупи розчаруваннями і сумнівами, що так часто стають зворотним боком картини поважних, але ще жвавих літ. До слова, модель картини і в одній особі її власник мусить дивитися на цей бік, не може не дивитися. "Вони зробили своє — зіграли за правилами, — висновує він. — Це я підвів, я порушив правила. Мабуть, це найбільший із усіх громадських гріхів. Так, це, мабуть, моральний гріх". Думка снується тихо, спокійно, плавно, виливається у мирні о́брази — не догматичні, не настирні, не докірливі, не повні каяття. Він бачить себе постаттю, парадоксальною тінню серед тіней, у своєму оманливому оптимізмі й егоїзмі певною, що вона — і то в тій частині Церкви, яка найбільше помиляється, відбираючи мрію, серед сліпих пристрастей, зведених рук і гучних голосів — знайде те, чого не знайшла в немирському апофеозі Церкви на землі. І здається йому, що він завжди це розумів: руйнують Церкву не ті, що в ній і навмання шукають чогось поза нею, ба й не ті, що поза Церквою і навмання шукають чогось у ній. Руйнують професіонали, що керують нею, що зняли дзвони із дзвіниць. І ввижаються йому ці дзвіниці — незчисленні, хаотично розкидані, порожні, нереальні, понурі, спрямовані в небо не із захопленням, не із захватом, а з благанням, з погрозою, з безнадією. І ввижаються йому церкви світу фортечним валом, середньовічною барикадою з мертвими загостреними кілками — проти істини, проти миру в житті людей, яке полягає в тому, щоб грішити й бути прощеним.

"І я прийняв це, — думає він. — Я примирився. Та ні, гірше — служив їй. Служив, використовуючи її для того, щоб потурати своїм забаганкам. Я прийшов сюди, де на мене чекали обличчя, на яких були спантеличення, прагнення й запал, чекали, щоб повірити, а я їх не бачив. Де зведені руки тяглися до того, що, як сподівалися, я мав принести, а я не бачив їх. Приніс із собою одне зобов'язання, чи не найважливіше зобов'язання чоловіка, яке я добровільно взяв на себе перед Богом; та́к мало означали для мене це зобов'язання й обіцянка,

що я навіть не бачив себе зв'язаним ними. І якщо це було все, що я зробив для неї, то чого мав сподіватися? Чого мав сподіватися, крім ганьби та розпачу й того, що з сорому лик самого Бога відвернеться від мене? Очевидно, тої миті, коли я відкрив перед нею не тільки глибину мого прагнення, але й те, що вона ніколи-ніколи не допоможе втолити його, тоді, очевидно, я став її спокусником і вбивцею, винуватцем і знаряддям її ганьби та смерті. Зрештою, мусять бути такі речі, за які не можна звинуватити Бога й перекласти на Нього відповідальність. Мусять бути". Думка починає уповільнюватися. Уповільнюється, як колесо, що заїжджає в пісок; вісь, віз і рушійна сила цього ще не відчули.

Йому ввижається він сам серед облич, завжди серед облич, оточений, обложений лицями, немовби від церковних дверей бачив себе на амвоні, немовби він — риба в акваріумі. Більше того, обличчя видаються дзеркалами, в яких він бачить себе. Знає їх усіх, може з них вичитати всі свої діяння. У них відображається балаганна фігура — трохи ошалілий скоморох, шарлатан, що проповідує щось гірше за єресь, із зневагою до тих, чий кін він захопив, а замість розп'ятого образу милосердя й любові накидає зарозумілого хвацького головоріза, застреленого з дробовика в мирному курнику в час короткого перепочинку від звичної праці — вбивання. Колесо думки уповільнюється; вісь уже відчула це, віз — ще ні.

Він бачить, як на обличчях, що його оточили, віддзеркалюються подив, спантеличення, тоді гнів, тоді страх, немовби вони зазирнули за його безглузде скоморохування й побачили, що на нього дивиться — а йому невтямки — останнє і понадверховне Само Обличчя, холодне й жахливе у Своєму безпристрасному всевіданні. Він знає, що вони бачать ще більш, бачать, як зобов'язання, що виявилося йому не до снаги, стало тепер карою; і здається йому, що зараз він каже Обличчю: "Напевно, я взяв на себе більше, ніж міг виконати. Але хіба це злочин? Невже мене за це покарають? Невже мушу відповідати за те, що мені не до снаги?" А Обличчя на те: "Не для того, щоб виконати обіцянки, ти прийняв її. Задля того, щоб задовольнити своє самолюбство, ти взяв її.

Як засіб, щоб тебе викликали до Джефферсона. Не задля Моєї мети, а задля твоєї власної".

"Чи це правда? — подумки питає він. — Невже це правда?" І знову бачить себе в той час, коли викрилася ганьба. Пригадує те, що відчував, ще не народившись, те, що приховував від своєї свідомості. Бачить, як спробував відкупитися хабарем — своєю витривалістю, стійкістю й гідністю, вдавав, що відмовився від амвона як мученик, а насправді в цю саму мить серце залила хвиля тріумфальної радості відречення. Однак обличчя підвело. Вважало себе в безпеці за піднятим псалтирем, та фотограф натиснув на спускову кнопку.

Він немовби бачить самого себе. Уважно, терпляче і вправно розігрує той карти, вдаючи, що його, покірливого, довели до того, чого насправді бажав ще перед вступом до семінарії, хоча дотепер не зізнається собі в цьому бажанні. І знай роздає, розкидає хабарі-подачки, як гнилі яблука перед свиньми: ділиться з мемфіською колонією жалюгідними відсотками батьківського спадку, дозволяє себе цькувати, витягти вночі з ліжка, завезти до лісу, відлупцювати палицями і безсоромно коле місту очі, ріже вухо своїм показним сластолюбним терпеливим ego мученика, своїм виглядом та поведінкою, своїм "о доки, Господи?" і тільки вдома, зачинивши двері, сластолюбно тріумфуючи, скидає із себе личину: "Ах. Ось і по всьому. Все в минулому. Все куплено, за все заплачено".

"Але я був тоді молодий, — думає він. — Я теж мусив робити не те, що міг, а те, що вмів". Тепер думка рухається над силу, добре було б йому це розпізнати і відчути. Та віз і досі не відає, до чого наближається. "Зрештою, я ж заплатив. Я купив цього духа, дарма що розплатився своїм життям. А хто мені може заборонити? Кожен має право занапащати себе, якщо не шкодить комусь іншому, якщо живе сам по собі..." Він раптом зупиняється. Завмирає, затамовує подих, на нього напливає страх, ледь не жах. Тепер розуміє, що потрапив у пісок. Усвідомивши це, відчуває, як нутро лаштується докласти всіх сил. Просуватися він ще просувається, та тільки минуле не відрізняється від майбутнього і схоже на пройдені п'яді піску, який прилипає до коліс і з

сухим шарудінням обсипається. Воно ще раніше мало б застерегти: "… відкрив жінці своє прагнення, своє ego… знаряддя, що завдало їй відчаю та ганьби…" — і хоч він не мав такого на гадці, фраза постає цілком, на всю черепну коробку, позад очей: "Не хочу думати про це. Не маю права думати про це. Не смію думати про це". Він сидить. Із цієї миті загрузле в піску колесо думки прокручується з повільною невблаганністю середньовічного знаряддя тортур, здіймає вивернуті, роздроблені суглоби його духу, його життя. "А якщо це так, якщо я — знаряддя, що завдало їй відчаю і смерті, тоді мною орудує хтось інший. Знаю, що п'ятдесят років я навіть прахом не був. Я був єдиною миттю пітьми, в якій проскакав кінь і прогримів постріл. А якщо я — мій дід у мить його смерті, тоді моя жінка — дружина його внука… розбещувач і вбивця жінки мого внука, бо я не дозволяв онукові ні жити, ні вмерти".

Вивільнившись, колесо зривається вперед із протяжним, схожим на зітхання звуком. Він нерухомо сидить у холодному поту. Піт тече й тече. Колесо крутиться й крутиться. Тепер воно котиться прудко й плавно. У розколиханій зависі серпня, в яку зараз увійде ніч, воно огортається, оповивається неясним сяйвом, схожим на ореол. Ореол повен лиць, не позначених стражданням, не позначених нічим — ані жахом, ані болем, ані навіть докором. Вони погідні, неначе знайшли спасіння в апофеозі, серед них є і його власне. Взагалі-то вони трохи подібні, близькі до чогось середнього з безлічі облич, які йому випадало бачити за все своє життя. Однак він розрізняє їх: обличчя дружини, містян, парафіян, які відкинули його, які цього дня, палкі та спраглі, зустріли його на станції, обличчя Байрона Банча, жінки з дитиною і цього чоловіка, що звався Крістмас. Тільки це обличчя неясне. Не таке виразне, як інші, воно немовби переживає тепер уже мирні муки пізнішої, ще заплутанішої неоднорідності. Згодом він зрозуміє, що це два обличчя, які ніби стараються (але знає, що стараються й хочуть не самі собою, а через рух і бажання самого колеса) звільнитись одне від одного, розтанути й знову злитися. А тепер-от зауважив ще одне обличчя — не Крістмасове. "Та це ж… — здогадується він. — Я ж його недавно бачив. Та це ж той… хлопець. З цим чорним пістолетом, як він називається… автоматичним. Той, що… на кухні, де… убив… стріляв…" І тут йому здається, що

всередині його прорвався якийсь пекельний потік і ринув назовні. Він ніби бачить цей потік, відчуває, що сам відділяється від землі, легшає, легшає, опустошується, пливе. "Я вмираю, — думає він. — Мушу помолитися. Мушу спробувати". Але не молиться. Не пробує. "Коли все піднебесся, все небо повне марного, непочутого крику всіх живих, що жили на землі й досі волають, як заблукалі діти, між холодних жахливих зір… Я ж так мало хотів. Я ж так мало просив. Могло б здаватися…" Колесо крутиться, вертиться, пропадає, не зрушує з місця, немовби розкручене цим останнім потоком, що вирвався з нього, спустошивши тіло, і тепер, ставши легшим від забутого листка, нікчемнішим від плавучого сміття, спустошене й застигле, воно похилилося до нечутного на дотик підвіконня під невагомими руками: настав час на ЧАС.

Вони немовби тільки й чекали, поки він знайде силу ковтнути повітря, збере рештки честі, гордості й життя, щоб знову пройнятися тріумфом і прагненням. Він чує, як над серцем наростає грім, дрібний, незліченний. Як довге зітхання вітру в кронах, починається цей грім, а тоді на хмарі примарного пилу вилітають вони. Мчать мимо, подавшись уперед на сідлах, вимахуючи зброєю, а над ними на похилених піках майорять стрічки; з нечутним шумом і криком вони прокочуються мимо, як хвиля з гребенем із голів розпалених коней і розколиханої зброї людей, неначе з кратера вибухлого світу. Промайнули, зникли, вихориться до неба порох, втягується в темряву, тане в ночі, що вже настала. А він прихилився величезною, визбутою об'єму забинтованою головою до двох плям рук на підвіконні і, здається, досі чує пронизливе сурмлення горнів, брязкіт шабель і дедалі тихший грім копит.

Розділ 21

У східній частині штату живе чоловік, що лагодить і перепродує меблі. Недавно він їздив до Теннессі по старі меблі, які купив листовно. Вирушив туди своєю вантажівкою, а що вона (це фургон із дверима ззаду) новенька, то не хотів гнати її швидше, ніж п'ятнадцять миль за годину. Отож узяв із собою все потрібне для ночівлі просто неба, щоб заощадити на готелях. Повернувшись додому, він розповів жінці про

один випадок на дорозі, який, на його думку, був досить потішний, щоб переповісти ще раз. Мабуть, вважав цю пригоду цікавою й вирішив, що вдасться її цікаво переповісти, тому що він, як і жінка, ще не старий, та й не був удома більш як тиждень (а все через дуже помірну швидкість, якою обмежився). Йшлося про двох попутників, яких він підібрав у штаті Міссісіпі, недалеко від кордону з Теннессі.

"Вирішив я дозаправитися й уже пригальмовую біля колонки, аж тут бачу: стоїть на розі молода миловидна дівчина. Ніби чекає, що хтось проїжджатиме й підвезе її. Щось у руках тримає. Зразу я не розгледів, що це таке, та й чоловіка не помітив, що при ній був, аж поки він не підійшов і не заговорив зі мною. Спочатку я гадав, що досі не помітив його, бо він стояв окремо. Тоді я роздивився й бачу: це такий чоловічок, що його не одразу й зауважиш, навіть якщо він сам-один стоятиме на дні порожнього басейну. Ото підійшов він, а я йому зразу ж:

— Я не до Мемфіса, якщо вам туди треба. Їду через Джексон, Теннессі.

А він мені:

— Дуже добре. Нас таке влаштувало б. Ви б нас виручили.

— Куди їдете? — питаю. Він глянув на мене. Ніби хоче щось на ходу вигадати, та тільки, видно, не мастак брехати й знає, що навряд чи йому повірять. — Мабуть, ви ще розглядаєтеся? — кажу.

— Так, — відповідає. — Саме так. Ми просто мандруємо. Хоч куди нас повезете — все одно дуже нам допоможете.

Отож я сказав йому, що можуть залізти. І додав:

— Сподіваюся, ви не пограбуєте й не вб'єте мене.

Він привів цю дівчину. Тут я розгледів, що в неї на руках дитина. Маленька, ще й року нема.

Той чоловік хотів був підсадити жінку на кузов, а я кажу: "Хтось із вас може сісти в кабіну".

Поговорили вони трохи, тоді вона сіла в кабіну, а він пішов на автозаправку, приніс картонну валізу — з тих, що шкіряними виглядають, засунув її в кузов і сам заліз. І поїхали. Вона в кабіні дитину тримає і знай озирається, чи не випав він там абощо.

Спершу я подумав, що вони одружені. Власне, нічого не думав, тільки дивувався, як така молода поставна дівка могла з ним зійтися. Нічого поганого в ньому не було, виглядав на порядного, з тих, що працьовиті, на одному місці довго тримаються й не просять підвищити платню, доки їх на роботі тримають. Ось такий чоловік. Такий, що всюди, крім як на роботі, завжди скраю. Я навіть уявити не міг, щоб якась жінка запам'ятала, як спалося з ним. Вже не кажу про те, щоб живий доказ такого спання людям показала".

"Тобі не соромно? — питає дружина. — Де ж такі речі при жінках говорити!"

Вони балакають у темряві.

"Щось не бачу, щоб ти почервоніла, — каже чоловік. — І веде далі: — Я взагалі про те не думав, поки ми не спинилися переночувати. Жінка сиділа зі мною в кабіні, я заговорив, як ото в людей водиться, й довідався, що вони з Алабами приїхали. Вона все казала "ми приїхали", то я й гадав, що йшлося про неї і того в кузові. Ну і нібито вони в дорозі вісім тижнів.

— Вашому малому, — кажу, — ще нема восьми тижнів. По кольору шкіри видно. — Вона пояснює, що народила дитину три тижні тому в

Джефферсоні, а я на те: — А-а-а, там нігера лінчували. Ви, либонь, на той час там були. — Жінка прикусила язика. Схоже, той чоловік наказав їй не говорити про цю історію. Я здогадався, що річ у цьому. Їдемо далі, вже вечоріє, і я кажу: — Скоро будемо в місті. Я не там ночуватиму. Якщо хочете подорожувати зі мною далі, то заїду за вами під готель десь о шостій. — Вона сидить тихо, ніби чекає, що цей чоловік на те, а він трохи помовчав і відказує:

— З отаким будиночком на колесах не треба собі голову завертати готелями. — Я промовчав, а ми вже в місто в'їжджаємо, і він питає: — Це порядне місто чи таке собі?

— Не знаю, — відповідаю. — Але гадаю, що тут знайдеться якийсь пансіон або щось таке.

А він каже:

— Я ото думаю, чи є тут табір для туристів. — Я мовчу, а він далі: — Щоб намет позичити. Готелі дорогі, а нам треба далеко їхати.

А куди їм їхати, так і не признаються. Ніби самі цього не знають, а тільки розмірковують, куди б їм податися. Але я тоді ще нічого не розумів. Зате розумів, що́ він сподівається від мене почути, і бачив, що сам він про це не попросить. Як Бог дасть: скажу "так" — то так, скажу "ні" — то ні. Тоді якщо треба буде три долари за номер заплатити, то він піде і заплатить. І я кажу:

— Що ж, ніч тепла. Якщо не боїтеся москітів і ладні спати на голих дошках у машині... — А він на те:

— Еге ж. То було б добре. Було б дуже добре, якби ви їй дозволили.

І тут я помітив, що він сказав "їй". Вже бачу, що він якийсь дивний, напружений. Як ото хтось надумав налаштувати себе на таке діло, яке і

хочеться і колеться. Якось йому боязко. І побоюється той мій пасажир, видно, не за свою шкуру. Мабуть, діло таке, що він радше помре, але на нього не піде, якщо перед тим всю решту способів не перепробує й у відчай не впаде. А я так нічого й не знаю. Ніяк не втямлю, що в них таке. Якби не ночівля з тими пригодами, то, мабуть, ми так і розійшлися б у Джексоні і я нічого не дізнався б".

"А що він зробити хотів?" — спитала дружина.

"Зачекай, і до цього черга дійде. Може, я тобі навіть зараз покажу".

За якийсь час він веде далі:

"Спинилися ми біля крамниці. Я ще й не загальмував, а він уже зіскочив. Ніби боявся, що я його випереджу. Сяє, як хлопчисько, коли йому щось пообіцяєш і він квапиться щось зробити для тебе, поки ти не передумав. Побіг підтюпцем до крамниці й приніс звідти стільки пакунків і торбинок, що його самого за ними не видно. А я собі гадаю: "Еге, друже. Ти, я бачу, надумав поселитись у цій машині й загосподарювати". Ми поїхали далі й невдовзі знайшли підхоже місце, де я з'їхав з дороги. Він зіскочив, підбіг до дверцят і допомагає їй з дитиною зійти, та так, ніби вона з кришталю. А обличчя в нього все таке ж, ніби він уже майже на щось зважився, — не знаю, на що він там зважився з розпачу, — якщо тільки я чи вона чимось раніше не завадимо і якщо вона не прочитає на його обличчі, що він з розпачу на щось рішився. А на що — я й тоді ще не знав".

"То на що ж?" — спитала жінка.

"Я ж тобі тільки-но показав. Тобі, бачу, час вдруге показати. Га?"

"Я б воліла, щоб ти не показував. І досі не розумію, що смішного в цій історії. Чому він на оте все стільки трудів і часу поклав?"

"Тому що вони не в шлюбі, — відповів чоловік. — І дитина не його. Тоді я цього не знав. Допіру вночі дізнався, коли почув їхню розмову біля вогнища. Вони, певно, гадали, що я не чую. Це було ще перед тим, як він геть у відчай упав. Та й тоді скидалося на те, що чоловік уже був близький до такого. Мабуть, вирішив спробувати востаннє".

Торговець меблями веде далі:

"Ото ж він метушиться, нічліг влаштовує. Аж мене рознервував, бо за все хапається, а не знає, з чого почати. Наказав я йому хмизу притягти, взяв своє покривало й постелив у машині. І вже сам на себе недобрий за те, що в таку халепу вскочив і мушу тепер спати на голій землі, без ніякої підстилки, ногами до вогню. Тому-то поводився, мабуть, не дуже чемно й злостився. Ходжу туди-сюди, ладнаю все до сну, а вона сидить, спершись на дерево, дає дитині цицьку під шаллю й знай одне торочить: їй, мовляв, прикро, що завдала мені стільки клопоту, і що вона пересидить ніч біля вогнища, бо зовсім не втомилась, адже весь день їхала й нічого не робила. А тут і цей чоловічок повернувся, приволік стільки дров, що вистачило б бика засмажити, жінка заговорила до нього, він пішов до машини, приніс валізу й вийняв з неї покривало. І почалася комедія. Як у тих двох із розважальних журналів — французів, що кланяються й ногою човгають, один одного припрошують першим пройти. Оце й ми так прикидалися, що тільки для того пустилися з дому в дорогу, щоб мати честь поспати на голій землі, і кожне з нас бреше наввипередки, старається інших перебрехати. Якоїсь миті я вже ладен був сказати: "Гаразд. Хочете спати на землі, то й спіть на здоров'ячко. Був би я йолопом, якби цього захотів". Зрештою, можна сказати, що моє горою вийшло. Або, точніше, наше з цим чоловіком. Він постелив їхнє покривало в машині, ніби ми удвох із самого початку не знали, що так буде, а моє ми розстелили біля багаття. Принаймні він знав, що на те вийде. Якщо вони справді з самої Алабами добирались, як вона запевняла. Мабуть, тому стільки палива притарабанив, а нам усього треба було запарити кави та консерви підігріти. Ото ж ми попоїли, а по тому я й довідався".

"Про що довідався? Про те, що він хотів зробити?"

"Не відразу. Мабуть, у неї більше терпцю було, ніж у тебе".

Він розповідає далі:

"Ми повечеряли, і я влігся на покривалі. Втомився, приємно було ноги розпростати. Я й гадки не мав підслуховувати їх і вдавати, що сплю. Зрештою, вони ж самі напросилися підвезти, я їх у машину не тягнув. Якщо ладні балакати, не подбавши, щоб ніхто не почув розмови, то це не моя справа. Так я й дізнався, що вони ганяються за кимсь, чи то їдуть за ним назирці, чи то розшукують сліди. А по правді сказати, то це вона полює. І тут кажу я сам собі: "Ага. Ось іще одна дівка, що в суботу ввечері надумала запізнати те, про що її мама, дочекавшись неділі, поспитала у священика". Вони ні разу не назвали імені цього втікача. І не знали, куди він тягу дав. І я зрозумів: за те, що не знають, годі звинувачувати того парубійка. Це я швидко втямив. Бо чую, що цей попутник каже жінці: мовляв, ось так вони можуть пересідати з машини на машину, переїздити із штату в штат до кінця днів своїх і не знайти слідів цього вітрогона, а вона сидить на колоді, тримає дитину на руках та й слухає — тихо й увічливо, як кам'яна, і ніяк її зрушити чи переконати. Бурмочу собі під ніс: "Еге, хлопче, те, що вона їхала у мене в кабіні, а ти ззаду з кузова ноги назовні звісив, то так, мабуть, у вас віддавна повелося". Але я їм нічого не сказав. Тільки лежав, а вони говорили, тобто він говорив, негучно. Про одруження навіть не обмовився. Але ж чую, що власне цю річ на думці має, а жінка слухає спокійно й мирно, начебто вже не раз це чула і знає, що не потребує навіть відповідати йому "так" чи "ні". І підсміхається, злегка так. Ось тільки він цього не бачив.

А тоді він здався. Підвівся з колоди та й пішов геть. Але я бачив його обличчя, коли чоловік відвернувся, і видно було, що він аж ніяк не зневірився. Попросту знав, що дає їй останню можливість, і сам себе довів до такого відчаю, що готовий усім ризикнути. Я хотів був сказати йому: тепер ти наважився на те, що треба було зробити на самому

початку. Але, мабуть, він свою гадку мав. Так чи сяк, а відійшов у темряву й покинув цю жінку. Вона сидить, трохи потупившись, і все ще всміхається. Навіть не глянула йому вслід. Либонь, розуміла, що чоловік пішов побути на самоті й добряче налаштуватися на те, що вона, можливо, з самого початку могла б йому сама порадити, та тільки не словами. Жінці таке не личить, навіть такій, що розпочала сімейне життя у суботу ввечері.

Але я не певен, що саме в цьому була річ. Може, їй час і місце не підійшли, вже й не кажу, що свічку було кому тримати. За якийсь час вона встала й глянула на мене, а я не ворушуся. То й пішла, залізла в машину, й за хвилину-другу чую, що перестала вовтузитися. Отже, спати налаштувалася. А я лежу, сон мене не бере й довго не брав. І знаю, що мій попутник десь поблизу нипає і, либонь, чекає, поки багаття вигасне, поки я міцно засну. І справді, якраз тоді, коли вогонь погас, я почув, що крадеться тихо, як кіт, стає наді мною, придивляється та прислухається, А я — ні звуку, хіба що, може, хропнув для нього раз чи двічі. Так чи сяк, подався він до машини, і йде так, ніби по яйцях ступає, а я лежу, дивлюся на нього й бубоню: "Приятелю, якби ти зробив це минулої ночі, ти б тепер був за шістдесят миль далі на південь, це вже напевно. А якби позаминулої, то я вас обох взагалі б не побачив". І тоді я трохи занепокоївся. Не боявся, що він зробить із нею таке, чого вона не хоче. Переймався за цього чоловічка. Ото ж то. Я й знати не знав, що робитиму, якщо вона раптом зарепетує. Був певен, що вона кричатиме, і якби я тоді зірвався й побіг до машини, то відстрашив би його, а якби не побіг, то він здогадався б, що я не спав і підглядав за ним, а таке його ще дужче відстрашило б. Та тільки не варто мені було турбуватися про це. Я міг би зразу про все здогадатись, щойно кинув на них оком.

"Гадаю, ти не бачив причини турбуватися, бо знав уже наперед, як у такому разі вона поведеться", — зауважила жінка.

"Атож, — відповів чоловік. — Я не хотів, щоб ти сама про це здогадалася. Так-так. А я вважав, що цього разу добре замів сліди".

"Гаразд, кажи далі. Що сталося?"

"А що, по-твоєму, може статися з такою міцною, дужою дівкою, якщо її не попередили, що це саме він, а той нещасний мужчинка вже виглядав так, ніби ось-ось заплаче, як іще одна дитина?Чоловік снує оповідь:

"Не було жодного крику. Нічого не було. Я спостеріг, що він помалу й тихо заліз у машину, зник, і якийсь час — можна було помалу порахувати до п'ятнадцяти — там нічого не діялося. А тоді я почув якийсь вигук здивування, ніби вона, прокинувшись, просто здивувалася й трохи нагнівалася, але зовсім не злякалася, і негучно каже:

— Фе, пане Банч. Вам не соромно? Ви ж і дитину могли розбудити. — І він спустився з кузова через задні двері. Не швидко, та й ніби не своїми ногами. Щоб мені луснути, якщо вона не взяла його попід пахви й не поставила на землю, як ото шестирічну дитину. І каже: — Йдіть-но, ляжте і виспіться. Завтра нам знову далека дорога.

А мені й глянути на нього соромно, дати знати, що хтось бачив і чув, як усе було. Слово честі, мені хотілося разом із ним у якусь нору забитися. Таки хотілося. А він стояв там, де вона поставила його на землю. Вогнище уже майже догоріло, і я ледве бачив постать. Знаю, як я стояв би й почувався, якби був ним. Опустив би голову й чекав би, поки Суддя звелить: "Заберіть його геть і якнайскоріше повісьте". Але я нічичирк, і за якусь хвилину чую — пішов. У кущах затріщало, ніби він кинувся наосліп у ліс. Коли розвиднілося, він не повернувся.

Що ж, я нічого на те не сказав. Не знав, що тут говорити. Я таки сподівався, що він покажеться, вийде з кущів, хай навіть сором пече. Розпалив я багаття й почав сніданок готувати, а за якийсь час чую, що вона злазить із кузова. Я не оглядаюсь, але відчуваю, що стоїть так, ніби розпізнати хоче з вогнища та мого покривала, тут він чи ні. Я мовчу, й вона не обзивається. Я вже маю на думці зібратися й поїхати. Та, думаю

собі, не годиться покинути її саму посеред дороги. Але що скаже моя жінка, дізнавшись, що я мандрую з гарненькою селючкою та тритижневим малюком, хай навіть та й стверджує, що розшукує свого чоловіка? Чи то пак уже обох чоловіків. Отже, ми перекусили, і я кажу:

— Мені далека дорога, пора рушати. — А вона ні пари з уст. Глянув я на неї і бачу, що на лиці така спокійна й погідна, ніби нічого й не сталося. Щоб мені луснути, якщо вона хоча б здивувалася чи ще що. Я ні в сих ні в тих, не знаю, що з нею робити, а вона вже й речі спакувала, кузов гілкою вимела, склала покривало й засунула в цю картонну валізу, щоб за подушку правило біля заднього борту. І міркую собі: "Не дивно, що ти даєш собі раду. Коли від тебе втікають, ти просто підбираєш те, що вони залишили, й далі йдеш".

— Я, мабуть, так і поїду, сидітиму ззаду, — каже вона.

— Дитині тут буде незручно, — перечу їй.

— Я її на руках триматиму, — каже.

— Воля ваша, — згоджуюся на те. Поїхали ми, а я вихилився із віконця й дивлюся назад, сподіваюся, що він вигулькне, поки до повороту доїду. Та ні, як у воду канув. Ходять чутки про одного типа, що зловили на станції з чужою дитиною. А я і з чужою дитиною, і з чужою жінкою на додаток, та ще увижається мені, що в кожній машині, яка обганяє мою, повно чужих чоловіків та жінок, вже й не кажу про шерифів. Ми вже доїжджали до кордону з Теннессі, й я надумав: або попалю цей новий мотор, або доберуся-таки до міста, доволі великого, щоб у ньому було жіноче доброчинне товариство, куди я її й віддам. Раз у раз оглядаюся, сподіваюся, що, може, він пустився пішки цією дорогою, й бачу, як вона сидить, незрушна, ніби церква, й тримає малюка так, щоб і ссати міг, і на вибоїнах не вигойдувався. Таких не подужаєш", — сміється мебляр, лежачи в ліжку. — "Еге ж бо. Хай мені абищо, коли хтось таких подужає".

"І що тоді? Що вона потім зробила?"

"Нічого. Сидить собі любенько, їде й розглядає дорогу, дерева, поля та телефонні стовпи так, наче ніколи цього не бачила. І цього чоловіка не зауважила, аж поки він сам до задніх дверей підійшов. І не мусила. Все, що їй належало, — це чекати. І вона це знала".

"Його чекати?"

"Авжеж. Він стояв на узбіччі, коли ми виїхали за поворот. Стоїть там, засоромлений чи не засоромлений, як ото побитий пес, а водночас рішучий і спокійний, немовби налаштувався піти на останню відчайдушну спробу, використати останню можливість і знає, що вже не доведеться отак налаштовуватися. На мене він і не глянув. Я тільки загальмував, а він уже біжить до задніх дверей, де жінка сидить. Обійшов кузов і став там, а вона хоч би тобі здивувалася.

— Я задалеко зайшов, — каже він. — І хай мене грім уб'є, якщо я тепер відступлю. — Жінка ж дивиться на нього так, ніби знала наперед, що так буде, ще тоді, коли він сам про таке й не гадав, і свідома того, що хай там як поведеться цей чоловік, але вчинить це не зі злого серця.

— А ніхто вам і не казав відступати, — відказує вона".

Чоловік заходиться сміхом, лежачи в постелі.

"Ото ж бо й воно. Жінку не перепреш. Знаєш, до чого я додумався? Гадаю, що вона просто подорожувала. Як на мене, вона й не гадала знайти того, кого шукала. Здається, що ніколи їй таке й на думку не спадало, ось тільки Банчеві вона в цьому ще не призналася. Мабуть, уперше в житті так далеко від дому опинилася, що до ночі годі повернутися. І щасливо в таку далечінь доїхала, бо люди їй допомагали, дбали про неї. По-моєму, вона вирішила трохи помандрувати по світах і надивитися на них, бо ж знала, що вже як осяде на місці, то це буде

назавжди. Ось до чого я додумався. Сидить вона ззаду у вантажівці поряд із ним, і малий при ній не перестає їсти. Так і снідав десять миль поспіль, як ото у вагоні-ресторані, а вона все дивиться, як назад відбігають паркани та телефонні стовпи, неначе на цирковий парад милується. За якийсь час кажу їй:

— Ось і Солсбері.

— Що кажете? — питає.

— Солсбері. Теннессі, — повторюю. Озираюся й бачу її обличчя. Вона вже ніби налаштувалася й чекає, поки її здивують, причому знає наперед, що це буде приємна несподіванка. І справді так сталося, їй це сподобалося. Бо сказала:

— Ого-го. Куди тільки людину може занести. Ще двох місяців не минуло, відколи ми з Алабами вийшли, а тут уже й Теннессі".

Вступна промова з нагоди вручення Нобелівської премії

Я вважаю, що цю винагороду призначено не мені, як людині, а моїй праці — праці всього життя в поті чола і в духовних муках, праці не для слави і тим паче не для корисливості, але для того, щоб створити з борінь людського духу щось таке, чого раніш не існувало. Отож цю винагороду дано мені тільки на збереження. Не важко буде знайти застосування для грошової її частини, яке відповідало б меті і значенню цією премії.[1] Але мені хотілося б, щоб незгірше застосування знайшла і ця хвилина. Тому я скористаюся цією врочистістю як трибуною, з якої мене можуть почути юнаки й дівчата, які присвятили себе такій самій виснажливій болісній праці і серед яких уже є той, хто колись стоятиме ось тут, де зараз стою я.

Трагедія нашого часу — це загальний всеохоплюючий фізичний страх, так довго стримуваний, що вже майже нестерпний. Духовних

проблем більше не лишилося. Лишилося тільки одне питання: коли ж мене висадить у повітря? Через це юнаки й дівчата, що входять нині в літературу, забули про проблеми людського серця з його внутрішніми суперечностями, тоді як лише ця суперечність і може лягти в основу доброго твору, і лише про неї й варто писати, і лише заради цього варто працювати в поті чола і в духовних муках.

Молодому письменникові доведеться наново вивчати ці проблеми. Доведеться усвідомити собі, що страх — це найпідліше, що тільки може бути, а усвідомивши — забути про нього назавжди і не залишити у своїй майстерні місця ні для чого, крім давніх чеснот та істин серця, давніх всесвітніх істин, без яких кожен твір приречений на недовговічність — крім любові й честі, милосердя й гордощів, співчуття й посвяти. Поки він не усвідомив цього, над його працею тяжіє прокляття. Він пише тоді не про любов, а про хтивість, пише про поразки, в яких нічого дорогого не втрачає; про перемоги, в яких немає надії і — що найгірше — немає милосердя й співчуття. Його горе не проймає глибоко і не залишає шрамів. Він пише не про серце, а про залози.

Поки він не вивчить наново цих проблем, він писатиме так, наче стоїть осторонь і байдуже спостерігає загибель людини. Але я не визнаю загибелі людини. Легко заявити, що людина безсмертна просто тому, що вона вистоїть; що коли відлунає останній дзвін долі з останньої безплідної скелі, яка марно зависла в останньому відблиску присмертного заходу, що навіть тоді чутиметься ще один звук: кволий, а все-таки незнищенний голос людини. Я відмовляюсь це визнати. Я вірю, що людина не тільки вистоїть, а й переможе. Вона безсмертна не тому, що вона єдина з-поміж живих істот має незнищенний голос, а тому, що вона має душу, дух, здатний до співчуття й самопожертви й витривалості. І обов'язок поета чи письменника — писати про це. Йому дано право допомагати людині на тернистому її шляху, нагадуючи їй про мужність, честь і надію, про гордощі й співчуття, про милосердя й посвяту — про все те, що було її славою у минулому. Слово поета не повинно бути простим літописом людини, слово його має бути опорою, підтримкою для людини, щоб вона вистояла і перемогла.

Фолкнер: на підступах до стилю письменника

Про Вільяма Фолкнера (1897–1962) написано багато книжок і статей усіма мовами. Про сутність його спадщини, про окремі моменти його творчості й досі точаться суперечки. Наш читач ще не має всебічного, повноцінного літературного портрета Фолкнера; ще й тепер декотрі критики дозують чисто механічно елементи модернізму й реалізму в його творчості (мовляв, лише після появи трилогії — "Сільце", "Місто", "Особняк" — "Фолкнер став "критичним реалістом", а доти числився в модерністах"). Поверхове знайомство з творами Фолкнера призводить до фактичних перекручень, декому аж надто кортить убгати в готову схему незвичну письменницьку індивідуальність. Проте з кращих робіт радянських дослідників (насамперед це слід сказати про праці П. Палієвського) вимальовується образ Фолкнера, творця величезної Йокнапатофської епопеї, художника не однозначного, і все-таки неподільно-єдиного в своєму гуманізмі. Нижче наведені нотатки зовсім не претендують на нове слово у фолкнерознавстві, ці роздуми лише наслідок перекладацького заглиблення в стиль Фолкнера і вияв читацького захоплення його творчою снагою.

У того, хто тільки-но знайомиться з Фолкнером, найперше виникає враження, ніби він опинився перед гірським важкодоступним масивом. Це враження має свої підстави. Насамперед — Фолкнер приголомшує: численністю героїв, і тих, які діють у даному творі, і тих, яких побіжно згадано; численністю подій та явищ, — одні з них розвивають сюжет і розгортаються на очах у читача, а інші існують лише в загадках героя (чи оповідача) і не раз далеко відходять від сюжетного струменя. Приголомшує "великогабаритністю" фрази, в якій поєднано теперішнє й минуле, дійсне й уявне, чин і думку, конкретне й абстрактне. Вражає багатством несподіваних образів-асоціацій... Авторові наче зовсім байдуже, що це ж ми тільки вступаємо до його світу, він не хоче вповільнити навальний потік реальної і поетичної інформації, а то й зупинити якийсь кадр і тим самим полегшити нам перехід через поріг Йокнапатофи, краю, породженого уявою письменника і "приписаного" до штату Міссісіпі на півдні Сполучених Штатів.

Мало того — він мовби зумисне нагромаджує складності. Біографії його героїв часом доводиться "монтувати" з деталей, розкиданих у кількох романах, повістях та оповіданнях, поведінка їх для людини, що не знає інших творів, інколи невмотивована, колізія, започаткована в одному творі, розв'язується аж ген в іншому і т. д. При цьому частенько трапляється зміщення характеристик, дат, імен тощо. Скажімо, Бун Хогенбек із роману "Крадії" (1962) — персонаж і низки інших творів. У повісті "Ведмідь" (1942) — він той самий вдачею, того самого походження і того самого віку, хоч дія тут відбувається років на двадцять давніше, ніж у романі. Образ доброчинного резонера Ратліфа, Стівенсового приятеля, проходить через добрий десяток романів та оповідань ("Сарторіс", "На смертному ложі", "Сільце" та ін.), і в перших із них він мав найменння Сюарт. Флем Сноупс, теж герой багатьох творів, спершу зовсім не був такою майже демонічною постаттю всежерного скоробагатька-імпотента, якою став у трилогії. Малий Мелісон і його дядько, правник Гевін Стівенс — персонажі "Порушника праху", "Гамбіту конем" та інших творів — теж не всюди ідентичні. Воно й природно: збігом тих трьох десятиріч, коли створювався Йокнапатофський цикл, змінювався сам автор і мусили змінюватись і його йокнапатофці. У цьому давався взнаки рух часу і — що важливіше — знаходила вияв буйна сила Фолкнера-творця: він ніколи не міг переповісти ту саму історію, щоб не внести в неї нових деталей та нюансів, які подеколи істотно змінювали ціле і не узгоджувалися з написаним раніше. І він не спускається до такого "педантизму", щоб конче усувати розбіжності в хронології чи характеристиці, і то аж настільки, що часто героїв наділяє однаковими іменами (Девід Хогенбек з новели "Залицяння" і Меліса Хогенбек з "Міста" і "Гамбіту конем" — ніякі не родичі Бунові Хогенбеку, так само, як і пресвітеріанський екс-пастор Гайтауер зі "Світла в серпні" лише однофамілець баптистському пасторові Гайтауеру, згаданому в "Крадіях"), або й навпаки (кінь, на якому негр Маквіллі бере участь у верхогонах, спочатку в англійському тексті "Крадіїв" називається "Акрон" — іменем легендарного сабінського царя, а далі — "Ахерон" — за давньогрецькою міфологією, це назва річки в підземному царстві).

Фолкнер раз у раз повертався не тільки до самих героїв, і до тих самих символів чи тем. Психологічно однотипними є постаті Мінні Купер (оповідання "Посушливий вересень") та Емілі Грірсон (оповідання "Троянда для Емілі"): збігаються значною мірою і обставини їхнього життя, і їхня символіка — обидві вони уособлюють безпорадність людини перед невблаганністю часу. Тільки в Мінні це втілення літнього віку й відлюдькуватості, а в Емілі — соціально вагомий символ віджилості давнього Півдня. Про підупад Півдня, колись рабовласницького і аристократичного, розповідає Фолкнер і в "Крику й шалові" (на сучасному йому матеріалі — твір написано 1929 р.), і в "Авесаломе, Авесаломе!" (де дію перенесено в XIX ст.). У "Реквіємі по черниці" (1951) Фолкнер підсумовує сюжет "Притулку" (1931), епізоди "Сільця" (1940) й "Міста" (1957) повторює в "Особняку" (1959).

Вражений усією цією складністю й заплутаністю, дехто зупиняється на прозі Фолкнера, складає присуд про неприступність його, і на тому кінець. Але той, хто не пошкодує зусиль на повторний захід, на певній сторінці здивовано відкриє для себе в хаотичному, здавалося б, нагромадженні слів та речень — суворо впорядкований плин подій, думок, та емоцій, в якому синтаксична ускладненість лише оболонка, лише форма подачі неперервного і об'ємного процесу життя; плин, в якому перебої думки лише спосіб передати рясноту асоціацій людського мислення.

Фолкнер так пояснює свою прихильність до довгих речень: "… не існує ніякого було, бо минуле є. Воно частина кожного чоловіка, кожної жінки, і то завжди, щохвилини. Всі його чи її предки, походження, все це присутнє як частина його чи її в будь-якій секунді. Так і людина, характер у будь-якій історії в кожний момент — це тільки те, що вона становить, вона це те, що її створило; довге речення — це спроба звести її минуле і, можливо, майбутнє в одну мить, коли людина діє".

І тоді читач не зможе не погодитися з братом письменника Джоном Фолкнером, який зауважував: "Порівняйте Фолкнерову манеру викладу з тим, як ви самі думаєте, із власним вашим процесом мислення, і ви

переконаєтесь, що ці його циклопічні надбудови такої ж породи, як і ті думки, що проносяться одна за одною, нанизуються одна на одну, переплітаються і змішуються у вас у мозку. Починається з однієї думки, яка породжує другу думку, та породжує третю... і так далі аж до кінця речення. Ось так читайте, і ви побачите, що тут усе пов'язано, як ланки в ланцюгу..." (Дж. Фолкнер).

До крапки Фолкнер ставиться з певним застереженням, коли вона загрожує послабити фізичний динамізм або духовну напруженість оповіді, і часто функції її виконують крапка з комою, кома з тире, або й двокрапка, які меншою мірою творять перебої в ритмі, надзвичайно важливому елементі Фолкнерової поетики. З другого боку, вміщуючи в дужки роз'яснення, коментар, узагальнення, приклад, асоціацію, Фолкнер досягає подвійної мети: розгалужує думку в межах того самого речення і зберігає (перед дужками і після них) ритмічний малюнок.

Варта уваги ще така особливість Фолкнерового стилю: письменник майже завжди мову веде "від розповідача", — чи це котрийсь йокнапатофець (роман "На смертному ложі" складається з шістдесяти монологів; в "Авесаломе, Авесаломе!" розповідачем виступає Квентін Компсон, у "Гамбіті конем" — Чарлз Мелісон, у "Крадіях" — Лусьєс Пріст), а чи сам автор (у повісті "Старий"). Тобто в подачі матеріалу повсякчасно присутній елемент співбесіди, розмови з самим собою і з читачем, думки вголос. Бо Фолкнер фіксував на письмі не так думку, як думання, і для читача головним є — щоб не запізно подолати бар'єр складної фрази, а якщо буде заполонено нашу уяву, загіпнотизовано інтелект — то саме ж цього прагнув письменник: аби ми чимшвидше "вживалися" в ситуацію та психологічний стан героїв.

Внутрішній монолог у Фолкнера — значною мірою основа стилістики. Однак цей монолог, невіддільний від потоку свідомості героя, не просто технічний прийом: він часто зливається з монологом розповідача і геть увесь просякнений особистою зацікавленістю автора. Фолкнер ніколи не був об'єктивний щодо твореного ним світу. Якщо Бальзак панував над матеріалом, відбираючи й подаючи його по-науковому скрупульозно,

абстрагуючи його у своєрідний "світ у собі", то Фолкнер навпаки: "Я писав і продовжую писати, — визнавав він, — бо життя так сильно шарпає моє серце, що мені хочеться позбутися муки. — тоді я сідаю і виливаю свій біль на папір".

Письменник творив, одержимий причетністю до всього, що діється в його світі, він не відсторонював себе і читача від боріння пристрастей, не замикався в склепі холодної свідомості. У цьому сила й привабливість Фолкнера. З цим пов'язана багатоплановість його творів, наявність, поза побутово-реальним, також філософсько-символічного плану. Історично й соціально прив'язані до конкретного часу та місця, постаті й колізії творів Фолкнера, завжди містять у собі щось узагальнене — людина в її зіткненнях із собою самою, в її стосунках з іншими людьми, з природою, з технічним прогресом, людина та її обов'язок щодо минулого і щодо майбутнього. Причому оці дві верстви твору, поверхнева й глибша, часом майже ідеально співіснують, підсилюючи одна одну (як-от у "Ведмеді" темою якого є полювання на великого ведмедя і водночас — відступ незайманої природи під натиском цивілізації), а часом символіка радше затінює, ніж відтінює конкретний психологічний вміст образу. Цим же визначається чимало специфічних рис образотворчої поетики Фолкнера. Улюблений його художній засіб — антитеза: спокій і тривога, галас і тиша, рух і непорушність — дуже часто протистоять у творах Фолкнера; контрастні пари людських особистостей, контрастні пари означень (як-от: "рівненькі й незрівнянні", "безборонна і неборена"), антитетична побудова речень (типу: "не тільки..., а й", "ані... ані"), така стилістична фігура, як оксиморон (образи: "безголосий крик", "пастор без церкви" тощо), — усе це притаманне поляризаційному світобаченню Фолкнера.

Своєрідна суб'єктивність стилю Фолкнера "заражає" читача, робить його немовби співучасником описуваних подій. Досягає цього письменник, між іншим, надзвичайно різноманітними засобами організації мови. Часто-густо порушуючи формально-граматичну правильність фрази, припускаючись алогізмів, він створює ілюзію "першоприсутності" при творенні думки, коли синтаксична й логічна

впорядкованість не встигає за динамікою мислення та імпульсивністю емоційних переживань. З другого боку, постійні повтори слів та образів, морфологічних форм і синтаксичних зворотів, паралелізм у структурі окремих речень і цілих абзаців, перевисання речення до речення (характерні початки абзаців у Фолкнера: але, отож, бо) — допомагали письменникові зберігати єдність і спадкоємність людського досвіду, відтворюваного як процес.

Він був мало не закоханий у слово — може, точніше б сказати, у красномовство, сплачуючи цим данину давній південській традиції, що йшла не так від місцевої літератури, як від фольклору. У творах Фолкнера раз по раз повторюються своєрідні сценки на веранді сільських та містечкових будинків: збирається гурт фермерів чи городян у комбінезонах, присідають навпочіпки з люлькою та чаркою (чи й без неї), і починаються нескінченні розмови й пересуди, обговорення околичних подій, плітки й чутки, змагання в дотепності. Слово тут неабияк смакувалося, а мастаки в дотепах тішилися загальною повагою. Фолкнер якось зауважив, що в громадянській війні Півдня з Північчю генерали Конфедерації через те й битви програвали, що задовго промовляли до свого війська.

Іноді ця закоханість у слово призводила до переборщень, коли слово ставало самодостатнім у творі: словесні блискітки та риторична орнаментика, неорганічні вкраплення суто книжної лексики, нав'язливі негативні суперлативи (типу: незрівнянний, нездоланний, непроникненний і т. д.), штучна розрідженість розповіді (як-от в "Порушникові праху"), бува віддають несмаком. Ми часто посилаємось на відомий вислів Мопассана про те, що для кожної даної ситуації чи контексту існує одне-єдине найвідповідніше слово. Фолкнер, очевидно, ближче стояв до діалектичного розуміння взаємостосунку реальності й слова, яке завжди тільки відносно, тільки наближено покриває обсяг реальності. Отож і любив він уживати або, абощо, чи як його там, полишаючи тим самим необхідний мінімум простору для читачевої уяви; любив нагромаджувати дієслова-синоніми, посилюючи цим враження швидкості руху чи погляду, хоч у надмірі цей засіб ставав манірним;

залюбки парував синоніми, тим самим не раз підриваючи вагомість обох слів. Зате Фолкнерове слово ніколи не є нейтральним, безстороннім носієм думки чи почуття.

Фолкнер не знав "остаточної редакції", не знав внутрішньої заспокоєності — повсякчас маючи на оці людину в її боротьбі зі своєю долею, він ніколи не підмінював руху життя статикою, і думка його не втрачала контакту з реальною дійсністю, а чутливість до складності буття ніколи не притуплювалася. Розкутість та свободу генія він ставив понад бездоганною витонченістю таланту і часто йшов на ризик можливої поразки (і саме за цю рису високо цінував Томаса Вулфа, а Гемінґвеєві закидав надмірну обережність), бо вірив і твердив, що іншого "шляху до створення чогось справді вартісного — немає".

Сім десятиріч тому Джек Лондон в одній зі своїх статей посилався на дедалі швидший темп життя і виводив звідси "тенденцію до стислості" в сучасному письменстві: тритомний роман заступається однотомним, а однотомний — оповіданням, "речення стають простіші й коротші" і так далі. Що в цьому міркуванні була певна слушність — не підлягає сумніву: досить послатись хоча б на стиль Е. Гемінґвея, Острах перед фальшивою риторикою, образотворча скупість, динамізм зведених до мінімуму описів винесли Гемінґвея на гребінь світової літературної хвилі, породили сотні його наслідувачів. Але… поволі відходить у минуле полудень "Гемінґвеєвої ери в літературі", і все ясніше розуміється, що можна бути стилістичним епігоном Гемінґвея, але творчим продовжувачем — ні.

Прискорений рух людської історії у XX ст., висока нервова збудливість життя, оглушлива лавина інформації, що їй якось та треба давати раду, — для всього цього стислість як така занадто благенький відповідник у літературі. (Та й чи не занадто це полегшений підхід до літератури — вимагати від неї простоти, якої не дає нам саме сучасне життя?) Адже, зрештою, той-таки Гемінґвей змальовував американців переважно в Європі, як вільних чи невільних вигнанців із Штатів, позбавлених рідного ґрунту, а відтак і всеосяжної повноти

найрозмаїтіших зв'язків із середовищем, — і цим виправдана, згрубша кажучи, надзвичайна стриманість його стилю. А Фолкнер? Його герої тисячами приводів припнуті до свого краю, до Америки, та ще й провінційної, де все переплелося: родинні стосунки, і расові, й соціальні, а суспільні катаклізми, традиції та переживання минулого. Виявляється, що багатогранна, аж до вигадливості, фраза Томаса Вулфа, Томаса Манна, Вільяма Фолкнера — чи й не сучасніша для нас супроти Гемінґвеєвої славнозвісної стислості і, либонь, перспективніша, оскільки можливостей її далеко не вичерпано.

Є письменники, які "спускаються вниз" до читача, які забезпечують собі популярність, подаючи читачеві "готовий до вживання" духовний харч, проціджений, розжований і мало не перетравлений; читати таких письменників — це прогулянка, може, з приємністю, але майже без моралі. Фолкнер задля цього занадто гордий і свідомий свого покликання. Він воліє, щоб читач піднявся до нього. "На сон грядущий" Фолкнера не читають. Але ж за ці наші зусилля він винагороджує нас відкриттям того, чого ні з яких наукових студій не спізнати, — він дає нам відчути дух і плоть Америки, її характер, її єство. Фолкнер заявляв: "Поетові дано право допомагати людині на тернистому її шляху, нагадувати їй про мужність, честь і гордощі, про милосердя, надію, співчуття і посвяту… Поет не повинен бути лише хронікером людини: голос його мусить бути підоймою, підтримкою, допомогою для неї, щоб вона вижила і перемогла".

Фолкнер уперто намагався сам перевіряти всі істини. Він міцно стояв на землі свого рідного краю і правду життя відкривав для себе, долаючи нетрі модерністських збурень літератури XX ст. і щедро послуговуючись здобутками великих реалістів XIX ст. Фолкнера не зломили непорозуміння, насмішки й опір обивательської провінційної Америки, в оточенні якої він жив і творив, бо ідеї його виходили, кінець кінцем, з "упертого, глибоко закоріненого народного ідеалу. В його голосі чути Америку, до якої можна ставитись не однаково, але в якій не помилишся і: "Зустрівшися, знатимеш, з ким маєш справу"" (Палієвський).

Важливе питання — взаємозалежності чи не всіх творів Йокнапатофського циклу. Будучи самостійні, вони все-таки пов'язані взаємно в той особливий спосіб, що не можна повністю оцінити кожен з них, якщо читати твір відрубно від інших. Навіть у перебігу дій, у розвитку фабули незрідка пропадають певні відтінки, коли їх не підкріплено в свідомості читача згадками й асоціаціями з інших творів. "кожна нова книжка (Фолкнера) наче сектор чи сегмент загальної ситуації, завжди наявної в голові автора", — пише в цьому зв'язку Малком Каулі.

Звичайно, сучасний світ насичений і перенасичений інформацією, і література XX ст. дає стільки видатних творів, що їх усіх жодному читачеві не охопити. Фолкнер має значну читацьку аудиторію в різних країнах, вплив його в різних літературах дедалі помітніший, але тільки ревні аматори художнього слова перечитують усі його 18 романів і близько сотні оповідань. Для широкого загалу Фолкнер (як і майже кожний письменник, хоч би й великий) з необхідності є і залишається автором лише "вибраних творів".

Звідси — проблема вибору. Щодо того, які твори Фолкнера найвартніші, думки дослідників разюче розбігаються. З огляду на різні критерії — соціальна чи расова проблемність, художнє новаторство, історизм — називають найрізноманітніші твори: "Крик і шал" (1929), "На смертному ложі" (1930), "Світло у серпні" (1932), "Авесаломе, Авесаломе!" (1936), "Зійди, Мойсею" (1942), трилогію про Сноупса, "Притчу" (1954), "Крадіїв", оповідань...

Хай би яких добрих намірів був сповнений читач, котрий хоче опанувати спадщину Фолкнера, постає питання: з чого починати? Тут знову-таки однозначної відповіді немає. Сам Фолкнер, коли його про це запитувано, раз називав "Сарторіса", іншим разом "Неподолані", ще іншим — "Порушника праху". Критики як на початок рекомендують ще й інших кілька романів (у тому числі "Крадіїв") або ж оповідання — безперечно, простіші композиційно та манерою викладу.

Проте рекомендації рекомендаціями, а практично ми почали знайомство з Фолкнером більш-менш з кінця. Лише "Старий", "Троянда для Емілі", "Провалля", "Смертельний вилаз", "Пенсильванський вокзал" та "І все буде чудово" хронологічно відносяться до найактивнішого творчого періоду Фолкнера — 1929–1936 років. Не всі ці твори — досягнення Фолкнера, але кращі з них дають уявлення про своєрідність його стилю і світобачення.

Повість "Старий" — це твір, де порівняно менше даються взнаки пересади Фолкнерового стилю: структурна аморфність чи надмірна розмаїченість мови. "Старий" — добре підтвердження тези дослідників про те, що Фолкнер найповніше виражає себе у невеличких за обсягом творах, коли твір народжується, так би мовити, єдиним творчим поривом, і де автор до самого кінця не випускає з ока загальної концепції, не дає розгулятися власній щедрій уяві.

Роман "Крадії" — чи не найлегший: хронологічний розвиток фабули майже безперебійний, стиль твору майстерно узгоджений зі змістом.

До того ж "Крадії" можуть правити для читача за найкращий вступ до країни Йокнапатофи. Тут знаходимо весь суспільний спектр Фолкнера — білі й негри і десь окрайцем на далекому історичному тлі індіянці-чикасо, перші поселенці на цій землі, білі злидарі, селюки й міщани, диваки й діловики, діти й старі. Ліричні та філософські пасажі "Крадіїв", останнього твору Йокнапатофської епопеї, дуже нагадують аналогічні місця в "Сарторісі", яким її започатковано. У "Крадіях" подибуємо типово Фолкнерівські протиставлення й контрасти: Бач і Бун обидва хвальковиті, але в першого ця риса жорстока й самовладна, а в другого — якась хлоп'яча і навіть жертовна, дарма що вона й не підносить його до рівня шляхетності, властивої якраз негрові, Пошемові Гуду.

notes

Примітки

1

Як свідчить суддя Фолкнер, що проводив юридичне оформлення цієї справи, письменник на грошову частку премії організував "Фолкнерівський меморіальний фонд", опікунами якого стали Джіл, Мак Рід, Вільямів кузен Джон Веслі Томпсон-четвертий і Вільямів брат Джон. Вільям зберіг за собою право використати протягом життя 5 тисяч доларів на доброчинство за власним розсудом. Решта разом з відсотками після його смерті має піти на допомогу грішми й книжками для здібних студентів з округи Лафайєт. (Прим. авт.).